Michel BEAUD

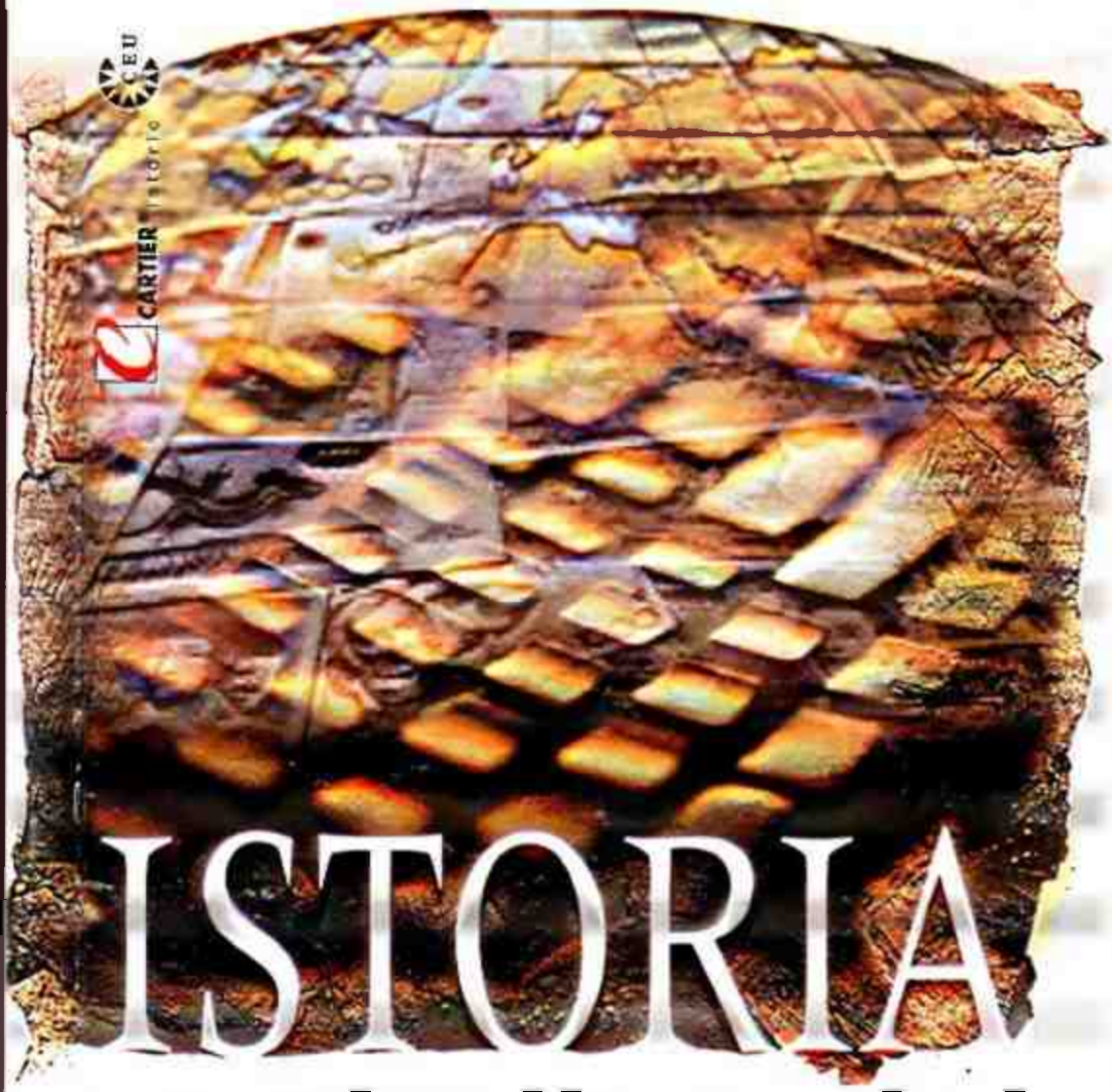

ISTORIA capitalismului

De la 1500 pînă în 2000

ISTORIA CAPITALISMULUI
De la 1500 pînă în 2000

Michel BEAUD

ISTORIA capitalismului

De la 1500 pînă în 2000

Traducere din franceză de Claudiu CONSTANTINESCU

CEU
CARTIER istoric

CARTIER
Editura Cartier, SRL, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău, MD2012.
Tel./fax: 022/24 82 81, tel.: 24 83 68, 24 01 95. E-mail: cartier@mdl.net
Editura Codex 2000, SRL, str. Paul Ionescu, nr. 6, sectorul 1, Bucureşti.
Tel./fax: 01/223 44 88. GSM: 094 30 49 15.
Difuzare:
Bucureşti: str. Paul Ionescu, nr. 6, sectorul 1.
Tel./fax: 01/223 44 88. GSM: 094 30 49 15.
Chişinău: bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, sectorul Ciocana. Tel.: 022/34 64 61.
Cărţile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România şi Republica Moldova.
LIBRĂRIILE CARTIER
Casa Cărţii Ciocana, bd. Mircea cel Batrîn, nr. 9, Chişinău. Tel.: 34 64 61.
Librăria din Hol, str. Bucureşti, nr. 68, Chişinău. Tel.: 24 10 00.

Coperta seriei: Vitalie Coroban
Coperta: Vitalie Coroban
Lector: Em.Galaicu-Păun
Design: Victoria Dumitraşcu
Procesare de text: Editura Cartier
Tehnoredactare computerizată: Victoria Dumitraşcu
Prepress: Editura Cartier
Tipar: FEP Tipografia Centrală

MICHEL BEAUD
HISTOIRE DU CAPITALISME (de 1500 à 2000)
©Editions du Seuil, 1981, 1984, 1987, 1990, 2000
©Editura Cartier, pentru prezenta traducere în limba română, 2001
Prezenta ediţie a apărut în 2001 la Editura Cartier.
Toate drepturile rezervate

This edition was published within Central European University Translation project with the support of the Soros Foundation Moldova and the Open Society Institute – Budapest.

BEAUD, Michel
Istoria capitalismului (de la 1500 pînă în 2000)/Michel Beaud; trad.: Claudiu Constantinescu – Ed. 1. Cartier, 2001, 360 pag. – (Cartier istoric).
Titlul original (în franceză): Histoire du capitalisme (de 1500 à 2000).

ISBN-9975-79-090-9

Pentru Calliope

CUVÎNT ÎNAINTE

Închei această carte în momentul în care sînt demolate, din ordin guvernamental, clădirile din Vincennes ale Universităţii Paris VIII, unde predau din 1968. Paginile de faţă se datorează în bună măsură dezbaterilor şi lucrărilor desfăşurate timp de doisprezece ani la Vincennes; mai întîi, în cadrul Facultăţii de Economie Politică, cu un număr mult prea mare de studenţi şi profesori pentru a-i putea numi aici; apoi, cu persoane venind din alte discipline: istorici, sociologi, geografi, specialişti în ştiinţe politice sau în diferite arii geopolitice, filozofi; în sfîrşit, cu atîţia alţii dornici să contribuie la astfel de dezbateri colective, mai ales în cadrul colocviilor asupra Crizei (1975), asupra Franţei şi Lumii a Treia (1978) ori a Noii Ordini (1979).

Evocînd Universitatea Paris VIII din Vincennes, ţin să amintesc aici numele a doi dispăruţi. Primul, Nikos Poulantzas, ale cărui studii ne-au permis o mai bună analiză a claselor sociale, a statului, fascismului, dictaturii si democraţiei. Celălalt, Jaimes Baire, student la Facultatea de Economie Politică, torturat şi ucis de Garda Naţională din Salvador, al cărui masterat a fost susţinut *in absentia*. Fie ca numele celor doi să ne amintească mereu preţul Libertăţii.

Universitatea Paris VIII,
Saint-Denis, octombrie 1980

AVERTISMENT

Acest studiu, elaborat în 1979-1980, a văzut lumina tiparului în 1981, la editura Seuil, în colecţia "Économie et societé", fiind reeditat apoi în "Points Économie" în 1984, 1987 şi 1990.

Ediţiile din 1981 si 1984 cuprind şase capitole, redactate în 1979 şi 1980 şi acoperind perioada 1500-1980. Materialele acestora le-am reunit în cursul meu de istorie a realizărilor economice ţinut la Universitatea Paris VIII, la Vincennes, în anii şaptezeci. Prezenta ediţie reia textele celor şase capitole ale primei ediţii, exceptînd greşelile de corectură; doar rezumatele au fost îmbogăţite, de cele mai multe ori în continuarea textului din 1981 (semnalat ca atare) prin reflecţii contemporane.

Un al şaptelea capitol, redactat pentru ediţia Points Seuil din 1987, a fost revăzut şi adăugat mai întîi pentru cea de-a patra ediţie, din 1990, iar apoi pentru ediţiile în olanadeză şi japoneză, din 1994. Acelaşi capitol este iarăşi revăzut şi îmbunătăţit în 1999 pentru prezenta ediţie. Bibliografia sa figurează la bibliografia generală, sub titlul: "6. Cu privire la mutaţia mondială".

In fine, sub titlul "Introducere generală" sînt reunite două introduceri, prima, din 1981, şi ultima, redactată în 1999, a căror bibliografie figurează la începutul bibliografiei generale.

Beauval, noiembrie 1999

INTRODUCERE GENERALĂ

INTRODUCERE LA PRIMA EDIŢIE
(redactată in 1980)

Această carte s-a născut din convmgerea că vremurile de astăzi nu pot fi înţelese fără o analiză a profundelor transformări pe care dezvoltarea capitalismului le-a adus in societăţile din lumea intreagă.

Ea s-a născut, de asemenea, din dorinţa de a surprinde dezvoltarea respectivă în multiplele sale dimensiuni: deopotrivă economice şi politico-ideologice; deopotrivă naţionale şi multinaţional-mondiale; deopotrivă eliberatoare *şi* opresive, distructive *şi* creatoare...

Ea s-a născut, în sfirşit, din ambiţia de a crea o perspectivă asupra unor chestiuni indisociabile, însă adeseori studiate izolat: formarea economiei politice în relaţia sa cu "lungul drum către capitalism"; afirmarea idealului democratic împotriva vechilor regimuri aristocratice şi, o dată cu apariţia instituţiilor democratice noi, ivirea noilor clase conducătoare; legătura dintre dezvoltarea formelor naţionale de capitalism, întărirea mişcărilor muncitoreşti şi cuceririle pieţei muncii; extinderea continuă şi tot mai complexă a dominaţiei capitaliste în lume; articularea dintre dominarea claselor şi dominarea naţiunilor; crizele ca indici ai acutizării sau ai blocării şi ca momente de reînnoire — în special "Marea Criză" actuală.

Vom putea urmări înaintarea oarbă care, în patru secole, acoperă distanţa de la *conquistadores* la *pax britannica*, de la bancherii şi negustorii din Genova, Anvers, Amsterdam la Anglia, atelierul şi bancherul lumii, de la vîrtelniţă la meseria de mecanic, de la moara de vînt la maşina cu aburi, de la activităţile în special bancare şi negustoreşti la capitalismul industrial, de la Machiavelli la Marx, de la *Principele* la *Capitalul*.

După care, vreme de un secol, vom asista la o fascinantă mişcare turbionară: de la hegemonia britanică la afirmarea puterii americane şi, apoi, la punerea ei sub semnul intrebării; de la progresele şi victoriile mişcării muncitoreşti la izbucnirea contradicţiilor ei în faţa noilor situaţii naţionale şi mondiale; de la cărbune la petrol, electricitate şi la noile surse de energie; de la mecanizare si taylorism la actualele revoluţionări ale telematicii si robotizarii; de la primele forme ale capitalismului financiar la instaurarea unui sistem imperialist ierarhizat şi diversificat; şi, in sfirşit, trecind prin perioade succesive de prosperitate, criză şi război, de la "Ma-

rea Criză" din 1885-1893 la "Marea Criză" din anii 1970-1980.

Într-o altă carte, oarecum înrudită ca temă, am studiat modul în care s-a constituit ideea de socialism, ca reacţie în faţa răsturnărilor provocate de revoluţia industrială şi de Revoluţia Franceză, modul în care mişcarea muncitorească multiformă din secolul al XIX-lea şi-a însuşit această idee, dar şi modul în care confruntarea cu realitatea a făcut ca de la Revoluţia din Octombrie să se ajungă la colectivismul de stat. Prilej de meditaţie asupra naturii formaţiunilor sociale care se revendică de la socialism — atît în Est, cît şi în Vest sau în ţările Lumii a Treia — şi asupra a ceea ce mai poate însemna astăzi, în acest final de secol XX, un proiect socialist care să ţină seama de lecţiile secolului trecut şi de redutabilele provocări ale secolului ce vine.

INTRODUCERE LA EDIŢIA A CINCEA
(redactată în 1999)

Imediat după 1968, nenumărate analize, interpretări şi dezbateri asupra capitalismului încercau să pună în discuţie certitudinile simpliste ale catehismelor marxiste, depăşind diversele contribuţii istorice, instituţionaliste şi structuraliste.

În ce mă priveşte, capitalismul îmi fusese "predat" la Facultatea de Drept din Panthéon, atît în cadrul cursurilor despre "sisteme şi structuri" (în special cele ale lui A. Marchal), cît şi al celor despre "istoria gîndirii" (ale lui H. Denis şi A. Barrere, mai ales). El îmi fusese de asemenea explicat de autori precum Marx, Weber, Schumpeter, Perroux şi Galbraith, pe care i-am citit ca student sau ca tînăr dascăl.

Toate aceste analize funcţionau pe baza opoziţiei "capitalism/socialism".

La Marx, ca în cazul multora dintre reformatorii comunişti şi socialişti din secolul al XIX-lea, promisiunea socialismului era însoţită de critica şi punerea sub acuzare a capitalismului industrial. Totodată, luptele mişcării muncitoreşti împotriva exploatării şi alienării capitaliste erau puternic legate de speranţa într-o societate nouă, fraternă, echitabilă, manifestînd respectul faţă de om, pe care o rezuma termenul de "socialism".

Începînd din anii '20, realitatea unui "socialism în construcţie" va contrabalansa orizontul de aşteptare al socialismului, reconfortîndu-l întrucît el "devenea posibil", dar şi slăbindu-l în măsura în care îl smulgea din spaţiul eterat al speranţelor.

Şi cum ar fi putut un spirit tînăr, după război, să nu fie tulburat de cele două afirmaţii care structurează cartea lui J. Schumpeter[1]: "Poate capitalismul să supravieţuiască? Nu, nu cred că poate" şi "Poate socialismul să funcţioneze? Cu siguranţă că poate"[2].

Perioda de după război a fost însă marcată de trei evoluţii majore: continuarea expansiunii, cu susţinerea sa din partea statului, a capitalismului american; răspîndirea, în diferite ţări din Europa, Asia şi din alte părţi ale Lumii a Treia, "a socialismelor real existente" — de fapt, pe

[1] Important economist austriac, ministru de Finanţe al ţării sale, bancher, profesor la Harvard, autor al mai multor lucrări de însemnătate majoră.

[2] J. Schumpeter 1942; trad. fr. 1951; 1984, p. 89 şi 223.

baza soclurilor etatiste[3]; şi noul curs al capitalismelor naţionale, în care a fost instaurată o formă sau alta de compromis social — de la sistemul japonez la compromisurile socio-democrate europene, şi de la dispozitivul convenţional şi legislativ francez la economia socială de piaţă germană.

Astfel, dacă opoziţia capitalism/socialism rămîne o miză politică majoră în dezbaterea politică a unui număr însemnat de state, succesele diferitelor compromisuri naţionale generează, pe de o parte, o anumită confuzie — sînt calificate drept socialiste ţări a căror structură productivă rămîne capitalistă — şi, pe de altă parte, întărirea credibilităţii unei "a treia căi".

Înglobînd o istorie complexă — epopeea băncilor şi a industriei, condiţiile de muncă şi de trai ale lumii muncitoreşti, luptele muncitoreşti şi sindicale şi represiunile lor, lucrările istoricilor şi anălizele ştiinţelor sociale, dezbaterile ideologice şi politice —, pentru unii drapel, pentru alţii denumire a unui sistem care trebuie distrus, termenul "capitalism" este unul cu rezonanţe multiple şi cu întrebuinţări periculoase.

Unii autori liberali, precum F. von Hayek, precum şi unele cercuri patronale strimbă din nas cînd trebuie să-l folosească, şi chiar cînd îl aud rostindu-se: ei preferă denumiri mai generale, ca "economia de piaţă". Pentru alţii, din contră, este un termen de uz curent care permite calificarea unei game largi de economii moderne. Pentru unii autori şi în unele tradiţii teoretice, el este un termen de analiză economică şi socială ce răspunde unor definiţii bine elaborate.

În ce mă priveşte, eram departe de a fi conştientizat în mod limpede toate acestea atunci cînd am început să-l utilizez. Preocuparea mea a fost intotdeauna aceea de a înţelege lumea, evoluţiile în curs de desfăşurare, lucrurile care nu merg, motivele disfuncţionalităţilor şi modalităţile de remediere. În foarte scurt timp mi s-a părut că termenul "capitalism" desemnează nişte realităţi importante ale vremurilor noastre, a căror cunoaştere ar putea să clarifice unele procese esenţiale, să identifice anumite probleme şi să conducă la o rezolvare a lor. Este un termen de neînlocuit în măsura în care el este singurul care permite desemnarea clară a acestor realităţi: a-l respinge înseamnă a refuza să ţinem seama de unele aspecte importante ale lumii de astăzi.

Aşa stînd lucrurile, el este un termen dificil de utilizat, într-atit sînt de grele încărcăturile ideologice şi politice, atit critice cît şi apologetice, pe care le poartă şi care fac cu totul imprevizibil modul în care el va fi înţeles.

Am fost învăţat, în privinţa capitalismului, că este un sistem economic. Destul de repede am înţeles că el nu poate fi redus doar la dimensiunea

[3] M. Beaud, 1985.

economică[4] si că trebuie ţinut seama de dimensiunile socială, ideologică, politică şi etică. În chip fundamental, ceea ce poate fi delimitat drept "capitalism" este indisociabil legat de societate (societăţi) şi de stat (state), în relaţie cu care se dezvoltă. Aceasta m-a determinat, în scurt timp, să privesc cu neîncredere analiza făcută pe baza modului de producţie, considerind că niciodată studiul capitalismului nu se poate reduce la atît.

Olandez, britanic, american, japonez, capitalismul este perceput, cel mai adesea, ca o realitate naţională, ceea ce nu dă prea bine seamă despre transformările lumii întregi, pe care dezvoltarea lui le-a generat. În schimb, unii autori contemporani, ca I. Wallerstein, l-au prezentat ca pe o realitate cu adevărat mondială — chiar dacă, la originile sale, aceasta se petrecea într-un mod oarecum "poantilist"[5]. Studierea istoriei m-a făcut, încă de la prima ediţie a acestei cărţi, să înţeleg că el a constituit dintotdeauna o realitate fundamental naţională, dar că, pentru capitalismele puternice şi dinamice, el a tins să depăşească graniţele, ajungînd să contribuie, împreună cu alţi factori, la modificarea configuraţiei lumii[6].

Capitalism negustoresc mai întîi, apoi capitalism manufacturier, capitalism industrial, capitalism postindustrial în curs de afirmare[7], el a evoluat de-a lungul istoriei: a făcut-o prin stratificări, fiecare strat dezvoltîndu-se prin distrugerea parţială a celor vechi, prin transformarea a ceea ce rămînea din ele şi prin transformarea lui însuşi într-un proces necontenit.

Una dintre dificultăţi constă în faptul că imaginea asupra capitalismului are la bază analizale fundamentate în secolul al XIX-lea si dezvoltate în primele două treimi ale secolului al XX-lea; ele sînt evident marcate de caracteristicile capitalismului industrial, ceea ce ne poate împiedica să analizăm şi să înţelegem evoluţiile prezente. O altă dificultate vine de la capcanele care apar la întrebuinţarea acestui termen: unii vorbesc despre capitalism ca despre un actor, statut pe care el nu îl deţine — actorii sînt finanţiştii, bancherii, conducătorii marilor grupuri, dar şi întreprinzătorii mici şi mijlocii, salariaţii, producătorii dependenţi, depunătorii şi consumatorii; alţii vorbesc ca despre un sistem; or, dincolo de faptul că mi se pare o amăgire ideea că ar exista o panoplie de sisteme dintre care ai putea să alegi, mă îndoiesc din ce în ce mai mult că am putea vorbi de

[4]Marele istoric francez F. Braudel a afirmat-o cu tărie: "Cea mai mare greşeală este (...) să afirmi, despre capitalism, că e «un sistem economic» şi nimic altceva, atîta vreme cît el ţine de ordinea socială, cît el se află, ca adversar on complice, la egalitate (sau aproape) cu statul, oricît de deranjant ar fi ca personaj — iar asta dintotdeauna; atîta vreme cît el profită, de asemenea, de întreg sprijinul pe care cultura îl aduce solidităţii edificiului social; atîta vreme cît el sprijină clasele dominante care, aparîndu-l, se apără pe sine" (1979, vol. 3, p. 540; *Le Livre de poche*, p. 787).

[5]I. Wallerstein, 1980.

[6]Lucru pe care l-am sistematizat în cartea mea din 1987.

[7]Vezi *infra*, capitolul 7, p. 395 s

un sistem capitalist în general: lucru ce s-a petrecut multă vreme, luîndu-se schematizarea capitalismului industrial din secolul al XIX-lea drept "sistemul" capitalist.

Susţin sus şi tare ideea că, în primul rînd, capitalismul este o logică socială complexă[8], purtătoare de forţe transformatoare şi autotransformatoare, care s-a ivit pe neobservate în secolele XV-XVI, s-a impus în secolul al XIX-lea prin industrializare şi tinde astăzi să domine majoritatea ţărilor din lume.

Într-adevăr, cum am putea să nu observăm că, în foarte lenta evoluţie a umanităţii şi a lumii, o schimbare de ritm, de putere şi de anvergură apare şi se accentuează începînd cu 1500, mijlocul celui de-al doilea mileniu al erei noastre? Printre momentele semnificative ale acestei importante mutaţii se numără: marile descoperiri şi primele colonizări, prima revoluţie energetică şi industrială şi prima industrializare, dezvoltarea schimburilor mondiale şi împărţirea lumii între un mic număr de ţări europene, schimbări succesive în transporturi, comunicaţii şi stăpînirea informaţiei, cu noi revoluţii energetice, industriale şi informaţionale, în timpurile ceva mai recente, cu constituirea marilor firme, operînd tot mai mult la scară mondială, cu instaurarea ansamblurilor monetare şi financiare ce acoperă întreaga lume, cu o profundă şi necontenită transformare a modurilor de producţie şi a traiului...

Lista ar putea continua. Oricine poate constata importanţa interacţiunilor între diferitele cîmpuri ale schimbării, care au contribuit la accentuarea, lărgirea şi accelerarea transformării. Am putea discuta dacă aceste interacţiuni s-au produs de la sine, pornind de la diferitele cîmpuri, sau dacă, în cadrul aceleiaşi mişcări, o realitate nouă s-a constituit şi a contribuit la suscitarea şi intensificarea lor. În ce ne priveşte, am optat pentru cea de a doua variantă.

Printre ingredientele acestei noi realităţi, se află extinderea relaţiilor bazate pe schimb şi bani; există o generalizare a relaţiilor de piaţă care tind să devină nişte elemente esenţiale ale vieţii sociale; există întreprinderi care, pe baza anticipării viitorului şi a contabilităţii monetare, iau deciziile legate de producţie în funcţie de perspectivele de profit şi reinjectează profiturile realizate într-un nou ciclu productiv; există, o dată cu băncile, creditul, comerţul finanţelor, speculaţia, puternice motoare care adună laolaltă, stimulează şi dinamizează funcţiile productive şi comerciale; există relaţii noi între toate aceste forţe şi statul modern; există, din ce în ce mai raţionalizată şi mai sistematizată, o mobilizare a potenţialităţilor tehnice şi a cunoştinţelor ştiinţifice în vederea creării de noi mărfuri; există jocul bazat pe capacitatea celor bogaţi şi a celor care acced la bogăţie de a nutri noi şi noi necesităţi; există un întreg ansamblu de forţe care conduc

[8] Vezi *infra*, capitolul 7, p. 403.

la ruperea de trecut şi la tot mai frecventa proiectare în viitor...

Unele aspecte ale acestei puternice mişcări s-au întrevăzut încă din analiza "avansurilor" (Turgot şi fiziocraţii) şi a pieţei (A. Smith); apoi, mai clar, au apărut în analizele capitalului (D. Ricardo, K. Marx), a întreprinderii cu cont de capital (M. Weber), a întreprinzătorului inovator şi a distrugerii creatoare (J. Schumpeter); iar toate acestea se regăsesc perfect în cuvîntul "capitalism", pe care nenumăraţi autori, din toate ţările şi de toate orientările, îl utilizează de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi ale cărui sensuri le vom preciza cu diferite ocazii pe parcursul acestei cărţi, pînă la ultimele reflecţii din cel din urmă paragraf al capitolului 7.

Rămîne o ultimă întrebare: după prăbuşirea "comunismului" sau, mai exact, a etatismului sovietic, această "nouă realitate" pe care noi o numim "capitalism" este oare singura cale, necesară şi inconturnabilă, către lumea de mîine[9]? Este oare, prin ea însăşi, purtătoare a modernităţii, a progresului, a democraţiei, a marii societăţi: pe scurt, este ea calea umanităţii?

Nu credem că este aşa; dacă am crede, am numi-o "calea omenirii". Nu credem că este aşa, mai întîi pentru că nu credem că istoria umanităţii are un sens sau o finalitate date *a priori*: ea este ceea ce fac oamenii din ea, printr-o multitudine de decizii de importanţe inegale. Nu credem, apoi, deoarece capitalismul are relaţii contradictorii cu democraţia şi poate foarte bine să prospere sub regimuri totalitare; el are relaţii ambivalente cu piaţa, de care se serveşte (şi, uneori, abuză) folosind raporturi de forţă inegale; totodată, firmele cele mai combative încearcă fără încetare să scape de constrîngerile pieţei prin căutarea poziţiilor monopoliste; în sfîrşit, el merge pieziş faţă de progres, nedezvoltînd decît acele forme care ar putea favoriza obţinerea banilor.

În plus, istoria umanităţii este o succesiune de suişuri şi coborîşuri, de acţiuni, opuneri de rezistenţă şi confruntări, de avansări şi de şocuri ale regresiunilor. Or, puşi în faţa problemelor, neajunsurilor, primejdiilor şi ameninţărilor — manifeste sau latente — ale vremurilor noastre, în privinţa cărora dinamicile capitaliste au avut un rol mai mult decît substanţial, ar fi absurd să excludem *a priori* posibilitatea de a se ivi, într-un viitor mai apropiat sau mai îndepărtat, şi o altă cale (sau şi alte căi).

Această istorie a capitalismului începe în 1500. Dată-cheie care deschide un secol ce poate fi considerat drept "o mare cotitură a istoriei lumii"[10].

Într-un fel, punctul acesta de plecare este cît se poate de convenabil pentru subiectul cărţii deoarece, în esenţă, ceea ce numim astăzi "capitalism" se constituie şi se afirmă începînd din acel moment.

[9] Ne gîndim, bineînţeles, la tezele lui F. Fukuyama, 1992. Vezi *infra*, capitolul 7, p. 375-376 şi M. Beaud, 1997.

[10] Vezi R. Boutaud, 1992.

Este limpede, astfel, că aceasta nouă realitate nu s-a născut *ex nihilo*: originile sale sînt plasate în istoria societăţilor umane; complexa logică socială capitalistă este puternic înrădăcinată în logica multimilenară a posesiunii şi a puterii, a îmbogăţirii şi a schimbului.

Aşa stînd lucrurile, devine o foarte mare problemă explicarea apariţiei şi a vitalităţii acestei noi logici sociale în aşa fel încît să poată fi înţeleasă cotitura istorică de care vorbeam şi despre care cred astăzi că reprezinta începutul unui proces de transformări şi accelerări ce conduc în prezent la o adevarată "răsturnare a lumii"[11]: cum să discuţi, fără a cădea în europocentrism, despre originile unei realităţi care, istoric vorbind, se formează în Europa? Şi cum să evoci acele situaţii în care se găseau reunite toate ingredientele capitalismului — bogăţii acumulate, putere a întreprinzătorilor, capacităţi tehnice —, dar unde capitalismul nu a apărut? Încercînd să prezentăm importanţa progreselor realizate de diferitele civilizaţii ale lumii, nu riscăm să ajungem la o panoramă care să inculce ideea că leagănul, sau nucleul capitalismului s-ar afla în Europa de la sfîrşitul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVI-lea?

Astfel de întrebări mi se par în continuare extrem de dificile şi ar merita, probabil, o lucrare aparte.

O ultimă precizare.

La Vincennes, unde predam economia, Jean Bouvier, un remarcabil istoric care publicase mai multe studii despre istoria capitalismului şi în special a băncilor în Franţa, preda istoria.

În cursul uneia dintre discuţiile noastre, i-am spus că ar fi nevoie de o istorie a capitalismului succintă şi destinată unui public larg — cartea lui H. Sée părîndu-mi-se şi depăşită, şi nesatisfăcătoare — şi că el ar fi singurul capabil să realizeze o astfel de lucrare. A zimbit enigmatic si a clătinat de cîteva ori din cap, spunînd după o prelungită pauză de gîndire: "Nici un istoric nu şi-ar asuma un asemenea risc".

Aveam patruzeci şi trei de ani. Nu-mi era teamă nici de instanţele ştiinţifice ale disciplinei mele, nici de reacţiile colegilor mei, nici de propriile mele limite. Aşa că am riscat. Îmi asum îndrăzneala de atunci, dar, după douăzeci sau douăzeci si cinci de ani, nu mai sînt sigur că aş risca.

Beauval, 1999

[11] Vezi *infra*, capitolul 7, p. 374 şi M. Beaud, 1997.

PARTEA ÎNTÎI

DA LA AUR LA CAPITAL

... Secretul de a-i obliga pe cei bogaţi să-i pună la muncă pe cei săraci.

VOLTAIRE

Capitalismul se formează in sînul societăţilor negustoreşti si monetare din Europa occidentală. Numeroase astfel de societăţi au funcţionat însă în lume fără a dezvolta capitalismul, această formă nouă, înzestrată cu o excepţională capacitate creatoare şi distructivă.

Bineînţeles, aş fi putut vorbi despre nenumăratele progrese care au contribuit, începînd cu Evul Mediu european, la crearea unei noi realităţi sociale: înmulţirea schimburilor, noile tehnici, sporirea producţiei, creşterea demografică şi urbanizarea, formarea de noi state, acumularea de bogaţii, emergenţa gîndirii critice, renaşterea cunoaşterii. Numai că, în cele mai multe dintre aceste domenii, alte societaţi, alte civilizaţii înregistraseră progrese cel puţin la fel de strălucite: în special vechea Chină şi lumea arabo-musulmană. Constatarea aceasta conduce la intrebarea următoare: de ce, dacă în diverse situaţii istorice toate elementele păreau a fi fost reunite, capitalismul nu a apărut totuşi decît la mijlocul celui de-al doilea mileniu al erei noastre, in această mică peninsulă, slabă şi divizată, din extremul occident al imensei Eurasii?

În mare parte, probabil tocmai pentru că regiunea respectivă era divizată şi diversificată: prin pluralitatea regatelor şi a principatelor, prin rolul crescînd al oraşelor, prin deosebirea între puterea politică si autoritatea religioasă. În vreme ce dominaţia şi ideologia imperială din China şi predominaţia religiosului pe pămînturile Islamului au făcut ca — deşi numeroase elemente favorabile se aflau acolo — "maioneza capitalistă", dacă pot să spun aşa, să nu se închege... Dar nu a existat oare şi o extraordinară coincidenţă, sau suprapunere istorică: între spiritul întreprinzător,

spiritul cuceritor, spiritul evanghelizării, noile capacităţi tehnice (pentru producţie, navigaţie, luptă), gustul pentru cunoaştere şi noi descoperiri, progresul raţionalităţii (faţă de Dumnezeu, lume şi bani)?

Hazard sau necesitate? Fapt este că, după milenii de reluări ciclice, marcate de ascensiuni şi decăderi de oraşe şi imperii, societăţile umane sînt angajate în cea mai puternică mutaţie din istoria lor.

Vom urmări în această primă parte a cărţii liniile de dezvoltare care, traversînd secolele XVI-XVIII, conduc către capitalismul britanic din secolul al XIX-lea; transformările claselor sociale şi ale modurilor de guvernare; primul val al cuceririi lumii de către puterile europene; dar şi reflecţiile, dezbaterile care le-au însoţit, ca şi procesul treptat de conştientizare pe care acestea îl implică.

1. LUNGUL DRUM CĂTRE CAPITALISM

În Europa de Vest, societatea feudală se instaurează sub forma sa definitivată în secolul al XI-lea: în cadrul domeniului se efectuează organizarea producţiei (şerbie, muncă forţată, corvoadă) şi extorsiunea muncii suplimentare (sub forma rentei in muncă) de care beneficiază seniorul, proprietar prin excelenţă şi deţinător al prerogativelor politice şi jurisdicţionale.

Dar, abia constituită societatea feudală, începe procesul descompunerii ei[12]: trecerea de la renta în muncă la rentele în natură sau în bani, o dată cu dezvoltarea muncii libere şi a formelor de proprietate ţărăneşti; în acelaşi timp, revigorarea comerţului: tîrguri comerciale, reactivare a meşteşugurilor (în cadrul corporaţiilor), renaşterea vieţii orăşeneşti, formarea unei burghezii a negustorilor... Practic, în descompunerea ordinii feudale îşi are rădăcinile ceea ce urma să fie capitalismul negustoresc.

Astfel, "lungul drum" către capitalism se întinde pe mai multe secole, fiind un proces complex, in care formarea burgheziei (negustoreşti şi bancare) se îmbină cu afirmarea ideii naţionale şi cu constituirea statelor moderne, cu extinderea schimburilor şi dominaţia la scară mondială, cu dezvoltarea tehnicilor de transport şi de producţie, cu instituirea unor noi moduri de producţie şi apariţia noilor mentalităţi.

Prima etapă a acestui lung drum este marcată de cucerirea şi jefuirea Americii (secolul al XVI-lea), iar cea de-a doua — de ascensiunea şi afirmarea burgheziei (secolul al XVII-lea).

Jaful colonial şi bogăţiile *Principelui* (secolul al XVI-lea)

Cruciadele fuseseră o bună ocazie pentru constituirea unor importante averi, în special acea cruciadă legendară a templierilor. Activităţile comerciale, bancare şi financiare înfloresc în republicile italiene din secolele XIII-XIV, apoi în Olanda şi în Anglia. O dată cu inventarea tiparului, cu progresele din metalurgie, cu folosirea huilei albe şi utilizarea căruciorelor în mine, o dezvoltare considerabilă în domeniul producerii metalelor

[12] În afară de lucrările lui G. Duby, M. Bloch, H. Pirenne..., vezi şi M. Dobb şi P. Sweezy, *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition.*

şi a textilelor marchează cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea; este perioda în care încep să fie fabricate şi utilizate primele tunuri şi alte arme de foc; ameliorarea construcţiei de caravele şi a tehnicilor de navigare permite inaugurarea unor noi rute maritime[13].

Capitaluri, mărfuri tot mai numeroase, vase şi arme: iată mijloacele de expansiune a comerţului, a descoperirilor şi a cuceririlor.

În acelaşi timp şi pe acelaşi fundal al descompunerii orînduirii feudale, marii monarhi alipesc, cuceresc, creează prin căsătorii sau prin război imperii şi regate. Cu mult înainte de a fi realizată unitatea naţională, statele puternice caută să-şi lărgească autonomia faţă de papalitate. Febra pentru reformarea Bisericii conduce la marea Reformă, cea care avea să devină o maşină de război împotriva papei. Morala Evului Mediu propovăduia dreapta măsură a preţurilor şi interzicea împrumuturile cu dobîndă; ea este deja serios zdruncinată în momentul în care Calvin justifică necesitatea comerţului şi a împrumuturilor cu dobîndă, înainte de a "face din succesul comercial un semn al aleşilor lui Dumnezeu"[14].

Monarhi avizi de mărire şi bogăţii, state luptînd pentru supremaţie, negustori şi bancheri încurajaţi să se îmbogăţească: iata forţele care vor anima comerţul, cuceririle şi războaiele, care vor sistematiza jaful, care vor organiza traficul de sclavi, care îi vor închide pe vagabonzi pentru a-i constrînge să muncească.

La confluenţa acestei duble dinamici se înscriu ceea ce istoria occidentală numeşte "marile descoperiri": în 1487, Diaz ocoleşte Capul Bunei Speranţe; în 1492, Cristofor Columb descoperă America; în 1498, Vasco da Gama, ocolind Africa, ajunge la ţărmul Indiei. O imensă goană după bogăţii — comerţ şi jafuri — se deschide astfel.

1. *Aurul Americii*

> În urma raportului lui Columb, Consiliul Castiliei a hotărît să ia în stăpînire o ţară ai cărei locuitori se găseau în imposibilitatea de a se apăra. Pioasa dorinţă de a o converti la creştinism a sanctificat injustiţia unui astfel de proiect. Adevăratul motiv care a dus la hotărîrea întreprinderii unei asemenea acţiuni a fost însă speranţa de a găsi acolo nişte mari comori (...). Toate celelalte expediţii ale spaniolilor în Lumea Nouă, ulterioare celor ale lui Columb, par să fi avut acelaşi motiv. Acesta a fost sacrilegiul goanei după aur (...)[15].

[13] Vezi în primul rînd F. Braudel, P. Bairoch, D.S. Landes şi J. Baechler. H. Heaton (*Histoire économique de l'Europe*, t. I, p. 194) situează la 1450 începutul a ceea ce el numeşte "renaşterea economică".

[14] "Bogatul are resurse; dacă săracului îi lipsesc, bogatul care nu îl lasă să moară de foame, fără a avea el însuşi vreun neajuns din această pricină, ar putea cere să i se înapoieze mai mult decît a dat? Ar însemna să scoată bani de pe urma timpului, care, spre deosebire de spaţiu, este considerat a fi al lui Dumnezeu, iar nu al oamenilor" (G. Bataille, *La Part maudite*, p. 166).

[15] A. Smith, citat după A.-G. Frank, *L'Accumulation mondiale*, 1500-1800, p. 157.

Cortez, cuceritorul Mexicului, mărturisea: "Noi, spaniolii, suferim de o boală a inimii al cărei unic remediu este aurul".

În 1503, prima încărcătură de metale prețioase sosește din Antile; în 1519, începe jefuirea comorilor aztece din Mexic; în 1534, a celor incașe din Peru. În Peru:

> Conchistadorii au văzut 1 300 000 de uncii de aur pe un singur taler. Au găsit patru statui mari înfățișînd niște lame și o duzină de statui înfățișînd niște femei în mărime naturală, din aur fin. Regele captiv a oferit drept răscumpărare o cameră plină cu aur; supușii săi aveau, în grădinile, casele și templele lor, arbori, flori, păsări și animale din aur; tacîmurile erau din aur, iar niște plăci de argint lungi de douăzeci de picioare, largi de două picioare și groase de două degete serveau drept mese[16].

Potrivit datelor oficiale, optsprezece mii de tone de argint și două sute de tone de aur au fost transferate din America în Spania între 1521 și 1660; după alte estimări, dublu.

"Aurul, spunea Cristofor Columb, este cel mai bun lucru din lume, el poate chiar să trimită sufletele în rai". În doar ceva mai mult de un secol, populația indiană va fi redusă cu 90% în Mexic (ajungîndu-se de la douăzeci si cinci de milioane la un milion și jumătate de băștinași) și cu 95% în Peru. Las Casas aprecia că între 1495 și 1503 mai mult de trei milioane de oameni dispăruseră în insule, masacrați în războaie, trimiși ca sclavi în Castilia sau sfîrșind prin epuizare în mine ori la alte munci: "Cine din generațiile viitoare va crede un asemenea lucru? Eu însumi, care scriu aceste rînduri, care am văzut cu ochii mei și am cunoștință despre toate cîte s-au întîmplat, cu greu ajung să cred că așa ceva a fost posibil"[17].

Cultivarea trestiei de zahăr pentru obținerea zahărului, a romului și a melasei, comerțul de sclavi, jafurile și apoi extracția metalelor prețioase vor constitui de-a lungul întregului secol o importantă sursă de bogății pentru Spania. Regele își achită enormele datorii externe (pentru a-și ușura sarcina, în 1557 anulează două treimi din dobînzile la împrumuturile pe care le făcuse) și își finanțează propriile războaie; cumpără, aidoma aventurierilor, nobililor și negustorilor îmbogățiți, de la negustorii din Italia, Franța, Olanda si Anglia[18]; val după val, abundența metalelor prețioase cuprinde zone tot mai largi, atenuîndu-se.

---

[16]H. Heaton, *op. cit.*, p. 208: la rubrici de genul "expansiunea europeană" sau "efectele economice ale descoperirilor", Heaton dă liste de obiecte materiale (p. 197 s.). Vezi și A.-G. Frank, *op. cit.*

[17]Citat de A.-G. Frank, *op. cit.*, p. 82.

[18]Iată ce spunea un istoric din acele vremuri, Ramon Carande: "Spania este asemenea unei guri care primește mîncarea, dar nu o mestecă decît pentru a o trimite altor organe, neregînd decît un gust vag sau cîteva fărîmituri..." Citat de A.-G. Frank, *op. cit.*, p.92.

2. *Bogăţiile Principelui şi paradoxurile monedei*

Pe măsură ce metalele preţioase devin tot mai abundente, preţurile cresc. În Europa occidentală, preţul mediu al grîului, care se modificase destul de puţin între începutul şi mijlocul secolului, creşte de patru ori în a doua jumătate a veacului. Chiar şi în Spania preţurile se măresc de trei sau patru ori între începutul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea; în Italia, preţul grîului creşte de 3,3 ori între 1520 şi 1599, iar între primul şi al doilea sfert al secolului al XVI-lea, preţurile se maresc de 2,6 ori în Anglia şi de 2,2 ori în Franţa. Diminuîndu-se, afluxul de metale preţioase îşi atenuează apoi efectul asupra acestor preţuri. Lefurile ce se plăteau atunci cresc cu o viteză ceva mai mică, putîndu-se estima că pe ansamblu, în secolul al XVI-lea, salariul real scade cu 50%. Nemulţumirea populaţiei sporeşte, înregistrîndu-se revolte ale păturilor sărace.

În faţa acestei mari dezordini a monedei si a preţurilor, monarhii apelează la edicte: edictul de la Villers-Cotterets (1539) interzice în Franţa coaliţiile muncitoreşti; legile privitoare la cei săraci, în Anglia, interzic vagabondajul şi cerşetoria încă de la sfîrşitul secolului al XV-lea[19], lor adăugîndu-li-se, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, crearea aşa-numitelor *workhouses*, adică a caselor de muncă silnică. Guvernele caută să oprească, de asemenea, creşterea preţurilor: în Spania, Coroana fixează baremul maxim legal, însă fără succes; în Franţa, lefurile şi preţurile sînt fixate prin decrete, în 1554, 1567 şi 1577; în Anglia, sistemul preţurilor maximale şi reglementările se dovedesc deopotrivă de ineficiente, iar după 1560, salariile sînt revăzute în fiecare an, de Paşti, de către judecătorul comitatului.

În paralel, se înmulţesc dezbaterile şi analizele asupra monedelor şi preţurilor. *Din Information touching the Fall of Exchange* [*Informare despre scăderea schimburilor*] (1558) a lui Gresham, este reţinută "legea" potrivit căreia moneda proastă o alungă pe cea bună, observaţie formulată în nenumărate rînduri începînd cu secolul al XIV-lea. Se naşte o dispută confuză, în care vinovaţi de scumpiri sînt făcuţi, la grămadă, arendaşii, intermediarii, exportatorii, străinii, negustorii şi cămătarii, dar şi "creşterile monetare" ce reduc conţinutul în metal preţios al monedelor. Din aceasta

[19]Este vorba de primul val de ţărani alungaţi de pe pămîntul lor, despre care Thomas Morus spune (*Utopia*, 1516): "Cînd au rătăcit de colo-colo, mîncîndu-şi şi ultimul gologan, ce altceva pot face decît să fure şi astfel să fie spînzuraţi. Dumnezeule, cu toate formele legale, ori să cerşească? În acest caz sînt aruncaţi în închisoare ca nişte vagabonzi, pentru că hoinăresc în loc să muncească, ei, cărora nimeni de pe lume nu vrea să le dea ceva de lucru." Pe timpul domniei lui Henric al VIII-lea (1509-1547) vagabonzii sînt biciuiţi şi întemniţaţi; în plus, la prima recidivă li se taie o jumătate de ureche, iar la a doua recidivă sînt spînzuraţi; după Hollinshed, şaptezeci şi două de mii ar fi sfîrşit astfel pe timpul lui Henric al VIII-lea. Vezi K. Marx, *Le Capital*, Cartea I, în *Oeuvres*, Économie, Gallimard, La Pléiade, t. I, p. 1193.

dispută se detaşează astăzi analiza lui J. Bodin, juristul din Angers potrivit căruia "cauza principală şi aproape unică" a creşterii preţurilor era "abundenţa de aur şi argint care a atins în zilele noastre cote mult mai man decît a avut ea vreodată de patru secole încoace (...). Principala cauză a scumpirilor este întotdeauna abundenţa acelor elemente cu care este măsurat preţul mărfurilor"[20].

Explicaţia aceasta avea marele avantaj de a răspunde unui aspect major al realităţii, evitînd totodată punerea în discuţie a altor surse ale inflaţiei: luxul regilor şi al potentaţilor zilei, costul războaielor, sporirea datoriilor, care, la rîndul lor, făceau necesare succesivele "creşteri". Ea a fost treptat acceptată (ca o schiţă rudimentară a viitoarei teorii cantitative a monedei), coexistînd cu o altă idee-forţă a veacului al XVI-lea, chiar dacă prea puţin compatibilă cu prima, potrivit căreia abundenţa metalelor preţioase este cea care produce bogăţia regatului.

Machiavelli formulase această idee, într-un mod oarecum provocator, încă de la începutul secolului: "Într-o guvernare bine organizată, statul trebuie să fie bogat, iar cetăţenii săraci"[21]. Chiar dacă nu toată lumea admite o asemenea formulare, chiar dacă alţii vor sublinia mai tîrziu legătura dintre bogăţia statului şi cea a negustorilor, Machiavelli scoate în evidenţă o problemă centrală a secolului al XVI-lea: cum să sporeşti şi să păstrezi bogăţia Principelui? Acea bogăţie a Principelui care, pentru toţi, la fel ca pentru Claude de Seyssel[22], se materializează în rezervele sale de aur şi de argint.

Într-o primă instanţă, guvernanţii iau măsurile dictate de bunul simţ: ei caută să împiedice aurul şi argintul să iasă din regat: în Spania, încă de la începutul secolului al XVI-lea, interdicţia de a se exporta aur şi argint, sub ameninţarea pedepsei cu moartea; în Franţa, prohibitarea ieşirilor de numerar încă din 1506 şi, apoi, în 1540, 1548, 1574; în Anglia, două tentative, în 1546 şi 1576, de a supune negoţul cu monede, şi chiar cu titluri de schimb, controlului agenţilor guvernamentali — ambele soldate cu eşec[23].

Către mijlocul secolului, circulau unele texte prin care se solicitau şi alte măsuri:

> Prin stoparea importurilor de mărfuri fabricate în străinătate şi care ar putea fi produse la noi, prin restrîngerea exportului de lînă, piei şi de alte produse în stare brută, prin venirea, sub supravegherea cetăţilor, a unor meşteşugari din afară care să producă mărfuri ce ar putea fi exportate,

[20] *Réponses aux paradoxes de M. de Malestroit, touchant l'enchérissement de toutes choses*, 1568. Vezi J.-Y. Le Branchu, *Écrits notables sur la monnaie*, Alcan, 1934, t. I, p. 84.
[21] *Principele*, 1514
[22] *La Grande Monarchie de France*, 1515.
[23] Vezi P. Deyon, *Le Mercantilisme*, p. 19 şi s.

> prin examinarea atentă a acestor mărfuri (...), cred că oraşele noastre ar ajunge în scurtă vreme să-şi redobîndească bogăţia de odinioară[24].

Recomandări asemănătoare sînt formulate de Ortiz[25]: crearea unui mare număr de manufacturi şi interzicerea exportului de materii prime textile. J. Bodin preconizează aceeaşi politică în *La Republique* (1576).

Regii Spaniei, Franţei şi Angliei vor lua măsuri în acest sens: primele creări de manufacturi, monopoluri sau privilegii pentru producţii noi, prohibiţii sau tarife împotriva intrării de mărfuri straine, interdicţii de a se exporta materii prime. Formarea unităţii naţionale înseamnă, de asemenea, constituirea, pe atunci în fază încă incipientă, a unei pieţe naţionale.

Ideile dominante ale epocii, în domeniul economiei, sînt aşadar strîns legate de preocupările Principelui: trebuie asigurată bogăţia Principelui, atît pentru el, cît şi pentru finanţarea neîncetatelor războaie. Reţetele sînt simple: împiedicarea ieşirii din ţară a metalelor preţioase, prin interzicerea trecerii lor peste graniţă şi prin limitarea importurilor; facilitarea intrării lor, încurajîndu-se exportarea a ceea ce nu este de trebuinţă regatului; şi una, şi cealaltă conducînd la o încurajare a producţiilor naţionale. În umbra acestei idei se dezvoltă cea a prosperităţii publice: "Fiecare individ este părtaş la «bogăţia publică» [*common weal*], scria Hales în al său *Discourse* (...), iar orice meserie lucrativă pentru cineva poate fi astfel pentru oricine va dori să o exerseze; ceea ce este profitabil pentru unul va fi deci şi pentru vecinul său şi, în consecinţă, pentru toată lumea"[26]. Aşadar, calea este deschisă ideii conform căreia bogăţia regatului se sprijină pe cea a negustorilor şi meşteşugarilor săi.

Prin afluxul de metale preţioase din America şi dezvoltarea producţiilor, comerţul din Europa a înregistrat progrese notabile; prin munca forţată din America (în special pentru producţia de zahăr) şi scăderea salariilor reale legată de inflaţia europeană s-a creat un surplus suplimentar; o dată cu impunerea restricţiilor în Anglia, se eliberează o forţă de muncă importantă şi anume: vagabonzii şi cerşetorii prigoniţi sau ameninţaţi cu temniţa. Burghezia negustorească şi cea bancară îşi consolidează poziţia. După Veneţia şi Florenţa, Anvers, Londra, Lyon şi Paris cunosc o dezvoltare importantă, depăşind cincizeci de mii, sau chiar o sută de mii de locuitori.

Aceste burghezii îşi fac simţită prezenţa, pentru unii, în ideile Reformei, pentru alţii în afirmarea drepturilor omului faţă de suveran (La Boetie, *Le*

[24] *A Compendious, or Brief Examination of certain ordinary complaints*, studiu scris în 1549 şi publicat în 1581, citat de J.-Y. Le Branchu, *Écrits notables sur la monnaie*, t. II, p. 188. Gentilomul britanic John Hales formulează aceleaşi idei în *Discourse of the Common Weal of this Realm of England*, de asemenea scris în 1549 şi publicat în 1581.

[25] *Pour que la monnaie ne sorte pas du royaume*, 1558.

[26] Citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 88.

SCHEMA I

Clasele sociale şi circulaţia valorii şi a bogăţiilor în Franţa secolului al XVI-lea

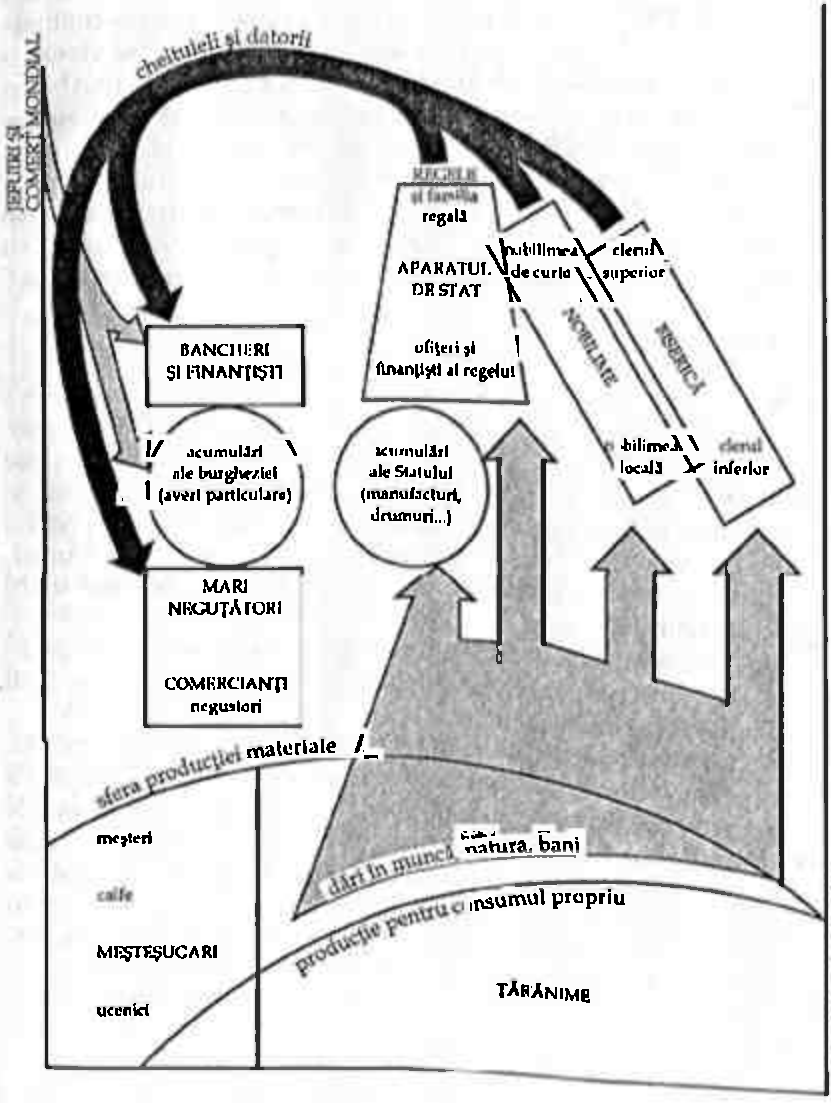

Contr un [*Unul contra*], 1552, Theodore de Bèze, *Du droit du magistrat sur ses sujets* [*Despre dreptul magistratului asupra supuşilor săi*], 1575), iar pentru majoritatea în diferitele exprimări ale gîndirii umaniste pe care le ilustrează operele lui Erasmus, Rabelais sau Montaigne. Arta şi spiritul universal ale lui Michelangelo constituie o mărturie elocventă a acestei epoci în care un astronom polonez, Copernic, emite ideea că Pămîntul se învîrteşte şi că nu este centrul imobil al universului.

Dar să nu exagerăm: oricine poate vedea că Soarele şi stelele se rotesc în jurul Terrei, după ordinea imuabilă stabilită de Dumnezeu, iar Biserica veghează ca nimeni să nu pună la îndoială acest adevăr. Ţăranul continuă să cultive pămîntul şi să fie strivit de taxe şi corvezi; nobilul să vineze şi să petreacă; regele să domnească şi să se războiască. Cine ar fi putut bănui pe atunci că un alt zeu, şi anume capitalul, se pregătea să-şi instaureze dominaţia asupra lumii? Poate că o presimţea Thomas Morus, atunci cînd, în 1516, scria *Utopia*; de aceea îl face pe Hythlodeu, navigatorul portughez, să mărturisească: "Dragul meu Morus, ca să-ţi spun ce mă frămîntă: acolo unde toţi măsoară totul în bani, ei bine, în acele ţinuturi este aproape cu neputinţă ca dreptatea şi prosperitatea să domnească în ordinea publică..."

3. Vechi şi nou

Dacă e să vorbim numai de formaţiunile sociale în contextul cărora va înflori capitalismul, vechiul continuă să fie dominant: populaţie preponderent rurală, producţie în principal agricolă, schimburi relativ restrînse (o mare parte a populaţiei trăind în autosubzistenţă). Renta (în muncă, în natură sau în bani) este obţinută de la marea masă ţărănească, în profitul clerului, a nobilimii şi a statului regal: prin cheltuielile acestora din urmă, ea permite, în final, acumularea de averi particulare de către marii negustători si bancheri.

Schimbul comercial se bazează în primul rînd pe producţia meşteşugărească, ce se înscrie în ordinea definită de corporaţii; el nu atinge decît în mică măsură producţia agricolă.

Această mică producţie de mărfuri poate fi rezumată prin formula: $Ma \rightarrow B \rightarrow Mi$, adică: micul producător de mărfuri, vînzîndu-şi marfa *a* pe care o produce, primeşte suma de bani B care îi permite să cumpere alte mărfuri *i*. Comercianţii intervin ca intermediari, cumpărînd mărfurile *i* pentru a le revinde, realizînd beneficiul ΔB, lucru ce poate fi rezumat prin formula: $B \rightarrow Mi \rightarrow B'$, unde $B' = B + \Delta B$. Acest ΔB provine fie din munca suplimentară impusă micilor meşteşugari ori calfelor şi ucenicilor, fie dintr-o parte a rentei extorcate de la ţărani.

Pot exista unele forme capitaliste de producţie, în anumite cazuri chiar cu salarizare, însă ele rămîn minore.

SCHEMA II

Comerţul mondial şi prădarea Americii în secolul al XVI-lea

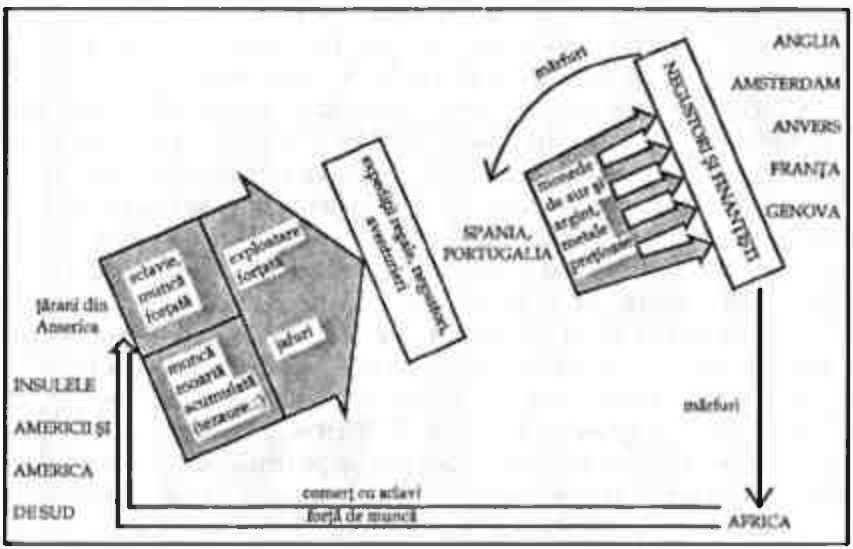

Cele două forme principale de salarizare sînt:

- acumularea de stat (manufacturi regale, drumuri, porturi etc.);
- acumularea burgheză (averi particulare, bani, metale preţioase, bunuri imobiliare).

Sursa principală este, ca şi în secolele anterioare şi la fel ca pentru alte formaţiuni sociale, munca suplimentară a ţăranilor, la care, bineînţeles, trebuie adăugată prădarea celor două Americi.

Întrucît, dacă privim acum dimensiunea internaţională, ceea ce este nou nu e comerţul cu lumi aflate la mari distanţe; acesta s-a desfăşurat în contextul tuturor formaţiunilor unde domina un mod de producţie tributar[27] şi a prosperat atît în China cît şi în spaţiul arabo-musulman; el s-a dezvoltat, ceva mai aproape de noi, în Europa, în Nord o dată cu portul de la Hanse, iar în Sud începînd cu Peninsula Iberică şi cu cea Italică; astfel, în 1500, traficul dinspre Veneţia acoperă Mediterana şi ansamblul

[27] În cadrul "modurilor de producţie tributare", supunerea unei foarte largi mase productive, a ţăranilor şi meşteşugarilor, permite obţinerea unui tribut graţie căruia poate trai în îndestulare, dacă nu chiar în lux, o oligarhie în mîinile căreia se află armele şi controlul asupra religiilor; acesta este cazul modurilor de producţie sclavagist, feudal, asiatic şi african. Vezi, de exemplu, Samir Amin, *Classe et Nation*, Ed. de Minuit, 1979, p. 54 s.

Europei occidentale, întinzindu-se, grație rețelelor comerciale, dincolo de Levant, către Oceanul Indian, dar și în interiorul Europei, iar în Nord către Marea Baltică și Norvegia[28].

Noul constă în fabuloasa jefuire a Americii, care se poate structura în două fluxuri simultane:

- prădarea bogățiilor găsite acolo (muncă "moartă" acumulată în extracția metalelor prețioase și realizarea operelor de artă);

- producerea unor noi valori (muncă silnică și sclavie), fie în minele de aur și argint, fie în agricultură (trestia de zahăr etc.).

Cucerire, jaf, exterminare: aceasta este realitatea care explică afluxul de metale prețioase în Europa secolului al XVI-lea. Dar oceanul este foarte mare, iar prin visteriile regale ale Spaniei și Portugaliei, prin sipetele negustorilor și prin conturile bancherilor, acest aur este în întregime "spălat" atunci cînd ajunge în cuferele finanțiștilor din Genova, Anvers ori Amsterdam.

Cum să se păstreze însă aurul respectiv, aur al Principelui sau al statului (cele două "visterii" nu se prea mai deosebesc), atunci cînd s-a ajuns în posesia lui? Cum să fie el drămuit atunci cînd i se duce lipsa? Soluția vistiernicilor, corespunzînd unei perspective statistice asupra lumii — interzicerea ieșirii din regat a metalelor prețioase — s-a dovedit a fi inoperantă. Se propune o altă soluție, în spirit negustoresc: să se cumpere mai puțin și să se vindă mai mult altor țări; iar pentru aceasta, să se producă mai mult și de o calitate mai bună. Nu răspundea aceasta, deopotrivă, intereselor Principelui și celor ale negustorilor?

Așa se face că, în secolul al XVI-lea, se creează condițiile pentru dezvoltarea ulterioară a capitalismului: burghezia bancară și negustorească dispunînd atît de averi imense, cît și de rețele bancare si financiare; state naționale dispunînd de mijloacele necesare pentru a cuceri și a-și impune dominația; o concepție asupra vieții punînd preț pe îmbogățire și prosperitate. Numai în acest sens putem data era capitalismului ca începînd cu secolul al XVI-lea[29]. Este nevoie însă de o viziune modernă, care să aibă în spate o bună cunoaștere a dezvoltării ulterioare a capitalismului industrial, pentru a percepe, sau a identifica, așa-numitul "capitalism negustoresc" din veacul al XVI-lea, care nu este deocamdată decît embrionul a ceeea ce va putea fi numit mai tîrziu capitalism.

---

[28] F. Braudel, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, t. III, *Le Temps du monde*, p. 18.

[29] "Cu toate că primele încercări de producție capitalistă au fost făcute devreme, în cîteva orașe din bazinul Mediteranei, era capitalistă începe abia din secolul al XVI-lea" (K. Marx, *Le Capital*, I a Pléiade, t. I, p. 1170); și încă: "Piața mondială și comerțul mondial inaugurează în secolul al XVI-lea biografia modernă a capitalismului" (citat de F. Perroux, *Le Capitalisme*, p. 35); "Istoria modernă a capitalismului începe o dată cu crearea pieței și a comerțului celor două lumi, în secolul al XVI-lea" (citat după A.-G. Frank, *op. cit.*, p. 32).

Ascensiunea burgheziei (secolul al XVII-lea)

Totodată, ar fi trebuit să fii înzestrat cu o perspicacitate extraordinară pentru a vedea în dezvoltarea manufacturilor din secolul al XVII-lea începutul unui nou mod de producţie.

Nouă zecimi din populaţie trăiesc încă din agricultură: arături superficiale, însămînţări fără o bună rînduială, lipsă a îngrăşămintelor; randamentele la grîne sînt mediocre (patru-cinci, uneori doar trei sau doi la unu); pîrloaga face nepracticabilă jumătate din terenurile arabile din Sud şi o treime din cele din Nord; recoltatul se face cu secerile; animalele sînt puţine şi prost hrănite. Alimentaţia constă în fierturi şi pîine, iar foametea face ravagii în anii cu recolte slabe.

Nobilimea îşi păstrează în continuare rangul şi privilegiile: la dieta din 1614, locotenentul civil Henri de Mesme declarase că "cele trei clase sînt ca nişte fraţi, copii ai aceleiaşi mame, Franţa"; nobilii au replicat că "ei nu doresc ca fiii ciubotarilor şi cîrpacilor să-i numească fraţi şi că între ei şi noi sînt tot atîtea diferenţe ca între Stăpîn şi Valet"[30].

Biserica veghează la menţinerea ordinii în sfera ideilor. Erasmus este pus la index începînd cu 1559; Giordano Bruno, alt mare umanist, este ars pe rug, ca eretic, în 1600. Campanella petrece douăzeci şi şapte de ani în închisoare, între 1599 şi 1629. Galilei, care a publicat în 1632 *Dialoguri asupra principalelor sisteme ale lumii*, este forţat de Inchiziţie, în 1633, să îşi renege "greşelile şi ereziile".

Numai Provinciile Unite fac figură aparte în acest tablou: comerţul este aici bine dezvoltat şi activ, agricultura modernă, nobilimea cvasi-inexistentă, iar burghezia puternică. Toleranţa ei este renumită, lucru care îl va face pe Descartes să se instaleze în Olanda, în 1625. Acolo va scrie şi va publica *Discurs asupra metodei* (1637) şi *Meditaţii metafizice* (1641). Aceste Provincii Unite, care îşi dobîndesc independenţa politică faţă de Spania în 1609, păreau să cîntărească atunci mult prea puţin în comparaţie cu acea ţară puternică.

Începînd cu 1580, ducele Habsbourg de Spania reuneşte sub sceptrul său întreaga Peninsulă Iberică, America Latină, America Centrală, Filipinele, Milano, regatul Napole, Sardinia şi Sicilia, plus ceea ce mai rămăsese din vechiul stat burgund; el are un aliat puternic în vărul lui, Habsbourg de Austria, care adaugă statelor sale patrimoniale regatele Boemiei şi al Ungariei. Dar nu trebuie să ne lăsăm prea mult impresionaţi de această putere teritorială. Înfrîngerea "Invincibilei Armade", în 1588, marchează începutul unui declin: din 1590, cantităţile de aur şi argint provenind din America Latină se diminuează; ele ajung să fie de două ori mai mici în 1650 faţă de 1550; comerţul Seviliei se reduce simţitor (de la

[30] Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. IV, p. 153.

55 de vase şi 20 000 tone în 1600-1604, la 8 vase şi 2 500 tone în 1701-1710[31]); cheltuielile de război sporesc; impozitele suplimentare nu sînt suficiente; bugetul se află în dezechilibru; producţia internă nu a fost dezvoltată îndeajuns; regele Spaniei nu mai are de la cine să facă împrumuturi; moneda se depreciază, iar activitatea economică înregistrează o scădere considerabilă, asemenea populaţiei, care ajunge la şase milioane de oameni, la sfîrşitul secolului al XVI-lea. Practic, Spania cunoaşte o inexorabilă decădere[32].

Cît despre aliatul său, Imperiul Austriac, acesta va fi preocupat să facă faţă valurilor succesive ale Războiului de Treizeci de Ani, încheind conflictul cu preţul unor importante concesii, în urma păcii din Westfalia (1648).

Nu atît Spania sau Austria, cît în principal Olanda, Anglia şi Franţa vor fi ţările prin care se va continua, în secolul al XVII-lea, lungul drum către capitalism.

1. *Expansiunea colonială şi capitalismul din Olanda*

Sub impulsul unei active burghezii negustoreşti şi bancare, grijulie faţă de oamenii cu iniţiativă şi deschise ideilor noi, capitalismul negustoresc şi manufacturier va cunoaşte o puternică dezvoltare în Olanda. El se sprijină pe trei piloni de bază.

Primul pilon: Compania (olandeză) a Indiilor Orientale.

> Şase Camere de comerţ s-au unit în 1602, constituind Compania Indiilor Orientale. Ea număra şaptezeci şi trei de directori, toţi administratori de companii comerciale. Direcţia afacerilor comune era asigurată de un Colegiu al celor Şaptesprezece, numit de către Camere, dintre care opt de Camera de la Amsterdam, care suporta jumătate din cheltuielile comune. Fiecare Cameră hotăra asupra comerţului desfăşurat de membrii săi, asupra lucrurilor ce trebuiau cumpărate din Indii, a sumelor în aur ce urmau a fi vărsate, a vînzării mărfurilor primite. Colegiul celor Şaptesprezece decidea prin majoritate asupra organizării flotelor, a destinaţiei lor, a tarifului mărfurilor. Compania deţinea monopolul asupra comerţului cu Indiile. În colonii practica aşa-numitul *mare clausum*, avînd pretenţia de a li se interzice englezilor, portughezilor şi francezilor accesul în aceste teritorii. Dispunea de prerogative regale, hotăra asupra războiului şi a păcii, asupra tratatelor cu băştinaşii, numea guvernatori şi consilii, curtea marţială şi cea civilă aflîndu-se în stabilimentele Companiei. Ea va ajunge să aibă în

[31]Medii anuale: P. şi H. Chaunu, *Séville et l'Atlantique*, citat de P. Léon, *Économie et Sociétés pre-industrielles*, t. II, p. 32.

[32]Producţia artistică rămîne însă înfloritoare la începutul secolului: prin Cervantes (*Don Quijote*, 1605, şi *Nuvele exemplare*, 1613), El Greco (*Adormirea Maicii Domnului*, 1614) şi, mai tîrziu, prin Lope de Vega şi Calderon, Velasquez si Murillo.

> Indii o armată de uscat de zece pînă la douăsprezece mii de oameni, iar pe mare patruzeci pînă la şaizeci de vase de luptă, să aducă în Europa anual mărfuri în valoare de zece-douăsprezece milioane, să aibă dividende de 25-30%, acţiunile sale crescînd astfel, către 1670, de la trei mii la optsprezece mii de florini[33].

Al doilea pilon: Banca din Amsterdam; cei care operau schimburi fiind acuzaţi că se fac vinovaţi de dezordinea monetară, oraşul Amsterdam îi suprimă, creează o bancă şi îi acordă acesteia monopolul schimburilor (1609).

> [Banca din Amsterdam] primeşte toate depozitele în monede sau lingouri cu o valoare mai mare de trei sute de florini. Condiţiile de securitate fac ca banii să curgă din toate părţile, chiar şi din străinătate. Astfel, banca poate furniza negustorilor monede din oricare ţară, ceea ce permite cumpărarea de mărfuri de orice provenienţă şi îi atrage pe comercianţii străini. Ea joacă, de asemenea, rolul unei bănci pentru plăţi, efectuînd gratuit, prin viramente, prin simplu schimb de înscrisuri, fără manipulări de metal, toate plăţile pentru negustori, în limitele depozitelor pe care ei le au. Pentru aceasta, ea utilizează o monedă de cont, florinul banco, avînd o valoare stabilă, fapt ce cîştigă încrederea clienţilor. Apoi, Banca din Amsterdam devine treptat o bancă de credit. Ea începe prin avansuri acordate oraşului Amsterdam în caz de război şi Companiei Indiilor Orientale; la finele secolului, ea va acorda împrumuturi întreprinderilor particulare. Totuşi băncile particulare supravieţuiesc şi ele, fiind axate pe împrumuturi şi scontarea titlurilor de schimb[34].

Al treilea pilon: flota. Asemenea englezilor, olandezii dispuneau pentru ruta răsăriteană sau cea a Indiilor de vase grele, solid construite şi bine înarmate. Pentru rutele maritime din Europa de Nord şi de Vest, ei construiesc însă aşa-numitele *fluitschip*, nişte ambarcaţiuni mici şi uşoare, dar capabile să transporte încărcături mari şi dificile (de la o sută la nouă sute de tone). Plătind pe loc, ei obţin scînduri şi catarge din Norvegia, la un preţ mai bun decît constructorii norvegieni; standardizează producţia şi folosesc, pentru construcţie, maşini (joagăre acţionate prin puterea vîntului, macarale etc.). Pe aceste vapoare, "olandezii angajau străini"[35], cu un salariu inferior, întrucît, în acea vreme, mateloţii ajunseseră categoria cea mai de jos a lucrătorilor. Echipajele erau supuse unei discipline dure, constrînse la respectarea curăţeniei şi hrănite frugal"[36]. În 1614, flota olandeză angaja, de una singură, mai

[33] *Histoire générale des civilisations*, t. IV, p. 245.

[34] Amsterdamul a profitat din plin de decăderea oraşului Anvers, cucerit de spanioli în 1585. Burghezii din Amsterdam renunţaseră să mai supună Belgia de teama concurenţei pe care le-ar fi făcut-o Anvers odată devenit olandez. Cf. Heaton, *op. cit.*, t. I, p. 242, şi Violet Barbour, *Le Capitalisme a Amsterdam au XVIIe siècle*.

[35] Adeseori englezi sau francezi.

[36] Heaton, *op. cit.*, t. I, p. 237. Cititorul îşi poate imagina, plecînd de la formulările foarte "convenabile" ale lui Heaton, adevărata situaţie a acestor echipaje.

mulţi marinari decît flotele spaniolă, franceză, engleza si scoţiană luate la un loc.

Vasele olandeze ajung în Japonia in 1600, iar în 1601 în China. In 1621, este creată Compania (olandeză) a Indiilor Occidentale. Olandezii întîmpină însă dificultăţi în încercarea lor de a se implanta solid pe coastele Americii: dacă au reuşit să se impună în Pernambouc, Surinam, Caracas (1630) şi Curaçao (1632), visul unui imperiu olandez pe teritoriul Braziliei se destramă în 1653; iar Noul Amsterdam, creat în 1626, va fi cucerit de englezi in 1664, pentru a deveni New York. În schimb, din 1619 pînă în 1663, olandezii domină rutele maritime ale Extremului Orient: ei se instalează in Batavia (1619), îi masacrează pe englezii din Ambon (1624), îşi croiesc drum către Nagasaki cucerind insula Deshima (1638); se instalează apoi în Malacca (1641), ocupă Capul Bunei Speranţe în dauna portughezilor (1652), se stabilesc în Aden, Mascate, Cochin (1663) şi Singapore. Îşi impun de asemenea autoritatea in Tasmania (1642).

Importînd din Extremul Orient piper si mirodenii (66% din achiziţii în 1648-1650, 32% in 1698-1700) sau textile (14% şi respectiv 55% in aceleaşi perioade)[37]; alimentind Spania chiar şi în anii de război (jumătate din aurul şi argintul dobîndit de Spania ajungea la Amsterdam); dezvoltînd cultura trestiei de zahăr în Java; făcînd negoţ atît cu Europa de Nord, cît şi cu Africa, Olanda controlează comerţul mondial care îi aduce beneficii substanţiale. Înţelegem astfel de ce ea apăra din răsputeri principiul "mării libere" (*mare liberum*), mai puţin în colonii, unde impunea acel *mare clausum*.

Ca putere comercială, Olanda este interesată de dezvoltarea activităţilor din domeniul prelucrării: industria lînii la Leiden şi industria pînzeturilor în Haarlem; ţesutul şi vopsirea mătăsii, apoi torsul acesteia şi şlefuitul diamantelor la Amsterdam; rafinarea zahărului, finisarea şi scrobirea postavurilor englezeşti, brasarea, distilarea, prelucrarea sării, a tutunului, a boabelor de cacao, industria plumbului la Rotterdam; şlefuirea lentilelor optice, fabricarea microscoapelor, a pendulelor şi instrumentelor pentru navigaţie, întocmirea de hărţi terestre si maritime, imprimarea de cărţi in toate limbile... Jumătate din populaţia olandeză (două milioane şi jumătate de locuitori) trăieşte acum în oraşe.

De pe urma acestor activităţi profită o burghezie tot mai bogată, care domină ţara. Negustătorul Louis Trip deţine în 1674 mai mult de un milion de florini; proprietarul unor fabrici de mătase, Jean de Neufville, venit fără nici un ban în 1647, moare la sfîrşitul secolului lăsînd o avere de aproape opt sute de mii de florini; în 1674, cincizeci şi şase de burghezi deţin între două sute şi patru sute de mii de florini, iar alţi patruzeci între o sută şi două sute de mii. Această burghezie se ocupă cu negoţul, dezvoltă

[37] K. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, citat în P. Léon, *op. cit.*, p. 33.

industriile, organizează "camerele de comerţ", controlează companiile coloniale, supravegheaza Universitatea din Leiden; ea şi-a legat numele de Banca din Amsterdam şi a făcut din oraş marea piaţă financiară a momentului, încercînd totodată să impună hegemonia Provinciei Olandei asupra ansamblului Provinciilor Unite.

De aici şi conflictele, nu o dată încheiate prin compromisuri, cu familia de Orania, familie care se sprijină pe forţele tradiţionale ale celorlalte provincii şi care reuşeşte să se impună, în special în perioadele de război şi de tensiuni internaţionale: Mauriciu de Nassau, principe de Orania, împotriva marelui boţătaş Oldenbarnvelt, în 1619, şi Wilhelm al III-lea de Orania împotriva lui Jan de Witt, în 1672.

O dată cu dezvoltarea capitalismului englez şi a protecţionismului francez, în urma celor trei războaie duse împotriva Angliei (cel din 1652-1654, dar mai ales cele din 1665-1667 şi din 1672-1674), prin războiul din 1672 împotriva Franţei si, în special, prin participarea la aşa-numitul Război de Secesiune din Spania (1702-1714), prin regresiunea economică şi scăderea preţurilor coloniale care marchează a doua jumătate a secolului al XVII-lea, capitalismul olandez se înglodează în datorii, slăbind şi pierzîndu-şi, în final, poziţia dominantă. Olanda îşi păstrează însă meritul de a fi fost, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, "naţiunea capitalistă prin excelenţă" (K. Marx) sau, mai exact, "simbolul capitalismului comercial şi financiar" (H. See).

Mărturii, între altele, ale puterii de odinioară a acestei burghezii rămîn pînzele lui Rembrandt: sindicul postăvarilor (1661), constructorul de nave şi soţia sa (1643), cîntăritorul de aur (1639), Jean Six, primar al Amsterdamului (la 1650) — dar şi desenele sale înfăţişînd ţărani săraci, cerşetori şi negri.

2. *Anglia: de la mercantilism la liberalism*

Aliată a monarhului în privinţa expansiunii coloniale şi a mercantilismului, burghezia engleză va şti totuşi cum să se folosească de nemulţumirile maselor în lupta sa contra absolutismului, adică pentru întărirea propriei sale puteri.

a) Expansiunea colonială si mercantilismul

Puterea maritimă şi comercială a Angliei s-a impus faţă de Spania la sfîrşitul secolului al XVI-lea, i se opune Olandei în secolul al XVII-lea şi va înfrunta Franţa în secolul al XVIII-lea.

Apoi, încă de la începutul secolului al XVII-lea, Anglia este angajată în expansiunea colonială. Compania (engleză) a Indiilor Orientale a fost creată în 1600, printr-o cartă a reginei Elisabeta; cincisprezece ani mai tîrziu, ea are în jur de douăzeci de stabilimente în India, în insule, în Indonezia şi Hirats, precum si în Japonia. Va fi prezentă în Persia (Iranul

de astăzi) în 1628 şi la Bombay în 1668. Englezii se instalează de asemenea în Barbados (1625), supun Quebecul (1629) şi Jamaica (1655), iar la scurtă vreme cuceresc Noul Amsterdam (1664); după pelerinii lui Mayflower (1620), alţi emigranţi vor fonda colonii în America de Nord.

Comerţul exterior englez ia un nou avînt între 1610 şi 1640. Producţia se dezvoltă. Către 1640, unele mine de huilă ajung să producă de la zece la douăzeci şi cinci de mii de tone pe an, faţă de cele cîteva sute de tone cîte se extrăgeau cu un secol mai înainte. Furnale înalte, forje cu imense ciocane hidraulice, fabrici de alaun şi de hîrtie funcţionează cu mai multe sute de muncitori; negustătorii şi fabricanţii de textile pun la lucru sute, dacă nu mii, de filatori sau ţesători la domiciliu. Burghezia, care stimulează acest avînt comercial şi manufacturier, are nevoie totodată de încurajare şi de protecţie.

Încă din 1621, în *Discurs asupra comerţului Angliei cu Indiile orientale*, Thomas Mun subliniază importanţa acestui comerţ exterior: ceea ce contează este nu atît acumularea de metale preţioase, cît circularea lor pentru obţinerea unui sold pozitiv. Raportul Consiliului Privat al Comisiei asupra Postavurilor, din 1622, reflectă foarte bine starea de spirit din comerţ:

> Remediile pe care cu smerenie le propunem sînt următoarele: pentru a se împiedica fabricarea în străinătate, să se interzică, prin impunerea de pedepse dintre cele mai severe, exportul din Anglia, Irlanda şi Scoţia al lînii aşa cum este tunsă, al lutului şi al cenuşii de lemn (...), pentru a se împiedica fabricările şi vopsirile frauduloase şi de proastă calitate, să se stabilească un regulament clar (...); să se constituie în fiecare comitat o corporaţie a persoanelor celor mai înstărite şi competente pentru a se controla legalitatea şi calitatea fabricării, a vopsirii şi scrobirii postavurilor sau a altor ţesături (...); Majestatea Sa, pentru a face mai lesnicioase condiţiile de export al postavurilor noastre, să se milostivească a negocia cu arhiducesa Ţărilor de Jos şi cu dietele (...). În legătură cu puţinătatea banilor din regat, să se interzică ieşirea lor din ţară, iar contravenienţii să fie aspru pedepsiţi (...). Dar mai ales circulaţia lor să fie remediată în avantajul comerţului nostru exterior, căci dacă importurile de lux şi vanitate depăşesc exportul produselor noastre, rezervele acestui regat vor fi risipite, trebuind să exportăm bani pentru a restabili echilibrul[28].

Într-adevăr, Iacob I (Stuart), apoi Carol I împart privilegii şi monopoluri, reglementează şi organizează controlul fabricilor, interzic exporturile de lînă, măresc taxele la importurile de ţesături franţuzeşti şi olandeze; cîteva acte ale Parlamentului merg pînă la a face obligatorie folosirea ţesăturilor din lînă pentru giulgiuri şi vestminte de doliu. "Statul dirija economia, înmulţea monopolurile, nesocotea inovaţiile agricole

[28] Citat după P. Devon, *op. cit.*, p. 93-94.

justificate din punct de vedere tehnic"[39].

În lucrarea sa *England's Treasure by foreign Trade* [*Venitul Angliei din comerțul exterior*], scrisă între 1622 și 1650 și publicată în 1664, Thomas Mun oferă o perspectivă mai largă asupra acestor lucruri: "Comerțul exterior reprezintă bogăția suveranului, onoarea regatului, nobila vocație a negustorilor, subzistența noastră și o pîine de mîncat pentru săracii noștri, o ameliorare a pămînturilor noastre și o școală pentru marinari, nervul nostru în războaie și spaima dușmanilor"; sau, încă: "Dacă ținem seama de frumusețea și fertilitatea Angliei, de puterea ei pe mare și pe uscat (...), vom fi cu toții de acord că regatul acesta merită să fie stăpînul Lumii, întrucît care altă națiune mai este într-atît de înzestrată de natură cu cele necesare pentru hrană, îmbrăcăminte, pe timp de pace ori de război, încît nu numai să îi ajungă sieși, dar să mai dea și vecinilor săi, obținînd an de an belșug de bani și întărindu-și astfel bunăstarea?"[40]

Mărire națională, bogăție a statului și a negustorilor, stăpînire a întregii lumi: pe aceasta se bazează compromisul dintre burghezie și suveran.

Un compromis, altminteri, dificil: nerespectînd prerogativele Parlamentului de a vota impozitul, la care țineau clasele avute, Carol I va sfîrși, în urma unor mari mișcări de nemulțumire ale maselor, prin a fi decapitat, în 1649. O tentativă de republică oligarhică, sub conducerea lui Cromwell, va degenera în dictatură; aceasta nu va supraviețui decît foarte puțin "Lordului protector al Angliei, Scoției și Irlandei".

În ce privește Afacerile externe, Cromwell a dus tot o politică mercantilistă, însă mai ofensivă. În 1651, dată fiind situația de criză, a emis primul act referitor la navigație: mărfurile europene nu pot fi transportate decît pe vase aparținînd Angliei sau țărilor lor de origine; mărfurile din Africa, Asia și America vor fi importate folosindu-se numai vase englezești ori din colonii. Al doilea decret privind navigația datează din 1660 și precizează că atît căpitanul vasului, cît și cel puțin trei sferturi din echipaj trebuie să fie de origine engleză. Războaiele împotriva Olandei, din a doua jumătate a secolului, arată cît de tare se ascute, în această perioadă de regresiune, rivalitatea dintre cele două capitalisme naționale.

b) Afirmarea burgheziei

Prin estimările sale asupra populației și stării materiale din Anglia și Țara Galilor, în 1688, Gregory King oferă un interesant tablou al societății engleze din secolul al XVII-lea. Tabelul 1 prezintă păturile sociale clasate

[39] K. Marx, *L'Angleterre des revolutions*, p. 87. În curînd apar proteste împotriva acestor reglementări și privilegii; astfel, în plină ședință a Parlamentului, Sir John Colepeper își exprima indignarea: "Avem de-a face cu un val de vermină care a sufocat întreaga țară. Mă refer aici la deținătorii de monopoluri (...)". Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. IV, p. 248.

[40] Citat după P. Deyon, *op. cit.*, p. 54-55.

în funcţie de venitul familial anual, aflat în continuă descreştere.

Lumea din mediul rural rămîne, după cum se poate constata, predominantă: e vorba de nobilimea mică, mare sau mijlocie, proprietară de pămînturi, ale cărei resurse se bazează în principal pe munca ţăranilor vasali, şi de clasa ţărănească, acum bine stratificată, care produce cea mai mare parte a bogăţiilor de origine naţională, de care beneficiază clasele dominante şi statul.

Păturile cele mai sărace ale acestei ţărănimi — ţăranii nevoiaşi, zilierii, sărmanii care reuşeau să supravieţuiască numai graţie terenurilor comune — vor suferi acum de pe urma unui nou val de îngrădiri. John Hales scria încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea:

> Credeţi-mă, aceste îngrădiri vor însemna pierzarea noastră! Din pricina lor, vom plăti pentru arende taxe mai grele ca niciodată şi nu vom mai avea pămînturi să le lucrăm. Ni se ia totul pentru păşunat, pentru creşterea oilor şi a animalelor mari, în aşa fel încît în şapte ani, pe o rază de şase mile, am văzut douăsprezece care lăsate în plata Domnului; acolo unde mai mult de patruzeci de guri aveau ce minca, trăieşte acum un singur om, cu turmele sale. Oile acestea au adus nefericirea noastră. Ele au distrus agricultura acestei ţări, care odinioară ne dădea atîtea produse, făcînd ca în prezent să nu mai vezi decît oi, oi şi iarăşi oi[41].

Iar Lupton, în 1662, spunea: "Îngrădirile fac oile să se îngraşe, iar pe oamenii sărmani să se usuce". Ele suscită noi revolte ţărăneşti la începutul secolului al XVII-lea, cînd apar denumirile de *Levellers* (Nivelatori) şi *Diggers* (Săpători), adică cei care "săpau şi plantau terenurile comune"[42].

În cadrul mişcării generate de profundele nemulţumiri care au dus la prima răsturnare a unui rege al Angliei, revendicările ţăranilor aveau să se structureze pe mai multe niveluri. Aspiraţiile moderaţilor sînt exprimate prin programul aşa-numiţilor *Levellers* (1648):

> Noi sperăm ca domniile voastre să fi impus în această onorabilă Cameră respectarea autorităţii supreme a poporului şi să fi renunţat la orice supunere faţă de voinţa contrară a regelui sau lorzilor (...), să fi promulgat legi care să prevadă alegerea anuală a deputaţilor (...), să fi făcut ca regii, reginele, principii, ducii, conţii, lorzii să se supună, ca toţi ceilalţi cetăţeni, aceloraşi legi ale ţării, prezente ori viitoare (...), să-i fi eliberat pe oamenii din popor de sub jurisdicţia lorzilor, în toate procesele (...), să fi eliberat negoţul de orice monopol sau formă de acaparare, de care au beneficiat companiile ori alte instituţii (...), să fi abolit impozitul indirect asupra bunurilor de consum şi toate celelalte taxe, cu excepţia subsidiilor (...), să fi renunţat la toate îngrădirile de pe terenurile comune, ori să le fi făcut

[41] *A discourse of the commonweal of this realm of England* (1549), citat după P. Mantoux, *La Revolution industrielle au XVIIIe siècle*, p. 143.

[42] B. Moore, *Les Origines sociales de la dictature et de la démocratie*, p. 23.

exclusiv, sau în principal, în interesul celor sărmani (...), să fi abolit greaua povară a dijmelor (...), să vă fi luat angajamentul, în numele domniilor voastre şi al Parlamentelor viitoare, de a nu desfiinţa proprietatea, de a nu impune egalizarea proprietăţilor funciare ori stăpînirea în comun a tuturor bunurilor[43]...

Tabelul nr. 1

Clasele sociale şi veniturile în Anglia secolului al XVII-lea

	Numărul de familii	Venit anual per familie*	Venit total al păturii sociale*
lorzi	186	2590	481800
baroneţi	800	880	704000
cavaleri	600	650	390000
grăjdari	3000	450	1350000
neguţători (comerţ pe mare)	2000	400	800000
gentilomi	12000	280	3360000
ofiţeri de stat	5000	240	1200000
neguţători (comerţ pe uscat)	8000	200	1600000
jurişti şi oameni ai legii	10000	140	1400000
slujbaşi de stat	5000	120	600000
agricultori înstăriţi	40000	84	3360000
ofiţeri ai flotei	5000	80	400000
ofiţeri ai armatei	4000	60	240000
cler superior	2000	60	120000
ştiinţe şi profesii liberale	16000	60	960000
ţăranii mijlocaşi	140000	50	7000000
cler inferior	8000	45	360000
comerciaţi, prăvăliaşi	40000	45	1800000
fermieri	150000	44	6600000
meşteşugari	60000	40	2400000
mateloţi	50000	20	1000000
lucrători şi zilieri	364000	15	5460000
soldaţi	35000	14	490000
ţărani săraci şi fără pămînt	400000	6,10s	2600000
vagabonzi	(30000 pers.)	2	60000

*În lire.

Sursă: Peter Mathias, *The first industrial Nation*, p. 24.

[43]Citat după R. Marx, *op. cit.*, p. 202-203.

În cîteva cuvinte: democraţie parlamentară, libertate, proprietate; acestea sînt aspiraţiilor ţăranilor mijlocaşi sau înstăriţi, ale comercianţilor, meşteşugarilor şi notabililor locali.

Discursurile aşa-numiţilor *Diggers* adoptă un ton mai popular: "Plîngeţi, aşadar, ţipaţi, voi cei plini de averi. Dumnezeu vă va pedepsi pentru toate opresiunile voastre; voi trăiţi din munca celorlalţi, dar nu le daţi să mănînce decît tărîţe, storcind de la aceşti fraţi ai voştri impozite şi chirii uriaşe. Ce vă veţi face însă de-acum încolo? Căci poporul nu va mai fi sclavul vostru, luminat fiind de înţelepciunea Domnului"[44]. Este lesne de imaginat cum reacţionau la asemenea strigăte de revoltă arendaşul ori zilierul stors de puteri.

În paralel, se dezvoltă un nou mod de extorsiune a valorii: el decurge din dominaţia indirectă pe care negustorii o exercită asupra meşteşugarilor. Mărturie stă această baladă, *Desfătările stăpînului postăvar*, de la sfîrşitul secolului al XVII-lea:

> Noi adunăm bogăţii, noi stringem averi,/ Storcindu-i şi jecmănindu-i pe cei amăriţi;/ Aşa ne umplem noi punga,/ Atrăgîndu-ne numai blesteme (...).
> Iar mai întîi pe boiangii îi spoliem/ De la opt *grots* cele douăzeci de livre la jumătate de coroană./ Iar dacă mormăie nemulţumiţi şi zic că-i prea puţin/ Le vom spune ca asta e sau că pot să plece./ Îi vom convinge că negoţul nu merge;/ N-au fost niciodată atît de necăjiţi, dar ce ne pasă nouă? (...)/ Pe bieţii ţesători noi îi vom pune la munca pe mai nimic./ Le vom găsi motiv, întemeiat sau nu, să le mai scadem încă din bănuţi./ Dacă lucrurile nu merg bine, ei vor afla de-ndată;/ Dar dacă ele merg, ei nu vor şti nicicînd./ Postavul, le vom zice, nu prea mai are căutare,/ Iar noi abia de mai găsim cui vinde (...).
> Apoi vine rîndul filatorilor:/ Îi vom face să toarcă trei livre de lînă în loc de două./ Cînd ne aduc ce au muncit, se plîng/ Şi ne spun că banii nu le-ajung ca să trăiască./ Dar dacă doar un ghem de lînă le lipseşte,/ Cu largă inimă noi le mai scadem trei pence.../ Aşa agonisim noi banii şi pămînturile,/ Folosindu-ne de amăriţii care trudesc zi şi noapte./ De n-ar fi ei să se spetească muncind,/ Ne-am duce să ne spînzurăm, fără-nconjur./ Pe vopsitori, pe ţesători îi oprimăm deopotrivă,/ Ca şi pe filatorii ce transpiră din greu pentru cîţiva bănuţi;/ Aşa ne umplem noi punga,/ Făcîndu-ne ca nu le auzim blestemele[45]...

Aceşti bieţi meşteşugari, aceşti muncitori care lucrează pentru fabricanţii-negustori nu cer libertate sau democraţie, ci respectarea unor reglementări urmărind mereu aceleaşi obiective: creşterea tarifelor sau lefurilor, reducerea zilei de muncă, protecţia împotriva concurenţei din exterior.

---

[44] *La Lumière brillant dans le Buckinghamshire*, citat în *Histoire générale du socialisme*, t. I, p. 98.
[45] Text citat după P. Mantoux, *op. cit.*, p. 58-59.

SCHEMA III

Clasele sociale şi extorsiunea valorii în Anglia secolului al XVII-lea

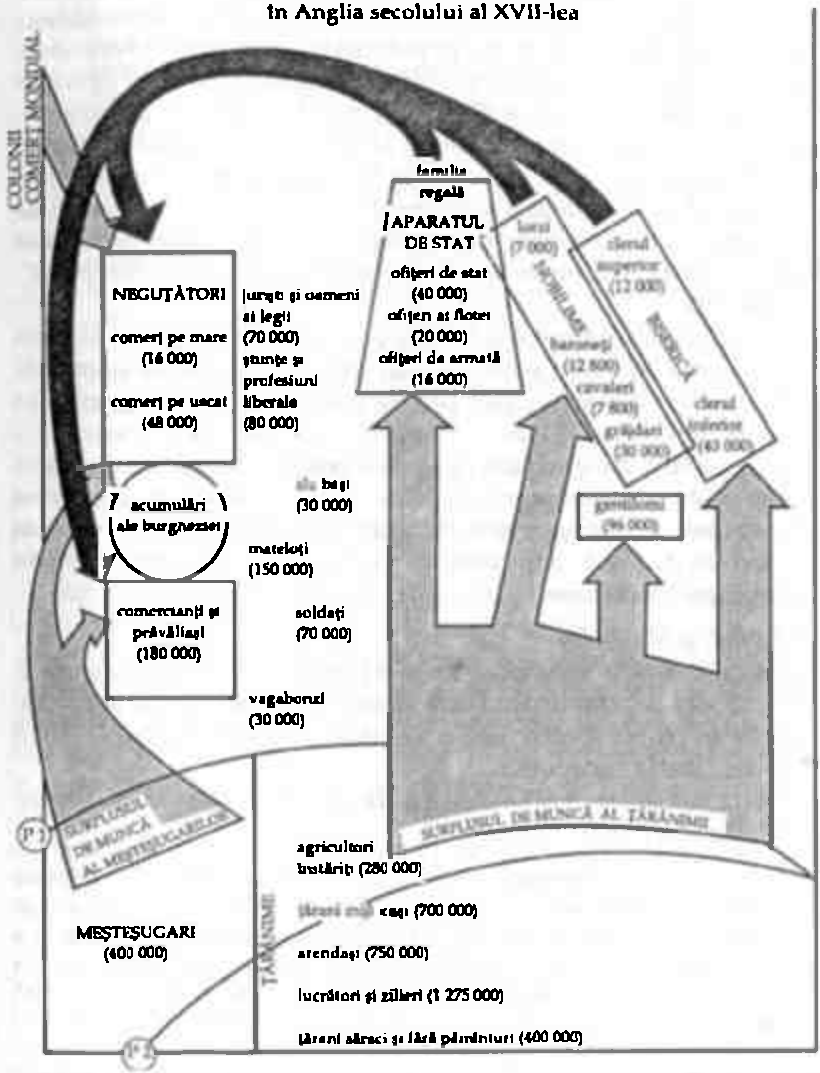

*Potrivit tabelului întocmit de Gregory King, pentru Anglia şi Ţara Galilor, în 1688. (După Peter Mathias, *The First Industrial Nation*, p. 24.) Cifrele dintre paranteze indică efectivele totale ale fiecărei clase sau pături sociale

Cele două cercuri de jos indică sfera producţiei materiale (P1) şi pe cea a producţiei pentru consumul propriu (P2). Săgeţile arată marile fluxuri ale circulaţiei valorilor

Democraţia şi libertatea sînt cerute de membrii burgheziei negustoreşti şi bancare, de juriştii şi de oamenii legii; ei găsesc sprijin în rîndul celor cu profesiuni liberale, al notabililor rurali, al comercianţilor şi cultivatorilor înstăriţi, ca şi la o parte din *gentry*.

Cu toţii constituie o forţă socială nouă, cu o pondere crescîndă, subestimată de monarhia restabilită după moartea lui Cromwell. Aceasta din urmă va spori nemulţumirile populaţiei prin tendinţa ei spre absolutism, prin alierea cu Franţa şi aplecarea către catolicism; opoziţia renaşte împotriva lui Carol al II-lea, iar cînd el va avea un moştenitor, se va ajunge la confruntarea cu acesta, Iacob al II-lea fiind obligat să se exileze. Parlamentul oferă coroana lui Wilhelm, care se va obliga să respecte un fel de "Declaraţie a drepturilor regale": regele nu va putea "să oprească aplicarea legilor, să perceapă impozite, să constituie şi să întreţină o armată pe timp de pace fără consimţămîntul Parlamentului". Sîntem în 1689.

O dată răsturnat absolutismul, nu se pune problema instaurării unui regim democratic bazat pe sufragiul universal. Numai un mic număr de persoane înstărite (în jur de cincizeci de mii) sînt acceptate pentru a-i desemna pe reprezentanţii din Parlament. După ce o lungă perioadă a profitat de politica mercantilistă dusă de monarhie, burghezia a ştiut să se folosească de mişcările populare, ca de un punct de sprijin, împotriva absolutismului; în ce priveşte atitudinea faţă de clasele populare, o vedem însă făcînd un prudent compromis cu vechea, dar în continuare solida clasă dominantă, nobilimea.

c) Libertate şi liberalism

Libertate, liberul consimţămînt, dreptul la insurecţie: burghezia engleză va găsi în Locke pe teoreticianul care va respinge tezele lui Hobbes[46], de la mijlocul secolului, în favoarea necesităţii unui stat absolutist, şi va justifica detronarea suveranului.

Asemeni lui Hobbes, Locke pleacă de la primul contract social, pentru a ajunge însă la o poziţie contrară:

> Motivul care îi împinge pe oameni să intre în societate este apărarea propriilor bunuri, iar scopul urmărit de ei, alegînd şi instituind un corp legislativ, este stabilirea de legi şi reguli pentru a-şi păstra bunurile şi a le proteja de toţi ceilalţi membri ai societăţii, pentru a limita puterea şi a tempera autoritatea fiecăruia dintre grupurile şi membrii ei. Niciodată nu vom putea crede că societatea consimte să se atribuie corpului legislativ puterea de a suprima ceea ce oamenii au căutat să apere prin constituirea unei societăţi civile şi ceea ce motivează supunerea poporului faţă de legiuitorii aleşi de el. Pornind de aici, ori de cîte ori legiuitorii atacă bunurile aparţinînd poporului şi le prejudiciază, ori de cîte ori

[46] *Leviathan*, 1651.

> încearca să-l aducă pe acesta în robie, impunîndu-i o putere arbitrară, ei nu fac decît să-i declare acestuia război[47].

Astfel, pentru Locke, ceea ce fundamentează societatea şi guvernarea ei este liberul consimţamînt al cetaţenilor:

> Ceea ce a dat naştere unei societăţi politice şi a instituit-o nu este altceva decît consimţămîntul unui anumit număr de oameni liberi capabili să fie reprezentaţi de o majoritate a lor; acest lucru, şi numai acesta, a putut deschide calea unei guvernări legitime (...). Fără consimţămîntul poporului, nu s-ar putea niciodată institui vreo altă formă de guvernare[48].

Şi însuşi acest fundament justifică dreptul la insurecţie:

> Poporul, în virtutea unei legi care precede toate legile pozitive ale oamenilor şi care este predominantă (...), şi-a rezervat un drept pe care îl au, în general, toate persoanele atunci cînd nu există nimeni pe pămînt la care să facă apel, şi anume: dreptul de a examina dacă este drept să ceară ajutor numai Cerului (...). Un popor care este asuprit, nesocotindu-i-se drepturile, va avea grijă să nu piardă prilejul de a se dezbăra de toate mizeriile şi de a se scutura de jugul ce i-a fost impus cu atîta nedreptate[49].

Aşadar, Locke priveşte guvernarea civilă ca pe "adevăratul remediu pentru inconvenientele stării naturale"; el respinge absolutismul, care îl plasează pe suveran deasupra legilor sale, în consecinţă, în afara pomenitei societăţi civile.

Dar să nu înţelegem greşit: născut într-o familie de negustori şi de oameni ai legii, medic al Lordului Ashley în 1666, secretar la Board of Trade din 1672 pînă în 1675, călătorind în Franţa şi trăind o vreme în Olanda, Locke nu le va recunoaşte claselor de lucrători capacitatea de a guverna. În privinţa celor săraci, el preconizează folosirea forţei; carnetele sale din 1679, ca şi raportul lui la Comisia de Comerţ din 1699 sînt grăitoare în acest sens: "Vagabonzii valizi cu vîrste cuprinse între paisprezece şi cincizeci de ani, prinşi că cerşesc, trebuie condamnaţi să servească trei ani în cadrul Flotei, în cazul celor din zonele maritime, ori să muncească trei ani în *workhouse*, în cazul celorlalţi. Cerşetorii tineri, de mai puţin de paisprezece ani, trebuie să fie biciuiţi şi trimişi într-o şcoală de muncă"[50]. Pentru Locke, oamenii liberi, cei care alcătuiesc contractul social, sînt membrii nobilimii, ai clerului, cei din *gentry*, membri burgheziei negustoreşti şi financiare — în special acei proprietari luminaţi, acei burghezi care au

[47] *Essai sur le gouvernement civil*, 1690, citat de R. Marx, *op. cit.*, p. 286.
[48] *Second Traite du gouvernement civil*, 1690, citat de J.-J. Chevallier, *Les Grandes Oeuvres politiques*, p. 92-93.
[49] *Ibid.*, p. 97
[50] *Histoire générale des civilisations*, t. IV, p. 346

dat măsura capacităţii lor în gestionarea propriilor bunuri; lor le revine responsabilitatea în privinţa guvernării.

Ideile lui Locke sînt cele ale unui mare burghez luminat, de unde şi succesul lor în rîndul claselor conducătoare din Anglia şi Olanda, iar în secolul următor, în rîndul juriştilor şi filozofilor francezi.

In 1691, la un an după publicarea *Eseului despre guvernarea civilă* al lui Locke, Sir Dudey North, un gentilom englez care îl admira pe Descartes şi care se ocupase cu comerţul în Turcia, ajungînd apoi înalt funcţionar şi primar al Londrei, enunţă în *Discursuri asupra comerţului* o poziţie care se îndepărtează net de cea a mercantilismului.

> Din perspectiva comerţului, lumea întreagă apare ca o singură naţie sau ca un singur popor, în interiorul căruia naţiunile sînt asemenea persoanelor fizice (...).
> Moneda exportată prin intermediul comerţului reprezintă o creştere a bogăţiei naţiunii (...). Orice măsură în favoarea unui anumit comerţ sau a unui anume interes şi împotriva altuia constituie un abuz şi nu face decît să diminueze profitul publicului (...). În nici un caz legea nu are de ce să fixeze preţurile din comerţ, întrucît nivelul lor trebuie să se regleze şi se reglează de la sine (...). Cînd o naţiune devine prosperă, aurul, argintul, bijuteriile şi toate lucrurile trebuincioase în vreun fel (...) există din abundenţă (...). Nici un popor nu s-a îmbogăţit vreodată prin intervenţiile statului; numai pacea, industria şi libertatea stimulează comerţul şi conduc la înavuţire[51].

Coincidenţa poate să şocheze: practic în acelaşi timp sînt enunţate principiile libertăţii politice şi este afirmată necesitatea liberalismului economic. Aceasta deoarece burghezia, suficient de puternică pentru a detrona absolutismul, avea totuşi nevoie de legitimarea noului mod de guvernare instaurat. Iar unii dintre membrii ei considerau că, date fiind atuurile sale, aceasta va găsi în liberul schimb stimulentul ce va conduce la o nouă înflorire a comerţului şi producţiei.

Liberalizarea exportului de grîne, ca modalitate de stimulare a agriculturii, a fost hotărîtă încă din 1670. În 1703, Tratatul de la Methuen, cu Portugalia, va deschide englezilor piaţa din Brazilia; în 1713, în urma Păcii de la Utrecht, Anglia obţine din partea Spaniei deschiderea imensei pieţe pe care o reprezintă imperiul acesteia. În 1694, este creată Banca Angliei.

3. *Mercantilism şi absolutism în Franţa*

In Franţa, cuplul absolutism-mercantilism apare mai clar ca oriunde; el corespunde alianţei dintre o burghezie încă slabă şi o monarhie al cărei

[51] *Discourses upon Trade*, 1969, citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 132-133.

absolutism se desăvîrşeşte prin Ludovic al XIV-lea; alianţă împotriva unei nobilimi încă puternice şi, la nevoie, împotriva răzmeriţelor celor săraci: e vorba de fronda nobilimii (1648-1653), care avea să-l marcheze profund pe tînărul Ludovic al XIV-lea, apoi de răscoalele ţărăneşti (în special între 1636 şi 1639) şi de revoltele orăşenilor (frecvente între 1623 şi 1652) care zdruncină fiscul regal într-un mod cît se poate de direct — colectorii de impozite sau funcţionarii din subordinea lor fiind adeseori ucişi, sfîrtecaţi, bătuţi în piroane...

Din pricina recoltelor proaste ori a scăderii preţurilor, ţăranii ajung destul de repede să nu mai poată suporta multitudinea de taxe (impozite, arenzi, dări în natură sau în bani, zeciuială, dijmă ecleziastică); în acelaşi timp, în oraşe traiul mizer al vagabonzilor, cerşetorilor şi şomerilor este dublat de nemulţumirea generală a salariaţilor (corporaţiile se închid, patronii pretind ca ziua de lucru să fie de douăsprezece pînă la şaisprezece ore şi fac presiuni pentru reducerea numărului de zile de concediu). Se formează, astfel, mai multe grupări oculte, care încearcă să opună rezistenţă sub mai multe forme.

Burghezia franceză rămîne în continuare fascinată de statul regal si de nobilime. Funcţiile din finanţe, justiţie şi poliţie sînt cele mai căutate; regele sporeşte numărul lor pentru a le vinde si a le impozita. Mulţi negustători şi fabricanţi se îmbogăţesc. Astfel:

> Sainctot, Nicolas Le Camus care deţine o avere de nouă milioane si zvîntă dintr-o mişcare, pe mărfuri, două sute de mii de scuzi la tîrgul de la Frankfurt, postăvarul Claude Parfaict, negustorul de etamine Édouard Colbert, unchiul viitorului ministru, şi mulţi alţii în toate marile oraşe finanţează fabrici de tunuri, de arme, de salpetru, de mătăsuri, de tapiserii, de postavuri ori stabilimente metalurgice. Ei achiziţionează pămînturi, îşi promovează familia în funcţii de stat, orăşeneşti sau ecleziastice[52].

Ei vor să "ducă un trai aristocratic" şi speră ca într-o bună zi să primească titluri de nobleţe. Nobilimea, însă, îi respinge. Aşa că se pun în serviciul regelui, ştiind că, într-un fel sau altul, vor fi răsplătiţi.

a) Idealul mercantilist

Montchrestien prezintă cît se poate de bine, la acest început de secol, trăsăturile mercantilismului francez. Născut în 1576, acest fiu de spiţer se îndeletniceşte cu scrisul şi cu frecventarea nobilimii; în 1605, se bate în duel şi, ucigîndu-şi adversarul, este nevoit să fugă în Anglia; după cîtva timp petrecut în Olanda, se căsătoreşte cu o văduvă nobilă şi bogată, apoi pune pe picioare o fabrică de unelte şi ustensile diverse. Convins că bogăţia statului nu poate exista fără bunăstarea burgheziei, că prosperitatea

[52] *Histoire générale des civilisations*, t. IV, p. 153.

publică (economică) şi cea a Visteriei (politică) sînt strîns legate între ele[51], Montchrestien îi prezinta ministrului Justiţiei, în 1616, un *Traite d'economie politique* [*Tratat de economie politică*]; lucrarea este apreciată şi îi aduce titlul de baron. "Nu belşugul de aur şi argint, nu abundenţa perlelor şi diamantelor constituie bogăţia sau opulenţa unui stat, scrie el, ci buna rînduiala a lucrurilor necesare pentru hrană şi îmbrăcăminte." În acelaşi timp, însă: "Este imposibil să se facă război fără oameni, să se întreţină oamenii fără soldă, să li se asigure solda fără tributuri, să se sporească tributurile fără comerţ." Fapt ce îl conduce la următoarea concluzie: "Negustorii sînt mai mult decît utili statului, iar preocuparea lor pentru profit care se manifestă în domeniul muncii manuale si al industriei generează o bună parte din bunul public, lată motivul pentru care trebuie să li se îngăduie această plăcere pe care o găsesc în obţinerea profitului." Cu condiţia, bineînţeles, să fie vorba de negustori aparţinînd naţiei franceze; căci: "Negustorii străini sînt asemenea unor pompe care absorb în afara regatului (...) substanţa pură a popoarelor noastre (...); ei sînt nişte lipitori care se agaţă de marele corp al Franţei şi îi sug sîngele pînă nu mai pot de îmbuibaţi ce sînt."

Pentru el, primordial este interesul regatului: "Este nevoie de bani şi, în lipsa banilor noştri, trebuie să obţinem bani străini." De aceea, el recomandă încurajarea comerţului naţional, împiedicarea negustorilor străini de a scoate aur şi argint în afara regatului, reglementarea profesiunilor, crearea "în diverse provincii din Franţa a mai multor ateliere pe meserii (...) oferindu-se conducerea şi administrarea lor, cu privilegii utile şi onorabile, unor persoane capabile, experimentate şi inteligente". El are în vedere şi cuceririle coloniale, bineînţeles "spre a face cunoscut numele lui Dumnezeu, Creatorul nostru, atîtor popoare barbare, lipsite de orice civilizaţie, care ne cheamă, care întind braţele spre noi, care sînt gata să ni se supună pentru ca prin sfintele învăţăminte şi prin pildele cele bune să îi aducem pe calea mîntuirii." "Cum însuşi Dumnezeu le promite fericirea deplină acelora care caută împărăţia Lui, nu trebuie să ne îndoim că prin binecuvîntarea Domnului, ce va să vina asupra acestui mare şi puternic stat pentru pioasele lui acţiuni, atit de drepte şi de milostive (...), se vor deschide, atît aici, cît şi acolo, mari şi nesecate izvoare de bogăţii."

Richelieu, apoi Colbert vor veghea la punerea în practică a acestei politici.

[51] O spune foarte răspicat: "Vom afirma fără înconjur, împotriva opiniei lui Aristotel şi Xenofon, că economia nu poate fi ruptă de politică fără a smulge dintr-un întreg partea principală, şi că ştiinţa dobîndirii de bunuri, după cum o numesc ei, este comună atit republicilor, cît şi familiilor." Vezi H. Denis, *op. cit.*, p. 89 s. şi P. Deyon, *op. cit.*

b) Politica mercantilistă

După asasinarea lui Henric al IV-lea, urmează regența Mariei de Medicis, perioadă în care puterea regală slăbește. În 1624, cardinalul Richelieu este chemat să se ocupe de chestiunile politice ale țării; el va rămîne șef al Consiliului pînă în 1642, negociind cu Parlamentul, înfrîngînd semeția aristocraților și anihilîndu-le comploturile, îngenunchindu-i pe protestanți[54], organizînd statul — pe scurt, instaurînd absolutismul. În paralel, încurajează conflictele care duc la slăbirea Habsburgilor, angajînd și Franța atunci cînd găsea de cuviință. Veghează la restaurarea vechilor mijloace de înavuțire a statului: agricultura, drumurile, canalele și porturile, cele cîteva producții manufacturiere și, în mod special, companiile de comerț. După cum afirmă chiar el în *Mémoires*:

> Buna cunoaștere pe care cardinalul o dobîndise în privința mării l-a determinat să prezinte în fața adunării notabililor care se ținea pe atunci mai multe propuneri necesare, utile și foarte inspirate; nu atît pentru a reda Franței o flotă de grandoarea celei de odinioară, cît pentru a regăsi, prin această flotă maritimă, vechea măreție a Franței. El le-a arătat (...) că nu există o țară mai bine situată ca Franța și într-atît de înzestrată cu toate cele de trebuință pentru a deveni stăpînă a mărilor; că, pentru a izbuti, trebuie să privim în jur, așa cum fac vecinii noștri, și, asemenea lor, să creăm mari companii, obligîndu-i pe negustători să li se afilieze, în schimbul unor privilegii însemnate; că, în absența unor astfel de companii, fiecare mic comerciant efectuează traficul de mărfuri pe cont propriu, folosind de cele mai multe ori vase mici și prost echipate, și devenind astfel o pradă ușoară pentru pirați și pentru nobilii aliați, întrucît nu au forța necesară, cum ar avea-o o mare companie, de a-și face dreptate pînă la capăt. Că numai aceste companii nu ar fi totuși suficiente dacă regele, la rîndul său, nu ar dispune de mai multe vase care să le poată sprijini atunci cînd cineva s-ar opune prin forță proiectelor lor, ca să nu mai spunem că tot regele ar avea avantajul ca, în caz de război, să nu mai trebuiască să ceară ajutor de la vecinii săi[55].

Dacă unele tentative eșuează — cele cu Compania Morbihan (fondată în 1625) și cu Compania Nacelei Saint-Pierre (fondată în 1627 și al cărei monopol trebuia să se întindă peste întreaga lume) —, altele reușesc — Compania celor O Sută de Asociați desfășoară activități comerciale în Canada, cea a Capului Verde în Senegal, cea a Insulelor Americii (1635) în Antile, iar cea a Indiilor Orientale în Madagascar. În 1628, o companie franceză de comerț a fost înființată în Alger, iar în 1631 primii consuli francezi se instalează în Maroc.

[54] Asediul de la La Rochelle, 1627-1628; "Edictul de grație" de la Ales, 1629.
[55] *Mémoires du cardinal de Richelieu*, 1627, citat de P. Deyon, *op. cit.*, p. 94 și 95.

În perioada imediat următoare lui Richelieu, vor fi luate o serie de măsuri protecționiste — printre care, în 1644, tariful protector în privința textilelor și, în 1659, taxa de cincizeci de parale pe tonă, în cazul vaselor străine.

În mod evident însă, mariajul dintre absolutism și mercantilism va triumfa sub Ludovic al XIV-lea și Colbert, prin alianța burgheziei cu Regele Soare. Curtea rămîne, firește, domeniul privilegiat al nobilimii. Însă, încetul cu încetul, burghezia ajunge să ocupe funcții de stat. Regele își alege dintre magistrații burghezi propriii miniștri, consilieri și intendenți: Le Tellier, Colbert, Louvois, Barbezieux; îi înnobilează, îi acceptă la Curte, creînd de fapt o nobilime a magistraților. Vechea aristocrație își va exprima, bineînțeles, indignarea: "A fost o domnie a josnicei burghezii", va spune, nemulțumit, Saint-Simon.

În această perioadă, prin intervențiile lui Colbert[56] — pentru care "companiile de comerț reprezintă armatele regelui, iar manufacturile Franței rezervele sale" — mercantilismul francez ajunge la apogeu. Cum "numai abundența banilor dintr-un stat face diferența dintre măreția și puterea lui", și cum "nu se pot spori banii din regat decît ridicînd aceeași sumă de la statele învecinate", Colbert întrevede cîștigurile ce s-ar putea obține prin eliberarea comerțului exterior al Franței de sub tutela olandeză:

> Dincolo de avantajele pe care le-ar putea aduce intrarea în regat a unor sume mai mari de bani, cu siguranță că, grație manufacturilor, un milion de oameni de rînd care lîncezesc din lipsă de ocupație vor găsi o pîine de mîncat. Încă pe-atîția vor avea de lucru în navigație și în porturile maritime; iar creșterea aproape nelimitată a numărului de vase va spori deopotrivă măreția și puterea statului. Iată, în opinia mea, obiectivele care ar trebui să-l călăuzească pe rege în nemărginita lui pricepere, în bunătatea și dragostea sa pentru popor[57].

E vorba, în primul rînd, de măsuri defensive: perceperea efectivă de taxe în cazul vapoarelor străine, tariful protector din 1664, apoi cel din 1667.

Ceea ce urmează este politica de dezvoltare a producției. Încă din 1663, Colbert întreprinde:

> (...) o vastă anchetă asupra resurselor Franței, a condițiilor oferite de fiecare regiune pentru agricultură, comerț, industrie, ca și asupra metodelor utilizate și a stării de spirit a populației. Pe baza informațiilor culese, Colbert întocmește un plan: lista cu ceea ce trebuie produs și cu locurile în care aceasta să se facă. Pentru procesul concret al producției, tot necesarul va fi

[56] Mai precis, între 1663 și 1685. Însemnele arhitecturale ale acestor ani: "arcurile de triumf" de la poarta Saint-Denis (1673) și poarta Saint-Martin (1674), colonada de la Luvru (1667-1674), o piață a Victoriei cu statuia lui Ludovic al XIV-lea (1686).

[57] *Lettres, mémoires et instructions* de Colbert, citat după P. Deyon, *op. cit.*, p. 100 și 101

adus din străinătate: maşinile, în special cele care nu sînt cunoscute încă în Franţa, de exemplu cea care serveşte la fabricarea ciorapilor "de zece ori mai repede decît cosîndu-i de mînă", apoi tehnicienii: nemţi şi suedezi pentru prelucrarea fierului, olandezi pentru postavuri, veneţieni pentru broderii şi oglinzi, milanezi pentru mătase, cu toţii recrutaţi de către consulii francezi. Cazul cel mai cunoscut este cel al zeelandezului Josse Van Robais de Middlebourg, staţionicit la Abbeville împreună cu întregul său personal, pentru a fabrica postavuri, lucru pentru care va beneficia de privilegii vreme de douăzeci de ani[38].

În acest sens, el veghează la înfiinţarea a mai bine de patru sute de manufacturi. Manufacturi "colective", reunind mai multe centre meşteşugăreşti ce beneficiază de întreg cortegiul de privilegii acordate: postăvăriile din Sedan şi Elbeuf, manufactura de tricotaje din Troyes ori cea de arme din Saint-Étienne... Apoi manufacturi "particulare", întreprinderi individuale (Van Robais la Abbeville) sau mari companii avînd sucursale în mai multe provincii, în special în sectorul minelor, al marii metalurgii (Compania Dallier de la Tour: forje, tunuri, ancore, arme), al linii... În sfîrşit, manufacturi regale, aflate în proprietatea suveranului: Gobelins, Sèvres, Aubusson, Saint-Gobain, la care se adaugă manufacturi de arme şi turnătorii pentru tunuri. Acordarea de privilegii (monopoluri asupra producţiei sau vînzării, scutiri de taxe, finanţări) este contrabalansată de exercitarea unui control strict (în privinţa normelor, a cantităţii şi calităţii). Această politică duce la dezvoltarea producţiilor de lux şi a exporturilor (tapiserii, porţelanuri, sticlărie, ţesături scumpe), dar şi a producţiilor de bază (siderurgie, hîrtie, armament) şi a celor de consum curent (ţesături de lînă şi in, postavuri etc.).

În acelaşi timp, se poate vorbi de o deprindere brutală a disciplinei manufacturiere. Cerşetorii, închişi în azile speciale, sînt obligaţi să înveţe o meserie; personalul mînăstiresc, fetele celibatare şi toţi cei fără o ocupaţie pot fi constrînşi să muncească în manufacturi; copiii trebuie să se formeze ca ucenici. Pentru muncitori, o liturghie la începutul zilei, linişte deplină sau cîteva cîntece bisericeşti în timpul lucrului; amenzi, biciuiri sau punere în lanţ în cazul în care greşesc; zi de muncă de douăsprezece pînă la şaisprezece ore; salarii mici; ameninţarea cu închisoarea în caz de revoltă.

Apoi, în sfîrşit, vine rîndul politicii comerciale[39]. Compania Indiilor Orientale (1664) primeşte pentru cincizeci de ani monopolul asupra comerţului şi navigaţiei în Oceanele Indian şi Pacific; succesele sale nu sînt dintre cele mai strălucitoare, ea ajungînd cu adevărat prosperă abia în secolul următor. Compania Răsăritului (1670) beneficiază de subvenţii şi de acorduri cu manufacturile de postav şi zahăr; după o scurtă perioadă

[38] *Histoire universelle*, t. III, p. 142.

[39] "Comerţul, scria Colbert, este sursa finanţelor, iar finanţele sînt nervul războiului."

de prosperitate, ea înregistrează pierderi din pricina atacurilor concurenței olandeze și ale negustorilor din Marsilia, încetîndu-și activitatea către 1680. Prezența franceză în lume se extinde: Santo Domingo (1665), Valea Mississippiului (1673), Pondichery (1674).

Astfel, pe fondul unei regresii economice generale și în condițiile afirmării puternicelor capitalisme negustorești olandez și englez, acțiunile statului monarhist sînt cele care conduc, în Franța, la crearea bazelor — mai modeste, însă solide — ale unui capitalism manufacturier și colonial. Statul monarhist, statul absolut a susținut dezvoltarea producției manufacturiere și a comerțului la scară mondială. Iar burghezia franceză s-a format sub protecția lui, lucru ce o va marca mult timp de-acum încolo...

c) Critica mercantilismului

Curînd apar însă nemulțumirile. Cele dintîi proteste vin din partea celor ale căror interese sînt, într-un fel sau altul, lezate: fabricanți stînjeniți de manufacturieri, comercianți din Nantes, Rouen și Marsilia deranjați de companiile de comerț ori de represaliile olandezilor sau englezilor. Astfel, în *Mémoire pour servir a l'histoire* [*Memoriu în slujba istoriei*], din 1668, ni se spune:

> ... Domnul Colbert nu își dă seama că dorind să îi aducă pe francezi în situația de a se putea lipsi de toate celelalte popoare, [le face pe acestea din urmă] să se gîndească a proceda în același mod, la rîndul lor, deoarece este evident că au început să bată alte căi pentru a căuta acele lucruri pe care altădată veneau să le ia din provinciile noastre. Una dintre principalele cauze ale lipsei de bani din Franța, în condițiile unui asemenea belșug de grîu și vin, stă în aceea că olandezii nu mai vin să le cumpere, cum făceau odinioară, conduita pe care o adoptăm față de ei, în privința comerțului, arătîndu-le limpede că noi nu dorim să achiziționăm nimic în schimb (...). Așadar, după ce am scăpat de atîtea neajunsuri supărătoare, se impune, în mod necesar, să revenim la vechiul sistem — sau să nu mai avem legături cu nimeni, ceea ce este imposibil[40]...

Boisguilbert, observînd la sfîrșitul secolului traiul mizer al țăranilor și scăderea veniturilor în mediul rural, pune în discuție impozitele, "fluctuația taxelor" și barierele vamale, "ajutoarele și vămuirile la intrările și ieșirile din regat" (*Le Détail de la France* [*Comerțul francez cu amănuntul*], 1695). În *Le Factum de la France* [*Factumul Franței*] (1707), el enunță ideea interdependenței activităților într-un sistem negustoresc generalizat:

> Trebuie să cădem de acord asupra unui principiu, acela că toate profesiunile, oricare ar fi ele într-un ținut anume, lucrează unele pentru altele și se susțin reciproc, nu numai pentru obținerea celor ce le sînt de trebuință, ci chiar pentru propria lor existență. Nimeni nu cumpără marfa

[40] Citat după P. Deyon, *op. cit.*, p. 102-103.

vecinului sau ori rodul muncii lui decît cu o condiţie riguroasă, chiar dacă tacită, şi anume ca vînzătorul să facă la fel cu produsele cumpărătorului, fie pe loc, cum se întîmplă uneori, fie prin mijlocirea mai multor mîini sau profesiuni intermediare, ceea ce, în esenţă, este cam acelaşi lucru (...). O astfel de justiţie ne-o poate arăta natura, sau rînduiala lui Dumnezeu, atîta vreme cît, repet, nimeni altcineva nu se amestecă. Şi iată cum aceasta este cu putinţă: ea stabileşte, mai întîi, o egală necesitate de a vinde şi de a cumpăra în toate tipurile de schimb, în aşa fel încît dorinţa de profit să fie sufletul oricărui tîrg, atît în cazul vînzătorului, cît şi în cel al cumpărătorului; iar prin acest echilibru, sau această balanţă, şi unul şi celălalt sînt deopotrivă obligaţi să accepte o astfel de dreptate şi să o respecte (...). Încălcarea acestei legi, care ar trebui să fie sfîntă, este cea dintîi şi principala cauză a sărăciei poporului, pericol de care prea puţin se ţine seama astăzi"[1].

În *Testament politique de M. de Vauban* [*Testamentul politic al dlui de Vauban*] (1712), Boisguilbert va cere liberalizarea preţurilor şi a comerţului exterior.

[1]Citat de H. Debis, *op. cit.*, p. 135-136.

REZUMATUL PRIMEI ETAPE

La capătul acestui "lung drum" către capitalism, întins pe mai multe secole, capitalul, ca raport social de dominare în vederea obţinerii plusvalorii, nu a ajuns încă nicăieri la deplina sa maturitate. Numai în lumina înfloririi sale ulterioare putem aşadar să vorbim de "capitalism cămătăresc" sau "capitalism comercial", de "capitalism negustoresc" şi chiar de "capitalism manufacturier".

Pentru toate formaţiunile sociale europene în cadrul cărora se va dezvolta capitalismul, modul principal de extorsiune a surplusului de muncă rămîne de natură "tributară": dări de diverse feluri şi sub multiple forme, pe care le suportă ţărănimea şi de care beneficiază nobilimea, Biserica şi statul monarhist.

Lor li se adaugă afluxul de bogăţii rezultat din jefuirea comorilor Americii, extorsiunea surplusului de muncă obţinut pe baza negoţului cu sclavi din Africa, dezvoltarea în cele două Americi a sectoarelor minier şi agricol, bazată pe muncă forţată ori sclavie — practic, pe exploatarea brutală a băştinaşilor africani şi americani.

Acestea sînt cele două surse de valoare ce conduc la îmbogăţirea burgheziei din Europa: fie prin comerţul de mărfuri ($B \rightarrow M \rightarrow B'$), fie prin comerţul de bani ($B \rightarrow B'$).

Infiinţarea de manufacturi, dirijarea muncii meşteşugarilor de către neguţătorii-fabricanţi care le impun propriile lor legi, apariţia primelor fabrici constituie începutul instaurării unui nou mod de producţie, care organizează întreaga activitate productivă (P) în vederea creării unei valori suplimentare (transformarea lui M în M'), pe baza căreia se va putea realiza profitul $\Delta B = B - B'$. Procesul poate fi rezumat în formula $B \rightarrow M \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow B'$. Dar el rămîne încă într-o formă embrionară, de tatonare, manifestîndu-se doar pe arii foarte înguste (sectoriale sau geografice).

Aceste surse ale valorii, şi în special primele două, fac posibile două forme principale de acumulare:

- o acumulare de stat (drumuri, canale, porturi, flotă, dar şi manufacturi regale...);
- o acumulare burgheză (bani, metale preţioase, diamante, mărfuri, nave, dar şi mijloace de producţie şi manufacturi).

Avînd de înfruntat clasa dominantă a societăţii feudale şi postfeudale —

nobilimea —, clasa în ascensiune — burghezia bancară şi negustorească — apelează cel mai adesea, ca strategie, la alierea cu suveranul, pe baza a ceea ce s-ar putea numi "compromisul mercantilist": punerea pe primul plan a "bogăţiei Principelui", apoi corelarea prosperităţii statului cu cea a negutătorilor, pentru promovarea unei politici de protecţie în faţa concurenţilor străini, de expansiune comercială şi colonială, de dezvoltare a producţiei.

In momentul în care burghezia se simte suficient de puternică pentru a domina piaţa mondială, ea nu ezită să abandoneze tezele mercantiliste şi să propulseze în prim-plan virtuţile liberului schimb. Atunci cînd se simte suficient de puternică pentru a înfrunta absolutismul, ea ştie să se înarmeze cu noile idei de libertate şi liberă consimţire (găsind, astfel, sprijin în rîndul micii burghezii şi al maselor populare) şi, totodată, să se alieze cu păturile luminate ale arîstocraţiei (în faţa pericolului reprezentat de revoltele ţărăneşti şi de nemulţumirea generală a poporului[62]). În ambele situaţii, ea este deja prezentă în cele mai înalte funcţii ale aparatului de stat (înalţi funcţionari, intendenţi, ofiţeri de stat — dar şi ai Parlamentului şi Justiţiei), constituind embrionul unei "tehno-birocraţii"[63] de stat care, datorită cunoştinţelor şi practicii în domeniul afacerilor statului, va ajunge să deţină puterea reală.

Ce trebuie în orice caz să reţinem este rolul important jucat de stat în naşterea capitalismului: de asemenea, în strînsă legătură cu primul aspect, dimensiunea naţională a formării capitalismului: nu există capitalism fără burghezie; aceasta îşi consolidează poziţia în cadrul statului-naţiune şi în acelaşi timp în care se făureşte realitatea naţională: acesta este şi contextul în care, treptat, se creează, se modelează şi se adaptează mina de lucru necesară. În sfîrşit, pentru capitalismul dominant, pentru burghezia triumfătoare, cadrul geografic de activitate este lumea largă: procurarea mîinii de lucru şi a materialelor de bază, vînzările, traficul, jaful, toate se desfăşoară acum la scară internaţională.

Încă de la apariţia sa, capitalismul este naţional *şi* mondial, concurenţial *şi* monopolist, liberal *şi* legat de stat.

Puterea transformatoare a capitalismului se manifestă deocamdată foarte puţin[64]. Principalele civilizaţii ale Eurasiei nu sînt mai deloc afectate de schimbările ce se produc în vestul Europei. În schimb, societăţile vechilor civilizaţii din America de Nord şi de Sud sînt violent agresate de

[62]Puternic şi cuceritor, capitalismul olandez este liberschimbist şi mondialist. Obligat să se afirme, capitalismul englez este naţionalist şi protecţionist: monarhia şi burghezia sînt aliate şi aplică o politică mercantilistă; o dată atinse obiectivele importante, intră în scenă ideile liberale şi ale liberului schimb. Un proces similar se desfăşoară în Franţa, o jumătate de secol mai tîrziu.

[63]Vezi nota de la pagina 122.

[64]Pasaj scris în 1999

cuceritorii veniţi de peste ocean, iar societăţile africane au de indurat intensificarea comerţului cu sclavi; este însă greu să se delimiteze spiritul capitalist de tentaţia cîştigului, setea de bogăţii sau apetitul pentru cuceriri.

Chiar şi în Europa, principala forţă transformatoare este statul: prin el şi în jurul lui se creează unitatea naţională, unificarea monetară, coerenţa juridică, forţa militară şi un început de economie naţională. Progresele înregistrate în tehnică şi în ştiinţă au, de asemenea, un rol important: în domeniul navigaţiei, al armelor şi, treptat, în producţia manufacturieră şi în agricultură.

Deocamdată, nimeni nu observă că o nouă şi complexă logică socială este pe cale de a se constitui pornind de la logicile vechi, care, bineînţeles, nu se vor grăbi să dispară: schimbul şi logica negustorească, mica producţie de mărfuri şi preocuparea pentru eficacitate, urmărirea cîştigului şi îmbogăţirea personală sau a familiei... Totuşi, asigurarea propriei subzistenţe şi achitarea dărilor cerute de cei puternici, pe de o parte, şi, pe de alta, dobîndirea şi sporirea puterii şi a bogăţiilor rămîn principalele două motivaţii ce structurează societăţile. A căuta un cîştig în bani spre a-l reinjecta în propriile activităţi lucrative (bancare, comerciale, manufacturiere) nu constituie un mobil esenţial decît pentru un mic număr de oameni din lumea financiară sau a negoţului, cu toate că el nu se deosebeşte foarte mult de mobilul — oarecum vechi şi larg acceptat — al creşterii patrimoniului.

Totuşi, se conturează acum destul de bine cele două coerenţe care vor structura lumea modernă: cea a statului (corelînd puterea cu înfăptuirea de proiecte în numele sau în interesul unei colectivităţi naţionale) şi cea a raporturilor negustoreşti şi băneşti, pe care, la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, o enunţă North şi Boisguibert, fiecare în felul său. Dar cum să nu citim astăzi ca pe o premoniţie fulgurantul avertisment al lui Thomas Morus: "Acolo unde toţi măsoară totul în bani [...] este aproape cu neputinţă ca dreptatea şi prosperitatea să domnească..."?

2. SECOLUL CELOR TREI REVOLUŢII (SECOLUL AL XVIII-LEA)

Secol al Luminilor, al spiritului francez, al despotismului luminat, aşa este prezentat de obicei secolul al XVIII-lea: un secol al lărgirii schimburilor comerciale, în special prin comerţul internaţional[1], al dezvoltării producţiei de mărfuri[2], agricole şi manufacturiere, însoţite de o mărire a preţurilor[3] şi de o creştere generală a populaţiei[4] — toate acestea, mai ales în a doua jumătate a secolului, având ca rezultat sporirea bogăţiilor[5] şi, simultan, agravarea sărăciei.

Este, de asemenea, secolul consolidării capitalismului englez, în condiţiile în care el slăbeşte în Olanda, stagnează într-o Franţă preponderent agricolă, dominată de Curte şi saloane, sau abia începe să se contureze în ţări precum Prusia, unde "despoţii luminaţi" adopta vechile reţete ale mercantilismului. Avem încă de-a face cu un capitalism în esenţă colonial, negustoresc şi manufacturier, însă deja capabil să se adapteze noii realităţi pe care o va impune independenţa coloniilor din America şi să creeze — o dată cu noul val de îngrădiri şi proletarizarea maselor rurale, cu procesul accelerat al acumulărilor şi progresul tehnic — condiţiile

[1]Valoarea atinsă de comerţul exterior francez creşte de 3,2 ori între intervalul 1716-1720, care urmează morţii lui Ludovic al XIV-lea, şi cincinalul 1751-1755; apoi, între acesta din urmă şi 1787-1789, ea se dublează; astfel, cota sa din întreaga producţie de mărfuri creşte de la 10% la 20% sau 25% (J. Marczewski, "Some aspects of economic growth", *Economic Development and cultural change*, t. IX, nr. 3, p. 372). Comerţul exterior englez se dublează între 1700-1709 şi 1750-1759, apoi creşte de 2,6 ori între această perioadă şi 1795-1804 (Ph Deane şi W. A. Cole, *British economic growth* [1688-1959], p. 48).

[2]La preţuri constante, venitul naţional englez ajunge de la 50 milioane lire sterline în 1688, la 134 în 1770 şi la 138 în 1798 (P. Bairoch, *Révolution industrielle et Sous Développement*, p. 271) În Franţa, produsul comercial creşte cu două treimi între 1701-1710 şi 1781-1790 (P. Leon, *op. cit.*, p. 202)

[3]Mărire deosebit de accentuată la produsele agricole din Europa; ceva mai slabă la "produsele coloniale" şi la cele industriale. Cf. C. E. Labrousse, *Esquisse du mouvement des prix et des revenus en France au XVIII*e şi W. Beveridge, *Prices and Wages in England from the 12th to the 19th century*.

[4]Populaţia europeană creşte de la 120 milioane la începutul secolului, la aproximativ 190 milioane la sfîrşitul acestuia (*Histoire universelle*, t. III, p. 234).

[5]Potrivit lui Arnoult, "masa circulantă" ar fi ajuns, în Franţa, de la 731 milioane franci în 1715 la 2 miliarde în 1788 (P. Léon, *op. cit.*, p. 202).

pentru marea revoluție industrială din secolul al XIX-lea.

Este, așadar, secolul în care se accentuează contradicțiile legate de dezvoltarea raporturilor comerciale și ale capitalismului: contradicții ale dominației coloniale, marcate de războaie între Franța și Anglia și de obținerea independenței de către coloniile din America; apoi contradicții între nobilimea și burghezia din Franța, care răbufnesc în revoluția din 1789; contradicții între dezvoltarea schimburilor de mărfuri și limitele producției manufacturiere, care vor conduce la revoluția industrială din Anglia.

Dominația colonială, rivalitățile dintre marile puteri și revoluția americană

Războaiele duse de Ludovic al XIV-lea au stors de puteri regatul Franței. Anglia, în schimb, a cîștigat, în urma tratatelor din 1703 și 1713, accesul la piața Braziliei și a întregului imperiu spaniol, beneficiind de o netă superioritate maritimă.

Jefuirea și exploatarea coloniilor se vor intensifica. Între 1720 și 1780 producția de aur din America spaniolă și Brazilia este, în medie, de douăzeci de tone anual, în vreme ce în secolele anterioare ea atingea maximum zece tone pe an. Producția de zahăr reprezintă, la rîndul ei, o importantă sursă de îmbogățire[4], bazată fiind pe munca sclavilor negri, fie pentru englezi (în Barbados și Jamaica), fie pentru francezi (în Santo Domingo, Martinica și Guadalupe) sau portughezi (Brazilia). Negoțul de sclavi se intensifică și el: cincizeci și cinci de mii pe an, în medie, de-a lungul întregului secol (față de două mii pe an, în secolul al XVI-lea), cu perioade în care se ajunge pînă la o sută de mii pe an; unul dintre armatorii implicați în acest comerț, care credea în ideile înaintate ale secolului său, își botează navele: *Voltaire*, *Rousseau*, *Contractul social*[5]. Milioane de africani smulși, prin violență, din lumea lor și vînduți în grabă[6]; milioane de lucrători neplătiți, dintre care mulți neprimind nici cît să-și refacă forțele, mureau prin epuizare în cîteva luni: aceasta este, nu trebuie să uităm, una dintre sursele principale (deși deseori ocolită de gîndirea occidentală) a îmbogățirii burgheziei din secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea.

[4] Importurile legale de zahăr către metropole (medii anuale, în mii de tone):

	Franța	Anglia	Portugalia
1741-1745	65	41	34
1766-1770	78	74	20

După A.-G. Frank, *L'Accumulation mondiale*, p. 212

[5] Potrivit lui M. Goulart, între 1500 și 1851 sunt transportați în Brazilia în jur de 3,5 milioane de africani; potrivit lui Pitman, 2,1 milioane ajung în coloniile britanice din America (treisprezece colonii și Antile), între 1680 și 1786 (F. Mauro, *L'Expansion européenne*).

[6] Așa cum o arată filmul lui Ousmane, *Ceddo*.

Dominata Americă Latină "joacă un rol decisiv în acumularea de bogăţii de către burghezia Europei Occidentale", Africa neagră "jucînd rolul de periferie a periferiei" şi fiind "redusă la funcţia de furnizor de robi pentru plantaţii"[9]. Într-adevăr, munca forţată a sclavilor negri şi a populaţiilor din America de Sud permite obţinerea unei plusvalori imense, pe care şi-o vor însuşi, sub formă de bani, negustorii şi fabricanţii, bancherii şi finanţiştii — în principal din Anglia, dar şi din Europa şi din coloniile din America de Nord: fie direct, fie indirect, prin vînzarea produselor manufacturate (ţesături, arme...)[10] ori din transport.

Această plusvaloare permite, pe de o parte, înmulţirea averilor particulare în Europa şi, pe de altă parte, sporirea achiziţiilor în celelalte zone ale lumii, în special în Asia[11].

În cadrul acestui proces, activităţile companiilor de comerţ existente capătă o nouă amploare şi aduc, uneori, beneficii enorme[12]. Apar, de asemenea, companii noi: United Company (noua companie engleză a Indiilor, 1709), Compania Engleză a Mării Sudului (1710), Compania Franceză a Apusului (1717), Compania Ostende (1722); în 1723, se reînfiinţează Compania Franceză a Indiilor. În America de Nord, apar coloniile engleze Carolina (1729) şi Georgia (1732); se întemeiază Noul Orleans (Nouvelle Orleans), iar francezii urcă încetul cu încetul pe valea Mississippiului. Dupleix este guvernator al Chandernagorului în 1730, iar în 1742 guvernator general al Indiei franceze, unde Compania Franceză a desfăşurat o intensă activitate comercială, sporindu-şi numărul stabilimentelor de profil. Postavurile franţuzeşti le concurează acum pe cele englezeşti. Negustorii francezi jenează din ce în ce mai mult comerţul englez, iar Malta devine o bază importantă a comerţului Franţei în Mediterana.

Negustorii şi proprietarii de manufacturi englezi consideră că a venit timpul ca expansiunea franceză să fie stopată.

Prima ţară cu care Anglia se va răfui va fi însă Spania, în 1739, din pricina faptului că puterea regală spanioiă încerca să limiteze activităţile comercianţilor englezi pe teritoriul imperiului său. Iar aşa-numitul Război de Succesiune a Austriei (1740-1748), în care Franţa şi Spania, cu firavul sprijin al Prusiei, se opun Angliei şi Austriei, se încheie la Aix-la-Chapelle printr-un tratat de pace care nu rezolvă problemele esenţiale; în opinia francezilor, date fiind succesele repurtate, lupta s-a dat "pentru regele Prusiei"; în ce îi priveşte pe coloniştii englezi din America de Nord, nu s-a

[9] Amin, *Sous-développement et Dépendance en Afrique noire*.

[10] Între 1700 şi 1790, în Anglia, producţia industriilor de export creşte de 3,8 ori, iar cea a industriilor naţionale de numai 1,4 ori (Ph. Deane şi W. A. Cole, *op. cit.*, p. 59).

[11] În Anglia, consumul de ceai se generalizează. De-a lungul secolului, importurile cresc de 70 ori în volum, dar numai de 16 ori ca valoare, dată fiind scăderea preţului (P. Léon, *op. cit.*, p. 186).

[12] Rata beneficiului poate atinge 100%, iar uneori depăşeşte 200%.

SCHEMA IV

Comerțul dintre Anglia și coloniile sale din America în secolul al XVIII-lea

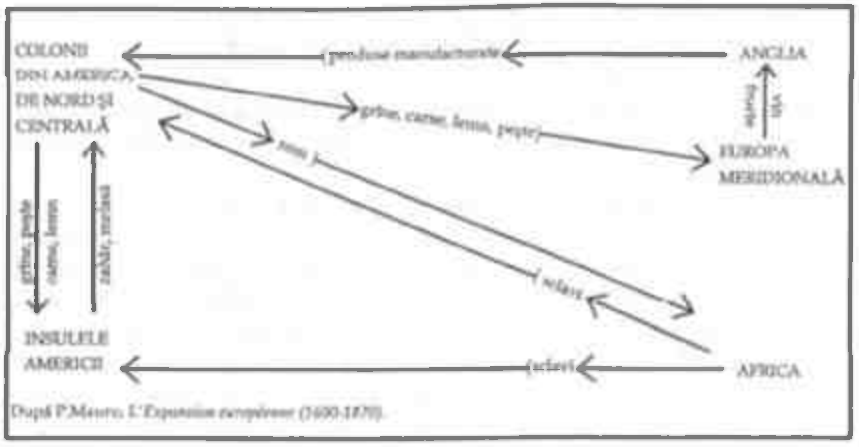

SCHEMA V

Extorsiunea valorii la scară mondială în secolul al XVIII-lea

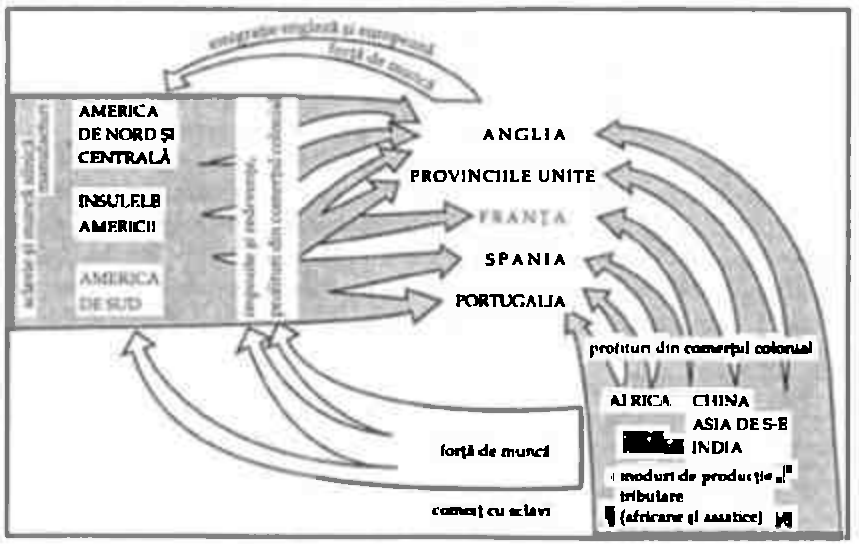

reuşit reducerea vastului domeniu pe care s-a întins colonia franceză; iar pentru comercianţii englezi, concurenţa franceză rămîne ameninţătoare.

Aceştia din urmă vor găsi în Pitt, prim-ministru din 1756, un puternic susţinător: "Cînd comerţul este ameninţat, declară el, nu mai putem da înapoi: trebuie să ne apărăm sau să pierim". În 1754, cîteva incidente de frontieră conduc la confruntări pe valea rîului Ohio, între coloniştii francezi şi cei englezi. În 1755, flota engleză ataca un convoi ce transporta trupe franceze în Canada, apoi pune stăpînire pe trei sute de nave ale acestora. În războiul zis "de Şapte Ani", englezii repurtează succese clare în coloniile unde Franţa neglijase sistemul de apărare: ei pun stăpînire pe Calcutta şi Chandernagor (1757), Louisbourg şi Fort-Duquesne (1758), Quebec (1759), Montreal (1760), Pondichery şi Mahe (1761). În urma tratatului de la Paris (1763), Anglia îşi lărgeşte considerabil imperiul: ea smulge Franţei toată Canada şi partea Louisianei situată la est de Mississippi, iar Spaniei Florida; obţine apoi mai multe insule din Antile (Dominique, Saint-Vincent, Tabago, Granada şi Granadine), iar din Africa Saint-Louis şi fortăreţele franceze din Senegal; ea are, în sfîrşit, libertatea de a duce în Indii o politică de anexări teritoriale.

Pentru Anglia se deschide, astfel, o perioadă de supremaţie mondială; capitalismul englez va profita de această bază teritorială lărgită pentru a-şi dezvolta pieţele, a-şi extinde dominaţia şi a organiza noile acumulări. În fond, la ce ar putea servi coloniile, dacă nu pentru aşa ceva?...

> Coloniile nu trebuie să uite ceea ce datorează patriei-mame pentru prezenta lor prosperitate. Gratitudinea pe care se cuvine să i-o arate acesteia le obligă să rămînă sub dependenţa ei imediată şi să se supună intereselor sale. În consecinţă, ele sînt datoare:
> 1. să îi acorde metropolei o mai mare deschidere pentru produsele sale;
> 2. să vină în întîmpinarea unui mai mare număr de manufacturieri, meşteşugari şi marinari ai ei;
> 3. să îi ofere o mai mare cantitate din obiectele de care ea are nevoie[13].

Dacă exploatarea părţii sudice a Americii de Nord se bazează, în principal, pe agricultură şi sclavagism[14], cea a Nord-Estului are deja o triplă orientare: agricolă, comercială (participarea la "comerţul triunghiular") şi manufacturieră (prelucrarea produselor agricole, dar şi a fierului, lemnului...). Construcţia de nave a avut, apoi, mult de profitat de pe urma regimului de navigaţie din secolul precedent[15]. În sfîrşit, în ce

[13] Postlethwayt, *Britains commercial interest explained*, 1747, citat de H. See, *Les Origines du capitalisme moderne*, p. 118.

[14] Numărul sclavilor se ridica la cinci sute de mii, adică 40% din populaţia acestei regiuni. A.-G. Frank, *op. cit.*, p. 180.

[15] I. A. Harper a estimat că, spre 1776, o treime din flota engleză era construită în colonii. Citat de A.-G. Frank, *op. cit.*, p. 185.

privește expansiunea teritorială către vest, aceasta se izbea de două obstacole: primul, prezența franceză și spaniolă, a fost îndepărtat, după cum am văzut, în 1763; contra celuilalt — prezența populațiilor indiene — coloniștii americani au dus o neîncetată luptă de "gherilă" (cu prime oferite în funcție de numărul indienilor uciși), ajungîndu-se la adevărate războaie, precum cele împotriva triburilor de cherokee din Georgia și Carolina, între 1759 și 1761. Astfel, în creuzetul "imigrației" americane, se constituie o aristocrație rurală sclavagistă în Sud și, răspîndite în mod diferit pe ansamblul coloniilor, o țărănime colonistă (cu munca de pionierat și cu durele confruntări pe care le presupune un asemenea statut), o burghezie negustorească și manufacturieră, o mică burghezie orășenească și păturile, continuu împrospătate, ale lucrătorilor din porturi și din orașe.

Coloniile din America de Nord, ca toate coloniile engleze, erau supuse unui regim exclusivist, metropola avînd monopolul asupra vînzărilor și achizițiilor. După 1763, pentru a-și reface finanțele, guvernul britanic hotărăște impunerea unor taxe pe zahăr (1764) și a unor taxe de timbru (1765). Fideli tradiției burgheziei engleze, noii burghezi din America vor răspunde că ei își păstrează dreptul fundamental de a-și exprima acordul sau dezacordul în privința impozitelor și că, nefiind reprezentați în Parlamentul Angliei, nu au de ce să plătească recentul impozit votat de acesta. Ei obțin satisfacție în 1766, dar al doilea guvern Pitt impune noi taxe la importurile de hîrtie, sticlă, plumb și ceai. Răspunsul negustorilor din America va consta acum în boicotaj și contrabandă. Noile taxe, mai puțin cele pentru ceai, vor fi desființate în 1770, de lordul North. Vinderea directă, de către Compania Indiilor (cu acordul guvernului), a stocurilor excedentare de ceai va încinge însă spiritele, făcînd ca încărcăturile a trei nave sa fie aruncate în apa oceanului, la Boston, în 1773. Boston și Massachusetts sînt supuse, în 1774, unui regim militar de către englezi, care își adjudecă teritoriile din Nord-Vest, pînă la Ohio și Quebec...

În 1774, un prim congres continental reunește reprezentanții a treisprezece colonii. Cel de-al doilea congres, întrunit în 1775-1776, neputînd întruni sprijinul canadienilor și preocupat să obțină susținerea Franței, adoptă, pe 4 iulie 1776, *Declarația de Independență și Înțelegere*, text vizibil influențat de filozofia europeană:

> Considerăm ca evidente, prin însăși natura lor, următoarele adevăruri: toți oamenii sînt născuți egali: ei sînt înzestrați de Creatorul lor cu anumite drepturi inalienabile; printre acestea se numără viața, libertatea și căutarea împlinirii. Guvernările există pentru oameni spre a le garanta amintitele drepturi, iar puterea lor vine din consimțămîntul celor guvernați. Atunci cînd o formă de guvernămînt nesocotește această menire a sa, devenind distrugătoare, poporul are dreptul de a o schimba sau de a o aboli și a instiui o nouă guvernare[*].

[*] Citat în *Histoire générale des civilisations*, t. V, p. 329

Războiul de Independenţă va dura şase ani. Americanii au avantajul alianţei cu Franţa (1778), apoi pe cel al intrării în război, de partea lor, a Spaniei (1779) şi Olandei (1780). Sprijinirea vechilor colonii engleze din America în lupta lor pentru cucerirea independenţei reprezenta, într-adevăr, o bună manevră pentru sabotarea principalei puteri din Europa. O dată dobîndită independenţa, Ludovic al XVI-lea, care, în urma tratatului de la Versailles, nu obţine pentru Franţa decît insulele Tobago şi Santa Lucia, plus cîteva stabilimente din Senegal, a acordat Statelor Unite un ajutor de douăsprezece milioane de lire sterline şi un împrumut de şase milioane pentru reconstrucţia economică. Prima colonizare conducea, aşadar, la primul război de independenţă. Mişcări similare apar şi în alte colţuri de lume, însă ele eşuează. Aşa se întîmplă cu revolta grupării Tupac Amaru, în Peru (1780-1781), sau cu cea din Santo Domingo, condusă de Toussaint Louverture, în perioada de mari răsturnări a Revoluţiei Franceze (1791-1795). Războaiele napoleoniene, ocuparea şi apoi decăderea Spaniei, insurecţia generală a coloniilor sale din America vor deschide însă calea unui nou val de declaraţii de independenţă: Argentina (1816), Columbia (1819), Peru, Mexic, Venezuela (1821) etc.

Prin urmare, expansiunea europeană la scară mondială, realizată sub dubla formă a dominaţiei coloniale şi a dezvoltării schimburilor comerciale, a permis acumularea de averi, sub diverse forme, în ţările dominate. Tot ea a provocat însă şi opoziţii, cupidităţi, sciziuni, rupturi... În America de Nord se înfăptuieşte — împotriva voinţei Marii Britanii, prima putere a Europei — cea dintîi decolonizare: ea este cea care va conduce, mai tîrziu, la o nouă şi extraordinară dezvoltare a capitalismului, apoi a imperialismului.

Confruntarea dintre burghezie şi nobilime în Franţa: de la lupta ideologică la revoluţie

> În urma cercetărilor pe care le-am putut face, de mai mulţi ani de cînd mă ocup cu aşa ceva, am constatat că aproape a zecea parte a populaţiei este redusă la stadiul de cerşetor, şi chiar trăieşte din cerşit; din celelalte nouă părţi, cinci nu sînt capabile să îi dea de pomană primeia întrucît ele însele sînt cu foarte puţin deasupra acestei nefericite condiţii; din cele patru părţi care rămîn, trei sînt foarte strîmtorate, încurcate fiind în datorii şi procese; iar ultima zecime — unde îi includ pe toţi oamenii de arme şi pe magistraţi, fie ei laici sau ecleziastici, înalta aristocraţie, distinsa nobilime, pe oamenii în serviciu militar şi civil, pe bunii negustori, pe burghezii rentieri şi pe cei avuţi — numără mai puţin de o sută de mii de familii, şi nu cred că aş greşi dacă aş spune că, dintre ele, cel mult zece mii, mari sau mici, pot fi considerate drept foarte înstărite[17].

[17] Vauban, *La Dîme royale*, 1707. Citat după *Les Écrivains témoins du peuple*. Ed. J'ai Lu, 1964, p. 71.

1. *Confruntarea dintre burghezie şi nobilime*

Zece mii de familii foarte înstărite. Este vorba de o parte a înaltei aristocraţii[18] (cele trei sau patru mii de familii prezentate la Curte, care se bucurau de cele mai mari privilegii, beneficiind de funcţii şi rente avantajoase), categorie secundată tot mai îndeaproape, în secolul al XVIII-lea, de marile familii ale nobilimii din administraţie (intendenţi, consilieri de stat şi parlamentari). Pe de altă parte, este vorba de marea burghezie: bancheri, mari comercianţi din porturile maritime, fabricanţi, oameni de afaceri, încă insuficient ancoraţi în înalta societatea franceză, dar găsindu-şi aliaţi plini de idei novatoare printre avocaţi, jurişti, prieteni ai literelor care ţineau saloane, funcţionari din finanţe.

Or, după moartea lui Ludovic al XIV-lea, nobilimea vrea să revină pe scena afacerilor, de care fusese multă vreme ţinută departe; regentul Filip de Orleans creează şapte consilii, alcătuite în întregime din nobili şi care trebuie să se ocupe, în locul miniştrilor, de un anumit sector al guvernării: intrigile, lipsa de asiduitate şi de experienţă sortesc însă eşecului aceasta încercare. Va fi, aşadar, o întoarcere la monarhia absolută, cu diferenţa că monarhul îşi va alege acum consilierii în principal din rîndul nobililor.

Mai mult decît atît: scaunele parlamentare, înalta administraţie şi înalta magistratură le vor fi interzise celor fără titluri nobiliare; funcţiile înalte din Biserică le vor deveni inaccesibile; accesul la posturile de ofiţeri, în armată, le va fi blocat; dispreţ, distanţă, măsuri umilitoare — o prăpastie tot mai adîncă îi desparte pe aristocraţi de cei fără titluri nobiliare. Şi totuşi mulţi dintre aceştia din urmă îşi dezvoltă propriile afaceri şi se îmbogăţesc. Tentativa lui Law, apoi falimentul său (1716-1720) au dat, la rîndul lor, un impuls. În 1774 a fost creată Bursa din Paris. Politica liberală a cardinalului Fleury (din 1726 pînă în 1743) facilitează activitatea negustorilor. Corvezile regale permit îmbunătăţirea drumurilor; în 1773 se înfiinţează Şcoala de Poduri şi Şosele, iar corpul de ingineri în anii '50. Prin dezvoltarea comerţului colonial şi a negoţului cu sclavi, oraşele Bordeaux, Nantes, Le Havre devin tot mai înfloritoare: negustorii de aici prosperă, la fel ca şi armatorii, rafinăriile de zahăr ori manufacturile de textile; Marsilia continuă să facă negoţ cu Răsăritul şi participă din ce în ce mai activ la comerţul colonial. Unii negustori îi adună într-o mare clădire pe meşteşugarii care lucrează pentru ei. Într-adevăr, respectivii "negustori au tot interesul să îi strîngă pe muncitori sub acelaşi acoperiş, pentru a le supraveghea munca şi a evita cheltuielile de transport". Astfel, la Reims,

[18] Totalul aristocraţiei era evaluat de abatele Coyer, în 1756, la optzeci de mii de familii, adică în jur de patru sute de mii de persoane. În cea mai mare parte, ele trăiesc în îndestulare pe pămînturile lor, restul ducînd un trai sărăcăcios (H. See, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, p. 275). În funcţie de regiune, nobilimea stăpîneşte între 11% şi 40% din pămînturi; *ibid.*, p. 14.

mai mult de jumătate dintre meseriile legate de prelucrarea liniii sînt grupate într-un mic număr de manufacturi. La fel stau lucrurile şi pentru multe dintre manufacturile din Sud[19].

Predominante sînt însă în continuare munca meşteşugărească şi producţia la domiciliu dirijate de către negustor. De exemplu:

> În Bretania, industria pînzeturilor este exclusiv rurală şi casnică; cei care se ocupă cu aşa ceva sînt mici proprietari, arendaşi (care, adeseori, îşi pun la lucru propriii servitori), zilieri care ţes pînza în timpul lunilor de şomaj. Salariile tesătorilor sînt submediocre, iar profiturile intră în buzunarele fabricanţilor, adică ale negustorilor care preiau produsele fabricate şi care furnizează, de multe ori, materia primă.
>
> În regiunile unde agricultura este mai prosperă, precum în estul Normandiei, în Picardia sau Flandra, ţăranii care se îndeletnicesc cu industria rurală sînt aceia care au prea puţin pămînt pentru a trăi numai din cultivarea lui. În ce priveşte estul Normandiei, Parlamentul din Rouen ne arată, încă din 1722, ţăranii abandonînd munca pămîntului pentru a toarce sau a dărăci bumbacul, şi deplînge paguba pe care aceasta o reprezintă pentru agricultură. Nu există nici un sat normand care să nu-şi aibă filatorii şi ţesătorii săi; o sută optzeci de mii de oameni sînt, astfel, "angajaţi" în "manufactura" din Rouen[20].

Uneori, producţia "grupată" şi producţia la domiciliu se combină[21]: cele douăsprezece "manufacturi regale" de lînă fac operaţiunile de prelucrare în ateliere comune, dar torsul şi ţesutul rămîn în sarcina ţăranilor, care lucrează acasă; la Abbeville, pentru Van Robais & comp. lucrează o mie opt sute de muncitori în ateliere şi alţi aproximativ zece mii la domiciliu. La fel, cuiele, cazanele şi alte vase din metal sînt, de cele mai multe ori, fabricate de către ţărani, acasă.

La cît se ridică numărul lor? Cinci sute de mii, un milion? Greu de apreciat, mai ales că cifrele fluctuează în funcţie de sezon şi de conjunctură...

Între muncitorii disponibili din oraşe, meşteşugarii pregătiţi oricînd să lucreze pentru un negustor şi ţăranii dispuşi să se angajeze într-o muncă sezonieră concurenţa se ascute. Negustorul profită, impunînd condiţii tot mai dure. Ziua de muncă se lungeşte: "Întotdeauna, notează abatele Berthelon, muncitorul începe înaintea zorilor şi îşi împinge lucrul mult înspre noapte, pentru a putea, prin numărul mai mare de ore muncite, să-şi aducă salariul insuficient la un nivel mai cumsecade"[22].

În mediul rural, vagabonzii, cerşetorii, bărbaţii şi femeile fără ocupaţie

[19] H. Sée, *Les Origines du capitalisme moderne*, p. 139

[20] I. Sée, *La France économique au XVIIIe siècle*, p. 36-37.

[21] Vezi *Histoire générale des civilisations*, t. V, p. 132, şi *Histoire universelle*, t. III, p. 298

[22] Citat de H. Sée, *La France...*, *op. cit.*, p. 139.

SCHEMA VI

Clasele sociale şi extorsiunea valorii în Franţa secolului al XVIII-lea

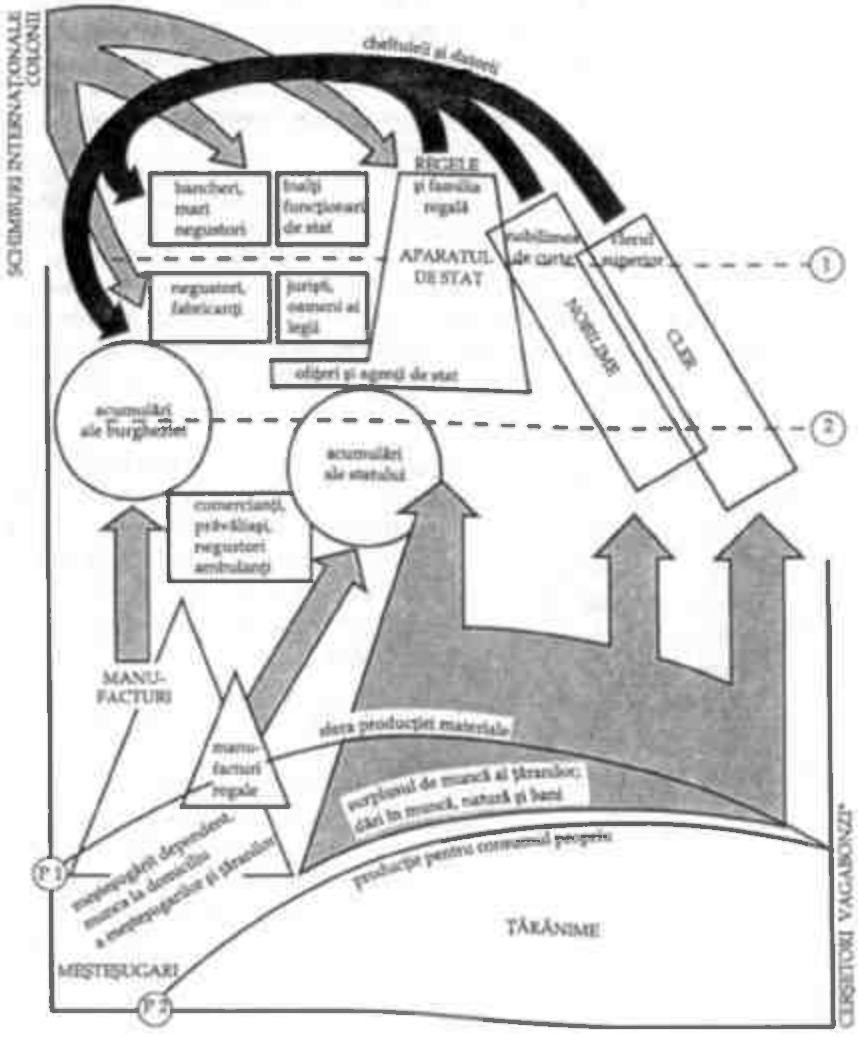

Deasu[illegible] liniei (1) se află cele "zece mii de familii foarte înstărite", potrivit lui Vauban. Dedesubtul liniei (2) [illegible] situează cele "o sută de mii de familii înstărite", potrivit lui Vauban (o zecime din populaţie) (P1) : sfera producţiei materiale. - (P2) : sfera producţiei pentru consumul propriu
"Potrivit lui Vauban, vagabonzii şi cerşetorii reprezintă o zecime din populaţie.

şi fără resurse constituie o masă fluctuantă de mînă de lucru disponibilă: "zilieri izolaţi care, nemaiavînd un stăpîn şi, în consecinţă, un protector interesat să îi apere şi să le uşureze traiul, cad pradă lăcomiei acelora pe care chiar ei îi ajută să se îmbogăţească"; la fel, ţăranii nevoiaşi ajunşi la pragul de jos al sărăciei în anii cu recolte proaste. Aşa se face că, în iarna din 1710, "puteau fi văzuţi bărbaţi şi femei, copii mai mari şi mai mici, cu chipul şi mîinile pămîntii, ricîind cu unghiile pămîntul în căutarea cîtorva rădăcini şi devorîndu-le de indată ce le găseau. Alţii, mai puţin îndemînatici, mîncau iarbă uscată, împreună cu animalele; iar cei care nu se mai puteau nicicum ţine pe picioare, rămîneau întinşi pe marginea drumului, aşteptîndu-şi moartea"[23]. Apoi, în 1739, marchizul D'Argenson notează în memoriile sale: "De un an, mizeria din interiorul regatului creşte într-un ritm nemaiîntîlnit; oamenii mor ca muştele, din pricina sărăciei şi a ierbii pe care au ajuns să o pască (...). Ducele de Orleans a adus ultima dată în faţa Consiliului o turtă de paie (...), spunînd: «Sire, iată ce pîine mănîncă astăzi supuşii domniei-voastre»"[24].

Uneori, nemulţumirea se cristalizează. Izbucneşte atunci o revoltă, dar ea este repede înăbuşită.

Avem, astfel, pe de o parte, o nobilime care şi-a strîns rîndurile în jurul regelui şi al Curţii, care îşi rezervă accesul la funcţiile înalte ale statului şi veghează, pizmaşă, la respectarea privilegiilor şi prerogativelor ei. Pe de altă parte, există o burghezie care, graţie comerţului colonial şi expansiunii producţiei manufacturiere, se îmbogăţeşte, se consolidează, dar suferă văzîndu-se ţinută departe de treburile statului.

Saloanele — cu luxul catifelelor, al dantelelor şi aurului, locul unde încolţesc şi unde circulă descoperirile savanţilor şi ideile filozofilor — vor oferi cadrul propice pentru crearea curentului multiform al contestării.

2. *Agitaţia ideologică*

A cunoaşte, a observa, a explica, a înţelege, a te îndoi, a dezbate, a descoperi... Totul, sau aproape totul, poate fi spus, cu condiţia să găseşti tonul potrivit.

Este epoca unei extraordinare pasiuni pentru observarea materiei şi a naturii.

> Colecţiile de animale, de plante, de pietre, "cabinetele" de fizică sînt, de la o zi la alta, tot mai numeroase: ele aparţin ducilor, magistraţilor, abaţilor, medicilor, doamnelor din înalta societate, congregaţiilor religioase. Ludovic al XV-lea a avut şi el această preocupare, iar Buffon, printre altele, a extins Cabinetul Regal şi Grădina Regală, pe care le fondase Ludovic al

[23] *Registre paroissial de Lain* (Yonne), citat după *Les Écrivains temoins du peuple*, p. 67
[24] Citat după *Les Écrivains temoins du peuple*, p. 89.

XIII-lea; el a dublat suprafaţa grădinilor, a construit sere şi un amfiteatru pentru prelegeri (...). Nenumărate cursuri publice deschideau gustul pentru ştiinţă. Din 1734, abatele Nollet ţinea la Paris un curs de fizică pur experimentală. Atunci cînd, în 1753, regele a instituit pentru el cursul de la Colegiul Navarre, porţile au trebuit să fie deschise larg, întrucît Nollet avea un auditoriu de peste şase sute de persoane. În Grădina Regală, chimistul Rouelle îşi începea prelegerile echipat cu perucă şi manşete de dantelă. Apoi, încălzindu-se, îşi scotea manşetele şi peruca, îşi dădea jos haina, ajungea să-şi smulgă vesta şi încheia cursul în cămaşă, iar pasiunea lui se transmitea, întreagă, auditoriului (...). Apăreau tot mai multe cărţi de popularizare, unele deosebit de valoroase, precum *Spectacle de la nature* [*Spectacolul naturii*] a abatelui Pluche, *Leçons de physique expérimentale* [*Lecţii de fizică experimentală*] a abatelui Nollet, *Histoire naturelle* [*Istoria naturală*] a lui Buffon sau *Histoire de l'électricité* [*Istoria electricităţii*] a lui Priestley (1775); lor li se adaugă o multitudine de compendii, dicţionare şi manuale, reeditate şi revăzute în nenumărate rînduri[25].

Este, de asemenea, o epocă a cercetării ştiinţifice şi a descoperirilor: D'Alembert sistematizează principiile mecanicii (1743); Lavoisier analizează compoziţia aerului (1770-1771), apoi pe cea a apei (1783); Berthollet studiază clorul (1772); Lagrange stabileşte principiile mecanicii analitice (1787).

Contextul este cît se poate de favorabil pentru reconsiderări filozofice[26]: evidenţa, claritatea, conformitatea cu raţiunea; un univers admirabil, mecanic, ascultînd de legi eterne, stabilite de o fiinţă supremă, Dumnezeul cel "atotputernic şi atoateînţelegător"[27]; o lume clădită pe legi naturale, un drept natural, o morală a naturii, pe care se cuvine să le redescoperim; împlinirea, plăcerea, egoismul, utilitarismul, dar şi indulgenţa, toleranţa şi un anumit umanism. După care, impunîndu-se din ce în ce mai mult, ideile Progresului[28]: progresul uman care se obţine prin progresul intelectual al indivizilor, prin lumina minţii, a cunoaşterii, a spiritului. Idei cultivate în mediul nobilimii din înalta administraţie, al finanţiştilor şi magistraţilor, şi — cum toata aristocraţia europeană vorbea şi gîndea franţuzeşte — răspîndite la curţile despoţilor luminaţi.

Enciclopedia (1751-1764) este suma lor filozofică şi ştiinţifică, menită să înlocuiască *Summa teologică* a sfîntului Toma d'Aquino: "opera a o suta

[25] *Histoire générale des civilisations*, t. V, p. 11.

[26] Cîteva puncte de reper: Voltaire, *Istoria lui Carol al XII-lea* (1731), *Scrisori engleze* (1734), *Secolul lui Ludovic al XIV-lea* (1751), *Eseu despre moravuri* (1756), *Dicţionar filozofic* (1764); Diderot, *Panseuri filozofice* (1746), *Scrisoare despre orbi* (1758); Rousseau, *Discurs asupra artelor şi ştiinţelor* (1750), *Discurs asupra originii inegalităţii* (1754), *Scrisori către D'Alembert* (1758), *Contractul social* (1762).

[27] Unii gînditori sînt materialişti şi atei: La Mettrie, *Omul-maşină* (1747); Helvétius, *Despre spirit* (1758); baronul D'Holbah, *Sistemul naturii* (1770); Diderot ş.a.

[28] De la Turgot (*Discursuri asupra istoriei universale*, 1750) pînă la Condorcet (*Schiţă a progreselor spiritului uman*, 1793).

treizeci de colaboratori, avocaţi, medici, profesori, preoţi, academicieni, industriaşi, fabricanţi, majoritatea cu o situaţie confortabilă şi deţinatori de titluri oficiale, ea este o lucrare burgheză, adresată, prin preţul ei, marii burghezii luminate"[29].

Biserica va condamna *Enciclopedia* — prima dată în 1752, a doua oară în 1759 —, ceea ce nu va diminua cu nimic succesul ei în rîndul restrînsului public cititor.

a) Democraţie, libertate, voinţă generală

Inepuizabilă, luminată de revoluţiile engleze şi de scrierile lui Hobbes şi Locke, alimentată de aspiraţia nobilimii de a deveni stîlpul de rezistenţa al regatului, ca şi de revendicările unei burghezii care dorea să fie consultată de către monarh şi să aibă un cuvînt de spus în afacerile statului, reflecţia filozofică se extinde asupra unor probleme ca puterea, regimurile politice, legile şi drepturile, interesul general, contractul social, voinţa generală[30].

În *Spiritul legilor* (1748), Montesquieu trece prin sita analizei sale, într-un stil elevat, "speciile guvernării": "republicană, monarhică şi despotică". În republica democratică, "voinţa suveranului este suveranul însuşi". Numai că marele gînditor subliniază imediat limitele a ceea ce astăzi numim democraţie directă: "În democraţie, din anumite puncte de vedere, poporul este monarhul; din altele, supusul (...). Poporul care are puterea suverană trebuie să facă prin el însuşi tot ceea ce poate face bine; ceea ce nu poate face bine trebuie înfăptuit prin miniştrii săi (...). Poporul este admirabil cînd îi alege pe cei cărora trebuie să le încredinţeze o parte din autoritatea sa (...). Dar va şti el oare să dirijeze o afacere, să intuiască locurile, ocaziile, momentele potrivite, încît să profite de ele? Nu, nu va şti"[31]. Monarhist, fascinat — ca atîtea alte minţi luminate ale timpului sau — de monarhia parlamentară engleză, Montesquieu propovăduieşte simultan echilibrul forţelor — poporul, nobilimea, monarhul —, dar şi separarea puterilor — legislativă, executivă şi juridică. El nu are nimic de-a face cu utopiştii: "Aşa cum cerul este departe de pămînt, tot astfel este veritabilul spirit al egalităţii faţă de spiritul de egalitate exagerat". Şi nici cu cinicii: "Un om nu este sărac pentru că nu are nimic, ci pentru că nu munceşte (...). Într-o bună democraţie, unde nu trebuie să cheltuieşti decît strictul necesar, fiecare trebuie să îl aibă; altfel, de la cine l-am primi?" Iar în cazul în care nu s-a putut împiedica ajungerea la sărăcie, "statul are datoria de a veni cu un ajutor prompt, fie pentru a nu lăsa poporul să sufere, fie pentru a evita ca el să se revolte"[32].

[29] *Histoire générale des civilisations*, t. V, p. 75.

[30] Montesquieu, *Spiritul legilor*, 1748; Helvetius, *Despre spirit*, 1758; Rousseau, *Contractul social*, 1762.

[31] Montesquieu, *L'Esprit des lois*, 1748, Ed. Garnier, 1949, t. 1, p. 11-13.

Democraţie, libertate, contract social: aceste idei noi găsesc în Jean-Jacques Rousseau un propagandist ardent: "Omul se naşte liber şi peste tot el este pus în fiare", aşa se deschide primul capitol din *Contractul social*. "A renunţa la propria libertate înseamnă a renunţa la calitatea de om, la drepturile umanităţii, şi chiar la îndatoririle ei (...). O asemenea renunţare este incompatibilă cu natura omului; iar a renunţa la libertatea propriei voinţe înseamnă a renunţa la orice moralitate a acţiunilor sale (...). Trebuie găsită o formă de asociere care să apere şi să protejeze de forţa comună persoana şi bunurile fiecăruia dintre asociaţi, o formă prin care fiecare, alăturîndu-se tuturor, să nu asculte totuşi decît de el însuşi şi să rămînă la fel de liber ca înainte. Aceasta este problema fundamentală căreia *Contractul social* îi dă soluţia (...). Ceea ce pierde omul prin contractul social este libertatea sa naturală şi un drept nelimitat la tot ce îl tentează şi ce poate el atinge; ceea ce cîştigă este libertatea civilă şi proprietatea asupra a tot ce posedă"[34].

Legată de suveranitatea poporului, voinţa generală este prezentată de Rousseau ca inalterabilă, indivizibilă, infailibilă în cazul în care se sprijină pe o bună informaţie, absolută în măsura în care nu "depăşeşte limitele convenţiilor generale", aşadar "sfîntă" şi "inviolabilă". El face o distincţie între suveran şi guvern: "Guvernul primeşte de la suveran ordine pe care le transmite poporului; şi, pentru ca statul să se afle într-un bun echilibru, trebuie, ca o compensare, să existe o egalitate între produsul sau puterea guvernului în sine şi produsul sau puterea cetăţenilor, care sînt suverani, pe de o parte, şi supuşi, pe de alta"[35]. El studiază apoi, asemenea lui Montesquieu, formele de guvernămînt — pe cele simple (democraţie, aristocraţie, monarhie) şi pe cele mixte —, afirmînd că, date fiind condiţiile diferite, "o anumită formă de guvernare este specifică numai anumitor ţări".

Democraţia îl fascinează: "Dacă ar exista un popor al zeilor, el s-ar guverna în chip democratic. O guvernare într-atîta de armonioasă nu poate conveni oamenilor". De altfel: "Luînd termenul în accepţia sa riguroasă, nu a existat niciodată o adevărată democraţie, şi nici nu va exista vreodată. Este împotriva ordinii naturii să guverneze cei numeroşi, iar cei puţini să fie guvernaţi. Nu ne putem imagina poporul rămînînd continuu adunat pentru a se ocupa de treburile publice, în schimb ni-l închipuim cu uşurinţă nereuşind să întemeieze, pentru aceasta, nişte comisii, fără a se schimba forma de administraţie"[36].

---

[32] Citat după M. Leroy, *Histoire des idées sociales en France*, t. I, p. 127-128.

[33] J.-J. Rousseau, *Du Contrat social et autres oeuvres*, Ed. Garnier, 1957, p. 236. Mai înainte, Rousseau a avut această frază la care ar trebui să mediteze guvernanţii noştri: "Dacă aş fi principe sau legiuitor, nu mi-aş pierde timpul spunînd ce trebuie făcut; aş face eu, sau aş tăcea" *Ibid.*, p. 235.

[34] *Ibid.*, p. 239, 243 şi 247

[35] *Ibid.*, p. 249 şi 273.

Ostil absolutismului, Rousseau lasă impresia că rezervă democraţia (pentru noi, democraţia directă) statelor mici[37], iar în alte locuri, că preferă, drept răul cel mai mic, aristocraţia electivă (intrucîtva asemănătoare cu democraţia noastră reprezentativă).

De fapt, el nu va tranşa în favoarea vreuneia dintre ele. Într-o scrisoare din 1767 către marchizul De Mirabeau, nu mai este sigur că se poate găsi o "formă da guvernare care să pună legea mai presus de om"; dacă nu este posibil: "... trebuie să se treacă în extrema cealaltă şi să fie pus imediat omul deasupra legii, atît cît poate el să fie — în consecinţă, să se întemeieze despotismul arbitrar, cit mai arbitrar cu putinţă: aş vrea ca despotul să poată fi Dumnezeu. Pe scurt, nu văd nici o cale de mijloc suportabilă între democraţia cea mai austeră şi hobbesianismul dus la desăvîrşire, întrucit conflictul dintre oameni şi legi — care ţine statul într-un continuu război intestin — este cea mai rea dintre toate situaţiile politice"[38].

Suveranitate a poporului, voinţă generală, libertate: marile teme ale revoluţiei burgheze sînt prezente. Suveranitate a poporului, democraţie directă, libertate: marile teme ale mişcărilor populare sînt şi ele aici. Apar apoi alte dezbateri: despre bogăţie, egalitate, proprietate...

b) Egalitate şi proprietate

În faţa realităţii capitalismului negustoresc — încă neconturată clar şi nenumită, dar care capătă tot mai mult relief —, şi mai ales în faţa spectacolului sărăciei si mizeriei din mediul rural şi din oraşe, dar si a spectaculoaselor îmbogăţiri ale citorva, unii sînt cuprinşi de indignare; alţii continuă şi reînnoiesc fascinanta tradiţie a utopiei; iar alţii sînt plini de compătimire şi recomandă caritatea[39].

Însărcinat cu redactarea articolului "Economie politică" al *Enciclopediei* (1755), Rousseau rezumă brutal pactul social pe care bogatul i-l propune săracului:

> Ai nevoie de mine pentru că eu sînt bogat, iar dumneata sărac; să facem deci o înţelegere între noi: eu voi îngădui ca dumneata să ai onoarea de a mă sluji, cu condiţia să îmi cedezi puţinul care îţi rămîne pentru osteneala pe care mi-o voi da-o ca să-ţi poruncesc[40].

Pe parcursul întregii sale opere şi de-a lungul întregii vieţi va critica violent bogăţia şi pe cei bogaţi: "Statul celor bogaţi, îi scrie el doamnei

---

[36] *Ibid.*, p. 280-281.

[37] "Cu cît statul creşte, cu atît libertatea se diminuează", scrie el. *Ibid.*, p. 274.

[38] Citat de J.-J. Chevallier, *op. cit.*, p. 172.

[39] Nu se spune, de secole, că "Dumnezeu dînd viaţă fiecăruia", "bogatul îl ajută pe cel sărac să trăiască"? Această idee se leagă de faptul că bogatul este cel care "oferă de lucru", "creează locuri de muncă".

[40] Citat după A. Chabert, "Rousseau économiste", *Revue d'histoire économique et sociale*, 1964, nr. 3, p. 349.

Francueil în scrisoarea în care îi explică de ce şi-a trimis copiii la orfelinat (1751), statul dumneavoastră este cel care îi fură statului meu pîinea propriilor mei copii". Bogaţii fiind inumani, din rîndul lor îl alege pe Emile pentru a-l educa: "Vom fi siguri, cel puţin, că vom avea un om în plus; în vreme ce un sărac poate deveni om de la sine".

Bogatului "nu i se pare deloc anormal ca profitul să fie în raport invers proporţional cu munca şi ca un trîndav, plin de asprime şi dedat desfătării, să se îngraşe din sudoarea a un milion de amăriţi, epuizaţi de muncă şi de lipsuri". Rousseau incriminează faptul că: "În societăţile noastre, bogăţiile acumulate facilitează mijloacele de a se acumula încă şi mai multe, (...) fiindu-i imposibil celui care nu are nimic să dobîndească ceva"[41]. *Discursul asupra originii inegalităţii dintre oameni* (1754) se încheie cu aceste rînduri: "Este în mod evident împotriva legii firii, oricum am defini-o (...), ca o mînă de oameni să se scalde într-o bogăţie excesivă în vreme ce mulţimea înfometată nu dispune nici măcar de strictul necesar"[42].

În *Discursul* său, J.-J. Rousseau leagă în mod explicit problema inegalităţii de cea a proprietăţii:

> Primul care, încercuind un teren, s-a gîndit să spună: "Acesta este al meu" şi a găsit nişte oameni suficient de simpli pentru a-l crede a fost adevăratul fondator al societăţii civile. De cîte fărădelegi, războaie, crime, de cîte ororI şi mizerii nu a putut cruţa specia umană cel care, smulgînd ţăruşii ori astupînd şanţurile, le-a strigat semenilor săi: "Feriţi-vă să îl ascultaţi pe acest impostor; sînteţi pierduţi dacă uitaţi că roadele sînt ale tuturor şi că pămîntul nu este al nimănui!" Se pare însă că atunci lucrurile ajunseseră deja în punctul în care ele nu mai puteau continua aşa cum erau[43].

Rousseau nu preconizează totuşi abolirea proprietăţii private, întrucît, scrie el în articolul "Economie politică" din *Enciclopedie*, "dreptul la proprietate este cel mai sfînt dintre toate drepturile cetăţenilor"; el gîndeşte însă că acesta trebuie limitat, prin intermediul impozitelor şi al dreptului la succesiune:

> Tocmai pentru că forţa lucrurilor tinde astăzi să distrugă egalitatea, forţa legislaţiei trebuie să încerce mereu să o menţină (...). Una dintre cele mai importante sarcini ale guvernului este, aşadar, cea de a preveni extrema inegalitate a averilor, nu luîndu-le posesorilor avuţiile, ci lipsindu-i pe toţi de mijloacele de a le strînge; nu construind azile pentru săraci, ci protejîndu-i pe cetăţeni spre a nu ajunge astfel[44].

---

[41] Citat de A. Lichtenberger, *Le Socialisme au XVIIIe siècle*, Alcan, 1895, p. 147.
[42] *Discurs...*, după *Du Contrat social...*, *op. cit.*, p. 92.
[43] *Ibid.*, p. 66.
[44] Citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 233.

Abatele Mably, fratele lui Condillac, reia critica proprietății private: "Care e principala sursă a tuturor nefericirilor de care suferă umanitatea? Este proprietatea asupra bunurilor"[45]. Apoi, el se înarmează împotriva fiziocraților:

> Și chiar atunci cînd proprietatea funciară ar fi mai favorabilă sporirii avuțiilor decît este ea în realitate, tot ar trebui preferată proprietatea comună asupra bunurilor. Ce folos de acest mai mare belșug, dacă el îi determină pe oameni să devină nedrepți și să apeleze la forță ori la fraudă pentru a se îmbogăți? Putem pune vreo clipă la îndoială faptul că într-o societate care nu ar cunoaște lăcomia, vanitatea și ambiția, pînă și ultimul dintre cetățeni ar fi mai fericit decît sînt azi proprietarii noștri cei mai bogați?[46]

El le opune sistemul spartanilor și pe cel al indienilor din Paraguai: "Statul, stăpîn peste toate, le distribuie particularilor lucrurile de care au nevoie. Iată, trebuie să recunosc, o economie politică pe placul meu (...)"[47].

Diderot însă, chiar dacă deplînge faptul că "în rîndul oamenilor, indigența îi condamnă pe unii la muncă, în vreme ce alții se îngrașă din truda și sudoarea primilor"[48], vede totuși în proprietatea privată o formă de protecție a individului.

Helvétius[49], preocupat de fericirea speciei umane, reia critica inegalității: "În majoritatea națiunilor nu există decît două clase de cetățeni: una nevoiașă, alta peste măsură de bogată. Cea dintîi nu-și poate acoperi necesarul pentru trai decît printr-o muncă excesivă". El cheamă guvernarea "să diminueze avuțiile unora și să le redreseze pe ale celorlalți". "Sînt toți cetățenii proprietari? Trăiesc cu toții într-o oarecare îndestulare, putînd, printr-o muncă de șapte sau opt ore, să își acopere din plin propriile nevoi de trai și pe cele ale familiilor lor? Vor fi atunci cum nu se poate mai fericiți". D'Holbach[50], altă minte luminată a vremii, luptînd cu îndîrjire pentru înlocuirea religiei cu morala naturală, cere guvernării să pună o taxă pe lux, să îi dea celui sărac posibilitatea de a trăi din munca sa, să împiedice acumularea de bogății în atît de puține mîini. Dincolo de atelierele pentru cei nevoiași, el propune ca "toate terenurile necultivate să reintre în fondul comun pentru a fi date celor care le pot valorifica în chip util pentru ei și pentru societate".

Abatele Raynal, un obișnuit al saloanelor și bun prieten al lui Diderot, celebru pentru lucrarea sa *Histoire philosophique des deux Indes* [*Istoria*

---

[45] *Des droits et des devoirs des citoyens*, 1758, citat în *Histoire générale du socialisme*, t. I, p. 243.

[46] *Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, 1768, citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 237

[47] *Doutes...*, citat de A. Lichtenberger, *op. cit.*, p. 229.

[48] *Principes de la philosophie morale*, citat după *Histoire générale du socialisme*, t. I, p. 159

[49] *De l'homme*, 1772, citat după *Histoire générale du socialisme*, t. I, p. 161

[50] *Éthocratie, ou le gouvernement fondé sur la morale*, citat de A. Lichtenberger, *op. cit.*, p. 267

filozofică a celor două Indii] (1770), denunţă, la rîndul său, inegalitatea şi bogăţia:

"Feriţi-vă de influenţa aurului care aduce — o dată cu luxul — coruperea moravurilor, nesocotirea legilor; feriţi-vă de o prea mare inegalitate a repartizării bogăţiilor, care ne arată cîţiva cetăţeni trăind în opulenţă şi o mulţime de alţi cetăţeni ajunşi în mizerie, de unde insolenţa unora şi umilirea celorlalţi". El afirmă, la un moment dat: "Pretutindeni bogatul îl exploatează pe cel sărac", se gîndeşte la suprimarea moştenirii şi merge pînă la a spune: "Spînzuraţi-i, dacă trebuie, pe aceşti bogaţi perfizi şi recîştigaţi-vă demnitatea!"[51]

Prin Linguet, avocat şi publicist, aceste denunţări capătă un contur precis: el publică în 1767 *Theorie des lois civiles ou principes fondamentaux de la société* [*Teoria legilor civile sau principiile fundamentale ale societăţii*] şi, din 1777 pînă în 1792, cu mai multe perioade de întrerupere, *Annales politiques, civiles et littéraires* [*Analele politice, civile şi literare*].

Societatea şi proprietatea au aceeaşi bază, violenţa: "Lăcomia şi violenţa au uzurpat pămîntul (...) aşa încît posesiunea se leagă astăzi, la un capăt, de uzurparea cea mai strigătoare la cer". Iar simţul proprietăţii, de îndată ce "a început să pună stăpînire pe sufletele oamenilor (...), le-a uscat, le-a «materializat», dacă putem spune aşa. El le-a făcut să rămînă surde la aproape orice alt motiv în afară de interesul imediat". Linguet analizează situaţia lucrătorilor manuali, din timpul său — urmaşi ai sclavilor şi robilor, traiul lor i se pare infinit mai mizer decît cel al părinţilor lor[52]:

> Ei gem în zdrenţele dezgustătoare ce alcătuiesc livreaua sărăciei. Ei nu au niciodată parte de avuţia creată prin munca lor. Bogaţii par că le fac o favoare atunci cînd binevoiesc să se arate mulţumiţi de darurile primite de la ei (...). Şi le oferă în schimb, cu generozitate, cel mai umilitor dispreţ (...). E vorba despre slugile care i-au înlocuit, de fapt, pe robii de odinioară, adică, fără putinţă de tăgadă, o foarte numeroasă, chiar cea mai numeroasă pătură a oricărei naţiuni. Trebuie văzut care este cîştigul efectiv pe care l-a adus desfiinţarea sclaviei. O spun, pe cît de deschis, pe atît de îndurerat: ceea ce au cîştigat ei se rezumă la a fi tot timpul urmăriţi de spaima că vor muri de foame, nenorocire de care predecesorii lor, pe acest ultim palier al umanităţii, erau, cel puţin, cruţaţi. Sărăcia îi face să îngenuncheze dinaintea bogatului spre a obţine de la el permisiunea de a-l îmbogăţi şi mai mult.

Iată la ce îi condamnă "libertatea" pe zilieri... Astfel, "declamaţiile [bogatului] împotriva servituţii seamănă cu ţipetele păsării de pradă în timp ce sfîrtecă porumbelul pe care l-a prins în gheare".

---

[51] *Histoire philosophique des deux Indes*, 1770, citat de M. Leroy, *op. cit.*, p. 234.

[52] *Theorie des lois civiles*, Amsterdam, 1767, citat de A. Lichtenberger, *op. cit.*, p. 291-196 şi 303.

Linguet nu este un utopist: "A vrea, într-un stat, să-i faci pe toţi fericiţi este un proiect la fel de nerealist, în politică, precum este, în chimie, acela de a căuta piatra filozofală"[53]. Economiştii ne amăgesc atunci cînd ne promit înavuţirea, întrucît "secretul pentru sporirea bogăţiilor unui popor nu este altul decît creşterea numărului celor săraci". Într-adevăr, nu bogăţia este sursa de viaţă a "mercenarului", ci viaţa "mercenarului" creează opulenţa celor bogaţi: "Aţi raţionat exact ca un om care ar vrea ca un rîu să alimenteze piraiale ce îl formează, în loc ca acestea să alimenteze rîul"[54]. Zilierul este prins în capcana pieţei "libere": "El nu are să vîndă decît braţele, pe care şi le închiriază şi de care oricine se poate lipsi două-trei zile; în schimb, i se vinde pîine, de care el nu se poate lipsi douăzeci şi patru de ore"[55]. "Este, aşadar, o tristă ironie să spunem că muncitorii sînt liberi şi că nu mai au stăpîn. Ei au unul, şi încă pe cel mai rău, pe cel mai autoritar dintre aceştia (...). Omul sărac nu este deloc liber, ci slugă, în orice ţară. Ei nu sînt supuşii unei persoane anume, ci ai tuturor în general". Se pare că în preajma Adunării Generale, Linguet se va face purtătorul de cuvînt al păsurilor acestei "a patra categorii" sociale: "Acum cînd, în Franţa, se pune problema unei adunări care să opereze o reformă generală, trebuie să existe măcar un purtător de cuvînt al suferinţelor clasei celei mai numeroase, mai maltratate şi mai lipsite de mijloace pentru a se face auzită"[56].

În vreme ce Linguet analizează şi denunţă situaţia proletarului (zilier, lucrător manual, mercenar) care nu are de vîndut decît forţa propriilor braţe, Adam Smith, în Anglia, împreună cu Turgot şi fiziocraţii din Franţa vorbesc despre necesitatea unor "aconturi", adică a utilizării unei părţi din "produsul net" pentru acumularea de capital — fiecare punînd astfel în lumină o faţă a capitalismului.

c) Ideile economiştilor

Sarcastic, Voltaire a pus întrebarea esenţială: "Cum? De cînd v-aţi instituit drept corp al poporului, nu aţi descoperit încă secretul de a-i obliga pe cei bogaţi să îi pună la muncă pe cei săraci?"[57] Avem aici, fără îndoială, una dintre posibilele definiţii ale capitalismului: sistemul care îi obliga pe cei bogaţi să îi pună tot mai mult la muncă pe cei săraci.

Rousseau se opune unei asemenea logici prin aceea a dreptului lucrătorilor, care va fi preluată de gîndirea socialistă:

> Este imposibil să concepem ideea proprietăţii ca născîndu-se de altundeva decît de la mîna de lucru; căci nu vedem ce altceva ar putea face omul,

[53] *Lettre sur la théorie des lois civiles*, Amsterdam, 1770; *ibid.*, p. 293.
[54] *Réponse aux docteurs modernes*, Londra, 1771; ibid., p. 294 şi 299.
[55] *Du pain et du blé*, Londra, 1774, *ibid.*, p. 300.
[56] *Annales*, t. XIII, 1788, *ibid.*, p. 297 şi 302.
[57] Citat după M. Foucault, *Histoire de la folie a l'âge classique*, p. 63.

pentru a-şi apropria nişte lucruri încă neproduse, decît să muncească pentru ele. Munca este singura care, dindu-i cultivatorului dreptul asupra roadelor pămîntului lucrat de el, îi acordă, în consecinţă, dreptul asupra terenului respectiv, cel puţin pînă la recoltă şi, la fel, an de an"[58].

În cea de-a doua jumătate a secolului, se creează o largă dezbatere legată de problema producţiei. Cum să se producă mai bine? Cum să se producă mai mult, încît să se obţină un "produs net"? Cine este productiv? Cum să se obţină surplusul necesar acumulării? Dintre marii gînditori, "economiştii" se vor ocupa cel mai mult de aceste chestiuni.

Quesnay este şeful indiscutabil al şcolii "fiziocratice". Născut în 1694 lîngă Versailles, dintr-o familie de ţărani înstăriţi, el ţine să facă studii serioase, se stabileşte la Nantes ca chirurg şi publică mai multe lucrări medicale; intră în serviciul doamnei de Pompadour (1748), ajunge "medic ordinar al regelui", este înnobilat în 1752, iar în 1755 cumpără o proprietate în Nivernais.

Franţa, prin populaţia sa şi tipul de producţie, este la acea vreme preponderent rurală şi agricolă (mai mult de trei sferturi). În vreme ce Olanda şi Anglia au adoptat deja pe scară largă noile metode de cultură, agricultura franceză rămîne la practicile tradiţionale: terenurile sînt în continuare pline de pietriş, arăturile sînt superficiale, semănăturile tîrzii, iar randamentele slabe; în plus, lăsarea ogoarelor în pîrloagă scoate din circuit jumătate, ba chiar mai mult, din suprafaţa cultivabilă. "Neglijenţa marilor proprietari; inerţia ţăranilor, descurajaţi de taxele covîrşitoare; insuficienţa căilor de comunicaţie şi mai ales starea proastă a drumurilor de ţară; piedicile puse comerţului cu produse agricole si libertăţii de alegere a culturilor: iată prin ce se explică slaba dezvoltare a agriculturii"[59].

În articolul "Fermieri" din *Enciclopedie* (1757), Quesnay arată superioritatea arendei faţă de arenda în parte şi avantajele plugurilor cu cai faţă de cele cu boi, la aratul cîmpului. În articolul "Grîne" (1757) el prezintă situaţia de atunci a micilor şi marilor culturi de cereale, arată ce ar însemna o bună cultură şi întocmeşte un tabel cu diferenţele dintre acestea.

"Veniturile sînt produsul pămîntului şi al oamenilor"[60], spune el înainte de a formula *Maximes de gouvernement économique* [*Maximele guvernării economice*], unde transpar deja ideile sale majore: productivitatea exclusivă a pămîntului, sterilitatea industriei şi renunţarea la măsurarea îmbogăţirii prin balanţa comercială.

Articolul "Omul" a fost scris de Quesnay în 1757, dar nu a mai fost publicat în *Enciclopedie*: cum aceasta pierduse sprijinul din partea guvernării, autorul a preferat să păstreze manuscrisul în sertar. Ideea sa

[58] *Discours sur l'origine de l'inégalité parmi les hommes*, 1754, după *Du contrat social...*, *op. cit.*, p. 75.
[59] H. See, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, p. 34-35.
[60] *Ibid.*, p. 484

Comparaţie între produsele culturii actuale a regatului şi cele ale unei culturi de calitate*

	cultura actuală	cultura de calitate	diferenţă
pentru proprietari	765 00 000	400 000 000	323 500 000; mai mult de 4/5
pentru impozite	27 000 000	165 000 000	138 000 000; mai mult de 5/6
pentru arendaşi	27 500 000	165 000 000	137 500 000; mai mult de 5/6
pentru dijmă	60 000 000	155 000 000	105 000 000; mai mult de 2/3
pentru cheltuieli	415 000 000	930 000 000	515 000 000; mai mult de 5/9
produse, scăzînd cheltuielile	178 000 000	885 000 000	707 000 000; mai mult de 4/5
produsul total	595 000 000	1 815 000 000	1 220 000 000; mai mult de 2/3

*F. Quesnay, "Grains" (1757), după *François Quesnay et la Physiocratie*, INED, 1958, t. II, p. 478.

că bogăţiile vin din agricultură este exprimată aici cu claritate:

> Să nu ne pierdem aşadar vremea, noi cei atît de bogaţi în daruri lăsate de natură, cu un mic comerţ de lux, care nu ne acoperă decît cheltuielile pentru mîna de lucru; să ne fertilizăm mai bine pămînturile, să vindem grîne, vin, pînzeturi, stofe din lînurile noastre, şi cît mai mult cu putinţă. Astfel, va spori cu adevărat numărul celor bogaţi; iar aceste bogăţii, renăscute an de an, ne vor asigura manufacturi şi lucrul în industrii de toate felurile. Căci opulenţa este mama artelor şi a luxului[41].

Această idee va fi reluată şi reargumentată în diferitele ediţii ale lucrării sale *Tableau économique* [*Tablou economic*] (1758-1759), în *Philosophie rurale* [*Filozofia rurală*] (1763), scrisă împreună cu Mirabeau, care o va şi semna, şi în *Analyse de la formule arithmétique du tableau économique* [*Analiza formulei aritmetice a tabloului economic*], care se deschide cu aceste rînduri:

> Naţiunea se reduce la trei clase de cetăţeni: clasa producătoare, clasa proprietarilor şi clasa sterilă. Clasa producătoare este cea care face să renască prin cultivarea terenurilor bogăţiile anuale ale naţiunii, cea care beneficiază de aconturi pentru cheltuielile necesare lucrărilor din agricultură şi care asigură anual veniturile proprietarilor de pămînturi. De ea depind toate lucrările şi toate cheltuielile ce se fac pînă la vînzarea produselor la prima mînă; iar vînzarea respectivă ne arată valoarea la care se ridică reproducţia anuală a avuţiilor naţiunii.
> În clasa proprietarilor sînt cuprinşi suveranul, posesorii de pămînturi şi dijmuitorii. Ei trăiesc din venitul sau produsul net al culturii, care le este

[41] *Ibid.*, p. 559.

> furnizat de clasa producătoare, după ce aceasta şi-a păstrat, din reproducţia pe care o face să renască an de an, necesarul pentru rambursarea aconturilor anuale şi pentru întreţinerea bunurilor din exploatare.
> Clasa sterilă este alcătuită din cetăţenii ocupaţi cu alte servicii şi alte munci decît cele din agricultură, cheltuielile lor fiind suportate de clasa producătoare şi de clasa proprietarilor, proprietari care, la rîndul lor, îşi obţin veniturile de la clasa producătoare[42].

Analiza circulaţiei bunurilor; analiza referitoare la clase şi la producerea-utilizarea bogăţiilor; evidenţierea produsului net ca un surplus disponibil; sublinierea rolului jucat de "aconturi", adică de utilizarea unei părţi a acestui surplus pentru ameliorarea fondului natural în vederea înnoirii sau lărgirii producţiei — prin toate acestea, Quesnay se dovedeşte a fi teoreticianul unui capitalism agrar, deloc absurd într-o epocă în care:

— Franţa, în principal rurală, avea o agricultură susceptibilă de a-şi mări considerabil producţia aplicînd metodele deja verificate în Anglia şi Olanda;

— capitalismul rămînea, în general, la un stadiu negustoresc, colonial, iar în Franţa nu se dezvoltase mai deloc în stadiul său manufacturier.

Turgot — înalt funcţionar al statului regal (el este intendent, apoi controlor general), influenţat de Gournay, pe care îl însoţeşte în turneele sale, autor apoi al articolelor "Tîrg" şi "Temelie" ale *Enciclopediei*, avînd totodată ocazia să îi cunoască îndeaproape pe Voltaire (1760), Du Pont de Nemours (1763), Adam Smith (1764) — publică în 1776 *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* [*Reflecţii asupra formării şi distribuţiei bogăţiilor*].

Poziţia pe care el o adoptă vădeşte influenţa gîndirii fiziocratice: "Pămîntul este întotdeauna cea dintîi şi unica sursă a oricărei bogăţii". Dar, neavînd spiritul doctrinar al lui Quesnay şi cunoscînd, apoi, destul de bine realitatea economică, el se întreabă:

> Care sînt bogăţiile unui stat? Cine dă valoare pămînturilor, dacă nu mulţimea celor care le locuiesc? (...) Dacă munca este adevărata bogăţie, dacă banul nu este decît semnul ei, ţara cea mai bogată nu este aceea unde e cel mai mult de lucru? Nu este aceea unde cei mai mulţi dintre locuitori îşi creează unii altora locuri de muncă?[43]

Numai că el nu-i pune pe *unii* şi pe *ceilalţi* pe acelaşi plan:

> Oricine a văzut atelierul unui tăbăcar, intuieşte absoluta imposibilitate ca un om sărac, ori chiar mai mulţi, să se aprovizioneze cu piei, var, argăseală, utilaje etc., să înalţe construcţiile necesare înfiinţării unei tăbăcării şi să aibă din ce trăi timp de mai multe luni, pînă cînd pieile vor fi vîndute (...). Cine

[42] *Ibid.*, p. 793-794.
[43] *Questions importantes sur le commerce* (1755), *ibid.*, p. 261.

va aduna aşadar la un loc materiile prime, ingredientele şi utilajele necesare prelucrării? Cine va construi canale, hale şi alte stabilimente care mai sînt de trebuinţă? Cine va asigura, pînă la vînzarea pieilor, traiul numeroşilor muncitori, în condiţiile în care nici unul dintre ei nu ar putea să prelucreze de unul singur măcar o singură piele şi nici profitul din vînzarea unei piei nu ar putea asigura traiul măcar al unuia dintre aceştia? Cine se va îngriji de cheltuielile pentru pregătirea elevilor şi a ucenicilor? Cine îi va întreţine cît timp ei se vor instrui trecînd treptat de o muncă uşoară, adaptată vîrstei lor, la munci care necesită forţă şi îndemînare? Nimeni altul decît unul dintre aceşti posesori de capitaluri sau valori mobiliare acumulate: el le va da o pîine de mîncat, adăugîndu-i în parte la aconturile pentru construcţie şi pentru achiziţionarea materialelor, în parte la salariile pe fiecare zi ale muncitorilor însărcinaţi cu pregătirea lor. El va aştepta ca vînzarea pieilor să îi aducă nu numai cu ce să îşi acopere ce cheltuise în avans, ci şi un profit suficient ca să îl despăgubească pentru ce a pierdut neutilizîndu-şi banii în achiziţionarea de terenuri şi, în plus, ca să îl răsplătească pentru riscurile asumate, pentru munca, preocuparea şi priceperea sa; căci, fără nici o îndoială, la un profit egal, el ar fi preferat să trăiască lipsit de griji din venitul adus de un pămînt pe care l-ar fi cumpărat cu acelaşi capital. Pe măsură ce capitalul respectiv îi revine în urma vînzării produselor fabricate, el îl foloseşte la cumpărarea de noi materii prime, alimentîndu-şi şi susţinîndu-şi aşadar fabrica prin această circulaţie continuă; el trăieşte din profiturile realizate şi pune deoparte ceea ce poate economisi pentru a-şi creşte capitalul şi a-l investi în propria întreprindere, sperînd ca prin sporirea aconturilor să-şi sporească tot mai mult propriile profituri[64].

Astfel, păstrînd ca perspectivă dezvoltarea capitalismului în agricultură, Turgot realizează, încă din 1766, posibilităţile deschise de dezvoltarea unui capitalism manufacturier. Pe această bază, el va duce încă mai departe analiza claselor sociale: clasa industrială este "subdivizată în două categorii: cea a antreprenorilor manufacturieri, meşteri, fabricanţi, toţi posesori de capitaluri substanţiale, pe care le valorifică oferind de lucru prin mijlocirea aconturilor; şi a doua categorie, alcătuită din simpli meşteşugari care nu au alte bunuri în afara propriilor braţe, care nu pot face aconturi decît din munca de zi cu zi şi care nu au ca profit decît propriul salariu"[65]. "Clasa cultivatorilor se împarte, ca şi cea a fabricanţilor, în două categorii de oameni: cea a antreprenorilor sau a capitaliştilor, care fac toate aconturile, şi cea a simplilor muncitori salariaţi"[66]. În ciuda formulărilor, sîntem mai aproape de Marx decît de Quesnay. În sfîrşit, "profesiunea de negustor (...) comportă o infinitate de ramuri şi, dacă putem spune aşa, de grade"[67].

[64] *Reflexions* (...), *op. cit.*, p. 111.
[65] *Ibid.*, p. 112.
[66] *Ibid.*, p. 114.
[67] *Ibid.*, p. 116.

Turgot nu este doar un observator al dezvoltării capitalismului manufacturier. El pledează în favoarea acestuia, propunînd micşorarea dobînzilor: "Abundenţa capitalurilor este cea care animă orice intreprindere, iar dobînzile scăzute sînt, deopotrivă, efectul şi indiciul abundenţei de capitaluri"[68]. El se opune apoi economiei dirijate şi protecţionismului: cînd este vorba de hrană, de asigurarea bunelor moravuri, de educaţie, e bine "să-i obişnuim pe oameni să ceară tot, să primească tot, să nu depindă nimic de ei înşişi?" se întreabă el. "Oamenii sînt extrem de interesaţi de bunul pe care vreţi să i-l obţineţi — lăsaţi-i să o facă singuri, iată marele, unicul principiu"[69]. El propovăduieşte libertatea economică, deoarece "un om îşi cunoaşte mai bine interesul decît un alt om căruia acest interes îi este indiferent (...). Or, este imposibil ca, într-un comerţ lăsat în voia lui, interesul particular să nu concureze cu interesul general"[70].

El va încerca să aplice aceste idei — care sînt tot mai răspîndite în a doua jumătate a secolului[71] — atunci cînd se va afla la "afaceri", în 1774-1776. Libertatea comerţului cu grîne este decretată în 1774, aşa cum mai fusese în 1763 şi 1770, apoi din nou suspendată. Edictul din 1776, care viza anularea supracoordonării şi a îngrădirilor prin legi, acordînd în schimb tuturor persoanelor libertatea de a practica orice tip de negoţ şi orice profesie din spaţiul artelor şi al meseriilor, va întîmpina o foarte puternică rezistenţă, aşa că nu va putea fi aplicat. Mai tîrziu, vor fi semnate nişte acorduri comerciale — cu Anglia, în 1786, şi cu Rusia, în 1787.

Schema lui Quesnay surprinde destul de bine producerea şi circulaţia bogăţiilor aşa cum puteau fi ele observate în Franţa agricolă din secolul al XVIII-lea, deschizînd perspectiva dezvoltării unei agriculturi capitaliste. Schema lui Turgot preia această perspectivă a dezvoltării capitalismului în agricultură, dar prezentînd-o în paralel cu o realitate pe care Quesnay o neglijase: dezvoltarea unui capitalism manufacturier[72].

Astfel, în efervescenţa intelectuală din Franţa secolului al XVIII-lea, se constituie un arsenal ideologic de o extremă diversitate. El oferă arme pentru contestarea monarhiei (contract social, voinţă generală, democraţie), pentru punerea în discuţie a privilegiilor nobilimii (libertate, egalitate), pentru ralierea meşteşugarilor din oraşe şi a ţăranilor (libertate, egalitate, proprietate), pentru venirea în întîmpinarea fabricanţilor şi a negustorilor (tot libertate, dar de a produce şi comercializa) etc.

---

[68] *Ibid.*, p. 132.

[69] Articolul "Fondation" din *Encyclopédie*, 1757, *ibid.*, p. 177.

[70] *Eloge de Vincent de Gournay*, 1759, *ibid.*, p. 147.

[71] În special prin Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétes politiques*, 1767, Du Pont de Nemours, *De l'origine et des progrès d'une science nouvelle*; Bigot de Saite-Croix, *Essai sur la liberte du commerce et de l'industrie*, 1775

[72] Vezi schema VII

SCHEMA VII

Clasele sociale și produsul net după Quesnay și Turgot

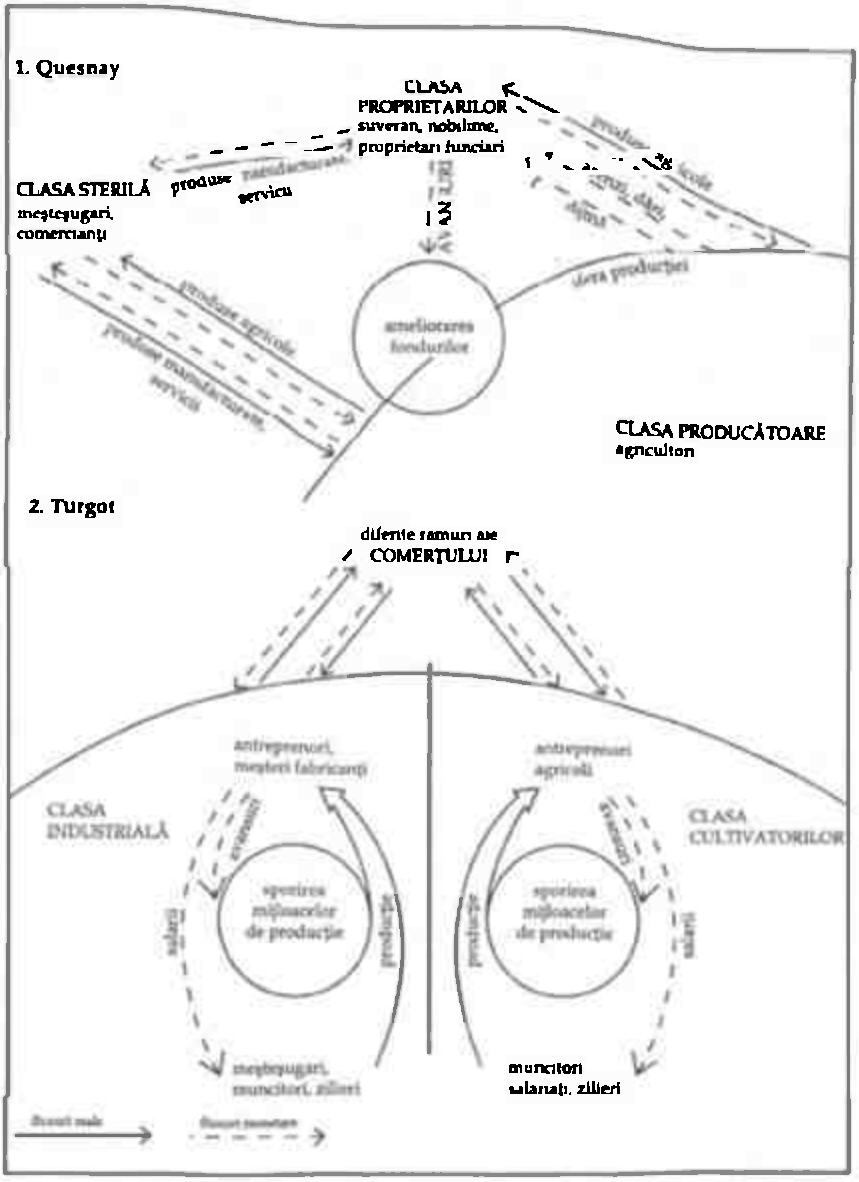

Îndelungata rivalitate dintre nobilime şi burghezie îşi va găsi deznodămîntul în criza de la sfîrşitul secolului, burghezia ştiind, pentru început, să se sprijine pe nemulţumirea ţăranilor şi pe mişcările populare, iar pe de altă parte, să îşi găsească aliaţi în rîndul anumitor pături ale aristocraţiei şi clerului.

Prin marea mişcare a Revoluţiei din 1789 vor fi împlinite principalele aspiraţii ale burgheziei în ascensiune: abolirea privilegiilor, dărîmarea ordinii corporative a supracoordonării şi îngrădirilor prin lege, anularea privilegiilor de care dispuneau companiile comerciale, suprimarea monopolurilor pentru companiile miniere ş.a. Regele va dispărea, la rîndul său, în vîrtejul revoluţionar.

Într-un "memoriu al săracilor", muncitorii — neadmişi în adunările care redactează listele cu doleanţe — ceruseră ca "salariile să nu mai fie calculate cu atîta sînge rece după maximele ucigătoare ale unui lux neînfrînat sau ale unei cupidităţi insaţiabile; ca întreţinerea omului harnic şi folositor să nu mai fie pentru Constituţie un obiect mai puţin sfînt decît proprietăţile celor bogaţi, ca nici un lucrător să nu mai fie nesigur de existenţa sa[73]...". Legea Le Chapelier (1791) desfiinţează breslele şi le interzice, atît meşterilor, cît şi muncitorilor, să se organizeze, să se concerteze şi să "ia decizii sau măsuri (...) în privinţa pretinselor lor interese comune (...). Orice grupare alcătuită din meşteşugari, muncitori (...) sau de alţii incitaţi de către aceştia va fi socotită drept răzvrătire"[74]. Cum victoria sa împotriva nobilimii i se pare asigurată, burghezia începe deja să se îndepărteze de clasele muncitoare.

Zorii revoluţiei industriale în Anglia

> Nu trebuie să vedem aici nici un paradox: comerţul din India poate avea drept consecinţe producerea de mărfuri cu mai puţină mînă de lucru şi, fără ca salariile să se diminueze, o scădere generală a preţurilor. Căci, dacă mărfurile pot fi fabricate cu mai puţină muncă, preţul lor, în mod firesc, va fi mai mic (...). După toate aparenţele, comerţul cu Indiile ne va da ocazia să aducem industriilor engleze un plus de calitate, de ordine şi rigoare. El va face, într-adevăr, să dispară acele industrii care nu sînt tocmai folositoare şi profitabile. Oamenii angajaţi aici îşi vor căuta alte ocupaţii, orientîndu-se înspre cele mai simple şi mai uşoare, ori îndeplinind nişte sarcini parţiale, speciale, în cadrul industriilor mai complexe. Căci munca cea mai simplă este cea mai repede învăţată şi cea pe care muncitorii o execută cu cea mai mare îndeminare şi sîrguinţă. Astfel, comerţul cu Indiile va face ca diferitele operaţiuni pe care le presupun lucrările mai dificile să fie încredinţate mai multor muncitori

[73]Citat după E. Lavasseur, *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France*, t. II, p. 855.
[74]Citat după *Histoire économique et sociale de la France*, t. III, vol. I, p. 12

> calificaţi, în loc ca ele să fie lăsate în seama priceperii unuia singur (...). În sfîrşit, comerţul cu Indiile orientale, aducîndu-ne articole fabricate la preţuri mai joase decît ale noastre, foarte probabil că ne va obliga să inventăm procedee şi maşini care să ne permită producerea de bunuri cu mai puţină mînă de lucru şi cu cheltuieli mai mici şi, astfel, va duce la scăderea preţurilor la obiectele manufacturate[75].

Acest extras dintr-un text anonim din 1701, *Considerations upon the East India Trade* [*Consideraţii despre negoţul Indiei orientale*], vădeşte o extraordinară clarviziune.

Într-adevăr, producţia Angliei de la începutul secolului al XVIII-lea este predominant agricolă şi meşteşugărească; lemnul este folosit drept combustibil, dar şi la argăsitul pieilor, servind totodată la obţinerea gudronului pentru nave şi a potasei necesare în industria textilelor şi a sticlei; de îndată ce cantităţile de lemn devin insuficiente, toate aceste activităţi vor avea de suferit. Foarte mulţi meşteşugari, adeseori pe jumătate ţărani, proprietari pe propriile utilaje, produc stofe, cuţite (Sheffield), arme, diverse articole de fierărie, jucării (Birmingham), ace (Bristol), iar din ce în ce mai mulţi negustori-fabricanţi dau spre prelucrare materia primă.

În acest context, fermentul transformării îl va constitui comerţul internaţional, bazat în mare măsură, după cum am văzut, pe exploatarea colonială.

1. *Exploatarea coloniala şi piaţa mondială*

La sfîrşitul secolului al XVII-lea, Compania Indiilor a făcut obiectul unor atacuri susţinute; comercianţii lipsiţi de privilegii (*interlopers*) şi-au unit eforturile, după revoluţia din 1688, pentru a submina monopolul deţinut de către aceasta; ei creează o companie concurentă, în 1698; în 1702, se ajunge la un acord ce va conduce la fuzionarea celor două companii (1708) şi la înfiinţarea uneia noi, care va purta numele de *United Company* (1709).

> Este momentul în care ceaiul, introdus în Anglia încă de la începutul Restauraţiei, devine un articol importat în mod constant, în care porţelanurile din China, apreciate de multă vreme de către olandezi şi transformate într-o adevărată modă de regina Maria, fac furori la Curte şi în rîndurile înaltei societăţi engleze; în sfîrşit, este momentul în care ţesăturile din bumbac — indiene, persane —, ori calicoul şi muselina, al căror simplu nume le dezvăluie originea orientală, ajung atît de răspîndite,

[75] Citat după P. Mantoux, *op. cit.*, p. 123-125. Vezi, de asemenea, T. Ashton, *La Revolution industrielle, 1760-1830*, ca şi H. Heaton şi P. Léon, *op. cit*

> încît stîrnesc panică printre fabricanţii stofelor din lînă. Comerţul cu Indiile cuprinde produse din ce în ce mai variate, se desfăşoară sub toate formele, devine treptat unul dintre elementele indispensabile ale bogăţiei Angliei[76].

În acelaşi timp, este creată Banca Angliei (1694). La origine, e vorba de un grup de finanţişti care se angajează să acorde Coroanei un împrumut (cu 8% dobîndă) de un milion cinci sute de mii de lire sterline, bani necesari acoperirii cheltuielilor pentru războiul din Flandra; în schimb, ei obţin "titlul de «Corporaţie», împreună cu dreptul de a primi depozite, de a sconta efectele de comerţ, de a efectua, practic, toate operaţiunile bancare"[77]. Din 1708, această "Corporaţie" va deţine monopolul asupra emisiei biletelor de bancă pentru Anglia şi Ţara Galilor; fidelă însă tradiţiei finanţiştilor londonezi şi avînd legături strînse cu înalta aristocraţie, ea se va interesa cu precădere de schimburile internaţionale, împrumutîndu-se pentru a acorda împrumuturi (în special companiilor comerciale şi statelor), acceptînd sau garantînd titluri de schimb, asigurînd plăţi în lumea întreagă. Astfel, cele care vor răspunde nevoilor, mai "modeste", ale industriaşilor şi negustorilor-fabricanţi vor fi băncile de provincie, adeseori aparţinînd proprietarilor de manufacturi (precum cele ale familiilor Lloyd şi Barclay)[78]. În perimetrul Londrei sînt 24 de bănci în 1725, 42 în 1770, 52 în 1786; dar de la 12 cîte erau în 1755, numărul de Country Banks ajunge la 150 în 1776 şi la 400 în 1793.

Expansiunea comercială este puternică. Pe parcursul acestui secol, valoarea schimburilor comerciale creşte de 5,5 ori, iar venitul naţional de 4 ori. Comerţul Angliei este primul în lume: exporturi (produse fabricate, ulei şi, din ce în ce mai puţin, grîu); comerţ de rulaj, în contul comercianţilor din alte ţări; comerţ de antrepozit, în mijlocul reţelei de schimburi care se ţes tot mai strîns între Indii, cele două Americi, Europa mediteraneană şi zona baltică. Practic, întreaga Anglie va fi transformată.

> Dezvoltarea comerţului triunghiular, a marinei comerciale şi a construcţiei de nave va duce la înflorirea marilor oraşe-porturi (...). Comerţul cu sclavi şi cu zahăr a făcut din Bristol al doilea mare oraş al Angliei în perioada primilor şaptezeci şi cinci de ani ai veacului al XVIII-lea (...). Atunci cînd locul său în privinţa negoţului cu sclavi va fi luat de portul Liverpool, Bristolul va renunţa la comerţul triunghiular şi se va interesa de comerţul direct cu zahăr (...). Scoţiei nu i s-a permis să participe la comerţul colonial decît în 1707, o dată cu *Union Act*. Acordarea acestei permisiuni va aduce prosperitatea oraşelor de-a lungul secolului al XVIII-lea (...). Dezvoltarea oraşului Manchester era strîns legată de cea a Liverpoolului, de deschiderea lui către mare şi către piaţa mondială.

[76] P. Mantoux, *op. cit.*, p. 83-84.
[77] *Ibid.*, p. 81.
[78] T. S. Ashton, *La Révolution industrielle*, 1760-1830, p. 131 s.

> Capitalul acumulat de Liverpool prin comerțul cu sclavi iriga ținuturile din interiorul insulei și descătușa energiile din Manchester. Produsele acestuia din urmă, destinate Africii, erau transportate pe coastele africane de către negustorii de sclavi din Liverpool (...). Armele de foc reprezentau un articol constant al oricărei încărcături destinate Africii. Birmingham a devenit centrul comerțului cu arme, așa cum Manchester era centrul comerțului cu bumbac[7].

O dată cu dezvoltarea schimburilor, devine necesară îmbunătățirea mijloacelor de transport. Încă de la mijlocul secolului, se întreprind lucrări la rețeaua de drumuri: nu pe baza corvezilor, ca în Franța și în mai multe țări de pe continent, ci la inițiativa grupurilor locale (mari proprietari, negustori, pastori, fermieri...) care se împrumută cu bani, finanțează lucrările și percep, în final, taxe de trecere; căruțele cărăușilor vor înlocui acum caii cu samar; comercianții voiajori, care obțin comenzi pe bază de eșantioane, ajung să îi concureze pe negustorii din tîrguri. Dar, mai ales, se deschide era canalelor: la solicitările postăvarilor din Leeds, Wakefields și Halifax, rîurile Aire și Calder au fost făcute navigabile; lucrările efectuate de-a lungul rîurilor Trent și Derwent favorizează dezvoltarea industrială a orașelor Derby și Nottingham; amenajarea albiei rîului Mersey, către 1720, facilitează schimburile între Liverpool si Manchester; alte lucrări pe firul rîurilor și săparea de canale vor înlesni transportul huilei, în primul rînd către Liverpool și Manchester, permițînd reducerea la jumătate a costurilor. Spre sfîrșitul secolului, o adevărată rețea de canale facilitează circulația mărfurilor între diferitele centre economice engleze.

A produce mai mult pentru a vinde mai mult, iată un pas al spiralei pe care Anglia urcă de-acum impetuos, angajînd o adevărată revoluție în sectorul agriculturii, al minelor, al activităților de prelucrare.

2. *Apariția producției capitaliste: fabricile*

Procesul îngrădirilor (al parcelărilor) este reluat cu și mai multă vigoare în secolul al XVIII-lea, în special începînd cu 1760: el ia tot mai mult forma legilor votate de Parlament (*enclosure acts*). Așa-numiții *squatters*, care trăiau pe pămînturile comunei, sînt alungați; țăranii nevoiași, care posedau terenuri foarte mici, nu reușesc să facă față cheltuielilor pentru împrejmuiri și nici nu pot trăi pe pămînturile nefertile pe care le-au primit; ei pleacă, asemenea cultivatorilor pe care extinderea creșterii animalelor îi face inutili, sau celor ajunși să-și vîndă ferma marelui proprietar din vecinătate. Îl vom vedea, astfel, "pe cel bogat sporindu-și puterea, iar pe cel sărac pierind

[7] Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, citat în A.-G. Frank, *op. cit.*

în mizerie"[80]. Noii mari proprietari şi nobilimea deţinătoare de moşii (în frunte cu Lordul Townshed) vor impulsiona însă aplicarea metodelor moderne de cultivare a pămîntului şi de creştere a animalelor: asanarea terenurilor, utilizarea plugului de fier, încrucişarea şi selecţia raselor, rotaţia culturilor.

În urma acestor transformări survenite în privinţa proprietăţii şi a exploatării agricole, o masă considerabilă de mînă de lucru este disponibilizată, fiind privată, cum am văzut, de ceea ce constituise baza traiului său de pînă atunci. Cu ajutorul ei se vor putea spori acum producţiile miniere şi manufacturiere. Stimulată de penuria de lemn şi profitînd de scăderea costurilor de transport, producţia de cărbune se dublează, într-o primă etapă, în prima jumătate a secolului (ajungînd de la 2,5 la 5 milioane tone), şi încă o dată în decursul celei de a doua jumătăţi de veac (atingînd, în 1880, 10 milioane tone, adică două treimi din totalul producţiei europene[81]). Numărul salariaţilor creşte; în Scoţia însă, juridic pînă în 1775, dar, în practică, pînă pe la sfîrşitul secolului, lucrătorii din exploatările de huilă (şi de sare) sînt robi legaţi de minele respective, vînduţi o dată cu ele şi obligaţi să poarte în jurul gîtului o zgardă metalică pe care era gravat numele proprietarului[82].

În cadrul activităţilor de prelucrare, meşteşugăritul continuă să ocupe un loc important, la concurenţă cu celelalte forme de producţie; munca la domiciliu în contul unui negustor-fabricant devine tot mai practicată în rîndul vechilor meşteşugari independenţi şi al familiilor ţărăneşti, constituind principala formă a capitalismului manufacturier britanic: negustorul îşi trimite comişii-voiajori "să distribuie materia primă, fie direct filatorilor şi ţesătorilor răspîndiţi în teritoriu, fie fabricanţilor care, la rîndul lor, le repartizează altora..."[83]; manufacturile care să reunească într-un acelaşi local mai mulţi lucrători ce muncesc după metodele tradiţionale nu au cunoscut, în Anglia, o prea mare dezvoltare — în orice caz, nu au fost niciodată predominante. Cel care se va dezvolta, în schimb, în a doua jumătate a secolului, la început mai lent, apoi într-un ritm tot mai rapid, va fi sistemul de fabrici.

"Sat liniştit şi vesel, tu, cel mai frumos din cîmpie,
Jocurile tale s-au sfîrşit, farmecul tău s-a dus;
Pe cîmpurile tale s-a lăsat o mînă de tiran (...)
Un singur stăpîn te-a uzurpat cu totul (...)
Şi, tremurînd, dînd înapoi în faţa jefuitorului,
Copiii tăi îşi părăsesc ţinutul şi pleacă departe, tare departe (...)
Bogaţii îşi împart acest pămînt fără-ngrădiri;
Şi chiar terenul comunei cel necultivat (...)"
(Oliver Goldsmith, "The deserted village", citat după P. Mantoux, *op. cit.*, p. 171).

[81] H. Heaton, *op. cit.*, p. 93.

[82] P. Mantoux, *op. cit.*, p. 55-56

[83] T. S. Ashton, *op. cit.*, p. 41-42.

În tot acest timp, nenumărate îmbunătăţiri şi invenţii tehnice răspund preocupării pentru creşterea producţiei. La începutul secolului, John Lombe va fura de la Livorno secretele maşinilor italieneşti de toarcere a mătăsii; împreună cu fratele său, el construieşte o fabrică (1717) ce se va bucura de privilegii, în acest domeniu, timp de paisprezece ani; tot atunci, cei din familia Darby, proprietari de forje la Coalbrookdale, îmbunătăţesc producţia de fontă prin amestecuri de cocs, turbă şi pulbere, şi utilizînd o suflerie mai puternică; totodată, în minele de cărbuni încep să fie folosite, pentru evacuarea apei, pompele acţionate cu vapori. În 1733, ţesătorul John Kay inventează "naveta volantă", care permite producerea de articole textile mai largi şi în cantităţi mai mari; casa îi va fi devastată de către meşteşugarii şi muncitorii cuprinşi de furie, dar, în douăzeci şi cinci de ani, naveta sa volantă va ajunge să fie folosită în toate ţesătoriile. În 1735, fabricanţii Darby produc fonta din fier amestecat cu cocs, procedeu ce se va generaliza în Anglia către 1760. În 1749, Huntsmann, ceasornicar din regiunea Sheffield, va fabrica oţel topit, însă în cantităţi mici.

Din 1730 pînă în 1760, utilizarea fierului creşte cu 50% (unelte şi utilaje pentru agricultură şi pentru activităţile de prelucrare, în special). Între 1740 şi 1770, consumul de bumbac creşte cu 117%; dezvoltarea pe care o cunosc ţesătoriile creează însă o penurie a acestui tip de fir: astfel, în 1764, James Hargreaves, ţesător de profesie, pune la punct aşa-numita *spinning jenny*, o vîrtelniţă perfecţionată, acţionată manual, care permite toarcerea mai multor fire în acelaşi timp; în 1767, muncitorul Thomas Highs, fabricant de piepteni şi, în 1768-1770, frizerul Arkwright reuşesc — prin ceea ce englezii vor numi *waterframe* — să utilizeze energia apelor curgătoare pentru acţionarea vîrtelniţelor. *Spinning jenny* se va răspîndi în rîndul lucrătorilor la domiciliu, în ciuda furiei meşteşugarilor rămaşi fără lucru şi a "campaniei" lor de distrugere a acestei maşini (de pildă, între 1777-1779). Combinînd cele două invenţii, Compton, filator şi ţesător, pune la punct în 1779 o *mule jenny* şi face ca o mulţime de filaturi să se înfiinţeze acum pe cursul rîurilor.

Pe de altă parte, Watt, un savant care nu dispreţuia deloc tehnica, realizează în anii şaizeci maşina cu aburi "cu acţiune simplă": motoare de acest gen vor fi utilizate în industrie către 1775. În ce priveşte prelucrarea fierului, progresele sînt substanţiale: în 1776 se fabrică primele şine de fier (a căror utilizare se va generaliza în sectorul minier), în 1779 este construit primul pod de fier, apoi, în 1787, în ciuda zîmbetelor celor sceptici, primul vapor din fier. Pudlajul fierului, prin decarburarea fontei, este pus la punct în 1783 de Henry Cort, proprietar de forjă, şi de maistrul Peter Onions.

În 1783, Watt realizează maşina cu aburi "cu dublă acţiune", iar în 1785, la Nottingham, este construită prima filatură care utilizează astfel de maşini în procesul de producţie. Este, aşadar, rîndul ţesătoriilor să aibă de refăcut un handicap, dată fiind acum abundenţa producţiei de

fire textile: în 1785, pastorul Cartwrigh realizează un război de țesut mecanic, care va fi perfecționat progresiv și a cărui utilizare se va generaliza la sfîrșitul secolului. Progrese tehnice se vor înregistra, în această perioadă, și în celelalte sectoare ale industriei textile (mașini de bătut, de dărăcit, de tors în fir gros, de înălbit, de vopsit...), dar și în celelalte sectoare industriale (industria hîrtiei, a cherestelei, a prelucrării lemnului...).

Acesta este procesul care va duce la apariția unei noi forme de producție: fabrica.

Fabrica are nevoie de o sursă de energie (huila neagră pentru căldură, huila albă pentru acționarea utilajelor) și de mașini. Abia la sfîrșitul secolului motoarele cu aburi, concepute și experimentate de Watt între 1765 și 1775, vor fi utilizate pentru punerea în mișcare a mașinilor (în preajma anului 1800, numărul celor aflate în serviciu era de aproximativ cinci sute). Cu această energie este pus în funcțiune un sistem de mașini de care depinde, în mod direct, organizarea producției și ritmul de muncă, și care implică o nouă disciplină lucrătorilor ce îl deservesc. Filaturile care se construiesc sînt clădiri din cărămidă de patru sau cinci etaje, în care lucrează mai multe sute de muncitori; iar fabricile de fier și de fontă reunesc mai multe furnale înalte și forje.

Vechii meșteșugari și lucrătorii la domiciliu refuză ideea de a merge să lucreze în aceste fabrici, unde sînt "supuși unui regulament inflexibil și antrenați, ca o rotiță, în mișcarea neînduplecată a unui mecanism lipsit de suflet. A intra într-o fabrică era, socoteau ei, ca și cum ai intra într-o cazarmă sau într-o închisoare"[84]. Mîna de lucru a primilor industriași va fi asigurată, așadar, de proletariatul ce fusese alungat de pe pămînturile pe care le muncise pînă atunci:

> Personalul fabricilor a fost alcătuit, la început, din elemente dintre cele mai disparate: țărani alungați din satele lor de extinderea marilor proprietăți, soldați lăsați la vatră, sărmani trăind din mila parohiei, rebuturi ale tuturor claselor și meseriilor. Aceste persoane neexperimentate, prea puțin pregătite pentru munca în comun, urmau să fie instruite de către proprietarul fabricii, antrenate și, mai ales, disciplinate: el va transforma acest personal într-un fel de mecanism uman, la fel de cadențat în mers, la fel de precis în mișcări și la fel de exact combinat în vederea unei lucrări unice ca și mecanismul din lemn și metal al cărui auxiliar avea să devină. Delăsării care domnea în micile ateliere i se substituie regula cea mai inflexibilă: intrarea muncitorilor, masa, plecarea lor se petrec, toate, la un semnal al clopotului. În interiorul fabricii, fiecare își are locul său bine marcat, sarcina sa strict delimitată și mereu aceeași; toți trebuie să lucreze într-un ritm constant și fără întrerupere, sub supravegherea maistrului care îi obligă la supunere prin amenințarea cu penalizarea, concedierea, iar uneori chiar prin constrîngeri mai brutale[85].

[84] P. Mantoux, *op. cit.*, p. 430.
[85] *Ibid.*, p. 391-392.

În industria textilelor, mîna de lucru este alcătuită mai ales din femei şi copii, în special copii aflaţi în grija parohiilor: în 1789, de exemplu, în cele trei ateliere din Arkwright (comitatul Derbyshire), unde lucrează 1150 de persoane, două treimi sînt copii[86].

În Anglia se declanşează, aşadar, transformarea capitalistă a producţiei, sub o formă care, mai tîrziu, va fi prezentată sub numele de "revoluţie industrială": dominaţia colonială, comerţul cu lumea întreagă şi capitalismul negustoresc antrenează — o dată cu dezvoltarea schimburilor — sporirea importurilor de produse de bază (ceai, zahăr, bumbac) şi a pieţelor de desfacere pentru textile şi produse manufacturate; împrejmuirile şi cea dintîi modernizare a agriculturii conduc la apariţia unui proletariat dezrădăcinat şi disponibil; spiritul ştiinţific şi tehnic aplicat producţiei suscită o serie întreagă de invenţii cu efecte economice crescînde; capitalurile disponibile, obţinute în special de pe urma comerţului şi agriculturii, permit construirea de fabrici. Producţia va creşte considerabil[87], numărul salariaţilor va spori, muncitorii vor fi tot mai organizaţi şi mai activi în lupta lor.

Statul a jucat, la rîndul său, un rol important, prin măsurile sale protecţioniste, cu acordarea de privilegii şi monopoluri; prin sprijinirea, din punct de vedere politic şi militar, a expansiunii comerciale şi coloniale; în sfîrşit, prin instituirea unei "poliţii" de "vînare" a celor săraci şi reprimarea mişcărilor muncitoreşti (legea din 1769, care califica drept *felony* distrugerea voluntară a maşinilor şi a clădirilor ce le adăposteau, instituind, pentru cei vinovaţi, pedeapsa cu moartea; trimiterea de trupe pentru înăbuşirea revoltelor, aşa cum s-a întîmplat în 1779, în Lancaster, şi în 1796, în Yorkshire; legea din 1799, care interzicea coalizarea muncitorilor în vederea obţinerii unor creşteri de salarii, a reducerii zilei de lucru sau a îmbunătăţirii condiţiilor de muncă)[88].

În centrul acestui proces, se situează ansamblul eterogen şi activ din care se va cristaliza viitoarea burghezie: membri ai aristocraţiei care înfiinţează întreprinderi comerciale, dar şi exploatări agricole ori miniere; mari negustori sau mari finanţişti care îşi marchează reuşita prin cumpărarea de terenuri; neguţători care devin fabricanţi şi apoi îşi creează propriile fabrici; comercianţi şi fabricanţi care devin bancheri: ei ţin în mînă toate afacerile ţării. Împreună cu oamenii legii, autorităţile locale, fermierii înstăriţi, universitarii şi feţele bisericeşti, vor fi acum patru sute cincizeci de mii de persoane cu drept de vot, aşa că interesele lor vor fi apărate

[86] T. S. Ashton, *op. cit.*, p. 151.

[87] Atelierele Darby produceau cinci mii de şase tone pe an, în jurul lui 1717, şi zece mii de paisprezece mii de tone, către 1790. Bumbacul brut importat — şi, prin urmare, prelucrat, în cea mai mare parte, în Anglia — ajunge, de la cinci milioane de livre în 1781, la treizeci şi trei de milioane în 1789 şi la şaizeci de milioane în 1802.

[88] P. Mantoux, *op. cit.*, p. 419 s. şi 468 s.

inclusiv de Parlament (*enclosure acts*, legile cu privire la cei săraci, legile antimuncitoreşti etc.). Însemnătatea lor va fi cu atît mai vizibilă cu cît politica ţării avea să scape de sub controlul celor doi "regi germani", George I (1714-1727) şi George al II-lea (1727-1760). În perioada acestei monarhii constituţionale, clasele care deţin puterea sînt, în realitate, aristocraţia tradiţională şi burghezia în ascensiune. Iar realitatea respectivă a fost rezumată de Pitt printr-o formulă celebră: "Politica britanică este comerţul britanic".

3. *Progresele politicii economice şi ale liberalismului*

Afirmarea pe scară tot mai largă a ideilor liberale şi conştientizarea noii realităţi economice sînt cele două aspecte, strîns legate între ele, ale acestui proces.

În *Eseu asupra naturii comerţului în general*, scris în 1734 şi publicat în 1755, bancherul englez Richard Cantillon se distanţa deja de gîndirea mercantilistă, arătînd că "prea marea abundenţă de bani, care, atîta vreme cît ţine, creează puterea statelor, le împinge totodată treptat, dar în chip firesc, înspre sărăcie"; el pregăteşte apoi terenul fiziocraţiei, punînd în prim-plan rolul economic al proprietarilor de terenuri agricole. David Hume, în *Eseuri economice* (1752), subliniază la rîndul său faptul că bogăţia nu rezidă în abundenţa de metale preţioase, întrucît aceasta, antrenînd creşterea preţurilor, conduce la dezechilibrarea balanţei comerciale. El analizează ceva mai înainte "avantajul comerţului cu străinătatea, din punctul de vedere al creşterii puterii statului, ca şi a avuţiei şi fericirii supuşilor săi":

> El duce la sporirea volumului de muncă şi îi permite suveranului să dirijeze partea considerată necesară înspre nevoile statului. Comerţul cu străinătatea procură, prin importuri, materii prime pentru noile manufacturi, iar prin exporturi, creează o muncă încorporată în acele produse speciale care nu pot fi consumate în ţară. Pe scurt, un regat care are importuri şi exporturi din abundenţă trebuie să aibă mai multe industrii, şi încă dintre cele care se ocupă de lucruri delicate sau de lux, decît un regat care se mulţumeşte cu produsele sale naţionale. Cel dintîi va fi aşadar mai puternic şi, totodată, mai bogat şi mai fericit[49].

Hume subliniază apoi, pînă la a o caricaturiza, logica liberală potrivit căreia oamenii nu trebuie guvernaţi prin reglementări şi control, ci prin interesarea lor: "trebuie făcut în aşa fel, încît lăcomia lor să devină insaţiabilă, ambiţia lor nemăsurată şi toate viciile lor profitabile pentru binele public" (*Independenţa parlamentului*, 1741). Preluînd perspectiva newtoniana a atracţiei universale, el lasă să transpară ideea că din atragerea

[49] Citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 142.

mai multor interese, a multiplelor egoisme individuale, se poate naşte o nouă armonie socială.

Adam Smith va fi şi mai explicit. Discipol al lui Hume, el duce mai departe analiza efectuată de acesta din urmă în *Tratat asupra naturii umane* (1738). În *Teoria sentimentelor morale* (1759), Adam Smith încearcă să legitimeze ordinea socială bazată pe urmărirea intereselor individuale; el scoate în evidenţă şi aprofundează noţiunea de simpatie, apoi justifică bucuria măririi şi a bogăţiilor de care beneficiază unii:

> Iluzia pe care ne-o dă incită iscusinţa oamenilor şi îi ţine într-o continuă mişcare. Această iluzie este cea care îi face să cultive pămîntul în attea feluri, să înalţe case în loc de cocioabe, să întemeieze oraşe imense, să născocească şi să perfecţioneze ştiinţele şi artele[90]...

El aduce în discuţie — ca nou avatar al lui Dumnezeu, garant al armoniei universale — aşa-numita "mînă invizibilă":

> O mînă invizibilă pare să îi oblige a concura la o aceeaşi distribuţie a lucrurilor necesare traiului precum cea care ar fi avut loc dacă pămîntul ar fi fost împărţit în mod egal tuturor locuitorilor săi; astfel, fără să intenţioneze un asemenea lucru, ba chiar fără să îşi dea seama, bogatul vine în întîmpinarea interesului social şi a înmulţirii speciei umane. Conferind pămîntul, ca să spunem aşa, unui număr restrins de oameni bogaţi, Providenţa nu i-a abandonat pe cei cărora pare a fi uitat să le acorde un teren, căci, ei îşi au partea lor din tot ceea ce produce acest pămînt[91]...

Închizînd ochii în faţa dramaticei sărăcii din jurul său, el merge pînă la a scrie, referitor la oameni sărmani:

> În privinţa lucrurilor care constituie adevărata fericire, ei nu sînt prin nimic inferiori celor care par să se găsească deasupra lor. Toate categoriile societăţii se află la acelaşi nivel, din punctul de vedere al bunăstării corpului şi al seninătăţii sufleteşti, iar cerşetorul care se încălzeşte la soare întins lîngă un gard are, de obicei, acea pace, acea linişte pe care regii o caută dintotdeauna[92].

Ales ca preceptor al unui tînar gentilom, Adam Smith călătoreşte în Europa (1765-1766). Îi întîlneşte pe Voltaire, Quesnay, Turgot, D'Alembert, Helvetius şi frecventează saloanele. Zece ani mai tîrziu, publică lucrarea *Cercetări asupra naturii şi a cauzelor bogăţiei naţiunilor* (1776).

El respinge sistemul mercantil, în numele interesului consumatorilor. Îl ironizează pe Quesnay, un "medic foarte speculativ", dar recunoaşte

[90] *Ibid.*, p. 177
[91] *Ibid.*, p. 177
[92] *Ibid.*, p. 178

importanţa contribuţiei fiziocraţilor la ştiinţa economiei, singura lor mare eroare fiind aceea de a considera "clasa meşteşugarilor, a proprietarilor de manufacturi şi a negustorilor drept total sterilă şi neproductivă". El proslăveşte "sistemul simplu şi uşor al libertăţii naturale", în care:

> Orice om, atita vreme cît nu încalcă legile justiţiei, rămîne pe deplin liber să urmeze calea pe care i-o arată propriul lui interes şi să îşi dezvolte cum doreşte propria industrie şi propriul capital, la concurenţă cu oamenii din toate celelalte categorii. Suveranul este, astfel, pe deplin eliberat de o sarcină pe care nu ar avea cum să o îndeplinească fără a se vedea expus neîncetat înşelăciunilor de toate felurile, şi căreia nici o minte omenească, oricît de înţeleaptă sau de pricepută, nu i-ar putea face faţă de una singură: sarcina de a fi supraintendentul industriei particularilor, de a o orienta în direcţiile cele mai convenabile pentru interesul general al societăţii[93].

În acest sistem:

> Suveranului nu îi revin decît trei îndatoriri (...): să apere societatea împotriva oricărui act de violenţă sau invazii (...); să îl protejeze, atît cît este posibil, pe fiecare membru al societăţii împotriva nedreptăţii sau opresiunii venite din partea unui alt membru al ei (...); să iniţieze şi să susţină unele lucrări publice şi unele instituţii[94].

Sîntem, cum se poate vedea, foarte departe de mercantilism...

În continuare, Smith observă şi analizează realităţile timpului său. El descrie cu minuţiozitate diviziunea muncii într-o manufactură obişnuită de ace, subliniind modul în care ea este legată de extinderea pieţei şi a mecanizării: "Diviziunea muncii este cea căreia i se datorează, la origine, născocirea tuturor acestor maşini destinate să scurteze şi să uşureze munca"[95]. Să nu cădem însă într-o eroare de perspectivă: lumea sa nu este cea a marii industrii; nici măcar aceea a fabricii care utilizează forţa aburilor şi sistemele de maşini.

Lumea lui Smith este cea a capitalismului manufacturier; "fabricile" sale (de cuie, ace) lucrează cu muncitori "îndeminatici"; meseriile la care el se referă rămîn în sfera meşteşugurilor tradiţionale (călcători de postavuri, torcători, ţesători, tăbăcari, croitori, cizmari, zidari, dulgheri, tîmplari, ebenişti, lăcătuşi...); el vorbeşte apoi despre comercianţii epocii (băcani, spiţeri, măcelari, brutari, bijutieri, frizeri), despre cei care se ocupă cu transporturile (vizitii, hamali, cărători de lectică, mateloţi), despre fermieri, păstori, tăietori de lemne.

Încă din primele pagini ale lucrării sale, Smith subliniază importanţa muncii: "Munca de fiecare an a unei naţiuni este fondul primitiv care

[93] A. Smith, *Textes choisis*, Dalloz, 1950, p. 275
[94] *Ibid.*, p. 275.
[95] *Ibid.*, p. 51.

asigură consumului anual toate lucrurile necesare şi înlesnitoare traiului; lucrurile respective fie sînt produsul imediat al muncii naţiunii, fie sînt cumpărate de la alte naţiuni pe baza acelui produs"[96]. Munca este "măsura reală a valorii de schimb pentru orice marfă"[97]; iar munca bărbatului şi a femeii sale trebuie "să le aducă ceva mai mult decît ceea ce este strict indispensabil existenţei lor", dacă vrem ca ei să poată cladi o familie.

Aceste observaţii asupra muncii productive ("care adaugă valoare obiectului asupra căruia se exercită") şi a muncii nonproductive sînt strîns legate de analiza sa a acumulării de capital. Deoarece, în fond, capitalul este cel care îl interesează pe Smith.

El vede acest capital "funcţionînd" în jurul său, întrucîtva la scara întregii omeniri:

> El poate fi utilizat:
> 1) pentru a furniza societăţii produsul brut necesar bunei sale funcţionări şi consumului ei anual; sau:
> 2) pentru a manufactura şi prelucra acest produs brut, încît să poată servi imediat consumului şi bunei funcţionări a societăţii; sau:
> 3) pentru a transporta, fie produsul brut, fie produsul manufacturat, din locurile unde ele abundă în cele unde li se simte lipsa; sau:
> 4) în sfîrşit, pentru a împărţi cantităţile respectivelor produse în porţiuni suficient de mici încît să se suprapună peste nevoile zilnice ale consumatorilor.
> În primul mod sînt întrebuinţate capitalurile tuturor celor care se ocupă de cultivarea pămîntului, de ameliorarea sau exploatarea terenurilor, minelor şi pescăriilor; al doilea mod de utilizare le este caracteristic capitalurilor aparţinînd proprietarilor de manufacturi şi de fabrici; al treilea le este specific celor aparţinînd negustorilor *en gros*; iar al patrulea celor aparţinînd negustorilor cu amănuntul[98].

El observă cum "funcţionează" acest capital: astfel, în cazul celui aparţinînd proprietarului de manufacturi, o parte "este folosită drept capital fix, în utilajele industriei sale (...). O parte a capitalului său circulant este utilizată pentru a cumpăra materii prime (...); dar o foarte mare parte a aceluiaşi capital se împarte anual (...) între diverşii lucrători folosiţi de către proprietar"[99].

---

[96] *Ibid.*, p. 39.
[97] *Ibid.*, p. 70.
[98] *Ibid.*, p. 214.
[99] *Ibid.*, p. 217. Atunci cînd Smith vorbeşte despre capitalul fermierului, ideile fiziocratice, pe care le va critica ceva mai încolo, ies totuşi la iveală: "La sume egale, nici un capital nu angajează mai multă muncă productivă decît cel al fermierului. E vorba nu doar de oamenii de la fermă, ci şi de animalele pentru aratul pămîntului şi pentru cărăuşie, care reprezintă tot atîţia lucrători productivi. De altfel, în cultivarea pămîntului, natura lucrează împreună cu omul; şi chiar dacă munca ei nu costă nimic, ce produce ea nu este mai puţin valoros decît ceea ce produc muncitorii cei mai scump plătiţi". (*Ibid.*, p. 217).

În acelaşi timp însă, el percepe logica globală a capitalului, cea a acumulării. Respingînd criteriul (pe atunci dominant) al balanţei comerciale, el subliniază importanţa unei "alte balanţe", care "conduce, după cum ea este favorabilă sau defavorabilă, la prosperitatea sau decăderea unei naţiuni":

> Este vorba de balanţa între produsul anual şi consum. Aşa cum am văzut, dacă valoarea de schimb a produsului anual este în excedent faţă de cea a consumului anual, capitalul trebuie să crească, în mod automat, proporţional cu excedentul respectiv. În acest caz, societatea trăieşte din veniturile sale, iar ceea ce ea economiseşte anual se adaugă în mod firesc capitalului său şi se foloseşte în aşa fel încît să nască un nou surplus al produsului anual[100].

Apoi el clasează activităţile în funcţie de acest criteriu:

> După agricultură, capitalul utilizat în manufacturi este cel care va angaja cea mai mare cantitate de muncă productivă şi care va adăuga cea mai mare valoare produsului anual. Capitalul utilizat în comerţ pentru exporturi este, ca efect, pe locul trei (...). Astfel, urmînd cursul firesc al lucrurilor, cea mai mare parte a capitalului unei societăţi care ia fiinţă se îndreaptă mai întîi către agricultură, apoi către manufacturi şi, în cele din urmă, către comerţul cu străinătatea[101].

Aşadar, în epoca în care se încheie capitalismul manufacturier şi în care se pregăteşte, prin apariţia fabricilor, era capitalismului industrial, Smith analizează un capital a cărui acumulare, pe baza muncii productive, va permite "îmbogăţirea atît a poporului, cît şi a suveranului". Influenţat de ideologia Luminilor, a legilor naturale, a armoniei universale, el are încredere în "sistemul libertăţii naturale" care se exercită prin intermediul pieţei. Smith este împotriva înţelegerilor dintre comercianţi şi dintre proprietarii de manufacturi: "Rareori oamenii de aceeaşi profesie se adună, chiar şi numai pentru a se destinde ori a se amuza, fără să se nască vreun complot împotriva clienţilor lor sau vreo combinaţie care să ducă la creşterea preţurilor"[102]. El este împotriva a tot ce ar putea restrînge "libertatea muncii": "Patrimoniul celui sărac constă în forţa şi dibăcia mîinilor sale; or, a-l împiedica să îşi folosească propria forţă şi propria dibăcie în modul pe care el îl găseşte de cuviinţă, atîta vreme cît nu aduce nici un prejudiciu altcuiva, înseamnă o violare evidentă a acestei proprietăţi primitive. Este o uzurpare revoltătoare a libertăţii legitime, atît a muncitorului, cît şi a celor care ar fi dispuşi să îi ofere de lucru"[103].

[100] *Ibid.*, p. 264.
[101] *Ibid.*, p. 221.
[102] Citat de T. S. Ashton, *op. cit.*, p. 168.
[103] Citat de P. Rosanvallon, *Le Capitalisme utopique*, p. 73.

Ceea ce implică acceptarea inegalităţu şi apărarea, dacă este cazul, a ordinii sociale existente: "Guvernarea civilă, avînd ca obiect siguranţa proprietăţilor, este, în realitate, instituită pentru a-i apara pe bogaţi de cei săraci"[104].

Thomas Paine merge mai departe pe linia utopiei liberale. In *Common Sense* [*Sensul comun*] (1776), el precizează deosebirea dintre societate şi guvernare: "Societatea este produsul nevoilor noastre, guvernarea — al slăbiciunilor noastre (...). Societatea este intotdeauna o binecuvîntare, în vreme ce guvernarea, chiar în situaţia cea mai fericită, nu este decît un rău necesar". Iar dacă guvernările care se apropie de forma republicană au un avantaj, el vine din aceea că suveranului îi rămîn mai puţine lucruri de făcut. În *Rights of Man* [*Drepturile omului*] (1791), Paine vede dispărînd, într-un fel, necesitatea guvernării o dată cu formarea unei societăţi de piaţă generalizată.

> Dependenţa mutuală şi interesul reciproc al oamenilor creează acest mare lanţ care leagă societatea. Proprietarul de pămînturi, arendaşul, proprietarul de manufacturi, comerciantul, precum şi toate activităţile prosperă mulţumită ajutorului primit de fiecare de la toţi ceilalţi. Interesul comun reglează raporturile lor şi se instituie ca lege (...). Pe scurt, societatea realizează pentru ea însăşi aproape tot ce îi revine guvernării (...). De mişcarea neîncetată a intereselor care, trecînd prin milioane de canale, irigă umanitatea depind — mult mai mult decît de ceea ce poate face mai bine o guvernare — securitatea şi prosperitatea individului şi a colectivităţii[105].

Fără a merge pînă la a preconiza sau a cere desfiinţarea statului, clasa conducătoare, burghezia capitalistă, va găsi aici un inepuizabil material ideologic. Iar unul dintre oamenii săi de stat, şeful de guvern William Pitt (al doilea) va declara în 1796, în faţa Parlamentului:

> Gîndiţi-vă la situaţiile în care intervenţia puterilor publice a jenat dezvoltarea industriei şi în care intenţiile cele mai bune au avut efecte dezastruoase (...). Comerţul, industria, schimburile îşi stabilesc singure nivelul, neputînd fi decît deranjate de nişte măsuri artificiale care, intervenind în derularea lor spontană, le împiedică să ajungă la nişte rezultate fericite[106].

[104] *Ibid.*, p. 86.
[105] *Ibid.*, p. 145, 146.
[106] Citat după Mantoux, *op. cit.*, p. 412-413.

REZUMATUL ETAPEI A DOUA

Prin apariţia fabricilor, secolul al XVIII-lea este secolul în care capitalismul ajunge la modul de producţie care îi este propriu.

Acest lucru este însă posibil datorită acumulării de bogăţii care provîn, în continuare, din două surse de bază:

— tradiţionala extorsiune a surplusului de muncă ţărănească;

— supraexploatarea colonială, sub diferite forme: jefuiri, muncă silnică, sclavie, schimburi inechitabile, taxe şi impozite coloniale...

Dezvoltarea pieţelor (internă şi mondială), largirea schimburilor comerciale impun creşterea producţiei: mai întîi, în formele tradiţionale (manufacturi, muncă la domiciliu), apoi, o dată cu noile tehnici, şi în cadrul fabricilor, utilizatoare ale unei surse de energie. Aici se află o a treia sursă de valoare — deocamdată limitată, dar gata să se extindă.

Astfel, alături de circulaţia banilor (B → B'), de mica producţie de mărfuri (M*a* → B → M*ı*), se dezvoltă producţia organizată pentru valorificarea capitalului:

$$A \rightarrow M \begin{cases} mp \\ fm \end{cases} \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow B'$$

Un fabricant, dispunînd de o sumă de bani B, cumpără mărfurile M (mijloacele de producţie *mp* şi forţa de muncă *fm*), le combină în producţia P de mărfuri, acestea "purtînd" o valoare M' superioară lui M. Vînzarea lor îi va aduce o sumă de bani B' = B + ΔB.

Această evoluţie este începută de manufacturi şi definitivată de fabrici, cu atît mai uşor, cu cît există o mină de lucru disponibilă, datorată creşterii populaţiei şi modernizării agriculturii.

De-acum, dacă acumulările statului se păstrează în aceleaşi sectoare ca şi în secolele precedente (drumuri, canale, porturi, flote, mijloace administrative), acumulările burgheziei amorsează o mutaţie decisivă: firesc, ele continuă să fie reprezentate de o creştere a averilor personale şi a stocurilor de mărfuri, dar se fac din ce în ce mai des sub forma capitalului productiv (materii prime, maşini, fabrici).

Atenţi la ce se întîmplă în jurul lor, Quesnay, Turgot, Smith sesizează instaurarea acestei noi logici: munca productivă, degajarea unui "produs net" care va permite în special constituirea acelor "aconturi" prin care

bazele producţiei vor putea fi lărgite sau ameliorate[107].

Agentul principal al acestui proces este burghezia ce se formează din rîndurile burgheziilor bancară şi comercială, ale negustorilor şi fabricanţilor îmbogăţiţi, iar în Anglia, şi dintr-o parte a nobilimii. Ea este noua clasă conducătoare, care cultivă peste tot un principiu-cheie: libertatea.

În Anglia, unde burghezia este legată de afacerile statului, e vorba mai ales de libertatea economică: libertatea ei de a face comerţ, de a produce, de a plăti mîna de lucru la nivelul cel mai de jos... şi, deci, de a se apăra în faţa coaliţiilor şi revoltelor muncitoreşti.

În Franţa, unde burghezia este în continuare ţinută departe de treburile statului, libertatea este una politică: suprimare a privilegiilor, constituţie, legalitate; aspiraţiile la liberalismul economic sînt însă şi ele prezente.

O dată cu revoluţiile franceză şi americană, o dată cu declanşarea "revoluţiei industriale", se deschide o nouă epocă, marcată de irezistibila ascensiune a capitalismului.

În acelaşi timp, capacitatea lui transformatoare devine tot mai vizibilă[108]: prin extinderea ariei pieţelor (inclusiv la scară mondială), prin noile tehnici şi noile forme de organizare a producţiei, prin transformările care încep să se contureze în sînul societăţii, în special în Anglia.

Numai că, dacă fiecare dintre aceste aspecte putea fi uşor observat, mişcarea de ansamblu rămîne încă greu descifrabilă pentru contemporani: nu mai fuseseră deja, în istorie, extinderi ale pieţelor, progrese tehnice şi schimbări sociale? Şi, apoi, nimic nu lăsa să se întrevadă că aici ar fi începutul unei spirale a cărei amplitudine va marca o ruptură faţă de vechiul drum al societăţilor umane.

Dintre forţele transformatoare care acţionează în sînul societăţilor europene, statul rămîne, cu siguranţă, cea mai puternică; lui avea să îi revină sarcina de a crea condiţiile pentru o piaţă naţională, de a încuraja şi proteja înnoirea producţiilor, de a asigura ordinea socială în faţa răbufnirilor protestatare, de a organiza cuceriri şi dominaţii în restul lumii. Ştiinţa, prin mai multe aspecte ale sale, uimeşte, fascinează spiritele luminate; dar nu pentru efectele concrete imediate este ea lăudată, ci pentru promisiunile pe care le conţine şi pentru progresele pe care le anunţă. Cît despre importanţa capitalului şi a capitaliştilor, există unii economişti care o presimt ori o percep; dar nici unul dintre ei nu îşi imaginează imensul potenţial de revoluţionare a producţiilor, pieţelor, societăţilor şi lumii, care se află în aceştia.

[107] Mai tîrziu, Marx va analiza acest fapt în termenii unei "categorice supuneri a muncii faţă de capital": tehnicile ramîn cele ale meşteşugarilor şi manufacturierilor; principala modalitate de extorsiune a plusvalorii ţine de intensificarea lucrului şi de prelungirea timpului de muncă. Vezi K. Marx, *Un Chapitre inédit du Capital*, Paris, Union generale d'editions, 10/18, 1971.

[108] Pasaj scris în 1999

3. IREZISTIBILUL AVINT AL CAPITALISMULUI INDUSTRIAL (1800-1870)

Care este, aşadar, drumul parcurs de-a lungul a trei secole? În 1500, în numele Domnului şi al regelui, mai multe expediţii armate cuceresc teritorii largi în cele două Americi, masacrează băştinaşi, jefuiesc şi aduc regatelor lor comori fabuloase. La sfîrşitul secolului al XVIII-lea, în numele Naturii şi al Libertăţii, economiştii, dornici să descopere sursa bugăţiei, descriu condiţiile acumulării de capital.

A fost vorba, mai întîi, de bogăţia principelui; apoi, pentru o mai bună finanţare a regelui, de îmbogăţirea naţiunii, în special prin exporturi; mai departe, urmărindu-se acelaşi scop, s-a enunţat importanţa manufacturilor şi a muncii la nivel naţional. Acum este adusă în prim-plan munca productivă: ea permite obţinerea unui surplus care, la rîndul său, constituie suportul pentru o producţie la scară lărgită.

În jurul regelui s-a făurit unitatea naţională, împotriva feudalităţii, dar şi a celorlalţi regi, şi în urma unor cumplite serii de războaie. Pentru a se dezvolta, clasa în ascensiune, se adăposteşte sub aripa regală, de unde va putea rivaliza cu nobilimea; ea se foloseşte de ideile mercantiliste ca să îşi promoveze propriile interese, după care fracţiunile sale cele mai puternice şi mai avansate adoptă ideile liberale. Astfel, la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, ideea de naţiune se afirmă împotriva regelui.

Credinţa în Dumnezeu şi aristocraţia, religia şi autoritatea specific feudalistă asigurau coeziunea socială. Credinţa în Dumnezeu se modifică o dată cu Reforma, iar prin operele filozofilor se abstractizează ori se dezagregă; la rîndul ei, nobilimea, prinsă între rege şi burghezie, îşi va pierde puterea şi privilegiile. Reflecţiile asupra contractului social, asupra regimurilor politice, asupra democraţiei vor oferi burgheziei forma instituţională şi justificarea acelor tipuri de guvernare pe care le va controla: de-acum înainte ea poate să se lipsească de prezenţa regelui.

Dominaţia colonială, jefuirea, exploatarea sclavilor importaţi ori a indigenilor înrobiţi constituie, în tot acest interval, o sursă importantă de înavuţire pentru ţările colonizatoare. În veacul al XVI-lea, esenţialul trecea în visteriile regale; în secolul al XVIII-lea, el umple în primul rînd punga

finanţiştilor şi a companiilor comerciale. Numai că deja conflictele de interese îi ridică împotriva burgheziilor din Europa — în numele ideilor de democraţie şi libertate — pe urmaşii coloniştilor europeni: aceiaşi care, pe proprietăţile lor, se folosesc de munca sclavilor şi îi masacrează pe indieni.

Monopolul şi concurenţa, acţiunea statului şi iniţiativa particulară, piaţa mondială şi interesul naţional sînt prezente laolaltă, sub diverse forme, de-a lungul întregii perioade de formare a capitalismului. Acest proces de formare va fi animat de burgheziile naţionale, susţinut sau apărat de statele naţionale, suportat de lucrătorii din ţările respective şi de celelalte popoare ale lumii supuse ori dominate de către acestea.

Intervalul 1790-1815 va fi marcat de Revoluţia franceză şi de războaiele care sfîşie ţările Europei. Deşi mai puţin spectaculoasă, o altă revoluţie — declanşată în Anglia — conduce la instituirea şi extinderea logicii capitaliste a producţiei: exploatarea unui număr crescînd de muncitori şi producerea unei cantităţi tot mai mari de mărfuri; acumularea vertiginoasă de bogăţii, la un pol, iar la celălalt, agravarea stării de sărăciei. Prin procesul de industrializare din secolul al XIX-lea, această logică se va impune cu tot mai multă forţă în sectoare din ce în ce mai largi ale societăţii.

Încă de la începutul veacului, asprele confruntări ideologice ilustrează ascuţirea contradicţiilor pe care le angajează o astfel de evoluţie.

Confruntarea de idei de la începutul veacului

La începutul secolului al XIX-lea, dezvoltarea capitalistă a industriei, declanşată în Anglia, este departe de a se fi impus ca linie dominantă. Se afirmă acum o nouă generaţie de manufacturieri, de fabricanţi, de industriaşi (J.-B. Say în Franţa, D. Ricardo în Anglia) şi apar primii lor purtători de cuvînt; cu toate acestea, burghezia industrială nu constituie deocamdată o pătură socială coerentă. Lucrătorii din fabrici — printre ei aflîndu-se un mare număr de femei şi copii — sînt supuşi disciplinei nemiloase a producţiei mecanice şi cumplitei ameninţări cu sărăcia: dezrădăcinaţi, lipsiţi de o cultură a lor şi de stabilitate, ei nu reprezintă încă o clasă socială.

În schimb, clasele vechii societăţi continuă să fie bine reprezentate: nobili şi proprietari de pămînturi; agricultori, meşteşugari, prăvăliaşi. Ei sînt sensibili la schimbările care încep să-i afecteze, iar din rîndul lor, adeseori, se ridică voci care critică transformările în curs, fie în numele valorilor trecutului (Burke în Anglia, Bonald şi Maistre în Franţa), fie în numele unei noi societăţi, care să fie concepută pe baza normelor raţionalităţii şi echităţii (Godwin şi Owen în Anglia, Saint-Simon şi Fourier în Franţa).

Principalele idei enunţate în dezbaterile acelor ani vor fi reluate în toată prima jumătate a veacului XIX, iar în unele cazuri, de-a lungul întregului secol, sau chiar pînă în zilele noastre.

1. Bogaţii şi săracii

W. Godwin incriminează, între altele, inegalitatea şi pe bogaţii în favoarea cărora ea lucrează:

> Ce poate fi mai jignitor decît acumularea în numai cîteva mîini a unor bogăţii excesive şi a obiectelor de lux, alături de suprimarea totală a bunăstării, a mijloacelor pentru un trai simplu, dar îndestulat, al celor mai mulţi? Se poate calcula că un rege, chiar într-o monarhie strîmtorată, primeşte ca salariu pentru oficiile sale un venit echivalent cu munca a cincizeci de mii de oameni! Şi să ne gîndim, apoi, la partea rezervată consilierilor săi, nobililor, burghezilor avuţi care vor să îi imite pe aristocraţi, copiilor acestora şi aliaţilor. Este de mirare că în astfel de ţări, categoriile inferioare ale comunităţii sînt covîrşite de povara sărăciei şi a trudei neomeneşti[1]?

Ceea ce denunţă el este exploatarea celor ce muncesc:

> Într-o societate civilizată, orice avuţie este produsul unei industrii umane. A fi bogat înseamnă, în primul rînd, a avea patenta care autorizează un om să dispună de produsul industriei unui alt om (...). Partea care domină şi guvernează comunitatea este asemenea leului care vînează alături de animalele mai slabe. Mai întîi proprietarul terenului ia o parte disproporţionat de mare din produs, după care este rîndul capitalistului să se arate la fel de vorace. Într-un alt tip de societate însă, ne-am putea lipsi de aceste două clase, aşa cum apar ele astăzi (...). Oricare ar fi formele lui particulare, sistemul este cel care îi conferă omului puterea de a dispune de produsele industriei unui alt om. Nu există aproape nici un fel de bogăţie, de cheltuială sau de lux, în cadrul unei societăţi civilizate, care să nu aibă în spate munca unor mîini (...). Orice persoană poate să calculeze, la fiecare pahar de vin pe care îl bea, la fiecare obiect cu care se împodobeşte, cîţi indivizi au fost condamnaţi la sclavie şi la epuizare, la o trudă neîncetată, la o hrană insuficientă, la un efort fără de repaos, la o deplorabilă ignoranţă şi la o insensibilitate brutală, pentru ca el să aibă aceste lucruri de preţ (...). Proprietatea este produsă de munca zilnică a oamenilor de astăzi. Tot ceea ce strămoşii lor au lăsat posesorilor de acum este o patentă mucegăită pe care aceştia din urmă o flutură ca pe un înscris ce le-ar da dreptul să-i smulgă aproapelui lor ceea ce el produce[2].

Godwin pune apoi în discuţie logica socială a acestei exploatări:

> Şi dacă, inegalitatea fiind astfel introdusă, membrii cei mai săraci ai comunităţii sînt fie atît de depravaţi pentru a dori, fie într-o situaţie într-atît de nefericită pentru a trebui să se facă singuri servitori cu simbrie, adică

[1] *An Equiry concerning political Justice and its influence on Moral and Happiness* (1792), citat după J. Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, t. IV, p. 516.

[2] *Ibid*, p. 519, 522. Termenul "industrie" este utilizat aici în sensul larg, curent în epocă, de activitate, muncă.

lucrători la o persoană mai bogată, tot nu ar fi, probabil, un rău pe care intervenţia guvernării să îl poată corija. Cînd am ajuns însă în acest punct, este deja dificil să mai stăvilim creşterea acumulării în cazul unui om, a sărăciei şi năpăstuirii în cazul altuia[3].

Ea invadează sfera ideilor şi a valorilor: "Spiritul opresării, al servilităţii, al fraudei, iată roadele imediate ale sistemului actual al proprietăţii"[4].

Reverendul Thomas Robert Malthus observă aceeaşi inegalitate, aceeaşi sărăcie, aceeaşi opresare a celor năpăstuiţi, însă acuzaţiile lui se îndreaptă împotriva celor sărmani. El porneşte de la două postulate:

> În primul rînd, hrana este necesară oamenilor; în al doilea rînd, pasiunea dintre sexe este necesară şi se va menţine, în general, aşa cum se prezintă ea astăzi (...). Considerînd postulatele mele ca sigure, afirm că puterea populaţiei este infinit mai mare decît puterea pămîntului de a produce alimentele trebuincioase omului. În măsura în care nu întîmpină vreun obstacol, populaţia creşte urmînd ritmul unei progresii geometrice. În schimb, cantitatea de alimente nu poate creşte decît în progresie aritmetică. Nişte minime cunoştinţe în domeniul cifrelor sînt suficiente pentru a se înţelege imensitatea primei puteri în comparaţie cu cea de a doua.
> Prin legea naturii noastre, care face ca hrana să fie indispensabilă vieţii omului, efectele celor două puteri inegale trebuie să fie considerate totuşi ca egale. Aceasta înseamnă că penuria de alimente acţionează asupra populaţiei ca o frînă puternică şi constantă. Penuria respectivă trebuie să se manifeste cumva şi ea este resimţită, în mod obligatoriu, de o mare parte a populaţiei[5].

Filantropul, legiuitorul nu pot face nimic: "Nu stă în puterea celor bogaţi să le dea săracilor o ocupaţie şi o pîine; în consecinţă, săracii, prin însăşi natura lucrurilor, nu au nici un drept să le ceară aşa ceva"[6]. "Nici un sacrificiu al celor bogaţi, mai ales în bani, nu va putea evita vreodată revenirea sărăciei în rîndul claselor inferioare ale societăţii (...)"[7]. Deoarece, pentru Malthus, aceasta este, în esenţă, o chestiune de morală individuală: "E treaba fiecăruia, pentru propria lui fericire, să amîne a se stabili undeva, pînă cînd prin muncă şi economii el va fi în stare să facă faţă nevoilor familiei sale"[8]. Din acest moment, săracul, năpăstuitul, se face vinovat de nerespectarea legii firii:

---

[3] *Ibid.*, p. 526-527.
[4] *Ibid.*, p. 531.
[5] *Essai sur la loi de la population et ses effets sur le perfectionnement futur de la société, avec des remarques sur les spéculations de M. Godwin, M. Condorcet et d'autres auteurs*, 1798, citat după J.-M. Poursin şi G. Dupuy, *Malthus*, Seuil, p. 16, 17.
[6] *Ibid.*, p. 32.
[7] *Ibid.*, p. 34.
[8] *Ibid.*, p. 33.

> Să îl lăsăm aşadar pe acest om vinovat să ispăşească pedeapsa cu care îl sancţionează natura. El a acţionat împotriva căii raţionale ce i-a fost clar arătată, aşa că nu poate acuza pe nimeni, dacă fapta comisă are urmări neplăcute pentru el, ci numai pe sine se cuvine a se învinui. Accesul la asistenţa parohială trebuie să îi fie interzis. Iar dacă operele de binefacere particulare îi vin totuşi în ajutor, interesul umanităţii cere în mod imperios ca sprijinul respectiv să nu fie prea abundent. El trebuie să ştie că legile firii, adică legile lui Dumnezeu, l-au condamnat să trăiască în lipsuri, pedepsindu-l pentru faptul de a le fi nesocotit (...). Va părea, poate, o măsură prea aspră ca o mamă şi copiii săi, care nu au nimic a-şi reproşa, să sufere din pricina relei conduite a capului de familie. Dar şi aici este tot o lege neclintită a naturii[9].

Reluînd aceste idei într-o lucrare mai complexă şi mai elaborată, *Eseu despre principiul populaţiei* (1803), reverendul Malthus devine aproape poetic într-un pasaj celebru, care va fi scos însă din ediţiile ulterioare:

> Dacă un om care se naşte într-o lume deja posedată nu poate obţine de la părinţii săi hrana pe care le-o cere, şi dacă societatea nu are nevoie de munca lui, el nu are dreptul să pretindă nici cea mai mică porţie de mîncare şi, de fapt, el este cumva de prisos. La marele banchet al naturii, nu există nici un tacîm liber pentru el. Natura îi porunceşte să plece şi va pune chiar ea ordinul în aplicare, dacă omul respectiv nu poate recurge la compasiunea mesenilor de la banchet. În cazul în care mesenii se string uniî în alţii şi îi fac loc, alţi intruşi apar imediat, cerînd aceeaşi favoare. Zgomotul platourilor cu mîncare pentru toţi cei ce sosesc umple sala de nenumărate solicitări. Ordinea şi armonia festinului sînt tulburate, belşugul care exista înainte se preschimbă în strîmtorare, iar desfătarea mesenilor este distrusă de spectacolul sărăciei şi stînjenelii care domnesc în toate colţurile sălii, precum şi de zarva supărătoare a celor furioşi că nu găsesc bucatele pe care fuseseră învăţaţi să le primească. Mesenii realizează prea tîrziu eroarea pe care au comis-o încălcînd ordinele stricte în privinţa intruşilor, ordine date de marea doamnă a banchetului[10].

Iată cum puteau fi făcute sufletele milostive să considere cu totul îndreptăţită teribila mizerie în care trăiau la vremea aceea muncitorii şi cea mai mare parte a populaţiei de rînd. Pentru spiritele raţionale, economiştii vor arăta chiar "necesitatea ştiinţifică" a sărăciei: nu rezultă ea din "legea implacabilă a salariilor"? Jean-Baptiste Say descrie în aceşti termeni modul în care un salariu ajunge să fie stabilit: "Cînd (...) cererea rămîne în urmă faţă de mulţimea celor ce se oferă să muncească, cîştigurile lor scad sub nivelul necesar menţinerii clasei la acelaşi număr de persoane. Familiile cele mai împovărate de copii şi de infirmităţi pier; astfel, oferta

[9] *Ibid.*, p. 33

[10] Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. V, p. 526.

brațelor de muncă scade; iar brațele de muncă fiind mai puține, lefurile cresc"[11]. Ricardo, descriind același proces, îl va considera necesar: "Asemeni oricărui alt contract, salariile trebuie să fie lăsate în seama concurenței deschise și libere a pieței, și să nu fie niciodată dirijate prin intervenția legiuitorului". Din acest motiv, el va incrimina legile engleze referitoare le cei săraci: "În loc să îi îmbogățească pe săraci, ele tind să îi sărăcească pe cei bogați"[12].

2. *Confruntarea celor două utopii*

În linii mari, încă de la începutul veacului al XIX-lea se conturează două viziuni utopice asupra unei lumi viitoare, amîndouă garantînd fericirea tuturor: viziunea liberală, pe de o parte, iar pe de cealaltă, viziunea întemeiată pe organizarea societății, cea care, în a doua treime a secolului, va fi calificată drept "socialistă".

"Lăsați lucrurile să meargă de la sine", spuseseră Turgot și Smith în fața organizării de corporații, în fața politicii mercantiliste, a monopolurilor marilor companii și a manufacturilor care beneficiau de privilegii. "Lăsați lucrurile să meargă de la sine", vor spune, fără nici o opreliște, "economiștii" secolului al XIX-lea.

Pentru Say, Proprietatea, Libertatea, Prosperitatea sînt indisociabile: proprietatea asupra terenurilor productive și a veniturilor ce se pot obține de aici; libertatea în ce privește utilizarea acestor terenuri: "Orice restricție care nu este necesară protejării drepturilor celuilalt înseamnă un atentat la proprietate"[13]; prosperitatea pentru toți — pentru cel sărac și pentru cel bogat —, căci "interesele lor sînt exact aceleași". Firește, "este un mare necaz să fii sărac, dar necazul e și mai mare atunci cînd ești înconjurat de sărmani ca tine. Atunci cînd nu ai bogăția ta, trebuie să le-o dorești măcar celorlalți. Un om nevoiaș dispune de infinit mai multe mijloace pentru a-și cîștiga existența și a ajunge la un trai îndestulat dacă se află în mijlocul unei populații bogate, decît dacă este înconjurat de săraci ca el. Și observați că, aici, speranța nevoiașului nu se bazează pe milostivenia celui bogat. Ea se bazează pe interesul acestuia. Este în interesul bogatului să îi ofere celui sărac un teren pe care să-l cultive, unelte, îngrășăminte și semințe care să-l hrănească pînă la recoltă"[14].

Pentru Ricardo, echilibrul este asigurat de liberul joc al pieței, adică de legea cererii și a ofertei. E vorba de un echilibru economic, dar și de echilibrul dintre trei clase ale societății (proprietarii de pămînturi, posesorii

[11] *Cours complet d'économie politique pratique*, 1828-1829, citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 295.
[12] *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, 1817, trad. fr., Calmann-Lévy, 1970, p. 76, 77.
[13] *Cours complet...*, în J.-B. Say, *Textes choisis*, Dalloz, 1953, p. 195.
[14] *Cours complet...*, *ibid.*, p. 194.

de capitaluri şi lucrătorii), chiar dacă interesele lor par să fie contradictorii. E vorba apoi de echilibrul dintre naţiuni, jocul costurilor comparative şi al specializării garantînd interesul reciproc al tuturora.

În acest spirit se dezvoltă şi se afirmă ceea ce am putea numi "utopia liberală": proprietatea, libera iniţiativă şi liberul joc al pieţei trebuie să asigure cea mai bună lume cu putinţă. Aceasta implică reducerea cît de mult posibil a oricăror intervenţii din partea statului: "Acţiunea guvernamentală se limitează, în esenţă, la a face să domnească ordinea, securitatea, justiţia, va scrie Bastiat. În afara acestor limite, ea înseamnă uzurparea conştiinţei, a inteligenţei, a muncii, într-un cuvînt a Libertăţii umane"[15]. Şi în rest? Lăsaţi lucrurile să meargă de la sine! Mai puţin, bineînţeles, în cazurile în care trebuie "*împiedicate* lucrurile necinstite". În schimb, "în privinţa lucrurilor nevinovate în sine, precum munca, schimbul, învăţămîntul, asocierea, banca etc., trebuie totuşi optat. Statul poate *sa le lase, ori să le împiedice a se înfăptui*. Dacă le lasă, vom fi liberi şi foarte economic administraţi; nimic nu costă mai ieftin decît *lăsatul în pace*. Dacă *le împiedică*, vai de libertăţile noastre şi de propriul nostru buzunar!"[16]

Această "utopie liberală" a avut încă de la început abilitatea de a se prezenta ca "fondată ştiinţific": "Economiştii [adică liberalii], mai scrie Bastiat, observă omul, legile organizării sale şi raporturile sociale ce rezulta din aceste legi". La polul opus se află demersul socialiştilor: "Socialiştii îşi imaginează o societate fantezistă şi apoi un om adaptat acestei societăţi"[17].

Căci utopiei liberale i se opun utopiile egalitariste, sociale, asociaţioniste, care vor fi calificate în anii 1830 printr-un singur termen: socialiste.

Ele sînt ilustrate, în timpul Revoluţiei franceze, de scrierile lui L'Ange şi Babeuf, şi de toată conjuraţia Egalilor. Tonul îl dau cîteva fraze din *Manifeste des Egaux* [*Manifestul Egalilor*], redactat de Sylvain Marechal:

> Popor al Franţei!
> Vreme de cincisprezece veacuri ai trăit în sclavie şi, prin urmare, în suferinţă. De şase ani încoace abia dacă mai respiri, aşteptînd libertatea, fericirea, egalitatea.
> Egalitatea! Cea dintîi dorinţă a naturii, cea dintîi trebuinţă a omului şi principalul nod al oricărei asocieri legitime (...).
> Ei bine, noi ţinem de-acum încolo să trăim şi să murim egali, aşa cum ne-am născut: vrem egalitatea reală sau moartea; iată ce ne trebuie nouă (...).
> Revoluţia franceză nu este decît vestitoarea unei alte revoluţii, mult mai mari, mult mai importante, şi care va fi şi cea de pe urmă (...). A venit momentul să întemeiem REPUBLICA CELOR EGALI, această mare casă deschisă tuturor oamenilor. Ziua restituirilor complete a sosit. Voi, familii

[15] Prefaţa la *Harmonies economiques*, 1845; citat după Louis Baudin, *Frederic Bastiat*, Dalloz, 1962, p. 24

[16] Jacques Bonhomme, nr. 1, iunie 1848, *ibid.*, p. 161.

[17] Prefaţă la Harmonies economiques, *ibid.*, p. 19.

chinuite, veniţi să vă aşezaţi la masa comună întinsă de natură pentru toţi copiii săi (...). Îndată după revoluţia aceasta veritabilă, vă veţi spune cu mirare: Cum?! Fericirea comună ţinea de atît de puţin lucru? Nu trebuia decît să ne-o dorim. Ah, de ce nu ne-am dorit-o mai devreme![16]

Reprezentativi sînt, de asemenea, Saint-Simon şi Fourier, amîndoi admiratori ai lui Newton şi fascinaţi de armonia născută din atracţia universală. În visul său din 1803, Saint-Simon vede administraţia Pămîntului încredinţată unui "Consiliu al lui Newton" alcătuit din savanţi şi artişti[19]. În *Théorie des quatre mouvements* [*Teoria celor patru mişcări*] (1808), Fourier vorbeşte despre legea unică, generală şi constantă a "atracţiei pătimaşe"; falangele, spune el, nişte societăţi complete şi autonome de o mie opt sute de persoane, trebuie să constituie, în falansterele lor, celulele de bază ale unei noi "armonii universale". Utopia este aici în plin avînt: certitudinea vie a unei alte lumi, a unei alte societăţi aflate la îndemîna oamenilor. Saint-Simon va acorda mai multă atenţie "Industriei", adică diverselor forme ale activităţii productive; el va pune în prim-plan rolul industriaşilor, li se va adresa muncitorilor şi va fi preocupat de îmbunătăţirea condiţiilor de viaţă "ale clasei celei mai numeroase şi celei mai sărace"[20]. Fourier critică incoerenţele societăţii pe care el o numeşte "lume pe dos", precum şi supunerea la "munci respingătoare"; el propune "lumea în bună rînduială" — acea "lume nouă" care va avea o structură societară pe baza "industriei naturale cu adevărat atrăgătoare" şi a cărei celulă de bază va fi falansterul[21].

Mai pragmatic, Owen a fost, la capătul unei cariere fulgerătoare — la nouăsprezece ani era director de producţie al unei filaturi, la douăzeci şi opt de ani patron al unei mari filaturi —, unul dintre cei dintîi "patroni sociali" ai industriei capitaliste: în primul sfert de secol al XIX-lea, fabrica sa din New Lanark este un model pe care vin să-l vadă oameni din toate colţurile lumii. Mai departe, Owen plănuieşte să reformeze întreaga societate; el pune în discuţie religia şi familia şi pierde astfel sprijinul burgheziei liberale; apoi încearcă — prin crearea lui *New Harmony*, în Statele Unite — să-şi pună în practică ideile utopice, practic un amestec de

[16] *Le Manifeste des Égaux* (1796) nu a fost publicat atunci din pricina a două fraze la care nu au putut subscrie toţi Egalii: "Să piară, dacă trebuie, toate artele, numai să ne rămînă egalitatea reală" şi: "Dispăreţi odată, revoltătoare distincţii (...) între guvernanţi şi guvernaţi". După G. M. Bravo, *Les Socialistes avant Marx*, Maspero, 1970, t. 1, p. 65-68.

[19] *Lettre d'un habitant de Genève à ses contemporains*, 1803

[20] *L'Industrie*, 1817-1818; *Du système industriel*, 1821; *Henry de Saint-Simon à Messieurs les ouvriers*, 1821; *Nouveau Christianisme*, 1825.

[21] *Traité de l'association domestique et agricole*, 1822; *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*, 1829; *Pièges et charlatanisme des deux sectes de Saint-Simon et d'Owen*, 1831; *La Fausse Industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, attrayante, véridique*, 1835-1836

cooperaţie şi comunism: va fi însă un eşec (1824-1829); Owen va deveni atunci un animator al mişcării muncitoreşti britanice, apoi un propagandist neobosit al convingerilor şi credinţelor sale[22].

Aşadar, în faţa utopiei liberale (bunăstarea omului asigurată de liberul joc al cererii şi ofertei, în toate domeniile), vin să se etaleze utopiile socialiste (bunăstarea omului asigurată printr-o organizare adecvată a societăţii). Prima a luat foarte repede un aer ştiinţific ("legea cererii şi a ofertei", "legea implacabilă a salariului"); celelalte au avut tendinţa de a degenera în credinţe mistice şi sectare. Prima a fost reluată şi întrebuinţată de aripa negustorească a burgheziei de fiecare dată cînd avea nevoie de un cîmp deschis de acţiune (împotriva reglementărilor şi corporaţiilor, împotriva monopolurilor şi privilegiilor, a legilor referitoare la cei săraci sau a protecţionismului); celelalte vor avea ecou în rîndul tehnicienilor (Saint-Simon), dar mai ales al micii burghezii (meşteşugari, prăvăliaşi) şi al păturilor populare (meseriaşi si muncitori).

Marx va da utopiei socialiste o versiune ştiinţifică, stabilind, pe baza analizei istorice şi economice a capitalismului, că acestuia ar trebui, "în mod necesar", să-i urmeze comunismul; multiplele realizări asociaţioniste şi cooperatiste, luptele populare şi muncitoreşti, formarea şi maturizarea claselor muncitoare vor înrădăcina şi concretiza proiectul socialist[23].

3. *De unde vin bogăţiile?*

După apariţia cărţii lui Adam Smith, această întrebare fundamentală avea să fie reluată de mai mulţi economişti, opunîndu-l, in principal, pe englezul David Ricardo francezului Jean-Baptiste Say.

Născut în 1772, fiu al unui bancher israelit emigrat in Olanda, curtier de valori de la vîrsta de douăzeci şi doi de ani, îmbogăţit de pe urma speculaţiilor cu acţiuni, David Ricardo se retrage din afaceri la patruzeci şi doi de ani, cumpără o proprietate funciară şi devine membru al Parlamentului în 1819, la doi ani după ce publicase principala sa lucrare: *Principii ale economiei politice şi ale impozitării*. Născut în 1767, fiu al unui negustor protestant revenit de la Geneva (unde familia sa se exilase, după edictul din Nante) la Lyon, Say lucrează ca funcţionar într-o bancă, apoi călătoreşte în Anglia şi se înrolează ca voluntar in campania din 1792; în continuare, el frecventează cercurile "ideologice" ale vremii, colaborează la *La Decade*, iar în 1803 publică *Tratatul de economie politică, sau simplă expunere a modului de formare, distribuire şi consumare a bogăţiilor*; dezaprobînd măsurile autoritare ale Imperiului, el refuză posturile care îi sînt

[22] *A New View of Society*, 1812-1813; *Observations on the effects of the manufacturing system*, 1815; *Report to the country of Lanark*, 1815-1821; *Book of the new moral world*, 1840.

[23] Vezi M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*, cap. 1.

oferite şi înfiinţează o filatură de bumbac (1806-1814); pe timpul Restauraţiei, dat fiind că economia politică — pe atunci zugrăvită în culorile anticlericalismului şi liberalismului — era considerată ca subversivă, nu va putea ţine prelegeri decît la Ateneu, instituţie particulară de învăţămînt superior (1816-1817 şi 1818-1819), şi la Conservatorul de Arte şi Meserii (începind din 1820); Say va trebui să aştepte pînă în 1830 pentru a dobîndi, cu puţin inaintea morţii, o catedră la College de France[24].

Ideile sale fundamentale si le va rezuma în *Catehismul de economie politica* din 1817:

> — *Este posibilă crearea bogăţiei?*
> — Da, întrucît pentru aceasta este suficient să se creeze o valoare ori să se sporească valoarea deja existentă în lucrurile pe care le deţinem.
> — *Cum conferim valoare unui obiect?*
> — Dindu-i o utilitate pe care nu o avea înainte.
> — *Cum creştem valoarea pe care lucrurile o au deja?*
> — Sporindu-le gradul de utilitate pe care îl aveau atunci cînd le-am dobîndit (...)[25].
> — *Cui aparţin produsele create zi de zi în cadrul unei naţiuni?*
> — Ele aparţin industriaşilor, capitaliştilor, proprietarilor de terenuri care, fie prin efortul lor, fie prin mijloacele pe care le deţin, sînt autorii acestor produse, şi pe care i-am numit, în consecinţă, producători[26].

Iata pusa una dintre bazele ideologice ale gîndirii economice din secolele al XIX-lea şi al XX-lea: a produce înseamnă a creşte utilitatea; la aceasta concurează trei "factori productivi" — capitalul, munca, terenul —, care vor fi retribuiţi proporţional cu contribuţia lor.

Ricardo îşi va exprima dezacordul în această privinţă: "Utilitatea, îi va scrie el lui Say, referindu-se la *Catehism*, stă cu siguranţă la baza valorii, dar respectiva valoare nu poate fi niciodată estimată prin gradul de utilitate al mărfii. O marfă greu de produs va avea întotdeauna mai multă valoare decît cea produsă cu uşurinţă (...). Pentru a avea valoare, o marfă trebuie să fie utilă, dar numai dificultatea producerii ei este adevărata măsură a valorii respectîve. Din acest motiv, fierul, deşi e mai util, are o valoare mai mică decît aurul"[27]. În *Principii ale economiei politice şi ale impozitării*, lucrare publicată tot în 1817, Ricardo aduce mai multe lămuriri, consacrînd valorii întreg primul capitol al cărţii. Lungile titluri ale secţiunilor acestui capitol condensează esenţialul în cîteva fraze: "Valoarea unei mărfi, sau cantitatea de orice altă marfă pe care ea poate fi schimbată, depind de

[24] Vezi L. Le Van-Lemesle, "Les méthodes de promotion de l'économie politique en France au XIXe siècle", *Recherches et Travaux*, UER d'histoire de Paris I, dec. 1977
[25] J.-B. Say, *Catéchisme d'économie politique*, 1917, Mame, 1970, p. 37.
[26] *Ibid.*, p. 118
[27] Citat de P. Lanz, *Valeur et Richesses*, p. 197-198

cantitatea de muncă necesară pentru producerea ei, iar nu de nivelul mai mare sau mai mic al remunerării acordate muncitorului"[28]. "Valoarea mărfurilor este influenţată nu numai de munca depusă nemijlocit pentru producerea lor, ci şi de cea consacrată utilajelor, maşinilor, construcţiilor necesare pentru a le crea"[29].

Definind astfel valoarea, a cărei expresie monetară este preţul, repartiţia bogăţiilor produse va ţine de nivelul salariilor. Or, "preţul firesc al muncii este cel care oferă muncitorilor în general mijloacele pentru existenţă şi pentru perpetuarea speciei lor, fără creşteri şi fără diminuări". Astfel, "presupunînd că grîul şi obiectele manufacturate se vînd în continuare la acelaşi preţ, profiturile vor fi întotdeauna mai mari sau mai mici, în funcţie de creşterea sau de scăderea salariilor"[30].

În optica lui Say, interesele muncitorilor, ale capitaliştilor şi proprietarilor sînt în concordanţă; după Ricardo, ele sînt opuse. Tezele ricardiene şi critica punctelor lor slabe vor constitui punctul de plecare al anlizei pe care Marx o va dezvolta în *Capitalul*.

În privinţa maşinilor, poziţiile lui Say şi Ricardo se întîlnesc. "Folosirea maşinilor", scrie Say în *Catehism*, nu este funestă pentru muncitori "decît în perioada în care este pusă în exploatare o maşină nouă; deoarece experienţa ne arată că în ţările în care maşinile sînt utilizate pe scară largă şi numărul muncitorilor angajaţi este mult mai mare"[31]. Ricardo, discutînd despre tezele lui Mac Culloch, notează în 1820: "Folosirea maşinilor, cred eu, nu diminuează niciodată cererea de muncă şi ea nu este niciodată cauza unei căderi a preţului muncii, ci efectul creşterii lui"[32]. El abandonează această poziţie în 1821, adăugînd un nou capitol la cea de-a treia ediţie a *Principiilor* sale: "Sînt convins că substituirea forţelor umane de către forţele mecanice apasă uneori foarte greu pe umerii claselor muncitoare". Totuşi: "Ar fi primejdios pentru stat să împiedice utilizarea maşinilor, căci dacă într-o ţară nu i se îngăduie capitalului să culeagă toate profiturile pe care le pot produce forţele mecanice perfecţionate, el este împins afară, iar o dezertare a capitalurilor va fi mult mai păguboasă pentru muncitori decît utilizarea, chiar şi cea mai costisitoare, a maşinilor"[33].

Aceste dezbateri sînt strîns legate de realităţile epocii. Ele îşi au rădăcinile în preocupările cotidiene, în confruntările de interese care însoţesc cea dintîi industrializare.

---

[28] D. Ricardo, *Principes de l'économie politique et de l'impôt*, 1817, trad. fr., Calman-Levy, 1970, p. 13.

[29] *Ibid.*, p. 23.

[30] Citat de H. Denis, *op. cit.*, p. 313 şi 315.

[31] J.-B. Say, *Catéchisme...*, *op. cit.*, p. 75.

[32] Citat după P. Lantz, *Valeur et Richesse*, p. 209.

[33] Vezi P. Lantz, *op. cit.*, p. 209 s.

Dezvoltarea capitalistă a industriei

În secolul al XIX-lea, apariţia industriei mecanizate va fi principalul "motor" al extinderii modului de producţie capitalist. "Fabricile", pe care le-am văzut luînd fiinţă în Anglia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, îşi vor spori considerabil numărul: atît în Anglia, cît şi în Belgia, Franţa, Elveţia, Germania, Statele Unite; dezvoltarea lor este deosebit de însemnată în sectoarele de bază ale epocii, respectiv în domeniul textilelor şi al metalurgiei; foşti negustori sau proprietari de manufacturi, dar şi mulţi maiştri sau fii de meşteşugari devin fabricanţi şi angajează, în dorinţa de a obţine profituri maxime, o mînă de lucru disponibilă în urma transformărilor din mediul rural sau al imigraţiei. Primele nuclee ale claselor muncitoreşti se vor constitui, aşadar, în condiţiile unui trai mai mult decît mizer şi ale unei opresări intolerabile.

Acest proces îl continuă pe cel început în Anglia, în secolul precedent, dar impunîndu-i un ritm sensibil accelerat, fapt ce poate fi observat şi dacă urmărim rata anuală a dezvoltării industriei în lume.

Tabelul nr. 2
Ratele anuale medii ale dezvoltării industriei şi comerţului în lume

	industria mondială	comerţul mondial
secolul al XVIII-lea	1,5[a]	1,1[b]
1780-1830	2,6	1,4
1830-1840	2,9	2,8
1840-1860	3,5	4,8
1860-1870	2,9	5,5

a. Perioada 1705-1785. b. Perioada 1720-1780.

Sursă : W.W. Rostow, *The World Economy*, tabelele II-7 şi II-1, p. 67 şi 49.

1. Ascensiunea capitalismului britanic

Industrializarea capitalistă la scară mondială s-a desfăşurat în trei mari valuri succesive: 1780-1880, 1880-1950, cel de-al treilea fiind în curs de desfăşurare astăzi. Fiecare dintre aceste valuri este caracterizat printr-o anumită extindere, deopotrivă sectorială (ca tipuri de industrie) şi geografică (regională şi naţională).

Pentru perioada 1780-1880, trei industrii au avut o pondere, o rată a "creşterii" şi un efect suficient de importante pentru a fi considerate industrii motrice: este vorba de cea a bumbacului, a fontei şi a şinelor de cale ferată; or, dezvoltarea lor cea mai timpurie şi cea mai însemnată a avut

loc în Marea Britanie.

Utilizarea huilei albe şi a motoarelor cu aburi, care conferă mecanizării un plus de randament substanţial, apoi utilizarea unei mîini de lucru existente din abundenţă, dezarmată şi ieftină — iată explicaţia puternicei creşteri a cantităţilor produse. Ascensiunea britanică este strivitoare de-a lungu' intregii prime jumătăţi a secolului, continuînd să rămînă importantă şi după 1850, chiar dacă ea se va reduce în cazul unora dintre producţii. Cifrele cantităţilor produse sînt cît se poate de elocvente.

In Anglia şi, cu ceva întîrziere, în Franţa şi în Germania, această evoluţie continuă procesul început în secolul al XVIII-lea, accentuîndu-l şi accelerîndu-l; în Statele Unite, independenţa marchează începutul unei noi perioade, iar industria manufacturieră ce se dezvoltă acum va profita de greutăţile cu care se confruntă producătorii şi comercianţii din Europa în perioada războaielor de la începutul secolului.

Numai aceste patru ţări reprezintă între două treimi şi trei cincimi din intreaga producţie industrială mondială, partea Marii Britanii scăzînd de la ceva mai puţin de un sfert la ceva mai mult de o cincime.

Tabelul nr. 3
Industriile motrice din prima generaţie în cele patru principale ţări capitaliste

		industria bumbacului	fontă	şine de cale ferată
Marea Britanie	a	1780-1789	1790-1799	1830-1839
	b	1780-1869	1780-1889	1830-1879
Franţa	a	după 1815	1850 1859	1840-1849
	b	c	1830-1959	1840-1889
Germania	a	1830-1839	1850-1859	1840-1849
	b	c	1850-1959	1840-1889
Statele Unite	a	1805-1815	1840-1848	1830-1839
	b	1820-1879	1840-1920	1830-1899

a. Perioadă în care se înregistrează cota maximă de expansiune.
b. Perioadă în care sectorul este considerat motor al industriei naţionale.
c. Sectorul nu a atins o pondere suficientă pentru a juca un rol motric.

Sursă: după W.W.Rostow, *op. cit.*, tabelele V-2, V-7, V-10, V-13 şi V-19, p. 379, 393, 400, 407 şi 422.

Tabelul nr. 4
Producţiile industriale din prima generaţie în cele patru principale ţări capitaliste

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Statele Unite
fire de bumbac				
(în milioane de lire)				
1830	250	68	16	77
1850	588	140	46	288
1870	1101	220	147	400
huilă				
(în milioane de tone)				
1800	10	1	1	-
1830	16	2	1,7	-
1850	49	5	6,7	7
1870	110	13	26	30
fontă				
(în mii de tone)				
1800	200	60	40	-
1820	400	140	90	20
1840	1400	350	170	180
1860	3800	900	500	900
puterea maşinilor instalate				
(în mii de CP)				
1840	350	34	20	nd
1870	900	336	900	nd
căi ferate construite				
(în mii de km)				
1850	10,5	3	6	nd
1870	24,5	17,5	19,5	52

Sursă: J.P. Rioux, *La Révolution industrielle*, 1780-1880, p. 67, 80, 93, 95 şi 96.

Dezvoltarea industrială de acum marchează, apoi accentuează ruptura faţă de mileniile de producţie predominant agricolă a unor societăţi predominant rurale. Firește, în cazul vechilor cetăţi sau al ţărilor mici, rolul unui oraş, cu activităţile sale manufacturiere şi comerciale, a putut fi determinant. Dar aceasta s-a produs, pentru prima dată, într-o ţară mare: Marea Britanie, după care s-a extins şi în alţele, în special în Franţa şi Germania.

Dacă împărţim producţia materială în două mari sectoare, agricultura şi industria, se poate observa cît de pronunţată este evoluţia din Marea Britanie: partea industriei creşte de la 42% în 1801 la 60% în 1831, pentru a ajunge la 73% în 1871. În Franţa, aceeaşi cotă a producţiei industriale din întreaga producţie materială creşte de la 43% în 1781-1790 la 55% în 1835-1844, dar stagnează apoi la acest nivel pînă în 1865-1874[34].

Tabelul nr. 5
Repartiţia producţiei industriale mondiale*

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Restul Europei	Statele Unite
1820	24	20	15	37	4
1840	21	18	17	38	5
1860	21	16	15	34	14

*În procente.

Sursă: W.W. Rostow, *op. cit.*, t II-2, p. 52

Nu numai că transformarea este, încă din prima treime a secolului, mai sensibilă în Marea Britanie decît în Franţa, dar ea avea să continue în cursul celei de-a doua treimi de veac în ţara reginei Victoria, în vreme ce în Franţa relativul recul al agriculturii este mult încetinit. La aceasta trebuie adăugat faptul că ponderea activităţilor meşteşugăreşti şi a celor manufacturiere tradiţionale ramîne destul de însemnată în Franţa — pe cînd mecanizarea, motorizarea, aşadar fabricile şi uzinele, se dezvoltă mult mai mult în Anglia. În sfîrşit, avîntul industrial britanic se orientează mult mai mult şi mai rapid înspre mijloacele de producţie, a căror importanţă sporeşte continuu — în vreme ce în Franţa continuă să predomine producţia de bunuri de consum.

Aşa se face că în Marea Britanie ponderea mijloacelor de producţie fabricate, din totalul produsului industrial, creşte de la 29% în 1783 şi 31% în 1812, la 40% în 1851 şi 47% în 1881; în Franţa, aceeaşi pondere avea să rămînă destul de slabă de-a lungul întregului secol: 18% în 1781-1790, 21% în 1803-1812, 22% în 1875-1884[35].

În acelaşi timp, natura "ocupaţiilor", a activităţilor, evoluează şi ea; ponderea lor se schimbă simţitor, aducînd după sine instituirea unei noi structuri a claselor.

[34] Vezi J. Marczewski, *Cahiers de l'ISEA*, nr. 163, iul. 1965, t. 17, p. XLVIII
[35] Vezi T. J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, nr. 179, nov. 1966, p. 287

2. *Noua structura a claselor*

Cifrele globale pot oferi o imagine asupra proceselor de fond: sporirea locurilor de muncă în industrie, urbanizarea, salarizarea. În toate aceste privinţe, transformările cele mai vizibile au loc în Marea Britanie.

Predominarea, din punct de vedere cantitativ, a lumii agricole şi rurale rămîne evidentă în Franţa şi în Statele Unite; în schimb, în Marea Britanie, lumea industriei, a schimburilor, a serviciilor şi a funcţionărimii, care constituie deja două treimi din totalul locurilor de muncă la începutul secolului, va reprezenta, în 1871, mai mult de patru cincimi din acesta (vezi tabelul nr. 6).

Totuşi, în această perioadă, populaţia activă din agricultura Marii Britanii nu va descreşte (1,7 milioane în 1801 şi, încă, 1,8 milioane în 1871); efectivele utilizate în industrie sporesc însă rapid: 1,4 milioane în 1801, 3,3 milioane în 1841, 5,3 milioane în 1871. În Franţa, populaţia activă din agricultură creşte (5,5 milioane în 1781-1790, 7,2 milioane în 1865-1874); iar efectivele utilizate în industrie, chiar dacă se vor dubla, rămîn net mai puţin importante: 1,6 milioane în 1781-1790, 3,5 milioane in 1835-1844, 3,8 milioane în 1865-1874.

Cu toate că efectivele sale se păstrează la un nivel constant, agricultura, "cîmpia" britanică sînt o sursă importantă de mîna de lucru pentru indus-

Tabelul nr. 6
Populaţia activă din Anglia, Franţa şi Statele Unite*

Anglia	agricultură	industrie şi comerţ**	altele
1811	35	45	20
1841	20	43	37
1871	14	55	31
Franţa	**agricultură, păduri, pescuit**	**industrie, transport, comerţ, bănci**	**altele**
1851	64,5	27,5	8
1866	50	37	13
Statele Unite	**primară*** **	**secundară**	**terţiară**
1820	73	12	15
1850	65	17,5	17,5
1870	54	22,5	23,5

*În procente. **Incluzînd construcţiile şi minele. ***Incluzînd minele.

Surse: pentru Anglia şi Franţa, P. Bairoche, *op. cit.*, p. 267 şi 342; pentru Statele Unite, J. Fourastié, *La Civilization* en 1960, PUF, p. 260.

trie: exodul celor din mediul rural ajunge de la aproximativ 25 000 de oameni pe deceniu între 1751-1880, la 78 000 pe deceniu între 1781-1790, 138 000 în 1801-1810, 214 000 în 1811-1820 şi 267 000 între 1821-1830, urmînd să se tempereze după această perioadă[36].

O dată cu exodul agricol, căruia i se adaugă valul de meşteşugari ruinaţi, creşterea demografică va conduce la formarea unei mase de mînă de lucru nevoiaşe şi disponibile, care va alimenta atît constituirea clasei muncitoare britanice cît si emigraţia engleză (2,6 milioane între 1821 şi 1850; 4,6 milioane între 1851-1880)[37]. In Irlanda, foametea face ravagii. Fourier avea să noteze în legătură cu acele vremuri de cruntă mizerie: "Ziarele din Dublin, în 1826, spun: «În rîndul poporului domneşte o adevărată epidemie: bolnavii care sînt aduşi la spital se vindecă de îndată ce li se dă să mănînce.» Boala lor nu este alta decît foamea: nu trebuie să fii vrăjitor ca să ghiceşti, atîta vreme cît oamenii se fac bine de cum găsesc ceva de mîncare"[38].

Această populaţie disponibilă se acumulează în oraşele unde se dezvoltă activităţile industriale şi unde lucrează tot mai mulţi muncitori în industrie: "Industria şi comerţul se dezvoltă cel mai bine în marile oraşe; tot aici apar în modul cel mai limpede şi mai manifest consecinţele pe care acestea le au pentru proletariat"[39]. "Marile oraşe sînt focarul mişcării muncitoreşti; aici au început muncitorii să se gîndească la situaţia lor si la luptă; aici s-a manifestat mai întîi opoziţia dintre proletariat şi burghezie"[40]. Mergînd în pas cu industrializarea capitalistă, urbanizarea este deosebit de precoce în Marea Britanie.

În 1851, zece oraşe britanice depăşesc 100 000 de locuitori (faţă de cinci, în Franţa). Londra atinge 2,3 milioane, în vreme ce Parisul abia depăşeşte un milion; în Manchester sînt 400 000 de locuitori, în Glasgow 300 000, în Birmingham 200 000.

Manchester este oraşul industriei bumbacului prin excelenţă:

> În 1835, în zona Manchesterului — inclusiv West Riding, comitatele învecinate Chester şi Derby — sînt masaţi 80% dintre muncitorii în uzină (din această industrie), şi 85% în 1846. Oraşul se bucură de o situaţie fără egal. El este aproape de Liverpool, unde se fac importurile de bumbac. În plus, este înconjurat din toate părţile, mai puţin la sud, de un puternic

[36] *The Cambridge economic History of Europe*, vol. VII, t. I, p. 141; şi P. Deane şi W. A. Cole, *British economic growth, 1688-1959*, p. 106 s. si 143.

[37] A. G. Kenwood si A. L. Longheed, *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, p. 60.

[38] *Le Nouveau Monde industriel et sociétaire*, 1829, după E. Poisson, *Fourier*, Alcan, 1932, p. 59-59.

[39] F. Engels, *Les Situations de la classe laborieuse en Angleterre*, 1845, Éditions sociales, 1960, p. 57-58.

[40] *Ibid.*

bazin de huilă, care se întinde din Ormskirk pînă la Bury şi Ashton; producţia este greu de cifrat; în orice caz, ea depăşeşte, pare-se, cu uşurinţă şapte pînă la nouă sute de mii de tone, cît reprezintă consumul numai pentru oraşul Manchester. Este, oricum, suficient pentru ca două grupuri de uzine distincte să coexiste într-un perimetru relativ restrîns. Primul, cel mai vechi, este aproape în întregime situat în cîmpie, la sud de Preston. El s-a constituit în secolul al XVIII, în jurul localităţii Bolton, principalul centru al stofelor fine. Acum el are drept capitală oraşul Manchester, care, în 1820, însumează un sfert din suveicile britanice. Numărul creşcînd de uzine — se construiesc în jur de treizeci numai între 1820 şi 1830 — creează totuşi unele dificultăţi, care ţin de scumpirea mîinii de lucru şi de lipsa de terenuri: au trebuit ridicate uzine de patru pînă la opt etaje, sau dublu uneori, iar industria începe să invadeze periferiile rezidenţiale. Astfel vedem dezvoltîndu-se, mai ales după 1821, un al doilea ansamblu[41].

Tabelul nr. 7
Repartiţia populaţiei totale în populaţie urbană şi populaţie rurala

	populaţie totală*	repartiţie**	
		rurală	urbană
Marea Britanie (1851)	18	48	52
Franţa (1851)	36	75	25
Rusia (1851)	59	93	7
Statele Unite (1850)	23	87	13
Germania (1871)	41	64	36

*În milioane. **În procente.
Sursă: J.P. Rioux, *op. cit.*, p. 148 şi H.U. Faulkner, *Histoire economique des Etas-Unis d'Amérique*, p. 231

Şi salarizarea este mai avansată în Marea Britanie: cota celor salarizaţi din totalul populaţiei active atinge aici 75% încă din ultima treime a secolului. În Franţa, ea este de 55% în 1851, de 57,5% în 1866 şi de 57% în 1882; în Statele Unite, ea este de 63% în 1880, iar în Germania de 64% în 1882[42]. Totuşi salarizarea nu-i priveşte decît pe lucratorii din industrie; iar lucrătorii din sectorul producţiei industriale nu sînt toţi salarizaţi.

3. *Eterogenitatea clasei muncitoare*

Studiind situaţia claselor muncitoare din Marea Britanie, la începutul anilor '40, F. Engels începe cu "muncitorii din uzină propriu-zişi", "cei

[41]M. Lévy-Leboyer, *Les Banques europeennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle*, p. 33-34

[42]J. Marchal şi J. Lecaillon, *La Repartition du revenu national*, t. I, Génim, 1958, p. 81-82.

care intră sub incidenţa legii referitoare la fabrici", adică cei care lucrează "în uzinele unde se toarce sau se ţese lîna, mătasea, bumbacul si inul, utilizîndu-se forţa hidraulică ori maşina cu aburi"; el discută în continuare despre "celelalte ramuri ale industriei" (tricotaje, dantele, imprimarea ţesăturilor, fabricarea pînzeturilor pentru îmbrăcăminte, metalurgie, ceramică, industria sticlei), apoi despre proletariatul din mine şi despre proletariatul agricol. Asemenea multor studii din epocă, F. Engels scoate în evidenţă duritatea condiţiilor de muncă şi de viaţă, şi nivelul scăzut al salariilor, mergînd însă pînă la a vorbi despre "sclavia în care clasa burgheză a înlănţuit proletariatul" prin "sistemul industrial":

> Lucrătorul este de fapt si de drept sclavul clasei stăpînitoare, al burgheziei; el îi este sclav în măsura în care poate fi vîndut ca o marfă, iar preţul său urcă sau coboară întocmai ca al unei mărfi (...). În schimb, burghezia se află mult mai în largul ei în acest sistem decît în cazul sclavagismului antic: ea îşi poate concedia oamenii atunci cînd are chef, fără a pierde prin aceasta un capital investit; în plus, ea obţine o mînă de lucru la un preţ mult mai bun[43].

La mijlocul secolului, sistemul industrial britanic are o foarte mare diversitate. Vechiul subzistă prin activităţile meşteşugăreşti, prin munca la domiciliu, manufacturi şi cunoscutele *workhouses*[44], dar şi prin fabricile apărute la sfîrşitul secolului al XVIII-lea; aşa se face că în domeniul prelucrării bumbacului, ţesutul manual rămîne dominant pînă în 1829-1831.

Cel care se dezvoltă este în principal aşa-numitul *factory system*, cu fabrici de talie tot mai mare; dar şi un *sweating system*, adică o nouă formă de muncă la domiciliu.

Pornind de la o forţă motrice, huila albă sau maşina cu aburi, fabricile

Tabelul nr. 8
Lucrătorii ocupaţi cu ţesutul bumbacului în Anglia

	ţesut manual	fabrici	total
1819-1821	240 000	10 000	250 000
1829-1831	225 000	50 000	275 000
1844-1846	60 000	150 000	210 000

Sursă: F. Mauro, *Histoire de l'économie mondiale*, p. 13

[43] F. Engels, *op. cit.*, p. 122, 123.

[44] În *Passé et Présent*, Carlyle vorbeşte de 1,4 milioane de săraci şi de 2 milioane de oameni constrînşi să muncească în *workhouses*.

[45] A. Ure, *The Philosophy of Manufactures*, 1845, citat după B. Coriat, *L'Atelier et le Chronomètre*, p. 34.

reunesc un sistem de maşini pe care le "deserveşte" o mină de lucru muncitorească în cea mai mare parte alcătuită din femei si copii: "marele principiu al manufacturii moderne consistă, prin alianţa dintre capital şi ştiinţă, în reducerea activităţii muncitorilor la simpla exersare a vigilenţei şi dexterităţii; deprinderi care ating un fel de perfecţiune, la copii"[45].

În 1834, copiii de mai puţin de treisprezece ani reprezintă 13% din efectivele angajate în industria engleză a bumbacului; aceasta cifra scade la 5% către 1850, dar în 1874, dată fiind perioada de criză, va urca din nou, ajungînd la 14%[46]. Regulamente ale fabricilor de o extremă severitate, represiune prin amenzi, privare de salariu sau concediere, insalubritate a localurilor, duritate a muncii, durată exagerată a zilei de lucru, boli, accidente: numeroase mărturii vin să ateste inumana exploatare care a stat la baza dezvoltării industriei în secolul al XIX-lea.

Sweating system-ul, "sistemul sudorii", este în aparenţă un avatar al muncii la domiciliu, întrucît are în centru un antreprenor care dă sarcini de lucru familiilor sărace; el se dezvoltă însă acum ca o prelungire a muncii din fabrică, în special în domeniul confecţiilor si al încălţămintei: materialele fiind pregătite în uzină, lucrătorii din *sweating system* le primesc la ei acasă (de exemplu, în fiecare săptămînă) şi urmează să execute un anumit tip de operaţie (montaj, cusut, finisare). Remunerarea este în funcţie de numărul de piese lucrate, ceea ce conduce, prin tarifele foarte scăzute, la prelungirea peste limită a zilei de muncă: în 1830, la Londra, o treime din producţia de îmbrăcăminte era realizată în acest mod[47].

În Franţa, lumea producţiei meşteşugăreşti şi industriale este, de asemenea, de o foarte mare diversitate: activităţi meşteşugăreşti tradiţionale, familii de ţărani care produc la domiciliu, calfele de la Tour de France, lucrători în construcţii, muncitori care stapînesc o anumită tehnică (în domeniul cărţilor, al fierului, bronzului, topitoriilor), mîna de lucru necalificată din fabricile mecanizate...

Vechiul sistem manufacturier subzistă. Astfel, în *Deputé d'Arcis* [*Deputatul de Arcis*], Balzac notează:

> Aproape toate tricotajele din Franţa, comerţ considerabil, sînt fabricate în zona Troyes. Cîmpia, pe o rază de zece leghe, este acoperită de muncitori ale căror meserii pot fi ghicite prin porţile deschise, atunci cînd străbaţi satele. Aceşti muncitori sînt în legătură cu un fel de agenţi, care mai departe ţin de un speculator numit fabricant.

În industria lioneză a mătăsii, există în jur de o mie de "neguţători" sau "negustori-fabricanţi" care cumpără materia primă şi o distribuie,

[45] Rioux, *La Revolution industrielle*, 1780-1880, p. 170
[46] *Histoire générale du travail*, t. III, p. 83.
[47] *Histoire générale du travail*, *op. cit.*, p. 78 şi 137.

SCHEMA VIII

Clasele sociale şi extorsiunea valorii în Marea Britanie a secolului al XIX-lea

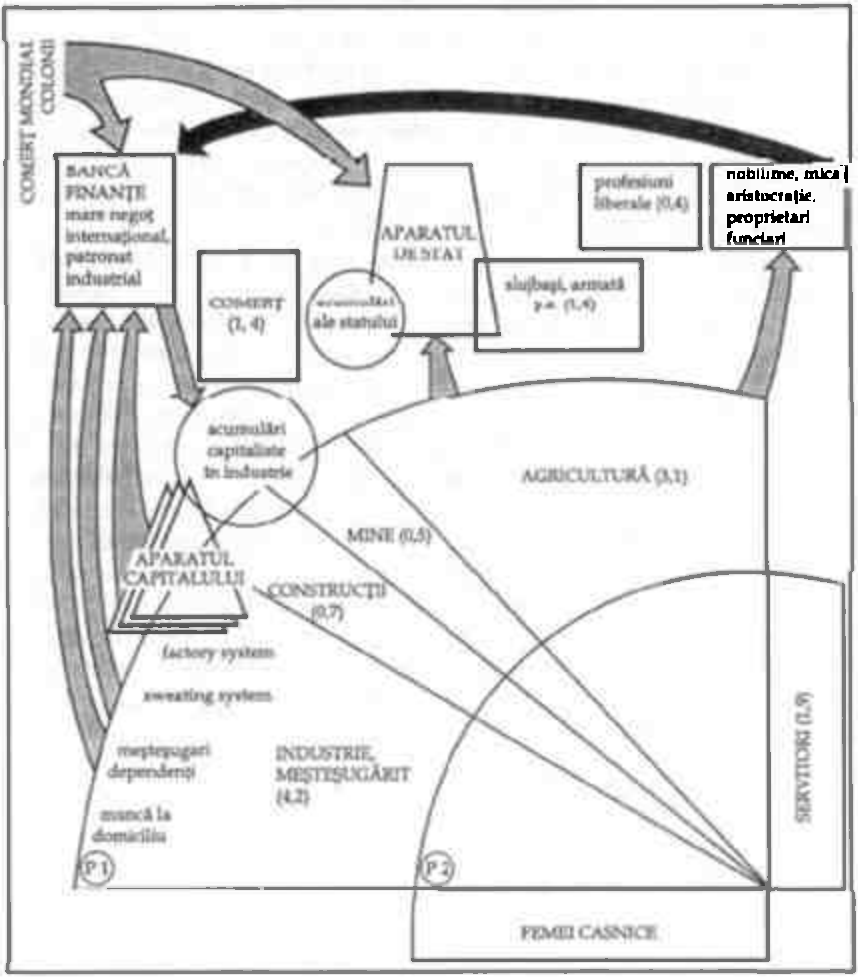

(P1) : sfera producţiei materiale. - (P2) : sfera producţiei pentru propriul consum

Cifrele dintre paranteze reprezintă, în milioane, numărul de lucrători activi, în 1861, în activitatea respectivă. După M.G.Mulhall, *A Dictionnary of Statistics*, 1898, citat după P.Bairoch, *op. cit.*, p. 267.

spre a fi prelucrată, unor "şefi de ateliere", nişte meşteri-muncitori care sînt proprietarii punctelor de lucru stabilite la domiciliu; în aceste ateliere lucrează treizeci de mii de calfe, plătite "la bucată" şi care, în general, primesc jumătate din preţul pe care neguţătorul i-l plăteşte meşterului-şef[18].

În sfîrşit, adevăratele fabrici se dezvoltă şi ele, în general de dimensiuni mici sau medii. Unele, foarte puţine, sînt, totuşi, ceva mai însemnate: Dolfus-Mieg & Comp. are, încă din 1834, 4 200 de angajaţi care deservesc 26 000 de suveici, 3 000 de posturi mecanizate şi 120 de mese de imprimat; Schneider, din Creusot, are 230 de muncitori în 1812, 3 250 în 1850, 12 500 în 1870; Wendel, în Lorraine, are 9 000 de salariaţi în 1870[19].

Astfel, în Franţa celui de al doilea Imperiu, activitatea meşteşugărească este de două ori mai importantă decît cea din industrie. Iar întreprinderile industriale rămîn, în general, de mică dimensiune, întrucît media este de paisprezece salariaţi pentru un patron de fabrică.

Tabelul nr. 9
Repartiţia populaţiei active din industrie şi din meşteşugărit în Franţa anilor 1860-1865

1. Industriile textile*

	industrie	meşteşugărit	lucru la domiciliu	total
patroni	14	175		
personal administrativ	28			
muncitori	742	267		
copii	74	165		
total	858	607	136[a]	1601

2. Ansamblul industriei şi meşteşugăritului*

	industrie	meşteşugărit	total
patroni	80	1 420	1 500
muncitori	1 150	1 600	2 750
total	1 230	3 020	4 250
(număr de muncitori la un patron)	(14,5)	(1,1)	(1,8)

*În mii.
a. Cifră evident subestimată.
Sursă: T.J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, aprilie 1967, p. 87 şi 97.

[19] P. Rioux, *op. cit.*, p. 162, 163.

Zile de muncă prelungite, insalubritate, subalimentaţie, exploatare a muncii copiilor, boli, accidente: traiul mizer al muncitorimii din Franţa secolului al XIX-lea, analog celui constatat în Marea Britanie, avea să fie descris de nenumărate ori. Subordonarea muncitorilor este atent supravegheată: interdicţia stipulată de legea Le Chapelier cu privire la greve şi coaliţii este reluată şi înăsprită de Codul Penal, în 1811; cartea de muncă a muncitorilor este revăzută în 1803; iar în caz de contestare, Codul Civil a stabilit dinainte de care parte este adevărul: "Stăpînul este crezut în afirmaţiile sale cu privire la cota-parte a garanţiilor, la plata salariului etc."

Un medic din Nantes scrie despre viaţa muncitorului, în 1825:

> A trăi, pentru el, înseamnă a nu muri. În afară de bucata de pîine cu care trebuie să se hrănească pe el şi familia sa, în afară de sticla de vin care îl poate face să uite pentru o clipă de suferinţele sale, el nu pretinde nimic, nu spera nimic (...). Proletarul se întoarce în camera lui mizeră, unde vîntul suflă prin crăpături; iar după ce a transpirat la muncă vreme de paisprezece ore, el nu se poate primeni pentru că nu are cu ce[30].

Astfel, în Franţa, ca şi în Marea Britanie, industrializarea capitalistă din secolul al XIX-lea progresează pe baza unei foarte dure exploatări a maselor de muncitori utilizaţi în sectoarele motrice ale vremii: industria textilă, metalurgie, extracţia cărbunelui. Aceeaşi va fi situaţia în toate ţările din Europa şi America în care, cu un decalaj mai mare sau mai mic, se va înregistra o dezvoltare capitalistă similară a industriei.

4. *Afirmarea burgheziei*

Formarea unui capitalism naţional înseamnă, simultan, constituirea unei clase muncitoreşti şi ascensiunea unei noi clase conducătoare. Mari familii din lumea finanţelor şi a negoţului internaţional, comercianţi, fabricanţi, armatori, bancheri; dar şi parlamentari, jurişti, oameni ai legii; sau, încă, familii din aristocraţie şi din *gentry* care, prin anumite ramuri ale lor, se orientează înspre afaceri. Legăturile ce se ţes acum sînt de diverse naturi: legături prin căsătorie sau de rudenie, educaţie comună, întreprinderi conduse în comun, interese convergente; şi, chiar dacă grupurile rămîn distincte, ele tind — prin adoptarea unei concepţii relativ omogene asupra vieţii şi societăţii, prin atitudinea lor în momentele marilor confruntări sociale, prin influenţa pe care o au în privinţa diverselor

[30] A. Guepin, *Nantes au XIXe siecle*, 1825, citat după E. Dolléans, *Histoire du mouvement ouvrier*, t. I, p. 16, 17. L-am putea cita din abundenţă pe A. Guepin, ca şi pe Villerme (*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, 1840) sau alte scrieri ale unor medici, filantropi ori autori socialişti

Tabelul 10
Structura patrimoniului național în Marea Britanie*

	1798	1812	1832	1885
1. terenuri	55,0	54,2	54,1	18,1
2. ferme	8,7	9,3	9,2	5,2
(1+2=patrimoniu funciar)	(63,7)	(63,5)	(63,3)	(23,3)
3. clădiri	13,8	14,9	14,1	22,1
4. posesiunile de pe peste ocean	a	a	4,7	8,2
5. căi ferate				10,5
6. patrimoniu industrial, comercial și financiar	} 20,8	} 19,8	} 16,2	30,2
(4+5+6=patrimoniu legat de dezvoltarea capitalismului)	(20,8)	(19,8)	(20,9)	(49,9)
7. patrimoniu public[b]	1,7	1,8	1,7	5,7

*În procente.
a. Probabil neglijate
b. Neîncluzînd drumurile și patrimoniul militar.

Sursă: Ph. Deane și W.A. Cole, *op. cit.*, t. 70, p. 271.

aspecte ale vieții națiunii — să se impună drept clasa conducătoare a societății capitaliste: burghezia.

În Marea Britanie, în cursul celei de-a doua treimi a secolului al XIX-lea, se produce o schimbare decisivă în compoziția patrimoniului național: diferitele elemente ale acestui patrimoniu legate de dezvoltarea capitalismului (posesiuni de peste ocean, căi ferate, capital industrial, comercial și financiar, la care s-ar adăuga o parte a imobilelor) devin dominante în raport cu patrimoniul funciar tradițional (terenuri și ferme).

Această evoluție exprimă relativul regres al bazei economice aparținînd vechii clase conducătoare (nobilimea și *gentry*) în raport cu cea a clasei în ascensiune (burghezia). Ba chiar am putea fi tentați să prezentăm marile reforme ale secolului al XIX-lea britanic drept victoriile succesive ale burgheziei liberale în ascensiune asupra aristocrației conservatoare în declin: o asemenea prezentare — fără a fi intru totul falsă, atîta vreme cît aristocrația proprietară de pămînturi își va pierde de-a lungul secolului cvasimonopolul puterii politice și administrative — ar fi totuși cel puțin simplistă.

Într-adevăr, pe de o parte, răsturnarea absolutismului regal în secolul al XVII-lea a pecetluit un fel de pact nescris între aristocrația proprietară de pămînturi și marile familii din finanțe, bănci și negoțul internațional. Pe de altă parte, între acești doi poli nu a existat niciodată o barieră de

netrecut: unii membri ai primei clase investesc în afaceri comerciale ori financiare, sau chiar în mine şi manufacturi; iar pentru bancherii, proprietarii de manufacturi sau negustorii îmbogăţiţi, cumpărarea unui domeniu a constituit un mijloc de intrare în Parlament, înainte de a deveni un semn social. În al treilea rînd, în faţa revoltelor populare care ameninţă proprietatea şi a mişcărilor radicale, aristocraţia şi burghezia vor avea un reflex de "solidaritate".

În plus, ţărănimea, care în celelalte ţări din Europa constituie o largă masă conservatoare, este, în Marea Britanie, supusa de trei secole unei logici a "împrejmuirilor" şi rentabilităţii, ajungînd să fie extrem de divizată şi cu o slabă influenţă din punct de vedere politic. Clasa muncitoare, eterogenă, concurîndu-se pe sine însăşi, îşi caută încă expresia politică. Aşadar, dacă liberalismul se opune conservatorismului, aceasta nu corespunde unei confruntări între două clase cu interese ireductibil antagonice.

Tory-ul reformator Peel este cel care aboleşte, în 1829, aşa-numitul *Bill of Test* şi le permite catolicilor să acceadă la funcţiile publice. La fel, reforma electorală din 1832 este acceptabilă pentru o mare parte a aristocraţiei întrucît ea nu creşte numărul de electori decît de la 500 000 la 813 000, lucru de care beneficiază în primul rînd comercianţii şi industriaşii. Chiar abolirea acelor *Corn Laws*, în 1846, în ciuda durelor ciocniri pe care le-a generat, nu a fost un dezastru pentru proprietarii de pămînturi, care s-au văzut, astfel, incitaţi la un nou efort pe linia "bunei gestionări" si a mecanizării. Iar cînd, la rîndul lor, le-au dat un fel de replică industriaşilor, adoptînd legile cu privire la fabrici, ei au găsit un sprijin nu numai în mişcările populare, ci şi în rîndul păturilor "luminate" ale patronatului[51].

Şi totuşi: chiar dacă nu a fost orientată împotriva aristocraţiei, chiar dacă, într-o anumită măsură, s-a desfăşurat pornind de la aceasta sau în strînsă legătură cu aceasta, ascensiunea burgheziei britanice este marcantă pentru secolul al XIX-lea si. în special, pentru domnia reginei Victoria.

Avînd loc în paralel, ascensiunea burgheziei din Franţa a fost mai puţin evidentă; motivul este că, desfăşurîndu-se în condiţii sensibil diferite, ea a trebuit să urmeze un parcurs ceva mai "accidentat".

Dacă revoluţia din 1789 a însemnat înfrîngerea celor privilegiaţi — nobilimea şi clerul —, aceasta va fi deopotrivă în avantajul tinerei burghezii capitaliste care ia fiinţă, a "birocraţiei"[52] mijlocii (jurişti, oameni din administraţie, autorităţi locale) şi a ţărănimii; iar mica burghezie meşteşu-

[51] Vezi mai ales B. Moore, *Les Origines sociales de la dictature et de la démocratie*, p. 38 s.

[52] Vom utiliza termenul "birocraţie" pentru a numi acele categorii sociale care ocupă funcţii de birou: cadre administrative şi funcţionăreşti, iar în aparatul de stat, înalţi comişi şi funcţionari. Cînd aceste categorii stăpînesc o anumită tehnică, vom vorbi de "tehnobirocraţie". Dacă perpetuarea lor este legată de funcţia lor în stat, vom vorbi despre "birocraţia de stat".

gărească şi comerciantă va fi, la rîndul ei, un actor deloc neglijabil. După căderea Imperiului, însă, burghezia bancherilor, fabricanţilor şi negustătorilor nu mai are posibilitatea de a se alia, ca în Marea Britanie, cu aristocraţia proprietară de pămînturi; prin urmare, ea va trebui să se sprijine pe mica burghezie meşteşugărească şi comerciantă şi pe ţărănime.

Prima alianţă este, într-adevăr, exclusă:

> Existau, după Cele O Sută de Zile, două popoare diferite prin memoria lor, prin ideile, prin deprinderile lor, şi care nu se mai puteau înţelege; două armate care luptaseră una împotriva celeilalte, una sărbătorind drept victorii ceea ce alta plîngea ca înfrîngeri. În sfîrşit, doi proprietari pentru aceeaşi casă, pentru acelaşi pămînt[53].

Aristocraţia proprietară de terenuri aşteptase prea multa vreme întoarcerea regelui legitim, Ludovic al XVIII-lea; decepţionată de unele atitudini ale acestuia, ea a început să-l aştepte apoi pe succesorul lui, care va fi Carol al X-lea. Ea îşi rezervă locurile cele mai importante, excluzîndu-i pe marii burghezi, rivali a căror putere economică şi financiară creştea continuu, în vreme ce a sa scădea. În 1830, cînd Carol al X-lea este detronat, un larg sector al acestei aristocraţii se resemnează — retrăgîndu-se pe propriile domenii ori închizîndu-se în saloane — cu propriul său declin[54].

Din acest moment, burghezia trebuie să se sprijine pe burghezii mici şi mijlocii, atît împotriva aristocraţiei, ca în 1830, cît şi, ulterior, împotriva proletariatului din industrie. Liantul coaliţiei împotriva celor privilegiaţi era constituit de ideile libertăţii si democraţiei; împotriva "Părtaşilor", liantul îl va constitui proprietatea, condiţia *sine qua non* fiind protejarea acelor clase pe care cu siguranţă ar urma să le distrugă o rapidă dezvoltare a capitalismului. Preţul plătit va fi protecţionismul exterior, încetineala punerii in utilizare a noilor tehnici, păstrarea ponderii activităţilor meşteşugăreşti şi a agriculturii, aici aflîndu-se şi explicaţia lentei dezvoltari a capitalismului industrial in Franţa secolului al XIX-lea.

Va trebui ca aripa avintată a burgheziei bancare şi industriale să găsească, sub Ludovic-Filip, apoi sub Napoleon al III-lea, un sprijin, dacă nu chiar un impuls din partea statului, pentru a se încerca unele străpungeri ale frontului, încununate uneori de succes, iar în cîteva rînduri, de reuşite de-a dreptul spectaculoase: crearea de bănci în anii 1830 şi 1850-1860, dezvoltarea căilor ferate în perioada celui de al doilea Imperiu, săparea canalului Suez, mari lucrări de urbanizare...

Sub aspect profund social, Franţa rămîne însă provincială, rurală, agricolă şi meşteşugărească, adică înceată şi prudentă. Chiar o parte a capitalismului industrial şi bancar pare să nu poată ieşi din vechea matcă:

---

[53] Duvergier de Hauranne, citat după *Histoire universelle*, t. III, p. 517.

[54] J. Lhomme, *La Grande Bourgeoisie au pouvoir*, 1830-1880, p. 71 s.

bumbacul din Alsacia şi din Nord, industria mătăsii din Lyon, metalurgia din Creusot şi Lorraine. În fiecare ramură, industriaşii se consultă, se înţeleg, se organizează: "reuniunea fabricanţilor din industria mătăsii", în 1825; "comitetul fabricanţilor de zahăr indigen", creat de producătorii de zahăr din sfeclă, pentru a se opune "colonialilor", în 1832; comitete ale industriei inului, în 1837, şi bumbacului, în 1839; "comitetul intereselor metalurgice", în 1840; comitetul fabricanţilor de maşini...

În ce priveşte Germania, şi mai exact Prusia, revoluţia burgheză nu a avut loc:

> Mişcarea din 1848 şi cesionarea Constituţiei de către monarhul Prusiei nu au marcat o cotitură importantă în procesul de transformare a raporturilor de producţie, după cum nu au schimbat cu nimic suprastructura statului şi pe deţinătorii puterii politice. Nobilimea proprietară de pămînturi deţine în continuare puterea politică, iar statul prusac, în ciuda faptului că *Zollverein*-ul era deja realizat în momentul acestei mişcări, va păstra încă multă vreme o dominanţă a structurilor feudale. Statul va fi de altfel cel care, sub Bismark, va ajuta burghezia să ajungă la dominaţia politică (...). Astfel, sub Bismark, acest stat se transformă cumva din interior, orientîndu-se înspre statul capitalist[55].

Prin sprijinul statului, industrializarea capitalistă, pînă atunci moderată, se intensifică începînd cu anii şaizeci. Burghezia se găseşte atunci în faţa unei clase muncitoare care, foarte rapid, începe să se organizeze; chiar aliată cu mica burghezie, burghezia capitalistă nu este capabilă să reziste pe două fronturi: ea acceptă aşadar dominaţia politică a coaliţiei formate din nobilimea proprietară de pămînturi şi înalta "birocraţie" de stat. În calitate de clasă conducătoare nouă, burghezia trebuie, în Germania, să accepte un loc secund.

În Statele Unite, nu se punea problema unei vechi societăţi feudale sau agrare care să trebuiască a fi distrusă. Aici coexistau trei societăţi: o societate rurală bazată pe bumbac şi pe sclavia de pe plantaţii, în Sud; un capitalism industrial aflat în expansiune, în partea de Nord-Est; o societate a exploatărilor agricole familiale, care se întindeau în Vest. Aristocraţia proprietară de pămînturi din Sud a dominat, încă de la formarea Statelor Unite, aparatul federal de stat. Crearea Partidului Republican în 1854, apoi succesul său din 1860 destabilizează această dominaţie în profitul noii clase conducătoare din Nord-Est: războiul civil şi înfrîngerea Sudului vor oferi prilejul pentru împiedicarea secesiunii statelor sudiste, dar şi pentru abolirea sclaviei, baza economică a aristocraţiei de aici. Ele vor oferi, de asemenea, prilejul unei noi impulsionări a industrializării (armament, căi ferate), reorganizării sectorului bancar, aplicării unui tarif protector, încurajării imigraţiei: pe scurt, instituirii condiţiilor necesare

[55] N. Poulantzas, *Pouvoir politique et classes sociales*, p. 195.

pentru o nouă şi importantă expansiune industrială. În timpul războiului, se formează şi se afirmă o nouă generaţie de capitalişti: J.-P. Morgan, revînzînd armatei un stoc de carabine defecte de care ea se debarasase cîndva şi făcînd speculă cu aur; Jay Gould, speculînd şi el; Jim Fisk, vinzînd armatei pături; Vanderbilt, închiriind nave guvernului federal, la preţuri foarte mari; John D. Rockefeller, vinzînd deja petrol[56]...

Aşadar, în anii 1860-1870, burghezia nu se impusese cu adevărat drept clasă dominantă decît în Marea Britanie. În Franţa, ea este constrînsă încă la apăsătoare alianţe cu mica burghezie şi cu ţărănimea, şi nu se lansează, în scurtele perioade favorabile, decît cu sprijinul statului. În Germania, burghezia trebuie să obţină, în acelaşi timp, acceptarea ei de către nobilime şi sprijinul din partea statului. Iar în Statele Unite, abia după Războiul de Secesiune ea va avea cale liberă pentru a se impune.

5. *Dominaţia coloniala şi piaţa mondială*

"Anglia îşi deschide toate porturile; ea a ridicat toate barierele care o separau de celelalte naţiuni; dacă înainte avea cincizeci de colonii, acum nu mai are decît una, şi aceasta este universul..."[57]

Anglia, stăpînă a mărilor la sfîrşitul războaielor napoleoniene; Anglia întinzîndu-şi asupra lumii întregi imperiul şi negoţul său; Anglia, atelier al lumii — în secolul al XIX-lea, Anglia este de departe prima putere comercială.

Aceasta nu numai pentru că economia britanică este cea mai dezvoltată, ci şi fiindcă procesul ei de dezvoltare a fost legat încă de la început de

Tabelul 11
Repartiţia pe ţări a comerţului mondial*

	Marea Britanie	Franţa	Germania	restul Europei	Statele Unite	restul lumii
1780	12	12	11	39	2	24
1800	33	9	10	25	5	17
1820	27	9	11	29	6	19
1840	25	11	8	30	7	20
1860	25	11	9	24	9	21

*În procente

Sursă: W.W. Rostow, *op. cit.*, t. II-8, p. 70-71.

[56] Marianne Debouzy, *Le Capitalisme sauvage aux États-Unis*, 1860-1900, p. 32 s.
[57] F. Bastiat, *Cobden et la Ligue*, 1846, după L. Baudin, *op. cit.*, p. 58.

Tabelul nr. 12
Structura comerțului exterior al Marii Britanii și al Franței

1. Structura exporturilor*

	materii prime	produse alimentare	produse manufacturate
Marea Britanie			
1814-1816	4	17	79
1824-1826	4	11	85
1854-1856	8	7	86
Franța			
1817-1820	11	31	58
1827-1830	30		70
1850-1854	33		67

2. Structura importurilor*

	materii prime	produse alimentare	produse manufacturate
Marea Britanie			
1814-1816	54	35	11
1824-1826	64	27	9
1854-1856	61	33	6
Franța			
1817-1820	56	35	9
1827-1830	63	29	8
1850-1854	72	23	5

3. Partea exporturilor în produsul fizic

Marea Britanie		Franța	
1801	31,3	1781-1790	8,8
1821	21,7	1815-1824	6,2
1831	18,9	1825-1834	5,4
1861	34,5	1855-1864	13,1
1871	46,5	1865-1874	17,3

*În procente.
Surse: 1 și 2, P. Bairoch, *op. cit.*, p. 261 și 335; 3, J. Marczewski, *op. cit.*, t. 22, p. LXI.

expansiunea colonială şi de comerţul maritim. Ea este deja angajată în logica specializării şi a diviziunii internaţionale a muncii, aşa cum reiese din structura exporturilor sale şi, treptat, din cea a importurilor pe care le efectuează.

O altă explicaţie ţine de faptul că "eforturile în vederea exportului" ale economiei britanice, care erau deja considerabile în anii 1820 si 1830 (o cincime din producţia exportată), sporesc de la un deceniu la altul, totalizînd mai mult de un sfert (1851), de o treime (1861), sau de doua cincimi (1871) din producţia fizică.

Putem constata, astfel, cît de importantă a fost cucerirea pieţelor externe pentru industria britanică din epoca victoriană; putem înţelege, de asemenea, miza pe care o reprezenta disputa dintre adepţii protecţionismului şi partizanii liberului-schimb. Va reuşi oare Marea Britanie să aibă o mai bună aprovizionare cu produse agricole si cu materii prime la preţuri mici — chiar în dauna propriei agriculturi (inclusiv a creşterii animalelor) —, încît industria sa să poată produce mai ieftin şi să vîndă mai mult?

Din acest punct de vedere, comerţul britanic rămîne deficitar de-a lungul întregii perioade: Marea Britanie cumpără din exterior mai mult decît vinde. Balanţa plăţilor britanice ajunge la un sold pozitiv — moderat în prima jumătate a secolului, însă deja apreciabil în cea de a doua — în principal prin serviciile comerciale, prin taxele de transport maritim, profituri, dobînzi şi dividende primite de la partenerii externi, adică prin cîştiguri de pe urma activităţilor de asigurare si curtaj.

Fie că e vorba de exporturi sau de investiţii, principalii parteneri ai Marii Britanii sînt, în prima jumătate a secolului, mai întîi din Europa, apoi din America: aici, industriaşii britanici continuă să vîndă ţesături şi alte produse de consum; ei vor beneficia însă şi de noile pieţe create de industrializarea acestor ţări, pentru a vinde motoare, maşini şi alte echipamente. La rîndu-i, Marea Britanie poate cumpăra la cel mai bun preţ "grîne din America şi Europa Orientală, carne din Australia şi Argentina, produse lactate din Danemarca, fructe tropicale din Imperiu şi din America Centrală, cositor din Malaysia, fier din America de Sud, lemn scandinav etc."[58]

În aceeaşi epocă, exporturile franceze sînt orientate din ce în ce mai mult către ţările din jur[59] (o treime din totalul exporturilor în 1827-1836, mai mult de jumătate în 1869), în detrimentul Statelor Unite (13% şi respectiv 5%) şi al celorlalte zone ale lumii (mai mult de jumătate în 1827-1836, numai două cincimi în 1869). Cît despre investiţiile externe franceze,

[58] P. Rioux, *op. cit.*

[59] Marea Britanie mai întîi, apoi Germania, Belgia, Elveţia, Italia, Spania. Vezi *Histoire économique et sociale de la France*, t. III, vol. 1, p. 345.

ele sînt, la mijlocul secolului, aproape exclusiv în Europa: 60% în Europa mediteraneană (Italia, Spania, Portugalia); 24% în Europa de Nord-Vest (Belgia, Luxemburg, Olanda, Marea Britanie, ţările scandinave); 12% în Europa Centrală (Germania, Elveţia, Austria, Ungaria); iar restul de 4% sînt realizate în America[60].

Stăpînă a mărilor, putere comercială dominantă, Marea Britanie îşi asigură în secolul al XIX-lea cel mai întins imperiu colonial din lume.

Imperiul spaniol şi cel portughez sînt în declin, iar imperiul olandez rămîne la teritoriile dinainte. Rusia îşi continuă expansiunea, dar spre Asia. Franţa din timpul Restauraţiei îşi reia stăpînirea asupra coloniilor abandonate pe timpul Revoluţiei şi al Imperiului; ea iniţiază noi acţiuni în Senegal, Madagascar, Guyana, Algeria, pe care le va continua sub Monarhia din Iulie (domnia lui Ludovic-Filip). O dată cu cel de-al doilea Imperiu, Franţa intervine în Liban şi în Siria, este prezentă în Egipt şi Tunisia, pătrunde în zona Saharei, îşi creează propriile stabilimente în Noua Caledonie şi Cochinchina, instituie un protectorat în Cambodgia. Peste tot, prezenţa ei este in principal militară, mai puţin în Algeria, unde se stabilesc numeroşi emigranţi, şi în Egipt, unde sînt angajate mai multe capitaluri franceze.

Tabelul nr.13
Balanţa plăţilor curente ale Marii Britanii*

	balanţa comercială	emigranţi, turişti, guverne	transporturi maritime	profituri, dobînzi, dividende	asigurări, curtaj, comisioane	sold net total
1816-1820	-11	-3	+10	+8	+3	+7
1826-1830	-14	-3	+8,5	+9,5	+2	+3
1836-1840	-23	-4	+11	+15	+4	+3
1846-1850	-25	-6	+14	+18	+4	+5
1856-1860	-33,5	-8	+26	+33,5	+8	+26
1866-1870	-65	-9	+45	+57	+13	+41

*Medii anuale, în milioane de lire sterline.
Sursă: A.H. Imlah, *Economic Elements in the Pax Britannica*, citat după Ph. Deane şi W.A. Cole, *op. cit.*, t. II, p. 36.

La începutul secolului al XIX-lea, după independenţa cîştigată de coloniile din America de Nord, imperiul colonial britanic părea serios amputat; vechiul sistem al Actului de navigaţie, al Pactului colonial, al "comerţului cu negri" şi al sclaviei se dezagregă; în ochii multora, coloniile apar ca lipsite de interes, dacă nu chiar ca o povară; "Cape Town era doar

[60] R.E. Cameron, *La France et le Developpement économique de l'Europe*, p. 92

Tabelul nr. 14
Repartiţia geografică a exporturilor şi investiţiilor externe ale Marii Britanii

1. Destinaţia exporturilor britanice

	Europa	America	Asia	Africa
1816-1822	59,6	33,3	6,1	1,0

	Europa	Statele Unite	America Latină	Imperiul britanic	altele
1865	48	11	8	24	9

2. Repartiţia investiţiilor externe*

	Europa	Statele Unite	America Latină		Imperiul britanic		altele
1830	66	9	23		2		-
1854	55	25	15		5		-
				(India)		*(Dominions)*	
1870	25	27	11	22	12		3

*În procente.

Surse: 1. W.G. Hoffmann, *The Growth of Industrial Economics*, p. 45; *Statistical abstract for the United kingdom*, 1867, p. 45; *Statistical abstract for the United Kingdom*, 1867, p. 145; 2. A.G. Kenwood şi A.L. Lougheed, *op. cit.*, p. 43.

un post strategic, iar Australia un penitenciar. În ce priveşte Canada, ea furniza mai mult lemn, blănuri şi peşte, decît grîne"[61].

Simultan cu procesul de industrializare capitalistă şi de lărgire a comerţului, Marea Britanie va duce o politică de expansiune teritorială. Ea îşi extinde influenţa în partea de Vest a Africii şi în Africa de Sud, unde ocupă, în primul rînd, Natalul (1843). Tasmania este declarată colonie autonomă în 1825, Australia occidentală în 1829, Australia meridională în 1836, Noua Zeelandă în 1839, Victoria (ţinutul din Sud-Estul Australiei) în 1850. Singaporele a fost fondat în 1819, Adenul ocupat în 1839, iar Hong Kongul în 1842. Expansiunea teritorială va fi continuată apoi în India şi în Canada.

În acelaşi timp, Marea Britanie îşi diversifică metodele administrative, făcîndu-le ceva mai suple, atunci cînd este cazul. În 1840 se înfăptuieşte unirea Canadei de Sus (anglo-saxonă) cu Canada de Jos (franceză): francofonii sînt astfel minoritari, iar în 1867 se instituie un sistem federal.

[61] F. Mauro, *op. cit.*, p. 233.

Noua Zeelandă are şi ea un sistem federal. În Africa de Sud, coloniile din Natal şi din zona Cape Town sînt separate, fiecare avînd un guvern reprezentativ. În India, după revolta *cipaye*-lor, din 1857, Compania este suprimată, aplicîndu-se de-acum statutul de colonie a Coroanei.

Chiar dacă rămîne limitat în raport cu ansamblul schimburilor economice ale Marii Britanii, aspectul economic al colonizării creşte în însemnătate: achiziţii tot mai mari de indigo, iută şi bumbac din India, acolo unde industria britanică îşi vinde stambele (ruinîndu-i pe meşteşugarii locali), dar şi materialele pentru căi ferate şi telegrafie; apoi exploatările de aur din Australia (începînd din 1851), de diamante şi de asemenea de aur din Africa de Sud (după 1867). Desfăşurîndu-se în valuri succesive, emigraţia britanică va lua şi ea amploare, în Canada, Africa de Sud, Australia şi Noua Zeelandă. Astfel că, în 1870, capitalurile investite în Imperiu vor reprezenta o treime din totalul investiţiilor externe britanice.

Dincolo de propria sa reverie, ceea ce exprimă Cecil Rhodes, creatorul lui *British South Africa*, este visul clasei conducătoare britanice: "Transferarea celei mai mari părţi a lumii sub legile noastre va insemna sfîrşitul tuturor războaielor..."[62]

Conştientizări şi rezistenţe

Capitalismul din secolul al XIX-lea creează, o dată cu propria lui dezvoltare, o foarte dură discrepanţă: între bogăţie şi traiul mizer al muncitorilor, între înstărirea cultivată şi angoasa brută, între putere şi totala dependenţă.

Două universuri străine, implacabil antagonice, deşi strîns legate unul de celălalt. Un industriaş din Nord, Mimerel, notează cît se poate de firesc: "Soarta muncitorilor nu este deloc rea: munca lor nu este excesivă, întrucît nu depăşeşte treisprezece ore... Cel care este de plins e manufacturierul ale cărui profituri sînt slabe"[63]. Thiers, apoi, subliniază meritele filantropului: "Bogatul este folositor uneori, el îşi părăseşte palatele pentru a vizita coliba celui sărac, înfruntînd mizeria îngrozitoare, boala contagioasă şi, cînd a descoperit această nouă placere, el face o adevărată pasiune, o savurează şi nu se mai poate dispensa de ea"; un motiv în plus pentru a nu se aplica ideile reformei: "Imaginaţi-vă toate averile egale, imaginaţi-vă suprimarea oricărei bogăţii şi a săraciei: nimeni nu ar mai avea cum să dea (...) aţi suprima cel mai duios, cel mai fermecător, cel mai elegant gest al umanităţii. Trişti reformatori, aţi strica lucrarea lui Dumnezeu dorind să o modificaţi"[64].

---

[62] Citat în *Histoire générale des civilisations*, t. VI, p. 181.

[63] Citat de J.-P. Rioux, *op. cit.*, p. 176.

[64] Citat de J. Chatelain şi J.-F. Bacot, *Developpement du capitalisme et Alliances de classes en France*, Grenoble, 1978, t. II, p. 55-56.

Doua universuri în aceeaşi fabrică, în acelaşi oraş: aici, cartierele unde domnesc ordinea, calmul, "bunul gust"; acolo, cartierele nesănătoase: mizerie, promiscuitate, vulgaritate, insecuritate. Adesea, castelul industriaşului, aproape de fabrică, se înalţă în mijlocul unui parc; iar ceva mai departe, îngrămădeala sau aliniamentul locuinţelor muncitoreşti. Deja apar primele creaţii paternaliste. Spiritele luminate se preocupă de aceasta situaţie explozivă; printre acestea, Ludovic-Napoleon Bonaparte:

> Clasa muncitoare nu deţine nimic, trebuie împroprietărită. Ea nu are altă avere decît propriile-i braţe, trebuie să le dăm acestor braţe o întrebuinţare utilă pentru toţi (...), trebuie să îi oferim un loc în societate şi să îi ataşăm interesele de cele ale pămîntului. În sfîrşit, ea este lipsită de organizare şi de legături, de drepturi şi de viitor, trebuie să îi dăm drepturi şi un viitor şi să o ridicăm, în propriii săi ochi, prin asociere, educaţie, disciplină[65].

După 1848 însă, în Franţa, ura răbufneşte: mareşalul Bugeaud îi scrie lui Thiers, în 7 aprilie 1849: "Ce bestii necioplite şi feroce! Cum de le îngăduie Dumnezeu mamelor să facă astfel de oameni?! Ei sînt adevăraţii duşmani, nu ruşii sau austriecii"[66], iar Morny, către Ludovic-Napoleon Bonaparte:

> Socialismul a făcut progrese înfricoşătoare... Nu ne va mai rămîne decît să ne stringem lucrurile, să organizăm războiul civil şi să îi rugăm pe domnii cazaci să ne ajute. Rîd scriind această frază şi cred că mîndria dumneavoastră naţională se va revolta, însă, credeţi-mă, dacă aţi vedea de aproape un socialist, i-aţi prefera fără nici o ezitare un cazac. Patriotismul meu se opreşte aici[67].

1. *Maturizarea mişcarii muncitoreşti*

Atunci cînd Morny vorbeşte despre progresele (înfricoşătoare) ale socialismului, el rezumă în această formulă un proces lent si multiform.

Este vorba mai întîi de luptele muncitoreşti care, în secolul al XIX-lea, sînt adeseori acţiuni ale oamenilor (bărbaţi şi femei) încolţiţi de mizerie şi de foame, ajunşi, în încercarea de a supravieţui, să înfrunte riscul morţii, al închisorii sau al deportării. Sînt apoi reacţii brutale ale meseriaşilor sau meşteşugarilor, care nu mai au de lucru în urma extinderii producţiei mecanice, şi care distrug maşinile ori dau foc fabricilor. Adunări, cortegii

[65] *L'extinction du pauperisme*, 1844, citat de Chatelain şi Bacot, *op. cit.*, t. II, p. 86. Napoleon al III-lea va face concesii clasei muncitoare, dar, din 1853, îl lasă pe Haussmann să deschidă în Paris bulevarde largi, pe care trupele să se poată desfăşura.

[66] Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. VI, p. 78.

[67] Citat după *Histoire générale du socialisme*, t. 1, p. 507. Vezi de asemenea J. Lhomme, *La Grande Bourgeoisie au pouvoir*, p. 150 s.

disperate şi ameninţatoare ale celor rămaşi fără muncă şi ale înfometaţilor. Explozii violente de furie în faţa unei exploatări tot mai dure: scădere a salariilor, prelungirea zilei de lucru, înăsprirea regulamentelor de atelier; uneori este de ajuns o scinteie, un act de nedreptate sau o decizie arbitrară.

Există apoi, mai mult sau mai puţin clandestin, mai mult sau mai puţin reuşit, un neîncetat efort de organizare, de punere de comun acord, de solidarizare: un efort de menţinere ori de reinstaurare a vechilor structuri ale breslelor de meseriaşi sau ale societăţilor secrete; reuniuni în taverne ale diverselor grupări; echipe ce se formează în jurul unui ziar; influenţa exercitată, într-un oraş sau cartier, de cîte un muncitor, tipograf sau prăvăliaş care a citit la viaţa lui nişte cărţi şi care ştie să le vorbească oamenilor. Sînt create cooperative, societăţi mutuale sau de întrajutorare; ideile lui Owen, Fourier, Proudhon sînt reluate, discutate, deformate, aplicate...

Gîndirea socialistă se maturizează la rîndu-i şi capătă forţă[68], dimpreună cu marile figuri care apar în acest veac al XIX-lea: Blanqui, Proudhon, Bakunin, Engels, Marx...; saint-simonieni care merg în mediile muncitoreşti, femei, ca Flora Tristan, care denunţă atît opresarea femeii, cît şi pe cea a proletariatului; muncitori care citesc şi care îşi scriu memoriile sau îşi notează propriile observaţii; visători, revoltaţi, idealişti, împătimiţi, reformatori semnează nenumărate broşuri care preconizează, cu o convingere dezarmantă, soluţionarea problemei pauperităţii. Ideile sociale nu sînt monopolul "socialiştilor"; marele economist clasic John Stuart Mill este şi el un reformator, cale pe care, într-un fel, o deschisese Sismondi[69].

Aceste forţe care intră în acţiune fie pornind dinspre clasa muncitoare, fie în interiorul sau în jurul ei, interferează, se combină, se confruntă uneori; la fel cum clasa muncitoare, în diversitatea ei, rămîne legată în numeroase puncte de celelalte pături populare; totodată, aceste forţe intră în contact cu cele care luptă — începînd cu oamenii de rînd, cu burghezia mică şi mijlocie — pentru democraţie şi republică. Luptele respective, adeseori separate, ajung uneori să se întîlnească. Astfel, procesul de maturizare a

[68]Cîteva puncte de reper: Considérant, *Doctrina socială*, 1834-1844; Rodbertus, *Revendicările claselor celor ce muncesc*, 1837; Cabet, *Călătorie în Icaria*, 1838; L. Blanc, *Despre organizarea muncii*, 1839; *Atelierul, jurnal muncitoresc*, 1840; Proudhon, *Ce este proprietatea?*, 1840; *Gazeta renană*, condusă de Marx, 1842; Engels, *Situaţia clasei muncitoare în Anglia*, 1845; Proudhon, *Filozofia mizeriei*, şi Marx, *Mizeria filozofiei*, 1846; Marx şi Engels, *Manifestul comunist*, 1848, Bakunin, *Scrieri anarhiste*, 1850-1876; Proudhon, *Ideea generală a revoluţiei*, 1851; Marx, *Critica economiei politice*, 1859; Proudhon, *Despre capacitatea clasei muncitoare*, 1865; Marx, *Capitalul*, partea 1, 1867.

[69]Gîndirea economică se diversifică: Sismondi, *Noi principii de economie politică*, 1819; Villeneuve-Bargemont, *Economie politică creştină*, 1834; List, *Sistemul naţional de economie politică*, 1841; J.S. Mill, *Principii de economie politică*, 1848; Bastiat, *Armonii economice*, 1849; Carey, *Armonia intereselor*, 1850; Knies, *Economia politică privită din punct de vedere istoric*, 1851; Juglar, *Crizele comerciale şi revenirea lor periodică*, 1861; Le Play, *Reforma socială*, 1864, şi *Organizarea muncii*, 1870...

mişcării muncitoreşti urmează un drum de o extremă bogăţie în evenimente şi de o infinită diversitate.

După o ascensiune fulgerătoare şi o reuşită ca "patron social", Owen nu se lasă doborît de eşecul comunităţii pe care a creat-o în Statele Unite: el devine, într-o primă fază a organizării mişcării sindicale din Marea Britanie, unul dintre animatorii mişcării muncitoreşti: *Grand National Consolidated Trade Unions* ajunge la cinci sute de mii de membri în 1833, înainte de a se dizolva. O mare parte a forţelor muncitoreşti britanice se va înscrie într-o largă mişcare populară, mişcarea "cartistă" (1838-1848), iniţiată de Lowett şi O'Connor: obiectivul principal este instaurarea unei veritabile democraţii politice şi, în special, a sufragiului universal şi a indemnizaţiilor parlamentare (pentru a putea fi aleşi si candidaţi fără averi): adoptată în 1839, carta va strînge în 1842 între două şi trei milioane de semnături, iar în 1848 între cinci şi şase milioane. Numai că mişcarea — o dată cu divizarea ei (Lowet este împotriva grevei generale de o lună şi a violenţei preconizate de O'Connor) — se va izbi de tergiversările Parlamentului, de ameninţări şi represiuni, sfîrşind într-o totală confuzie.

Supapa pe care o constituie emigraţia joacă un rol important de-a lungul întregii perioade. Începînd de pe la mijlocul secolului, o parte a clasei muncitoare îşi va vedea salariul real crescînd şi condiţiile de muncă îmbunătăţindu-se. În 1867 va fi introdus sufragiul universal. Se intră atunci într-o nouă si decisivă fază a organizării sindicale, cea care conduce, în 1868, la crearea marelui *Trade Union Congress*. Sufragiu universal şi organizare sindicală: de-acum încolo, mişcarea muncitorească va fi considerată de burghezia britanică drept o forţă de care trebuie să se ţină seama.

In Franţa anului 1830, muncitorii luptă alături de forţele populare şi republicane care doresc alungarea lui Carol al X-lea. Ei nu ridicaseră însă baricade pentru un Ludovic-Filip. În fapt, nimic nu vine să atenueze oprimarea şi precaritatea care apasă asupra lor; şi chiar dacă censul a fost micşorat, lucrul acesta nu le priveşte decît pe cele cîteva zeci de mii de persoane cu diverse posesiuni[70]. Greve, revolte, mişcări de stradă — nemulţumirea populară, inclusiv cea a muncitorilor, continuă să se manifeste: matăsarii din Lyon se răzvrătesc: "Luptăm pentru pîine şi muncă", strigă ei; armata recucereşte oraşul, făcînd o mie de morţi şi răniţi. Agitaţia nu se opreşte însă aici; clasa conducătoare este hotărîtă să meargă pînă la capăt: "Nu avem nevoie de jumătăţi de măsură", spune Thiers; "Trebuie ucişi cu toţii. Nu doar o parte. Fiţi fără milă (...). Faceţi un morman de trei mii de răzvrătiţi", ordonă Bugeaud. Aşa va avea loc masacrul din strada Transnonain

In iulie 1830, toate clasele se uniseră împotriva aristocraţiei proprietare de pămînturi. In februarie 1848, toate se unesc împotriva marii burghezii, a

[70] În Franţa, numărul electorilor ajunge de la 90 000 la 166 000 imediat după 1830, şi la 247 000 în 1846.

lui Ludovic-Filip şi a lui Guizot; forţele republicane şi muncitoreşti nu mai vor însă să renunţe la această victorie. Fireşte, Republica este proclamată, ca şi sufragiul universal şi dreptul la muncă; dar atelierele naţionale nu sînt instituite decît în urma presiunilor. Efervescenţa mişcării muncitoreşti continua: "Era un lucru extraordinar şi penibil, scrie Tocqueville, să vezi în mîinile celor care nu posedau nimic tot acel oraş imens şi plin de bogăţii". Neliniştea, temerile îi vor uni pe toţi deţinătorii de proprietăţi, de la cei mai mari pînă la cei mai modeşti: poporul muncitor din Paris se va vedea astfel izolat, apoi lăsat în seama represiunii conduse de generalul Cavaignac, "însărcinat cu zdrobirea duşmanului": mii de morţi, mai mult de unsprezece mii de arestări; cîteva condamnări la moarte sau la muncă silnică pe viaţă, dar mai ales foarte multe deportări, în special în Algeria.

Dreptul la muncă este transformat în "libertatea muncii". Prin sufragiu universal urma să se stabilească un preşedinte: primul ales va fi Ludovic-Napoleon Bonapatre. O dată ajuns împărat, cel care preconizase "dispariţia sărăciei" printr-o "combinare a socialismului cu militarismul" şi prin crearea unei clase intermediare între patroni şi muncitori — aşa-numiţii "conciliatori", un fel de subofiţeri ai armatei industriale — va favoriza dezvoltarea capitalismului industrial şi bancar. Totuşi, Imperiul "liberal" va fi perioada în care este recunoscut dreptul la grevă (1864) şi în care sindicalismul cunoaşte prima sa înflorire veritabilă.

În Germania, mişcarea muncitorească s-a consolidat şi ea în urma unor dure confruntări şi a luptelor sîngeroase, aşa cum o dovedeşte, între altele, revolta ţesătorilor din Silezia, petrecută în 1844. În 1862, Lasalle înfiinţează Asociaţia Generală a Lucrătorilor Germani, care duce la dezvoltarea mişcării sindicale. Constituţia din 1867 stipulează sufragiul universal; în 1869, Bebel şi Liebknecht creează Partidul Muncitoresc Social-Democrat. În toate celelalte ţări din Europa, ca şi în Statele Unite, avem de-a face cu o afirmare a mişcării muncitoreşti, cu o dezvoltare a organizaţiilor sindicale, uneori în contextul unei foarte brutale represiuni; prima mare centrală sindicală americană, *National Labor Union*, este constituită de W. H. Sylvis în 1866.

În 1864, mai mulţi sindicalişti englezi, militanţi din rîndul muncitorilor francezi şi emigranţi germani (printre care Karl Marx), italieni, elveţieni şi polonezi au creat la Londra *Asociaţia Internaţională a Muncitorilor*; aceasta deschide şi concretizează totodată, chiar dacă într-un mod relativ restrîns, o nouă dimensiune a mişcării muncitoreşti: internaţionalismul.

Astfel, la scurt timp după ce burghezia britanică începe, în condiţiile unui capitalism înfloritor şi cuceritor, să se impună drept clasă dominantă, şi în vreme ce burgheziile din Franţa, Germania, Statele Unite se sprijină încă, pentru a se afirma, pe alianţe care, din mai multe puncte de vedere, le împiedică în mersul lor ascendent, clasa muncitoare se impune şi este recunoscută ca o forţă politică şi sociala. Mult timp înăbuşită, dezarmată, supusă unei opresiuni zilnice şi unor represiuni brutale, iat-o acum organi-

zîndu-se, creîndu-şi partide, sindicate, ziare, mijloace proprii de instruire. Nici opresarea, nici represiunile nu vor înceta; dar în faţa clasei conducătoare există de-acum înainte o clasă capabilă să impună un anumit raport de forţe.

Iar acest raport de forţe va marca profund transformările ulterioare ale capitalismului industrial.

2. Capitalul, *o analiză a capitalismului*

Marx datoreaza multe lucruri gîndirii economiştilor clasici, observaţiilor celor care au fost martorii capitalismului cuceritor, ca şi criticii socialiştilor. Chiar dacă — pentru a se departaja sau pentru a duce analiza mai departe — el fi critică pe toţi aceştia, uneori în exces. Forţa lui constă în faptul de a-şi fi sistematizat, cu preţul unui imens şi epuizant efort teoretic, intuiţiile sale profunde formate, în esenţă, încă de la mijlocul secolului. Bilanţul provizoriu pe care îl face în 1852 este cît se poate de concludent:

> În ce mă priveşte, nu am nici meritul de a fi descoperit existenţa claselor în societatea modernă, nici pe cel de a fi descoperit lupta lor. Istoricii burghezi expuseseră cu mult înaintea mea dezvoltarea istorică a acestei lupte de clasă, iar economiştii burghezi anatomia economică a claselor respective. Ce am adus eu nou constă în demonstraţia următoare: 1. existenţa claselor nu ţine decît de anumite lupte bine delimitate, istorice, legate de dezvoltarea producţiei; 2. lupta de clasă conduce în mod necesar la dictatura proletariatului; 3. însăşi această dictatură constituie doar perioada de tranziţie către desfiinţarea tuturor claselor şi către o societate lipsită de clase[71].

El vorbeşte apoi despre lupta de clasă:

> Toată istoria societăţii pînă astăzi nu este decît istoria luptei de clasă. Om liber şi sclav, patrician şi plebeu, baron şi serv, meşter şi calfă, pe scurt, opresori şi oprimaţi, montaţi unii împotriva celorlalţi într-o opoziţie constantă, au dus o luptă neîntreruptă, cînd ascunsă, cînd deschisă, o luptă care s-a încheiat de fiecare dată printr-o răsturnare revoluţionară a întregii societăţi sau prin ruinarea comună a claselor aflate în conflict[72].

El arată care este baza:

> Oamenii sînt producătorii reprezentarilor lor, ideilor lor etc., dar oamenii reali, care acţionează, aşa cum sînt ei condiţionaţi de o dezvoltare determinata a forţelor lor de producţie şi a raporturilor ce le corespund, inclusiv a formelor celor mai largi pe care acestea le pot lua[73].

---

[71] Scrisoare către Weidemeyer, 5 martie 1852, după Marx, *Morceaux choisis*, Gallimard, 1934, ed. a 39-a, 1956, p. 198-199

[72] *Manifeste du parti communiste*, 1848, Ed. sociales, 1966, p. 27-28

[73] *L'Idéologie allemande*, 1846, Ed. sociales, 1968, p. 35.

... şi care este evoluţia:

> Schiţate în linii mari, raporturile de producţie asiatice, antice, feudale, modern-burgheze pot fi desemnate ca epoci progresive ale formării social-economice[74].

Pentru Marx, o dată cu capitalismul, lupta de clasă ajunge la paroxism:

> Epoca noastră, epoca burgheziei, se distinge totuşi prin faptul că a simplificat antagonismele de clasă. Societăţile se divid tot mai mult în două mari tabere inamice, în două mari clase opuse în mod deschis una celeilalte: burghezia şi proletariatul[75].
> Masele muncitoreşti, înghesuite în uzine, sînt organizate ca o armată. Proletarii sînt simplii soldaţi ai industriei, supravegheaţi de o întreagă ierarhie de subofiţeri şi ofiţeri. Ei nu sînt numai robii clasei burgheze a statului burghez, ei sînt zi de zi, ceas de ceas, robii maşinii, ai controlorului şi, înainte de toate, ai fabricantului burghez particular. Un asemenea despotism este cu atît mai meschin, duşmănos, exasperant, cu cît el proclamă deschis profitul ca unic scop al său[76].

Contradicţiile se adîncesc, fapt care nu poate conduce decît la prăbuşirea capitalismului:

> De zeci de ani, istoria industriei şi a comerţului nu este altceva decît istoria revoltei forţelor de producţie moderne împotriva raporturilor moderne de producţie, împotriva regimului de proprietate care condiţionează existenţa burgheziei şi a dominaţiei sale. Este de ajuns să menţionăm crizele comerciale care, printr-o revenire periodică, ameninţă din ce în ce mai mult existenţa societăţii burgheze. (...) O epidemie care, în orice altă epocă, ar fi părut o absurditate se abate asupra societăţii — epidemia supraproducţiei. Societatea se vede dintr-o dată readusă la un stadiu de barbarie; ai zice că o foamete sau un război de exterminare ar fi lipsit-o de toate mijloacele de subzistenţă; industria şi comerţul par complet distruse. Şi de ce? Fiindcă societatea are prea multă civilizaţie, prea multe mijloace de trai, prea mult comerţ. Forţele productive de care ea dispune nu mai favorizează regimul proprietăţii burgheze; din contră, ele au devenit prea puternice pentru aceasta, iar ea le înfrînează; şi ori de cîte ori forţele productive triumfă asupra acestui obstacol, ele aruncă în dezordine întreaga societate burgheză, iar proprietăţii burgheze îi ameninţa existenţa; sistemul burghez a devenit prea strîmt pentru a conţine bogăţiile create în sînul său[77].

Or, este vorba de ceva mai mult decît o simplă răsturnare a capitalismului: e vorba de sfîrşitul societăţilor împărţite în clase. Căci în

---

[74] *Prefaţa din 1850* la "Note critice asupra articolului «Regele Prusiei şi reforma socială»", în *Morceaux choisis*, *op. cit.*, p. 87.
[75] *Manifeste du parti communiste*, 1848, *op. cit.*, p. 29.
[76] *Ibid.*, p. 42.
[77] *Ibid.*, p. 39-40.

proletariatul care se întăreşte o dată cu dezvoltarea capitalismului, Marx vede, începînd cu 1844, purtătorul unei "misiuni istorice":

> Unde este aşadar posibilitatea pozitivă a emancipării germane? (...) Iată răspunsul nostru. Trebuie formată o clasă cu lanţuri radicale, o clasă a societăţii burgheze care să nu fie o clasă din societatea burgheză, o clasă care să însemne dizolvarea tuturor claselor, o sferă care să aibă un caracter universal prin suferinţele sale universale şi care să nu revendice nici un drept special, întrucît nu i s-a făcut nici o nedreptate anume, ci o nedreptate în sine, o sferă care să nu se mai poată raporta la un statut istoric, ci pur şi simplu la un statut uman, o sferă care să nu fie într-o opoziţie anume cu consecinţele, ci într-o opoziţie generală cu toate supoziţiile sistemului politic german, în fine, o sferă care să nu se poată emancipa fără să se emancipeze de toate celelalte sfere ale societăţii şi, în consecinţă, fără a le emancipa pe toate acestea — pe scurt, o sferă care să însemne pierderea completă a omului şi care să nu se poată deci recuceri pe sine decît prin recîştigarea completă a omului. Descompunerea societăţii ca o clasă anume, iată ce este proletariatul[28].
>
> Pentru ca revoluţia unui popor şi emanciparea unei anumite clase a societăţii burgheze să coincidă, pentru ca o clasă să reprezinte întreaga societate, trebuie (...) ca toate viciile societăţii să fie concentrate într-o altă clasă, ca o clasă determinată să fie clasa scandalului general, personificarea obstacolului general, trebuie ca o sferă socială anume să treacă drept crima notorie a întregii societăţi, astfel încît emancipînd această sferă să realizăm emanciparea generală. Pentru ca o clasă să fie prin excelenţă clasa emancipării, trebuie ca, în schimb, o altă clasă să fie în mod deschis clasa supunerii[29].

Să fie acest proletariat un "Mesia" al timpurilor moderne? Nicidecum, răspunde Marx:

> Dacă scriitorii socialişti îi atribuie proletariatului acest rol istoric, aceasta nu înseamnă, aşa cum critica se preface a crede, că ei îi consideră pe proletari un fel de zei. Din contra. În proletariatul complet dezvoltat se împlineşte, practic, abstracţia întregii umanităţi, a aparenţei înseşi de umanitate; în condiţiile de viaţă ale proletariatului sînt rezumate toate condiţiile de viaţă ale societăţii de astăzi, sub formele ei cele mai inumane; omul s-a pierdut pe sine în acest context, însă în acelaşi timp el nu numai că a dobîndit conştiinţa acestei pierderi, dar a fost constrîns imediat — prin suferinţa devenită de-acum, în teorie, ineluctabilă, altfel spus impardonabilă, absolut imperioasă, prin exprimarea în practică a Necesităţii — la revoltă împotriva acestei inumanităţi; de aceea proletariatul poate şi trebuie să se elibereze singur. Numai că el nu poate să se elibereze fără a suprima propriile sale condiţii de trai, fără a suprima toate condiţiile inumane de trai din societatea de astăzi, care sînt rezumate în situaţia lui[30].

---

[28] *Contribution à la critique de la philosophie du droit de Hegel*, 1844, în Marx, *Oeuvres philosophiques*, Costes, 1927, t. I, p. 105-106.

[29] *Ibid.*, p. 102

[30] *La Sainte Famille*, 1845, în *Morceaux choisis*, *op. cit.*, p. 165-166.

Astfel:

> Toate clasele care, pînă acum, au deţinut puterea căutau să-şi păstreze situaţia favorabilă la care ajunseseră, impunînd întregii societăţi condiţiile propriului lor venit. Proletariatul nu se poate instăpîni peste forţele de producţie ale societăţii decît abolind propriul său mod de apropiere şi, în consecinţă, toate modurile de apropiere care au existat pînă acum[81].

Sau, mai departe:

> Raporturile burgheze de producţie reprezintă ultima formă antagonistă a procesului social de producţie, antagonistă nu în sensul unui antagonism individual, ci al unui antagonism decurgînd din condiţiile sociale ale existenţei indivizilor; în sînul societăţii burgheze, însă, forţele de producţie care se dezvoltă creează în acelaşi timp condiţiile materiale care vor rezolva acest antagonism. O dată cu această formaţiune se încheie aşadar preistoria societăţii umane[82].

Un lucru este cert:

> O dată cu burghezia se prăbuşeşte proprietatea particulară, iar victoria clasei muncitoare pune capăt pentru totdeauna luptei de clasă şi de castă[83]...

Această admirabilă convingere îl va însoţi de-a lungul întregii sale vieţi, Marx încăpăţînîndu-se zeci de ani să o susţină din punct de vedere ştiinţific, prin studiul şi critica economiei politice.

În *Contribuţie la critica economiei politice*, el rezumă concepţia sa asupra mişcării istorice:

> În producţia socială a existenţei lor, oamenii intră în relaţii determinate, necesare, independente de propria lor voinţă; aceste relaţii de producţie corespund unui anumit grad de dezvoltare dat de forţele lor de producţie materiale. Ansamblul acestor relaţii de producţie constituie structura economică a societăţii, baza reală pe care se clădeşte o suprastructură juridică şi politică, şi căreia îi corespund nişte forme de conştiinţă socială bine determinate (...). La un anumit stadiu al dezvoltării lor, forţele de producţie ale societăţii intră în contradicţie cu relaţiile de producţie existente, sau cu ceea ce nu este decît expresia lor juridică, relaţiile de proprietate în cadrul cărora ele se mişcaseră pînă atunci. Din forme evolutive cum erau, aceste relaţii devin obstacole în calea forţelor respective. Şi atunci, se deschide o eră a revoluţiei sociale[84].

---

[81] *Manifeste du parti communiste*, 1848, *op. cit.*, p. 49.
[82] *Prefaţa din 1850*, *op. cit.*, p. 87
[83] *Protectionnisme et libre-échange*, 1847, în *Morceaux choisis*, *op. cit.*, p. 167.
[84] *Contribution à la critique de l'economie politique*, 1859, Éd. sociales, 1957, p. 4

Marx parcurge, cu condeiul în mînă şi cu spiritul critic treaz, tot ce este mai semnificativ din literatura economică disponibilă[85]. Lucrează la proiectul său despre "Economie" şi redactează capitol după capitol[86], analizînd cu precădere subordonarea reală a muncii faţă de capital, munca productivă şi neproductivă, perioadele de criză, procesul propriu-zis de producţie; în acest din urmă capitol, îşi propune să studieze:

> 1. Mărfurile ca produse ale capitalului, ale producţiei capitaliste;
> 2. Producţia capitalistă ca producţie a plusvalorii;
> 3. Producţia capitalistă ca producere şi reproducere a întregii relaţii; este ceea ce îi conferă acestui proces de producţie imediat caracterul său "specific capitalist"[87].

Capitalul se naşte aşadar în urma unui enorm volum de muncă, a nenumăratelor discuţii purtate, în special, cu Engels, a observării îndeaproape a istoriei care se face[88]. Partea I, publicată în 1867, se deschide impetuos:

> Bogăţia societăţilor în care domneşte modul de producţie capitalist se prezintă ca o "imensă acumulare de mărfuri". Analiza asupra mărfii, forma elementară a acestei bogăţii, va fi în consecinţă punctul de plecare al cercetărilor noastre[89].

Marfă, valoare de întrebuinţare, valoare, plusvaloare:

> Produsul — proprietate a capitalismului — este o valoare de întrebuinţare, la fel ca firul de ţesut, pînza, încălţămintea etc. Dar cu toate că încălţările, de exemplu, fac într-un fel lumea să meargă, iar capitalistul nostru este cu siguranţă un om al progresului, el nu produce încălţăminte de dragul încălţămintei. În general, în producţia de mărfuri, valoarea de întrebuinţare nu este un lucru pe care să îl preţuim pentru el însuşi. Ea nu este decît o "portvaloare". Or, pentru capitalistul nostru, ce contează în primul rînd este să producă un obiect util care să aibă o valoare de schimb, un articol destinat vînzării, o marfă. Şi, în plus, el vrea ca valoarea acestei mărfi să o depăşească pe cea a mărfurilor necesare producerii ei, adică suma valorilor mijloacelor de producţie şi a forţei de muncă pentru care el şi-a cheltuit banii săi preţioşi. El vrea să producă nu doar un lucru util, ci o valoare, şi nu doar o valoare, ci o plusvaloare[90].

---

[85] *Théories de la plus-value*, manuscris din 1861-1863

[86] *Materiaux pour l'economie*, manuscris din 1861-1865

[87] *Matériaux pour l'économie*, în Marx, *Oeuvres. Économie*, Gallimard, La Pléiade, t. II, 1968, p. 404.

[88] *Les Luttes des classes en France (1848-1858); Le 18 Brumaire de Louis Bonaparte; Les Adresses du Conseil général de l'AIT sur la guerre franco-allemande et sur la guerre civile en France...*

[89] *Le Capital*, partea I, 1867, în Marx, *Oeuvres. Économie*, *op. cit.*, t. I, 1963, p. 561. În prima frază, Marx citează din *Contribuţia la critica economiei politice* din 1859.

[90] *Ibid.*, p. 737.

Astfel:

> Capitalul este o muncă moartă, care, asemenea unui vampir, nu se însufleţeşte decît sugînd munca vie, iar viaţa sa este cu atît mai dinamică, cu cît absoarbe mai mult din aceasta. Timpul în care muncitorul lucrează este timpul în care capitalistul consumă forţa de muncă pe care i-a cumpărat-o primului[91].

După o lungă perioadă de tatonare, Marx a clarificat într-adevăr acest aspect: nu munca, ci forţa de muncă este ceea ce vinde proletarul capitalistului[92]. Valoarea acestei forţe de muncă este determinată de cheltuielile pentru întreţinerea muncitorului şi a familiei sale[93]; or, muncitorul produce plusvaloarea fiind constrîns să producă mai mult decît valoarea propriei sale forţe de muncă. "Prelungirea timpului de lucru şi intensificarea muncii sînt principalele căi prin care se creşte gradul de exploatare a acesteia, însuşirea surplusului de muncă şi a plusvalorii"[94].

Astfel este pusă în evidenţă baza acumulării capitaliste, a perpetuării ei tot mai intensificate, a tendinţei de scădere a impozitelor pe profit, a crizelor, a proletarizării şi, în sfîrşit, a necesarei prăbuşiri a capitalismului. Nu este cazul să reluăm aici demonstraţia lui Marx, dar putem semnala cîteva etape:

> Procesul de producţie capitalist, considerat în continuitatea sa, drept reproducere, nu produce aşadar numai marfă, nici numai plusvaloare, ci produce şi perpetuează raportul social dintre capitalist şi salariat[95]. Dacă acumularea, sporirea bogăţiei pe bază de capital, produce în mod obligatoriu o creştere a populaţiei muncitoreşti, aceasta devine la rîndul ei pîrghia cea mai puternică a acumulării, o condiţie de existenţă a producţiei capitaliste la stadiul dezvoltării ei integrale. Ea formează o armată industrială de rezervă, care aparţine cu totul capitalului, ca şi cum ar fi fost crescută şi instruită pe cheltuiala lui. Ea furnizează nevoilor sale de valorificare flotante — şi independent de creşterea naturală a populaţiei — materia umană în continuare disponibilă şi exploatabilă[96]. Legea care echilibrează întotdeauna progresul acumulării cu cel al relativei suprapopulări îl leagă pe muncitor de capital mai strîns decît o făcuse Vulcan ţintuindu-l pe Prometeu de stîncă. Această lege este cea care stabileşte o corelaţie implacabilă între sporirea capitalului şi sporirea mizeriei, în aşa fel încît acumularea bogăţiei, la un pol, este egală cu creşterea sărăciei, suferinţei, ignoranţei, abrutizării, degradării morale, robiei, la polul opus, adică exact în dreptul clasei care produce capitalul respectiv[97].

---

[91] *Ibid.*, p. 788.

[92] A se vedea, în legătură cu aceasta, foarte interesanta teză a lui H. Nadel, *Genèse de la conception marxienne du salariat*, Paris VIII-Vincennes, 1979.

[93] *Le Capital*, partea I, în *Oeuvres. Economie*, *op. cit.*, t. I, p. 940.

[94] *Le Capital*, partea a III-a, *ibid.*, t. II, p. 1016.

[95] *Le Capital*, partea I, *ibid.*, t. I, p. 1081.

[96] *Ibid.*, p. 1148.

[97] *Le Capital*, partea I, Éd. sociales, t. III, p. 88.

SCHEMA IX

Clasele sociale şi extorsiunea plusvalorii după Marx

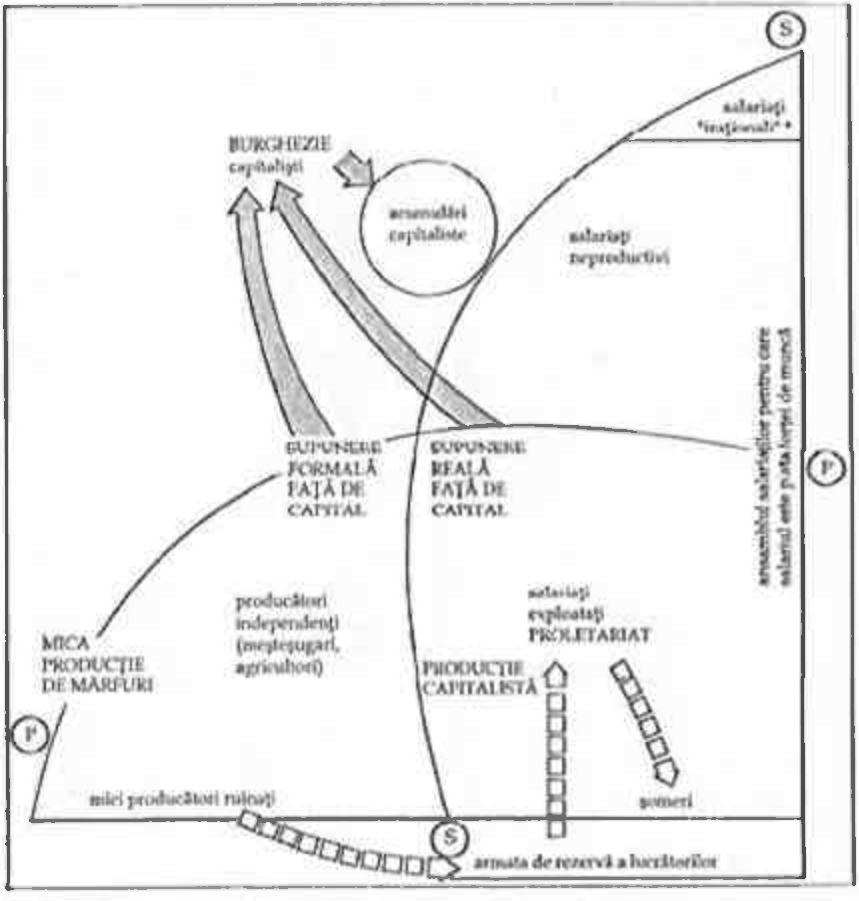

fluxul valorilor

fluxul lucrătorilor

(P): sfera producţiei

(S): sfera salarizării

* Salariul "salariaţilor iraţionali" nu este preţul forţei lor de muncă, ci contrapartea "capacităţii" sau a "priceperii" lor inestimabile. Vezi H.Nadel, *op. cit*

Dar:

> Pe măsură ce scade numărul de potentaţi ai capitalului care uzurpează şi monopolizează toate avantajele acestei perioade a evoluţiei sociale, sporesc mizeria, oprimarea, sclavia, degradarea, exploatarea, dar şi rezistenţa clasei muncitoare, care îşi înmulţeşte neîncetat rîndurile şi care devine din ce în ce mai disciplinată, unită şi organizată prin însuşi mecanismul producţiei capitaliste. Monopolul capitalului ajunge să fie un obstacol pentru modul de producţie care s-a dezvoltat şi a prosperat o dată cu el şi sub auspiciile lui. Socializarea muncii şi centralizarea resorturilor sale materiale ating un stadiu care le face să nu mai încapă în învelişul lor capitalist. Acest înveliş se destramă. Proprietăţii capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sînt la rîndul lor expropriaţi[99].

Iată "demonstrată" profunda şi fundamentala intuiţie care animă gîndirea lui Marx încă din anii 1840. El va reveni asupra ei, cu obstinaţie, în dorinţa de a face să transpară caracterul ireductibil al contradicţiei care stă la baza capitalismului şi, deci, necesitatea abolirii acestui sistem. În partea a III-a a *Capitalului* el afirmă:

> Adevărata barieră pentru producţia capitalistă este capitalul însuşi: capitalul şi valorificarea lui prin el însuşi apar ca punctul de plecare şi punctul final, ca motor şi scop al producţiei: producţia nu este decît o producţie pentru capital, şi nu invers: mijloacele de producţie nu sînt simple mijloace de a da formă procesului vieţii în beneficiul societăţii producătorilor, lărgindu-l neîncetat (...). Acest mijloc — dezvoltarea necondiţionată a productivităţii sociale — intră permanent în conflict cu scopul limitat: valorificarea capitalului existent. Prin urmare, dacă modul de producţie capitalist este un mijloc istoric de dezvoltare a forţei de producţie materiale şi de creare a pieţei mondiale corespunzătoare, el reprezintă în acelaşi timp o contradicţie permanentă între această misiune istorică şi raporturile sociale de producţie care îi corespund[99].

Ce ar fi mai important: zecile de pagini din *Manifest*, sau miile de pagini de analiză şi critică a economiei politice? Denunţarea fulgurantă sau puternicul aparat de studiu al economiei capitaliste? Convingerea profundă sau cauţionarea ei prin expunerea "legii istorice" care o susţine?

Orice, în rău şi în bine, s-a putut desprinde din gîndirea lui Marx ori s-a spus despre ea: marxismul a înarmat cu argumente mai multe generaţii de militanţi, dar a hrănit totodată o serie întreagă de catehisme şi dogmatisme. Ferment al atîtor revolte, el a putut fi transformat în mantaua de plumb a unei ideologii de stat; fecund în filozofie şi în ansamblul ştiinţelor sociale, poate degenera în economism sau mecanicism plat; angajat ca

[98] *Ibid.*, p. 205.
[99] *Le Capital*, partea a III-a (redactată între 1864 şi 1875), Éd. sociales, t. IV, p. 263

forță activă în luptele anticapitaliste și antiimperialiste, defăimat de cei avuți și de conducători, el a putut ajunge la un moment dat să justifice puterea unor noi clase dominante.

La sfîrșitul acestui secol al XIX-lea, gîndirea lui Marx, deocamdată puțin răspîndită și incomplet cunoscută, va găsi în Engels primul său propagandist. Din punctul acestuia de vedere, cele "două mari descoperiri" pe care i "le datorăm" lui Marx sînt: "concepția materialistă asupra istoriei și revelarea misterului producției capitaliste prin plusvaloare (...). Mulțumită lor, socialismul a devenit o știință"[100]. "Socialismelor utopice" li se va opune de-acum încolo "socialismul științific".

[100] *Socialisme utopique et socialisme scientifique*, 1880. Ed. sociales, ediție bilingvă, 1977, p. 137.

REZUMATUL ETAPEI A TREIA

Primele două treimi ale secolului al XIX-lea au fost marcate de irezistibila ascensiune a capitalismului, mai ales în Marea Britanie.

Vechile forme de extorsiune a surplusului de muncă țărănească, în profitul proprietarilor de pământuri și al statului, continuă. Dar dominantă ajunge să fie exploatarea capitalistă a muncii în industrie: prin ceea ce Marx numește "stricta subordonare" a muncii (cea a meșteșugarilor tradiționali, de exemplu) față de capital (negustori sau fabricanți); de asemenea, prin "supunerea reală" a muncii, adică a salariatului, în cadrul, prezent încă, al manufacturilor și, din ce în ce mai mult, al fabricilor; în acest sens, dezvoltarea industriilor textilă și metalurgică, apoi producția de materiale pentru căile ferate au fost principalul suport. La rîndul ei, extorsiunea valorii la scară mondială — exploatarea colonială și schimbul inegal — rămîne o sursă importantă de acumulare, în special pentru Marea Britanie, cea mai mare putere colonială și comercială, cel mai important furnizor de echipamente, veritabil "atelier al lumii".

O dată cu apariția fabricii, se generalizează logica producției capitaliste:

$$B \rightarrow M \begin{cases} mp \\ fm \end{cases} \rightarrow P \rightarrow M' \rightarrow B'$$

Un fabricant utilizează suma de bani B pentru a achiziționa mărfurile M necesare producției P pe care vrea să o realizeze prin: mijloacele de producție *mp* (sau capitalul constant *c*) și forța de muncă *fm* (sau capitalul variabil *v*); el obține o nouă marfă M' a cărei valoare ($c + v + pl$) este superioară celei a mărfii M; în urma vînzării ei pe piață, el obține un profit $\Delta B = B' - B$. El poate fi pus în situația să împartă această plusvaloare (pl) cu bancherul care i-a împrumutat bani (dobînda) și cu negustorul care îi vinde marfa (profitul comercial). Generalizînd și mai mult, împărțirea plusvalorii produse în societate este miza unei intense lupte intercapitaliste, luptă în care concurența și monopolul, liberul-schimb și protecția nu sînt decît modalitățile prin care ea se dsfășoară.

Pe această bază se afirmă burghezia: o burghezie care, date fiind dominația britanică în lume, slabirea clasei țărănești și găsirea unui *modus vivendi* cu vechea clasă conducătoare din acest regat, înflorește aici în întreaga ei splendoare — în vreme ce, în Franța, ea se izbește încă de vechea

clasă conducătoare (şi trebuie deci să se sprijine pe aliaţi împovărători), în Germania se dezvoltă mulţumită impulsionării şi susţinerii ei de către stat, iar în Statele Unite trebuie să se confrunte cu plantatorii din Sud.

Bogăţia şi puterea burgheziei cresc, în secolul al XIX-lea, printr-o crudă exploatare a clasei muncitoare: zile de lucru prelungite, salarii scăzute (profitîndu-se de concurenţa dintre diferitele categorii de lucrători), condiţii de viaţă care, de multe ori, par să fie mai dure decît cele ale vechilor robi. În faţa acestei crunte spolieri, caritatea şi paternalismul reprezintă uneori o formă de alinare, iar emigraţia o cale de salvare; există si revolte, dar represiunea este de fiecare dată necruţătoare. Solidaritate, cooperative, asociaţii de întrajutorare, uniuni, sindicate: dupa numeroase încercări mai mult sau mai puţin reuşite, organizarea lumii muncitoreşti înregistrează progrese importante în jurul anilor '60.

De-a lungul întregii perioade, capitalismul este zguduit de crize pe timpul cărora mizeria şi foametea devin si mai apăsătoare. Economiştii vor studia[101] aceste crize, încercînd să găsească un remediu; socialiştii le denunţă şi, o dată cu ele, incriminează sistemul care le produce; Marx face o analiză a lor, pentru a pune în lumină specificul logicii capitalismului şi necesara prăbuşire a lui.

Respectarea ordinii stabilite si mai ales a proprietăţii: respectarea celor bogaţi, a religiei şi a statului; superioritatea omului alb şi a culturii occidentale — iata normele ideologice care modelează ansamblul societăţii. Iar, la nevoie, intervin jandarmul, judecătorul, armata, închisoarea sau deportarea.

Intelectualilor şi celor care îi citesc le sînt permise toate îndrăznelile şi visele romantice, dar şi toate certitudinile pozitivismului şi scientismului. Refuzînd o realitate sfîşietoare, în prima jumătate a secolului se vor înfrunta două utopii: utopia liberală şi utopia socialistă, atît una, cît şi cealaltă promiţînd fericirea tuturora, într-o lume a armoniei. Utopia liberală va căpăta aparenţa unei "teorii ştiinţifice", prin "legile cererii şi ofertei aflate într-o concurenţă pură şi perfectă", iar mai tîrziu, prin teoriile marginaliste[102]. Utopia socialistă — criticată de Marx, deşi ea îi alimentase convingerile din tinereţe — va fi transformată de acesta în "necesitate istorică" decurgînd din analizele "socialismului ştiinţific". Cele două utopii vor supravieţui cel puţin pînă la sfîrşitul secolului al XX-lea.

Iar in vreme ce Karl Marx anunţa ineluctabila prăbuşire a capitalismului şi instaurarea unei societăţi fără clase — comunismul —, John Stuart Mill întrevedea ajungerea la o "stare staţionară"[103] durabilă,

[101] Mai ales C. Juglar, *Les Crises commerciales et leur retour périodique*, 1861.

[102] S. Jevons, *Theory of political Economy*, şi K. Menger, *Grundsätze der Volkswirtschaftlehre*, 1871; L. Walras, *Principes d'une théorie mathématique de l'échange*, 1873, şi *Elements d'économie pure*, 1877.

[103] J. S. Mill, *Principles of Political Economy*, 1848

în cadrul căreia oamenii ar putea în sfîrşit să se bucure de binefacerile unei societăţi mai productive.

Turgot, Smith, Godwin, Say, Ricardo ş.a. au observat, fiecare în felul său, apariţia unei noi realităţi[104]. Marx a lăsat o extraordinară analiză a acesteia, lucru care a făcut din el cel dintîi "lector" al capitalismului şi iniţiatorul unei noi abordări teoretice, ca şi a unei noi viziuni asupra lumii. Influenţa lui a fost imensă: în parte datorită importanţei analizelor sale, dar şi pentru că realitatea căreia ele îi erau consacrate continua să capete amploare, apasînd din ce în ce mai mult asupra destinului oamenilor şi al societăţilor.

El a avut discipoli, exegeţi, continuatori, catehişti, fideli ortodocşi, adevăruri oficiale si schisme, reformatori, renovatori, comentatori de bună sau de rea-credinţă, critici de toată mîna, adversari de toate calibrele. Într-un fel sau altul, toate analizele capitalismului au fost influenţate de gîndirea lui Marx, fapt care ne face să revenim asupra unui anumit aspect: operele lui Marx, şi în special *Capitalul*, au suscitat o abundentă literatură cu privire la politica economică a capitalismului; o parte a ei a contribuit la explicarea creşterilor şi crizelor, a dublei progresii a bogăţiilor şi sărăciei, a monopolurilor şi a dominaţiei la scară mondială; în acelaşi timp, a existat însă şi o avalanşă de catehisme obtuze care împiedicau înţelegerea evoluţiilor în curs. Or, uitarea istoriei şi reducerea întregii vieţi sociale la economie au făcut să fie ignorate complexitatea societăţilor, a realităţii statului şi politicului, împiedicînd o dată în plus sesizarea mişcării de ansamblu. De aici si treptata secătuire a unei întregi laturi a gîndirii marxiste.

În primul rînd, însa, grila de lectură a capitalismului pe care o oferă *Capitalul* este elaborată pornind de la observarea capitalismului industrial din secolul al XIX-lea, cel care constituia pentru Marx "adevăratul mod de producţie capitalist". Ea nu prea putea fi aplicată şi la celelalte forme ale capitalismului — negustoresc, bancar şi manufacturier[105] — şi va reuşi din ce în ce mai puţin să dea seamă despre capitalismul industrial al veacului al XX-lea. Astăzi, această grilă constituie o piedică în perceperea noilor mutaţii ale sistemului capitalist şi în analiza noilor forme întemeiate pe supremaţia tehnoştiinţei.

Prin urmare, trebuie reluată reflecţia asupra capitalismului "în general". Urmărirea profitului, acumularea şi reproducerea lărgită a proceselor productive şi comerciale, ca şi extinderea pieţelor de desfacere rămîn elemente esenţiale. Dar ceea ce apare ca fundamental, central, substanţial este puterea transformatoare a capitalismului — tendinţa lui de a

[104] Pasaj scris în 1999.

[105] Despre acesta din urma, vezi textul lui Marx tradus în franceză sub titlul *Un chapitre inédit du Capital* (Union générale d'éditions, 10/18, Paris, 1971).

"revoluţiona" (Marx) producţia si societăţile, capacitatea sa de "distrugere creatoare" (Schumpeter).

O dată cu revoluţia industrială şi industrializarea, capitalismul a dobîndit o putere transformatoare fără precedent: revoluţionarea, mai întîi în Marea Britanie, a sistemelor productive, a claselor producătoare, a mentalităţilor şi valorilor, a modurilor de existenţă şi de consum, a transporturilor şi comunicaţiilor. În diferite ritmuri, aceleaşi lucruri se vor petrece şi în alte ţări din Europa; sînt apoi atinse diverse alte zone ale lumii, în special India, urmînd ca şi dintre ţările nou înfiinţate, unele, cum este cazul mai ales al Statelor Unite, să păşească pe calea modernizării capitaliste.

Supremaţia britanică în lume este incontestabilă, atît în privinţa industriei, cît şi a comerţului si băncilor. Prin utilizarea vapoarelor cu aburi, a căilor ferate şi telegrafului, dimensiunea mondială a schimburilor, a interdependenţei si. deci, a capitalismului se amplifică şi se consolidează. De-acum inainte, procesele de distrugere creatoare şi de revoluţionare — pe scurt, puterea transformatoare a capitalismului — urmează să se petreacă la scara întregii lumi.

PARTEA A DOUA

DE LA IMPERIALISME LA MONDIALIZARE

Capitalismul domină lumea si îi face pe oamenii de stat să danseze asemeni unor marionete trase de sfoară.

W. Sombart

Capitalismul nu este nici o persoană, nici o instituţie. El nu are vreo dorinţă proprie, şi nici vreo preferinţă. El este o logică aplicată printr-un mod de producţie: logica oarbă, obstinată, a acumulării.

Logică ce se sprijină pe producţia de bunuri, valoarea de întrebuinţare fiind suportul plusvalorii care trebuie să-i revină capitalului: de aceea se impune ca valoarea să fie realizată, ca marfa să fie vîndută; în caz contrar, acumularea se blochează, iar aceasta poate însemna declanşarea unei crize.

Logică ce s-a extins în ultima treime a secolului al XVIII-lea şi în primele două treimi ale secolului al XIX-lea, o dată cu "prima industrializare": textile si îmbrăcăminte; maşini; unelte şi ustensile casnice din metal; căi ferate şi arme.

Logică ce s-a dezvoltat mai întîi în Marea Britanie, apoi, cu anumite decalaje, în alte ţări din Europa şi în Statele Unite.

Căci, de îndată ce pomenim de capitalismul istoric constituit, nu ne mai putem rezuma la "modul de producţie" şi la logica sa: există naţiuni în cadrul cărora capitalismul se dezvoltă, iar rivalităţile dintre naţiuni, chiar dacă sînt alimentate şi marcate de opoziţiile dintre capitalismele naţionale, nu se pot reduce numai la acestea. Există clase care se descompun şi se recompun o dată cu marele proces al dezvoltării capitaliste; există lupte, alianţe — cu specificitatea lor în cazul fiecărei formaţiuni sociale. Există statul, aparatul dominării, locul strategic al alierii dintre clase şi al raporturilor de forţe. Există idei, credinţe, religii, cuplul mereu mişcător al cunoaşterii si ignoranţei, ideologii; există rasismul, naţionalismul, militarismul, spiritul dominării şi al cîştigului...

Capitalismul în ascensiune întîlneşte aceste realităţi sociale, izbindu-se ori servindu-se de ele; el le răstoarnă, le transformă, le pune stavilă sau le exacerbează. Despre toate acestea trebuie, aşadar, să vorbim atunci cînd

SCHEMA X

Coeficientul de creştere a producţiei pe cap de locuitor, în lume, în ţările bogate şi în ţările sărace - în 1500, 1820, 1990 - faţă de epoca marilor civilizaţii *(baza 1)*.

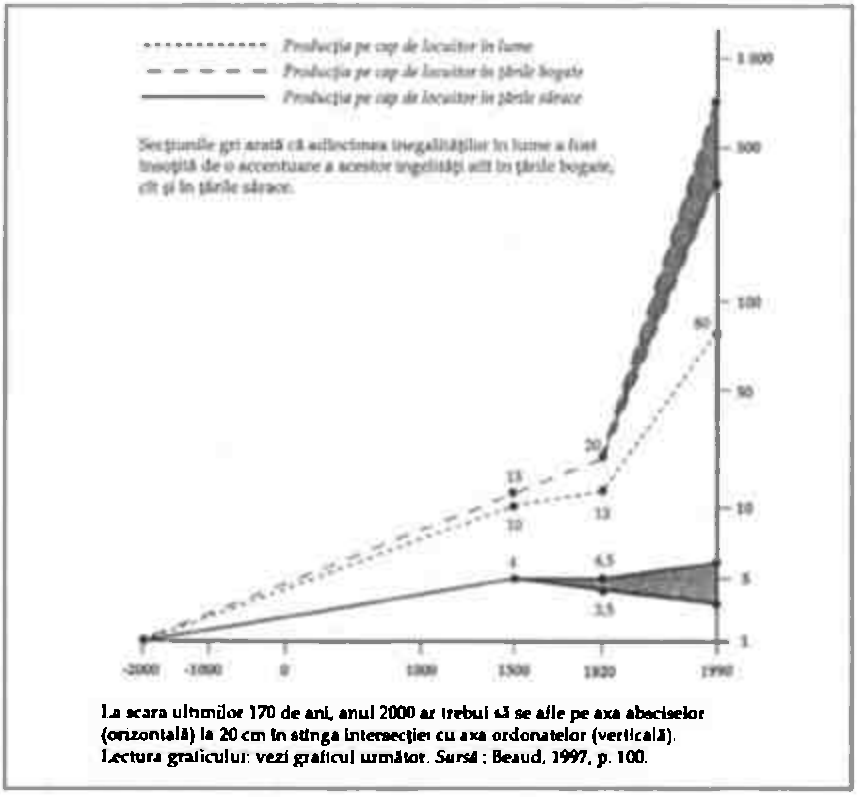

La scara ultimilor 170 de ani, anul 2000 ar trebui să se afle pe axa abceselor (orizontală) la 20 cm în stînga intersecţiei cu axa ordonatelor (verticală). Lectura graficului: vezi graficul următor. *Sursă* : Beaud, 1997, p. 100.

vrem să înţelegem capitalismul în mişcarea sa istorică. Dar cum să o facem fără a cădea în reducţionism, fără a ajunge la simplificări exagerate?

De exemplu, familia. În capitalism, ea devine celula de reproducere şi de menţinere a forţei de muncă, fără a înceta să fie spaţiul complex de reproducere a societăţii globale. Prin ea se perpetuează vechile clase aflate acum în declin; tot prin ea, se formează noile clase, pornind de la cele vechi (cazul ţăranilor dezrădăcinaţi sau al meşteşugarilor care devin muncitori, dar şi al familiilor nobile care se aliază cu bancheri şi negustori pentru a întemeia o "dinastie burgheză" în domeniul industriei, negoţului sau băncilor). Prin instituţia familiei se transmit normele fundamentale ale societăţii (ierarhia, disciplina, economia, consumul); dar fără familie, multe din luptele mişcării muncitoreşti nu s-ar fi desfăşurat şi multe greve nu ar fi avut sorţi de izbîndă.

SCHEMA XI

Coeficientul de creştere a unor capacităţi umane
- în era revoluţiei industriale şi în prezent -
faţă de epoca marilor civilizaţii ale antichităţii *(baza 1)*

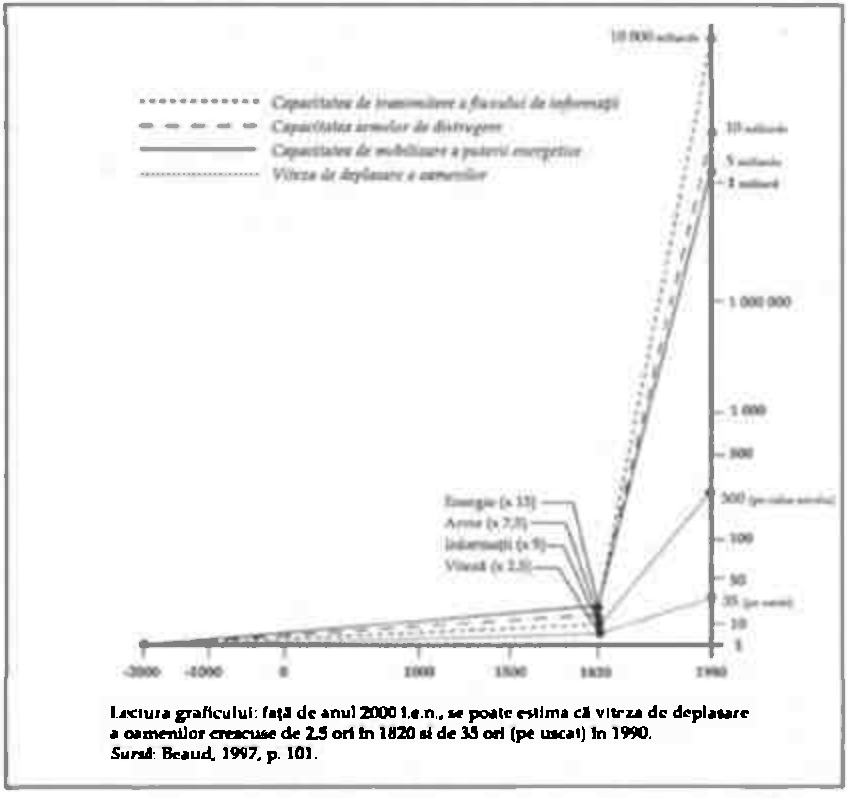

Lectura graficului: faţă de anul 2000 î.e.n., se poate estima că viteza de deplasare a oamenilor creacuse de 2,5 ori în 1820 şi de 35 ori (pe uscat) în 1990.
Sursă: Beaud, 1997, p. 101.

De exemplu, şcoala. Este la modă, în cadrul mişcării de stînga de după 1968, denunţarea şcolii capitaliste; şi este adevărat că şcoala a servit la difuzarea ideilor şi normelor societăţii capitaliste. Dar ea a difuzat şi principiile sau idealurile republicane, democratice şi, adeseori, pe cele socialiste; scrisul, cititul, cunoaşterea sînt bazele libertaţii şi ale vieţii democratice, chiar dacă ele au permis dezvoltarea unor literaturi destabilizatoare şi a unor noi forme de propagandă...

Între 1870 şi 1880, capitalismul nu a ajuns să revoluţioneze decît în parte Marea Britanie şi nu s-a afirmat cu claritate decît în zone bine delimitate ale Europei continentale şi ale Americii de Nord. În secolul care va urma el se va extinde, se va concentra şi se va impune cu o vigoare incredibilă: prin dezvoltarea unor noi tehnici şi a unor noi industrii, pe baza regrupării de capitaluri din ce în ce mai mari şi mai puternice, şi a

lărgirii cîmpului lor de acţiune in lumea intreagă; o dată cu declinul primelor imperialisme şi cu ascensiunea celor noi; o dată cu afirmarea şi recunoaşterea mişcării muncitoreşti şi cu instituirea unor noi mijloace de dominare a muncitorilor.

A fost un extraordinar val seismic care, după o primă mare "depresiune" economică, a condus la imperialism, la împărţirea lumii şi la "marele război", apoi, după o primă reconstrucţie, soldată cu o scurtă perioadă de prosperitate, dar si cu ascensiunea fascismului, basculează în marea criză şi, în continuare, in cel de-al doilea război mondial; în sfîrşit, după o nouă reconstrucţie, decolonizarea, creşterea economică, prosperitatea, pînă ce izbucneşte o altă mare criză mondială, despre care unii cred că ar putea declanşa un "al treilea război mondial". Un secol de valorificare şi de devastare a planetei; un secol de industrializare accelerată, de modernizare şi de "dezvoltare a subdezvoltării"; un secol de imperialism.

Textul de mai sus deschidea partea a doua a acestei carţi aşa cum apărea ea in prima ediţie. Nu am schimbat din el nici un cuvint, deşi, fără îndoială, astăzi l-aş fi scris altfel[1]. Trebuie totuşi să îl completez, din două motive: deoarece, în ultimii douăzeci de ani ai secolului al XX-lea, transformarea capitalistă a lumii şi a societăţilor s-a lărgit şi s-a accentuat; şi apoi, fără îndoială, pentru că între timp am continuat să meditez la aceste probleme.

Luînd distanţa cuvenită, trebuie subliniată mai întîi ruptura pe care au reprezentat-o, în istoria societăţilor umane, emergenţa capitalismului negustoresc şi manufacturier, tranziţia de la capitalismului manufacturier la capitalismul industrial (numită de obicei "revoluţie industrială") şi industrializarea capitalistă din secolul al XIX-lea[2].

In privinţa modurilor de producţie, de consum, de deplasare, de comunicare, de trai, ruptura este evidentă: sînt schimbări localizate întrucîtva din secolul al XVI-lea pînă in al XVII-lea, lărgite şi accentuate în secolele al XIX-lea şi al XX-lea, puternic accentuate şi amplificate la scară mondiala în ultimele decenii ale secolului al XX-lea. Pentru producţiile pe cap de locuitor la nivelul planetei, şi încă mai mult pentru cele pe cap de locuitor din ţările bogate (schema X), accelerările sînt impresionante; de la începutul secolului al XIX-lea şi pînă la sfîrşitul secolului al XX-lea producţia pe cap de locuitor la nivelul planetei a crescut de şase ori; cum populaţia globului a ajuns la aproape şase miliarde, putem estima că producţia mondială totală a crescut de treizeci şi şase de ori: valori enorme, niciodată atinse în istoria societăţilor umane într-un interval de timp atît de scurt.

[1] Pasaj scris în 1999.
[2] Vezi Beaud 1997

La fel, aşa cum o arată schema XI, de la începutul secolului al XIX şi pînă la sfîrşitul secolului al XX-lea, viteza de deplasare a oamenilor pe uscat a crescut de 14 ori, capacitatea de mobilizare a unei energii concentrate de mai mult de 300 milioane ori, capacitatea distructivă a armelor celor mai puternice de mai mult de un miliard de ori, capacitatea (ca viteză şi cantitate) de transmitere a fluxurilor de informaţii de mai multe mii de miliarde de ori. Schimbări care demultiplică puterea celor puternici şi deschid un larg orizont de posibilităţi diferitelor categorii de deţinători ai puterii de cumpărare.

Dacă ne referim numai la ultimii douăzeci de ani ai secolului al XX-lea, constatăm că noi centre ale industrializării si modernizării capitaliste, apărute în Lumea a Treia după război, au fost prinse în criza din anii 1980; noii "dragoni" formaţi în Asia de Est şi de Sud-Est au fost zdruncinaţi de criza de la sfîrşitul anilor 1990; sistemul economic etatist, URSS şi imperiul sovietic s-au prăbuşit, lăsind de-acum capitalismului, în mod incontestabil, întîietatea ca forţă transformatoare mondială. Conducătorii şi economiştii Statelor Unite, ai Fondului Monetar Internaţional şi ai Băncii Mondiale vorbesc despre "economie de piaţă"; de fapt însă, ei îndeamnă ca pretutindeni să i se lase cîmp liber capitalismului.

In acelaşi timp, capitalismul ţărilor din Triadă îşi reînnoieşte şi îşi demultiplică puterea transformatoare, prin mobilizarea cercetării ştiinţifice şi, din ce în ce mai mult, prin orientarea, uneori chiar prin controlarea ei. Astfel, dincolo de capitalîsmul industrial al secolului al XX-lea, un nou capitalism, bazat pe tehnoştiinţă, este în curs de afirmare. În acest proces, schimburile şi interdependenţele, inegalităţile şi disparităţile se accentuează: iar mondializarea, care acoperă o realitate indenegabilă (finanţare globală, probleme de mediu la nivel planetar, produse internaţionale, internet...), are şi o funcţie ideologică: justificarea unor decizii (sau indecizii) nejustificabile, luate de conducătorii anumitor firme sau ţări, şi acoperirea printr-o seducătoare alegorie a efectelor negative provocate de revenirea în forţă, pe toate meridianele, a unui capitalism liberal care tinde să scape de sub orice control.

Prima parte ne-a condus de la prădarea aurului din cele două Americi la acumularea de capital, şi de la capitalismul comercial la cel industrial. În această a doua parte vom urmări paşii făcuţi de la capitalismul industrial la capitalismul tehnoştiinţific, şi de la imperialisme la "mondializare", în spatele carora nu trebuie să uităm prezenţa foarte marilor firme, a capitalismelor dominante şi a marilor puteri.

4. DE LA "MAREA DEPRESIUNE" ECONOMICA LA "MARELE RĂZBOI" (1873-1914)

Înainte de a se ajunge la dominaţia capitalismului, viaţa economică era zguduită, oarecum periodic, de crize ce ţineau de condiţii meteorologice şi de recolte, de echilibre demografice sau de războaie. Întreaga fază de industrializare capitalistă se desfăşoară prin mişcări ciclice de o anumită regularitate: perioade de prosperitate şi de euforie frinate de cîte o recesiune sau întrerupte de cite o criză.

Pierderea punctelor de desfacere sau de aprovizionare din pricina unui război ori reconversiunea imediat după încheierea lui, restrîngerea pieţei populaţiei rurale din cauza recoltelor proaste sau, treptat, a dezvoltării excesive a capacităţilor de producţie, inteţirea concurenţei, scăderea profiturilor, legate de dificultatea realizării unei valori produse şi de scăderea preţurilor — toate acestea vor sta la baza "crizelor secolului al XIX-lea"[1].

"Marea Depresiune" economică, ce debutează cu criza din 1873 şi se va întinde pînă în 1895, deschide în acelaşi timp era celui de-al doilea capitalism industrial si epoca imperialismului, caracterizate în principal prin:

- dezvoltarea unei a doua generaţii de ramuri şi tehnici industriale;
- afirmarea mişcării muncitoreşti, care, în ţările industrializate, obţine concesii apreciabile;
- concentrarea capitalului şi emergenţa capitalului financiar;
- un nou val al colonizării şi expansiunii la scară mondială, care va conduce la "împărţirea lumii" si la "Marele Război".

1. "Marea Depresiune" economică (1873-1895)

La prima vedere, toate crizele care constituie această "Mare Depresiune" economică se înscriu pe linia "crizelor secolului al XIX-lea".

[1] C. Juglar, *Les Crises commerciales et leur retour périodique*, 1861, ed. a 2-a 1889; A. Aftalion, *Les Crises periodiques de surproduction*, 1913; M. Tougan-Baranowsky, *Les Crises industrielles en Angleterre*, 1912, trad. fr. 1913; J. Lescure, *Des Crises générales et periodiques de surproduction*, 1923; W. C. Mitchell, *Business Cycles*, 1927; A. C. Pigou, *Industrial Fluctuations*, 1929.

Anul 1873: crahul bursei din Viena este urmat de falimente bancare în întreaga Austrie, apoi în Germania; industria grea germană cunoaşte, o dată cu mobilizarea pentru război, cu construcţia de căi ferate şi vapoare, o puternică expansiune, aceasta "gripindu-se" însă din pricina creşterii costurilor şi a scăderii rentabilităţii; producţia de fontă scade cu 21% în 1874, iar preţul ei cu 37%; din cauza şomajului, mulţi dintre muncitori se întorc în mediul rural, astfel că, în octombrie 1875, baronul Von Oppenheim avea toate motivele să noteze: "în cincizeci şi şase de ani, nu a mai fost niciodată o criză atît de îndelungată"[4].

În Statele Unite lungimea căilor ferate construite progresase cu 50% între 1869 şi 1873; prin conjugarea speculaţiilor, cu insuficienţa mîinii de lucru şi creşterea costurilor, rentabilitatea scade, angajînd un adevărat vîrtej al panicii bursiere, soldate cu falimente ale mai multor bănci şi societăţi de căi ferate; cum construcţia căilor ferate asigura cel mai important punct de desfacere pentru producţia de fontă, preţul acesteia scade cu 27% între 1873 şi 1875; şomajul şi scăderea salariilor vor duce la o extindere a crizei inclusiv în domeniul construcţiilor şi al industriei textile. În Anglia exporturile scad cu 25% în perioada 1872-1875; numărul falimentelor creşte (7 490 în 1873, 13 130 în 1879); şomajul ia amploare, preţurile scad. Supracapacităţile de producţie sînt enorme: astfel, în 1873, atelierele de forjă puteau produce 2,5 milioane tone de şine de cale ferată, în vreme ce necesarul pentru consum, în acest domeniu, descreşte pînă la 500 000 tone; între 1872 şi 1881, preţul lor scade cu 60%.

Anul 1882: crahul bursier de la Lyon, urmat de falimentul Băncii Lyonului şi a Loirei, apoi de cel al Uniunii Generale şi de numeroase alte falimente bancare, dar şi industriale: mine, metalurgie şi, deopotrivă, construcţii, industria textilă sau a porţelanului. Corelată cu şomajul, scăderea salariilor. "Niciodată nu am văzut o asemenea catastrofă", declară un director de la Creditul Lyonez[5]. Venind după o perioadă de înflorire datorată aplicării "planului Freycinet", reducerea activităţii în domeniul lucrărilor publice, şi în special al construcţiei de căi ferate, se află la originea acestei "căderi" vertiginoase.

Anul 1884: "Panică la căile ferate", în Statele Unite; se reiau, într-adevăr, construcţiile în acest domeniu (4 300 km în 1878, 18 600 în 1882), dar în scurtă vreme ele îşi pierd din nou suflul (6 300 km în 1884). Companiile de căi ferate sînt prinse între, pe de o parte, concurenţa dintre ele, şi, pe de altă parte, creşterea costurilor de construcţie. Cursul acţiunilor de la Union Pacific se prăbuşeşte, urmat de cel al numeroaselor valori din

[4]Citat după P. Kindleberger, *Manias, Panics and Crashes*, 1978, p. 216, 251. Vezi de asemenea M. Flamant şi J. Singer-Kerel, *Crises et Récessions économiques*, p. 38 s. şi H. Heaton, *op. cit.*, t. II, p. 241 s.

[5]Citat după J. Bouvier, *Le Krach de l'Union générale*, PUF, 1960, p. 145

domeniul feroviar, apoi de falimente bancare şi de o încetinire a activităţii industriale, soldată cu noi falimente, şomaj şi scădere a salariilor (între 15 şi 22% în metalurgie, între 25 şi 30% în industria textilă). Profitînd de această criză, grupul Carnegie îşi consolidează poziţia, mai ales prin cumpărarea la preţuri foarte mici a uzinelor concurente.

Germania, care cunoscuse o lungă perioadă de "depresiune" economică, adoptă începînd cu 1879 calea protecţionismului şi a cartelizării (şaptezeci şi trei de carteluri create între 1879 şi 1885). Marea Britanie suportă repercusiunile acestor crize: exporturi mai dificile în ţările confruntate cu aceleaşi probleme economice, competiţie tot mai accentuată pe piaţă, încetinirea activităţii din economie, scăderea preţurilor *en gros*, creşterea şomajului (care atinge mai mult de 10% dintre muncitorii organizaţi în sindicate); această "depresiune" economică nu se va sfîrşi decît în 1886-1887.

Descoperirea zăcămintelor de aur în Africa de Sud, proiectul francez pentru Canalul Panama, deschiderea unor noi şantiere de căi ferate în Statele Unite, perspectivele unei noi dezvoltări economice în Argentina, Australia, Noua Zeelandă: se conturează noi perspective de profit, se încep noi speculaţii bursiere, conducînd, în cele din urmă, la noi blocaje.

Anul 1889: în Franţa, Societatea Metalelor, care se angajează într-o speculaţie de bursă legată de cupru, şi compania care se ocupa de construirea Canalului Panama dau faliment. Panică bursieră, criză a creditelor, "depresiune" economică ce conduc la o reacţie protecţionistă (tarifele Méline).

Anul 1890: în Marea Britanie, Banca Baring, care devenise agentul financiar al Republicii Argentina, cade victimă unei crize de încredere pricinuite de dificultăţile economice şi financiare şi de agitaţiile politice din această ţară; ea este obligată să îşi suspende plăţile; intervenţia Băncii Angliei şi a altor mari bănci engleze permite limitarea panicii din sectorul bancar. Se înregistrează însă o nouă "depresiune" economică, ce atinge mai întîi industria textilă, în special pe cea a bumbacului, apoi construcţiile navale şi metalurgia; ea se agravează o dată cu reducerea schimburilor comerciale cauzată de crizele care lovesc în 1893 Statele Unite, Argentina şi Australia.

Germania, orientată din ce în ce mai mult înspre cucerirea pieţelor externe, este şi ea atinsă de această criză. Cartelizarea sporită (o sută treizeci şi şapte de carteluri în funcţiune) deschide calea unui nou mod de regularizare a economiei.

Anul 1893: Statele Unite cunoscuseră pînă acum o perioadă de prosperitate, marcată de recolte foarte bune şi de reluarea activităţilor în construcţii, inclusiv în construcţiile de căi ferate; mari trusturi îşi afirmau puterea (Rockefeller, Carnegie, Morgan), iar în 1890 fusese instaurat un tarif protector pentru industrie (tariful McKinley). Din nou însă societăţile de căi ferate îşi văd profiturile scăzînd vertiginos; unele îşi suspendă

plăţile, iar cursul bursier al valorilor feroviare se prăbuşeşte; 491 de bănci dau faliment. "Depresiunea" economică se accentuează în 1894, o dată cu amploarea luată de şomaj şi cu micşorarea salariilor.

În cazul tuturor acestor crize, semnul cel mai spectaculos este de ordin bursier (panică, prabuşire a cursurilor) sau bancar (faliment al unei mari instituţii sau falimentări în lanţ). La bază, se regăseşte aceeaşi logică: marirea costurilor (de exemplu: creşterea salariilor, a preţului şinelor pentru căile ferate americane), reducerea punctelor de desfacere (scăderea puterii de cumpărare în mediul rural si în rîndul lucratorilor din alte sectoare, reducerea investiţiilor publice, dificultăţile intîmpinate pe pieţele externe), scăderea preţurilor de vînzare (concurenţă a preţurilor, război al tarifelor în cadrul căilor ferate americane) fac ca rentabilitatea să scadă, uneori brutal, realizarea valorii produse de către fiecare întreprindere să devină tot mai dificilă, concurenţa să se ascută, situaţia intreprinderilor din sectorul respectiv să devină tot mai precară. Orice poate atunci să declanşeze criza: un zvon bursier, pierderea unei pieţe de desfacere; o bancă sau o întreprindere care îşi încetează plăţile sint de ajuns pentru a pune în mişcare un angrenaj ce nu mai poate fi controlat.

În cazul crizelor din prima jumătate a secolului al XIX-lea, regularizarea se efectua printr-o dublă mişcare:

- prin scăderea preţurilor şi reducerea producţiilor, care antrenau o puternică reducere a valorii realizate şi deci eliminarea întreprinderilor vulnerabile, formă radicală a "epurării" periodice a capitalului;

- prin şomaj şi reducerea salariilor reale, care antrenau o scădere a consumului în rîndul muncitorilor, fapt ce contribuia la lărgirea crizei (şi deci a "epurării") şi permitea abordarea unei noi etape cu o forţa de muncă disponibilă la un "cost" mai mic.

In cazul crîzelor din perioada "Marii Depresiuni" economice se observă totodată o micşorare a preţurilor însoţită de afundarea şi apoi de reducerea producţiilor. Dar micşorarea respectivă constituie o "tendinţă însemnată" a acelor douăzeci de ani; astfel, din 1873 pînă în 1896, scăderea preţurilor *en gros* a fost de 32% în Marea Britanie, de 40% în Germania, de 43% în Franţa şi de 45% în Statele Unite. Este un proces care vizează cu precădere anumite produse, cum se întîmplă, de pilda, ca preţul fontei scoţiene, care scade cu 60% între 1872 şi 1886[6].

Se observă de asemenea o creştere a şomajului: în Marea Britanie, rata muncitorilor sindicalizaţi ajunşi în şomaj creşte vertiginos în perioadele de criză: ea urcă de la 1% în 1872 la mai mult de 11% în 1879, de la 2% în 1882 la mai mult de 10% în 1886, şi iarăşi de la 2% în 1889-1890 la 7,5% în 1893[7].

[6] M. Tougan-Baranowsky, *Les Crises industrielles en Angleterre*, ed a 2-a, 1912, trad. fr., Giard, Paris, 1913, p. 139.

[7] J. Lescure, *Des crises générales et périodiques de surproductions*, Sirey, 1923, p. 474

Cît privește salariile reale, ele tind în continuare să scadă, o dată cu fiecare nouă criză, în Statele Unite, ducînd la lupte dintre cele mai violente. Deja însă fenomenul este mult mai puțin pronunțat în Marea Britanie și în Franța. În Marea Britanie, dacă luăm ca bază 100 de unități în anul 1850, nivelul salariului real pentru un lucrător angajat cu normă întreagă ajunge de la 128 în 1873 la 176 în 1896; firește, el înregistrează anumite scăderi în perioadele de criză: de la 137 în 1876 la 132 în 1878, de la 137 în 1879 la 134 în 1880, de la 136 în 1881 la 135 în 1882 și, în fine, de la 166 în 1890 la 163 în 1892; dar, pe ansamblul intervalului pe care îl discutăm, el a crescut cu 37%[8].

Tabelul nr. 15
Modificările prețurilor *en gros* la sfîrșitul sec. al XIX-lea și începutul sec. al XX-lea*

perioada 1860-1913	Marea Britanie	Franța	Germania	Statele Unite
maximul perioadei	1873: 152	1872 / 1873 } 44	1873: 136	1865: 213 (1873: 136)
minimul perioadei	1896: 83	1896:82	1895 / 1896	1896 / 1897 } 75
maximul înaintea Marelui Război	1912 / 1913 } 116	1912 / 1913 } 116	1912 / 1913	1910: 113 (1912-1913: 112)

* Indice de bază 100=1901-1910
Sursă: F. Mauro, *Histoire de l'économie mondiale*, p. 400.

În Franța, salariul real crește cu aproximativ 25% între 1873 și 1896; această mișcare globală este însă "ritmată" de crize: stagnare în 1873, recul în 1876-1877, stagnare în 1883 și în 1887-1892[9]; iar creșterea de ansamblu a salariului real rămîne inferioară celei a productivității[10].

Putem vedea aici începutul unei transformări a modului de regularizare capitalistă: rigiditatea față de scăderea salariului real în perioadele de criză, în acele țări în care clasa muncitoare reușește să stabilească un raport de forță suficient de favorabil pentru ea.

În paralel, patronatul organizează capitalismul: formarea unor întreprinderi sau grupuri de mari dimensiuni (Statele Unite, Marea Britanie),

[8] După A.G. Pigou, *Industrial Fluctuations*, Mac Millan, Londra, 1929, p. 385.
[9] J. Lhomme, "Le pouvoir d'achat de l'ouvrier français au cours d'un siècle: 1840-1940", *Le Mouvement social*, aprilie-iulie 1968; J. Singer-Kerel, *Le Coût de la vie en France de 1840 à 1954*.
[10] Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, t. III și IV.

înființarea de carteluri (Germania), organizații profesionale (Franța). Și aici încep să se instaureze elementele unui nou mod de regularizare a economiei capitaliste.

Desigur, ar fi exagerat să considerăm ca diametral opuse modul de regularizare pe care îl observăm în timpul "Marii Depresiuni" economice din 1873-1896 și cel din primele două treimi ale secolului; dar trebuie să remarcăm că în această privință are loc o primă schimbare fundamentală.

În fond, cum să caracterizăm această "Mare Depresiune" economică de la sfîrșitul secolului al XIX-lea?

Orice criză capitalistă rezultă din jocul a patru contradicții fundamentale:

W - între capital și muncă, mai concret între întreprinderile capitaliste și clasele muncitoare;

X - între capitalismele naționale;

Z - între capitaliști (fie din același sector, fie din sectoare diferite);

Y - între capitalismele dominante și popoare, țări sau regiuni dominate.

În această perioadă, contradicțiile W și X ni se par a fi determinante:

- clasele muncitoare se organizează, se afirmă și ajung să cîntărească greu în funcționarea capitalismelor naționale, lucru care explică, în Franța și Marea Britanie, creșterea salariului real;

- ascensiunea capitalismelor german și nord-american pune sub semnul întrebării hegemonia, pînă atunci indiscutabilă, a capitalismului britanic, ceea ce face de înțeles faptul că "Marea Depresiune" afectează în principal economia britanică.

Contradicția Y acționează într-o manieră complexă, căci, pe de o parte, apar noi structuri capitaliste (concentrare, centralizare a capitalului, formare a capitalului financiar), iar pe de altă parte, dezvoltarea noilor sectoare va compensa lipsa de suflu a industriilor din prima generație.

În ce privește apoi contradicția Z, ea nu pare să reprezinte aici un factor de criză; ea ajută, mai degrabă, la soluționarea crizei, prin extinderea capitalismului la scară mondială, prin exporturile de capitaluri și colonializare.

2. *Sfîrșitul hegemoniei britanice*

Care *gentleman* s-ar putea îndoi de superioritatea britanică? Toate clasele înstărite ale Europei vădesc o adevărată anglomanie. Moda britanică dă tonul eleganței masculine. Sporturile englezești sînt tot mai mult copiate sau adaptate: *base-ball, basket-ball, football, lawn-tennis, rugby*; se deschide o eră a *match*-urilor și a *fair-play*-ului: influența britanică este incontestabilă, chiar dacă un francez, Pierre de Coubertin, este cel care lansează și concretizează ideea renașterii Jocurilor Olimpice la Atena, în 1896. Administrația și trupele britanice sînt prezente peste tot în lume; turiștii britanici invadează zonele cele mai agreabile de pe malul Mediteranei sau explorează ținuturi îndepărtate; Rudyard Kipling "constată"

Tabelul nr. 16
Balanţa plăţilor curente ale Marii Britanii*

	balanţa comercială	emigranţi, turişti, guverne	transporturi maritime	profituri, dobînzi, dividende	asigurări, curtaj, comisioane	sold net total
1876-1880	-124	-9	+54	+88	+16	+25
1806-1900	-159	-11	+62	+132	+16	+40
1911-1913	-140	-22	+100	+241	+27	+206

*În milioane de lire sterline (media anuală a fiecărei perioade).
Sursă: A.H. Imlah, citat după Ph. Daene şi W.A. Cole, *British economic Growt*, t. II, p. 36.

Tabelul nr. 17
Producţia de cărbune, fontă şi oţel în Marea Britanie, Germania şi Statele Unite*

1. cărbune

	Marea Britanie	Germania	Statele Unite
1871	117	29	42
1880	147	47	65
1890	182	70	143
1900	225	109	245
1913	292	190	571

2. fonta şi oţel

	Marea Britanie		Germania[a]		Statele Unite	
	fontă	oţel	fontă	oţel	fontă	oţel
1880	7,9	3,7	2,7	1,5	4,8[b]	1,9[b]
1890	8,0	5,3	4,7	3,2	10,1	4,7
1900	9,1	6,0	8,5	7,4	20,4[c]	17,2[c]
1910	10,2	7,6	14,8	13,1	30,8[d]	31,8[d]

*În milioane de tone.
a. Inclusiv Luxemburg. b. Media în 1881-1885. c. Media în 1901-1905. d. Media în 1911-1915.

Surse: J.H. Claphan, *The economic Development of France and Germany (1815-1915)*, Cambridge University press, 1951, p. 281 şi 285, şi S.B. Clough, *Histoire économique des États-Unis*, 1865-1952, p. 28 şi 33.

grandoarea şi responsabilitatea omului alb, al cărui reprezentant de frunte ar fi englezul; după ce a participat la războiul împotriva burilor, Baden Powell întemeiaza *scoutism*-ul şi publică în 1908 *Scouting for Boys*; trecuseră atunci mai bine de cincisprezece ani de cînd Conan Doyle crease personajul lui Sherlock Holmes, elegantă sinteză de pragmatism şi rigoare, de intuiţie şi deducţie.

Puterea, prosperitatea, bogăţia Marii Britanii sînt evidente. Londra este cea mai importantă capitală din lume. Lira sterlină este moneda internaţională. Dominaţia britanică se întinde pe cele cinci continente, iar capitalismul britanic obţine de pretutindni beneficii importante (vezi tabelul 16).

Tabelul nr. 18
Rata creşterii per deceniu a produsului total si a produsului pe cap de locuitor

1. Produsul total

	Marea Britanie	Franţa	Germania	Statele Unite
1885-1894... 1905-1914	23,8	15,7[a]	32,9[c]	44,7
1905-1914... 1925-1929	14,0	18,4[b]	17,7[d]	36,7[e]
1925-1929... 1954	16,3	11,5	26,5	33,2

2. Produsul pe cap de locuitor

	Marea Britanie	Franta	Germania	Statele Unite	Japonia
1885-1894... 1905-1914	11,4	13,5[a]	17[c]	20,1	25,5
1905-1914... 1925-1929	5,2	16,1[b]	7,3[d]	16,5[e]	32,8
1925-1929... 1952-1954	11,3	10,0	12,5	19,2	9,9

a. 1861-1870... 1890-1900. b. 1896-1929. c. 1880-1889... 1905-1913. d. 1895-1904... 1925-1929. e. 1900-1909... 1925-1929.

Sursa: W.W.Rostow, *op. cit.*, t. V-1, V-6, V-8 şi V-12.

Şi totuşi un oarecare declin începe să se contureze, primul semn constituindu-l crizele din perioada 1873-1896; ele nu au, într-adevăr, acelaşi efect pentru toate capitalismele naţionale: în Statele Unite şi în Germania ele acompaniază viguroasa dezvoltare a reţelelor de căi ferate, a industriei cărbunelui, oţelului şi a construcţiilor navale; în Marea Britanie ele marchează oboseala unui capitalism în plină maturitate şi în plină putere.

Dovadă stau evoluţiile industriilor de bază ale primei industrializări: cărbune, fontă, oţel (tabelul 17).

În 1871, şi apoi în 1880, Marea Britanie producea mai mult cărbune decît Statele Unite şi Germania la un loc; în 1913, producţia sa abia dacă depăşeşte jumătate din cea a Statelor Unite. Iar în ce priveşte oţelul, ea este surclasată rapid de Statele Unite şi depăşită de Germania încă din 1900.

În general vorbind, noile capitalisme german şi nord-american beneficiază de o dinamică a creşterii net superioară celei a "vechilor" capitalisme francez şi englez.

De la "Marea Depresiune" economică pînă în preajma "Marelui Război", creşterea este de două ori mai rapidă în Germania decît în Franţa şi de două ori mai rapidă în Statele Unite decît în Marea Britanie. Iar, în medie, superioritatea creşterii americane se va menţine pînă după cel de-al doilea război mondial.

În ultima treime a secolului al XIX-lea se poate vorbi, aşadar, de începerea unui relativ declin al capitalismului britanic (însoţit de cel francez), în vreme ce se declanşează o puternică ascensiună a capitalismelor german şi nord-american.

Tabelul nr. 19
Participarea principalelor ţări industrializate la producţia industrială mondială*

	Marea Britanie	Franţa	Germania (RFG)	Rusia (URSS)	Statele Unite	Japonia	restul lumii
1870	32	10	13	4	23	-	18
1881-1885	27	9	14	3	29	-	18
1896-1900	20	7	17	5	30	1	20
1906-1910	15	6	16	5	35	1	22
1913	14	6	16	6	38	1	19
1926-1929	9	7	12	(4)	42	3	23
1936-1938	9	5	11	(19)	32	4	20
1963	5	4	(6)	(19)	32	4	30

*În procente.
Sursă: W.W. Rostow, *op. cit.*, t. II-2, p. 52.
Observaţie: În această perioadă, partea Belgiei scade de la 3% la 1%; cea a Italiei creşte de la 2 la 3%, pentru a reveni la 2%; cea a Scandinaviei creşte de la 1% la 2%, ca şi cea a Canadei.

Tabelul nr. 20
Repartiţia pe ţări a comerţului mondial*

	Marea Britanie	Franţa	Germania (RFG)	restul Europei	Statele Unite	restul lumii
1880	23	11	10	27	10	19
1913	16	7	12	29	11	25
1928	14	6	9	22	14	35
1938	14	4	9	20	10	43
1948	12	5	(2)	22	16	43
1958	9	5	(8)	26	14	38

*În procente.

Sursă: W. W. Rostow, *op. cit.*, t. II-8, p. 71-73.

Cota Marii Britanii din producţia industrială mondială scade de la 32% în 1870 la 14% în preajma "Marelui Război" şi la 9% înaintea crizei din 1930; în schimb, cota Statelor Unite urcă de la 23% la 38% şi 42%.

Marea Britanie acoperea un sfert din schimburile comerciale efectuate în lume în 1880, o şesime în 1913 şi numai o optime în 1948.

Acest declin, acest recul — repetăm — nu este decît relativ; pe ansamblu, producţiile, schimburile comerciale continuă să crească; investiţiile în străinătate se înmulţesc, Marea Britanie fiind prezentă, activă, influentă în întreaga lume. Dar, faţă de "salturile înainte" ale capitalismelor german, nord-american şi apoi japonez, ea nu mai are acea forţă care i-ar permite să se menţină în frunte.

Se constată, acum, "slăbirea spiritului întreprinzător şi inovator", precum şi dezvoltarea unei "mentalităţi de rentier" — ambele legate de avantajele pe care le prezintă primirea cu regularitate a unor venituri importante din exterior.

> După o prelungită perioadă de depresiune economică, agricultura engleză a supravieţuit cu preţul convertirii metodelor sale celor mai încercate, dar a devenit incapabilă să satisfacă mai mult de 40% din necesarul de hrană al ţării, astfel că, fără să fi cunoscut un veritabil declin în privinţa beneficiilor, ea a trebuit să se resemneze cu un loc secundar şi să spere într-un sprijin din partea guvernului: nu l-a obţinut decît puţin cîte puţin, în timpul războiului, şi i-a fost retras complet începînd cu 1921. Marile industrii de bază au persistat adeseori în folosirea tehnicilor consacrate, închizîndu-se în faţa inovaţiilor celor mai promiţătoare: siderurgiştii au fost mult prea fideli procedeelor Bassemer şi Siemens, iar cei din industria bumbacului au avut mari reticenţe cînd s-a pus problema adoptării, după 1900, a ţesutului circular şi, mai tîrziu, a maşinilor automatice. Industria chimică, noile întreprinderi din sectoare precum energia electrică, producerea

cauciucului, construcţia de biciclete sau de automobile s-au dezvoltat într-un ritm foarte lent"[11].

Pe ansamblu, în perioada de dinaintea primului război mondial, capitalismele vechi — englez şi francez — sînt ajunse din urmă, apoi depăşite de noile capitalisme — german şi nord-american. În bună parte, acest lucru se petrece o dată cu crizele care marchează sfîrşitul secolului al XIX-lea.

Un alt proces de fond ce caracterizează această perioadă este afirmarea claselor muncitoare.

3. *Afirmarea claselor muncitoare*

Procesul acesta este, cu siguranţă, cel mai important, întrucît marchează trecerea de la o fază în care capitalismul s-a dezvoltat utilizînd o mînă de lucru dezrădăcinată, dependentă, aservită, copleşită de realităţi, la o fază în care burghezia capitalistă trebuie să ţină seama de o clasă muncitoare care devine conştientă de sine, care se organizează şi care impune, în cele din urmă, un nou raport de forţe.

Procesul despre care vorbim are loc în cadrul unei transformări mai largi a societăţii, provocate tot de industrializarea capitalistă:

— Extinderea în continuare a *salarizării*: în Marea Britanie, 80% din populaţia activă este salariată la sfîrşitul secolului al XIX-lea, 63% în Statele Unite în 1880, 66% în Germania în 1902, 58% în Franţa în 1911; salariaţii din lumea capitalistă sînt de-acum de ordinul milioanelor, depăşindu-i cu mult, ca număr, pe micii producători independenţi din agricultură, comerţ şi meşteşugărit.

— Accentuarea *urbanizării*: la începutul secolului al XX-lea, Londra numără mai mult de 4 milioane de locuitori, Glasgow, Manchester, Birmingham şi Liverpool ating un milion de locuitori, iar alte patruzeci de oraşe britanice au mai mult de 100 000. Cota populaţiei americane din oraşele cu mai mult de 8 000 de locuitori ajunge de la 23% în 1880 la 32% în 1900 şi 44% în 1920. Cea a populaţiei germane trăind în aglomeraţii de mai mult de 2 000 de locuitori creşte de la 41% în 1880 la 60% în 1910. Acest procentaj atingea în anul respectiv 78% în Marea Britanie, 46% în Statele Unite şi 44% în Franţa. Se creează astfel noile condiţii pentru acţiunea colectivă.

În acest context, *consolidarea claselor muncitoare* poate fi percepută, înainte de toate, prin cîteva cifre:

— În Marea Britanie, numărul lucrătorilor din industrie creşte de la 5,7 milioane în 1881 la 8,6 milioane în 1911 (dintre care 6,2 în industriile

[11] R. Marx, *Le Déclin de l'économie britannique (1870-1929)*, p. 8; vezi de asemenea A. Siegfried, *La Crise britannique au XXe siècle*.

manufacturiere, 1,2 în mine şi 1,2 în construcţii), la care se adaugă 1,5 milioane de salariaţi în transporturi.

— În Statele Unite, populaţia angajată în sectorul secundar creşte de la 23% din totalul populaţiei active în 1870, la 31% în 1910; numărul salariaţilor din industrie (numai în uzine) ajunge de la 2 milioane în 1870 la 4,5 în 1899, 6,2 în 1909 şi 8,4 în 1919.

— În Germania, procentajul persoanelor care lucrează în industrie creşte de la 41% în 1895 la 43% în 1907; numărul muncitorilor se ridică de la 5,9 la 8,6 milioane, lor adăugîndu-li-se, la cele două date, 300 000 de lucrători la domiciliu.

— În Franţa, efectivele clasei muncitoare au ajuns de la 3 milioane la sfîrşitul secolului al XIX-lea la 5 milioane în preajma "Marelui Război". Transformările din sectorul manufacturier sînt substanţiale: între 1850 şi 1910, numărul locurilor de muncă din cadrul activităţilor meşteşugăreşti scade de la 2,5 milioane la 0,9, iar al celor din întreprinderile industriale creşte de la 1,2 la 4,5 milioane.

Astfel, în cele patru mari ţări capitaliste, clasele muncitoare însumează aproximativ 30 de milioane de bărbaţi şi femei; iar pe ansamblul ţărilor marcate de industrializarea capitalistă, în jur de 40 de milioane. Totodată, aceşti lucrători devin conştienţi de solidaritatea lor şi, treptat, de forţa pe care o reprezintă.

Există, în continuare, nenumărate forme de *rezistenţă în faţa opresiunii şi exploatării*. Să-l lăsăm să vorbească despre aceasta pe F. W. Taylor, care a pornit ca muncitor, ajungînd apoi maistru şi, mai tîrziu, promotorul "organizării ştiinţifice a muncii":

> În acest atelier de maşini-unelte, aproape toate muncile erau platite la bucată. Atelierul mergea zi şi noapte, vreme de cinci nopţi şi şase zile pe săptămînă. Existau două echipe de muncitori, una de noapte şi una de zi.
>
> Noi, muncitorii, stabilisem între noi producţia zilnică ce urma să fie realizată la fiecare dintre lucrările executate în atelier. Limitam producţia cam la o treime din ce am fi putut face cu destulă uşurinţă. Ne consideram îndreptăţiţi să procedăm astfel, dată fiind plata la bucată Cînd am ajuns şef de echipă, muncitorii care au trecut în subordinea mea si care, firește, ştiau că eram la curent cu tot acest joc al limitării deliberate a producţiei şi al "lîncezelii" sistematice m-au căutat imediat şi mi-au spus: "Acum, Fred, doar n-o să te faci şi tu un zbir ca ei, nu?" Eu le-am răspuns:
>
> "Dacă vreţi să spuneţi că vă e teamă c-am să fac să se producă mai mult decît înainte, atunci aveţi dreptate. Îmi propun să scot mai mult de la aceste maşini. Vă amintiţi că, atunci cînd lucram împreună cu voi, v-am fost un tovarăş statornic. Nu am depăşit niciodată ritmul pe care îl stabilisem cu toţii. Acum însă, sînt de partea cealaltă a baricadei. Am acceptat un post în conducerea companiei şi trebuie să vă spun deschis

că voi încerca să obţin o producţie mai mare." El mi-au replicat: "O să ajungi un ticălos ca toţi ceilalţi"[12].

Taylor face de altfel un element-cheie din diagnosticul său:

> Lîncezeala, adică munca încetinită în mod deliberat, pentru a nu se realiza o zi normală de lucru, "tactica soldatului", cum se spune în ţara noastră, "trasul mai moale", cum se zice în Anglia sau în Scoţia, constituie modul în care se acţionează, în general, în unităţile industriale şi, totodată, un comportament foarte des întîlnit la lucrătorii din construcţii. Autorul afirmă, fără teama de a se vedea contrazis, că lîncezeala aceasta reprezintă boala cea mai gravă de care sînt atinşi muncitorii din Anglia şi America[13].

Există apoi *grevele*: din ce în ce mai puternice, din ce în ce mai lungi, mai ales în perioadele de criză.

Mişcarea grevistă americană care culminează în 1877 cu "Comuna din Pittsbourg" şi greva lucrătorilor de la căile ferate. În Franţa, greva din Anzin, în 1884, şi din Decazeville, în 1886; în Statele Unite, mai mult de trei mii de greve şi mai mult de un milion de greviştі între 1881 şi 1886, cele mai importante fiind greva de la căile ferate (1884-1886) şi greva din mai 1886 pentru ziua de muncă de opt ore: 80 000 de greviştі, la Chicago, iar în urma unei provocări, arestarea capilor mişcarii, condamnarea şi spînzurarea lor. În 1885, greva docherilor, care paralizează portul Londrei.

Grevele minerilor americani în 1893, iar în 1894, greva Pullman, înăbuşită prin aplicarea aşa-numitului *Sherman anti-trust Act* şi prin aruncarea în închisoare a conducătorilor ei. În Franţa, greva ţesătorilor din Roanne şi cea a sticlarilor din Carmaux, în 1895. În Germania, în acelaşi an, este pusă în aplicare o nouă strategie, prin care mişcarea grevistă se concentra într-o singură întreprindere.

Din nou, greve ale minerilor americani în 1899 şi 1902, ale muncitorilor din Creusot în 1899, ale docherilor din portul Marsilia în 1900, ale minerilor din Montceau-les-Mines în 1901, iar în 1902, ale minerilor din întreaga Franţă. În Germania, greve în industria textilă şi cea minieră în 1905; în Franţa, greve ale minerilor din Nord în 1905 si ale lucrătorilor feroviari în 1910. În Statele Unite, greve ale muncitorilor forestieri din Louisiana în 1910 şi ale muncitorilor din industria textilă în 1912-1913...

Trebuie luată în considerare, de asemenea, dezvoltarea organizaţiilor muncitoreşti: sindicate, burse de muncă, organizaţii de întrajutorare, partide.

În Marea Britanie, unde mişcarea muncitorească — în ciuda slăbirii ei

[12] F. W. Taylor, "Témoignage devant la commission d'enquête de la Chambre des Représentants", 1912, după *La Direction scientifique des entreprises*, Ed. Marabout, 1967, p. 105, 106.

[13] *Principles of scientific Management*, 1911, trad. fr. după *La Direction scientifique des entreprises*, *op. cit.*, p. 22.

în anii 1870 — beneficiază deja de o îndelungată experienţă, numărul lucrătorilor sindicalizaţi creşte simţitor: 1,1 milioane în 1876, 2,2 milioane în 1900, 4,1 milioane în 1913; curentele socialiste reînvie în anii 1880; primii reprezentanţi ai muncitorilor sînt aleşi în 1892; va trebui însă ca sindicatele să se decidă să participe la un Comitet pentru reprezentarea muncii (*Labour representation Committee*, 1900), pentru ca *Labour Party* să se poată înfiinţa, el nereuşind la vremea aceea să se impună în sistemul bipolar britanic; în 1914, din cei 1 600 000 de aderenţi, 1 570 000 sînt sindicalişti.

În Franţa, mişcarea muncitorească se organizează în condiţiile unei adevărate forfote a curentelor de gîndire, a sectelor şi tradiţiilor, în contextul sciziunilor şi al permanentelor dezbateri de la sfîrşitul secolului al XIX-lea (419 000 membri de sindicat în 1895, 750 000 în 1905); iar cînd diferitele forţe socialiste se reunesc în Secţiunea Franceză a Internaţionalei Muncitoare (SFIM, 1905), CSM (Confederaţia Stîngii Muncitoare) afirmă la Congresul de la Amiens (1906) totala autonomie a mişcării sindicale, care reprezinta în sine, împreună cu arma grevei generale, forţa care va răsturna capitalismul; numărul lucrătorilor sindicalizaţi depăşeşte un milion în 1912; aderenţii la SFIM ajung de la 30 000 în 1905 la 90 000 în 1914, iar la alegeri, numărul sufragiilor socialiste creşte de la 880 000 în 1906 la 1 440 000 în 1914.

În Germania, după legile de excepţie votate în 1878 împotriva socialiştilor şi după o dură perioadă de acţiune semi-clandestină, social-democraţia înregistrează un prim succes în 1884, cu 550 000 de sufragii şi 24 de reprezentanţi aleşi; ea îşi va lărgi apoi considerabil influenţa, ajungînd, în 1903, la 3 milioane de sufragii şi 81 de reprezentanţi aleşi, iar în 1912, la peste 4 milioane de voturi şi 110 deputaţi. În paralel, se dezvoltă sindicatele: 300 000 de membri sindicali în 1890, 680 000 la sfîrşitul secolului, 2,5 milioane în 1913; acordul de "paritate", adoptat de Congresul de la Mannheim, în 1906, obligă partidul şi organizaţia sindicală să ia în comun decîziile importante.

În fine, în Statele Unite, mişcarea sindicală se întăreşte în ritmul crizelor, al grevelor şi al represiunii. "Cavalerii muncii" ajung de la 110 000 în 1885 la 729 000 în 1886, pentru a scădea în 1890 la 100 000 de membri; unele organizaţii îşi sporesc rîndurile în urma cîte unei mişcări de protest reuşite: *American Railway Union* (150 000 de membri în 1893), Federaţia Minerilor Americani (100 000 de aderenţi în 1897); *American Federation of Labor* se dezvoltă mai mult decît alte organizaţii, dar într-un ritm ceva mai prudent: 100 000 de aderenţi în 1886, 250 000 în 1892, 2 milioane în 1912.

În total, există în lume, în 1913, aproximativ 15 milioane de lucrători sindicalizaţi.

Efect de masă şi pondere electorală; manifestaţii de stradă, greve, vărsări de sînge, organizaţii sindicale, burse de muncă, organizaţii de întrajutorare, cooperative, partide şi mişcări — toate la un loc fac ca, pentru

mişcarea specifică a fiecărei ţări, raportul de forţe să se modifice. Clasa muncitoare — chiar dacă în continuare ţinută deoparte, în anumite privinţe — va avea de-acum înainte un cuvînt de spus în viaţa fiecărei regiuni şi în cea a naţiunii. Iar noul raport de forţe care se instituie este cel care va explica viitoarele cuceriri şi ameliorări din lumea muncii la acest sfîrşit de secol al XIX-lea şi început de secol al XX-lea.

Din noul raport de forţe rezultă tendinţa de *creştere a salariului real* în principalele patru ţări capitaliste. Între anii 1870 şi perioada de dinaintea războiului din 1914, salariile reale s-au mărit în medie cu o cincime în Germania şi cu două cincimi în Franţa[14]. În paralel, se manifestă cît se poate de limpede şi tendinţa de *scurtare a timpului de lucru*. Unii analişti ar putea susţine aici că, în perioada respectivă, productivitatea a fost suficient de ridicată pentru "a face posibile", din punctul de vedere al capitalului, astfel de concesii; cu siguranţă, numai că fără modificarea raportului de forţe, ar fi fost infinit mai puţin probabil ca ele să se fi făcut.

Acest nou raport de forţe explică de asemenea importanţa *legilor sociale* care s-au votat atunci. În Marea Britanie mai întîi, *Employers and Workmen Act* din 1875, care înlocuieşte *Master and Servant Act* din 1867; apoi legile din 1875 şi 1876, care autorizează pichetele de grevă nonviolente şi acordă un statut legal oricărei *Trade Union*. În Germania, legile iniţiate de Bismarck, în dorinţa de a institui anumite protecţii: legile privind asigurările de sănătate (1883); asigurările în caz de accident (1884) şi asigurările de bătrîneţe; pensionarea la şaizeci de ani (1889). În Franţa, legea prin care se stipulează libertatea de asociere (1884), legile privind durata zilei de muncă (1874, 1892 şi 1900), igiena şi securitatea (1893), accidentele de muncă (1898), pensionările (1905), ziua de odihnă săptămînală (1906). În Marea Britanie, în continuare, legea din 1906 care facilitează activitatea sindicală; legea din 1908 referitoare la pensionarea muncitorilor şi, în acelaşi an, legea care reglementează munca la domiciliu; legea din 1911 care instituie indemnizaţii de şomaj şi lărgeşte cîmpul asigurărilor medicale. În Statele Unite, o serie întreagă de state adoptă legi cu caracter social, printre care: ziua de lucru de opt ore pentru mineri, reglementarea muncii copiilor, legea cu privire la accidentele de muncă.

Acest nou raport de forţe determină totodată Biserica să "se aplece" asupra problemelor sociale: Leon al XIII-lea publică în 1891 enciclica *Rerum novarum*, unde, referindu-se la "bogaţi şi patroni"[15], spune: "Ei nu trebuie să îl trateze pe muncitor ca pe un sclav; drept este să îi respecte demnitatea de om, sporită încă de aceea de creştin. Munca fizică (...), departe de a fi

[14] După G. Kucynski, *Die Geschichte der Lage der Arbeiter*, citat după J.-A. Lesourd şi C. Gerard, *Histoire économique, XIXe-XXe siècles*, t. I, p. 103. Evaluări naţionale mai recente confirmă aceste estimări care, în orice caz, nu pot indica decît nişte tendinţe

[15] *Encycliques et messages sociaux*, prezentate de H. Guitton, Dalloz, 1948, p. 64.

un motiv de ruşine, îl onorează pe om (...). Ruşinos şi inuman este să te foloseşti de om ca de un simplu aducător de profit şi să nu îl preţuieşti decît în funcţie de puterea braţelor sale". El se referă apoi şi la "bietul muncitor"[16]: "El trebuie să efectueze complet şi întocmai munca la care s-a angajat prin contract liber şi conform echităţii. El nu trebuie să îi aducă patronului nici un prejudiciu, nici în ce priveşte bunurile acestuia, nici în privinţa persoanei lui. Înseşi revendicările sale trebuie să fie lipsite de violenţă şi să nu ia niciodată forma răzvrătirii. El trebuie să se ferească de acei oameni perfizi care, prin discursuri mincinoase, sădesc în el speranţe nechibzuite". Căci "în societate, cele două clase sînt menite prin firea lucrurilor să se unească armonios si să se ţină reciproc într-un echilibru desăvîrşit. Ele au o nevoie imperioasă una de cealaltă; nu poate exista capital fără muncă, şi nici muncă fără capital"[17]. Pentru un lector avizat, sugestia care urmează denotă totuşi o anumită prudenţă: "Considerăm însă mai potrivit, în actualele condiţii ale vieţii sociale, să se modereze întrucîtva, în măsura posibilităţii, contractul de muncă prin elemente împrumutate din contractul social".

In fine, acest nou raport de forţe explică şi convingerea pe care o au nenumăraţi socialişti, anarhişti şi comunişti cu privire la iminenta prăbuşire a sistemului capitalist[18]. Lafargue (1882): "Revoluţia este aproape (...) va fi suficientă o ciocnire între doi nori pentru a se declanşa explozia umană". Kropotkin (1883): "Domnilor, credeţi-mă, revoluţia socială este aproape. În mai puţin de zece ani, ea va izbucni. Trăiesc in mijlocul muncitorilor şi o spun cu tărie". Emile Pouget, în *Le Pere Peinard* [*Moş Trudă*] (1889): "Vă daţi seama ce s-ar întîmpla dacă, în două săptămîni, nu ar mai fi cărbune? Uzinele s-ar opri, marile oraşe nu ar mai avea gaz, căile ferate ar amorţi (...). Dintr-o dată, aproape tot poporul ar trece la odihnă. Asta i-ar lăsa timp să mediteze; el ar înţelege că patronii îl fură în chip murdar şi, atunci, s-ar putea foarte bine să sară şi să îi cam scuture de purici". Guesde (1897): "Începutul secolului viitor va însemna începutul unei noi ere". Ceva mai prudent, scriitorul american Edward Bellamy plasează abia în anul 2000 desăvîrşirea societăţii socialiste, aşa cum o descrie el în *Looking Backward* [*Privind înapoi*] (1888).

4. *O nouă eră a capitalismului industrial*

Concurenţa dintre capitalişti se ascute, mai ales în sectoarele primului val al industrializării; rivalitatea marilor capitalisme naţionale devine tot mai dură; clasele muncitoare se organizează şi constrîng capitalul la

[16] *Ibid.*, p. 64.
[17] *Ibid.*, p. 63.
[18] Vezi *Histoire générale du socialisme*, t. II, şi E. Dolleans, *op. cit.*, t. II.

concesii apreciabile; crizele se extind; unii văd moartea capitalismului ca fiind foarte apropiată.

Deja însă conducătorii capitaliști se adaptează, deschid noi perspective, modifică terenul confruntărilor.

În fața claselor muncitoare organizate, mai întîi.

Legile sociale? Întotdeauna se găsesc patroni care să le condamne, precum Henri Schneider, intervievat de *Le Figaro* în 1897: "Intervenția statului în problemele muncitorilor este o greșeală, o foarte mare greșeală (...). Nu pot admite un prefect la o grevă (...). Ca și reglementarea muncii femeilor și a copiilor (...). Se pun prea multe opreliști. Iar ziua de muncă de opt ore e încă o marotă (...). Peste cinci sau șase ani nimeni n-o să se mai gîndească la asta; cine știe ce or să mai găsească atunci (...). Eu cred că un muncitor bun poate foarte bine să lucreze zece ore și că e liber să muncească și mai mult, dacă îi face plăcere..."[19] Se găsesc apoi și patroni care să le ignore. Dar tot mai mulți se resemnează ori le acceptă, unii din interes, alții din filantropie.

Grevele? Ele sînt combătute cu duritate. Apel la forțele polițienești sau la armată, în Franța; la detectivi și la miliții (mai ales la agenția Pinkerton), sau la trupele federale, în Statele Unite[20]. În Franța, Curtea de Casație confirmă, încă în 1907, că patronul nu este obligat să îi păstreze pe muncitorii greviști, "considerînd că muncitorul care intră în grevă face imposibilă, prin actul său voluntar, executarea în continuare a contractului de muncă ce îl lega de angajatorul său; că acest act, chiar dacă nu îi este interzis prin legea penală, constituie nu mai puțin din partea sa, oricare ar fi motivele invocate, o întrerupere a pomenitului contract"[21].

Treptat însă, dreptul la grevă va fi admis, așa cum o cerea Jaures în *L'Humanite*, în 1904: ca "aplicare a uneia dintre clauzele implicite și esențiale ale contractului modern de muncă"[22]. Iar greva va fi integrată într-un dispozitiv instituționalizat de negociere colectivă...

Frînarea producției? Aici, efortul patronal a fost neobosit. Multă vreme, el a vizat sistemul de salarii. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, plata "la bucată" nu mai este eficientă: "Nu e mai puțin adevărat, notează economistul Leroy-Beaulieu, că, oricît de utilă, oricît de necesară este munca în acord, ea poate dauna, în anumite cazuri, relațiilor dintre muncitori și patroni și că e nevoie de un mare spirit al justiției și concilierii pentru funcționarea ei pașnică"[23]. Or, observă el în alt loc, "ostilitatea

[19] Citat după Jean Bron, *Histoire du mouvement ouvrier français*, t. II, p. 73.

[20] "Pot să angajez jumătate din clasa muncitoare și să omor cealaltă jumătate", Gould, citat după M. Debouzy, *op. cit.*, p. 149.

[21] B. Edelmann, *La Legalisation de la classe ouvrière*, p. 33.

[22] Citat de B. Edelmann, *ibid.*, p. 38.

[23] P. Leroy-Beaulieu, *Traité d'économie politique*, citat după B. Mottez, *Système des salaires et politique patronale*, CNRS, 1966, p. 122.

populară pentru munca în acord (...) pare să crească pe zi ce trece, în loc să se diminueze o dată cu căpătarea deprinderilor necesare"[24]. F.W. Taylor, care a trait această experienţa, este mai realist: "Atunci cînd un muncitor a văzut că preţul obiectului pe care îl produce scade de doua sau de trei ori pentru că el a lucrat mai repede şi şi-a crescut randamentul, ajunge să nesocotească interesul patronului si se încăpăţînează în hotărîrea de a nu mai suporta reduceri de tarif, dacă lîncezeala îl poate ajuta să le evite". Sau, încă: acest sistem "instituie un dezacord permanent între patroni şi muncitori; el îi face pe aceştia din urmă să se prefacă în faţa primilor; iar pe patroni îi obligă să pară neîndurători si hapsîni, în ochii muncitorilor, chiar dacă ei nu sînt aşa"[25].

Sînt inventate acum numeroase alte sisteme de salarii: primele salariale, precum "tariful Lallemand" aplicat în 1888, prezentat sumar în 1899 şi mai sistematic în 1912, tarif despre care autorul său spunea: "Cred că sistemul meu este primul care a încercat să remunereze nu timpul sau cantitatea produsă — două elemente care, în fond, îl lasă pe muncitor oarecum indiferent —, ci efortul pe care el trebuie să îl depună în fiecare moment"[26]; tarifele degresive, aplicate în industria armamentului şi care au avut rezultate foarte slabe, sau tarifele progresive, utilizate în mai multe sectoare din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea şi în unele uzine de automobile de la începutul secolului al XX-lea; unii patroni susţin deja coparticiparea lucrătorilor, iar în 1889 este creată "Societatea pentru studiul practic al participării personalului la beneficii": în 1911, 114 întreprinderi au pus în aplicare acest sistem în Franţa, 77 în Anglia, 46 în Germania şi 43 în Statele Unite...

Organizarea muncii este cea care va da patronatului arma de care are nevoie. În Franţa, Fayol, inginer de mine, director general al societăţii Commentry-Fourchambault, prezintă în 1916, în *Bulletin de la Societe de l'industrie minérale* [*Buletinul Societăţii Industriei Minereurilor*], concepţiile sale asupra administrării, în general, a industriei; el face distincţia între "capacitatea profesională" (agenţi inferiori) şi "capacitatea administrativă" (şefi), propunînd o definire clară a rolurilor acestora si o organizare sistematică. F.W. Taylor, ajuns "inginer consultant, specialist în organizarea sistematică a atelierelor", după cum îl prezintă cartea sa de vîzîtă, este, începînd cu 1893, obstinatul propovăduitor al organizării ştiinţifice a muncii: descompunerea pe sarcini, organizarea, precizarea mişcărilor, normarea, o remunerare care să stimuleze respectarea normei... Taylor va prezenta chiar el etapele prin care unui proces de producţie i s-ar putea aplica noua sa organizare:

[24] P. Leroy-Beaulieu, *La Question ouvrière au XIXe siècle*, citat după B. Mottez, *ibid.*, p. 121.
[25] F.W. Taylor, *La Direction scientifique...*, *op. cit.*, p. 30.
[26] Citat după B. Mottez, *op. cit.*, p. 125.

1. Găsirea a zece-cincisprezece muncitori (pe cît posibil din diferite întreprinderi şi regiuni) care să fie deosebit de îndemînatici în executarea muncii respective.
2. Definirea seriei exacte de mişcări elementare pe care le are de executat fiecare dintre aceşti muncitori pentru a realiza munca respectivă, ca şi a uneltelor şi materialelor de care ei se folosesc.
3. Determinarea cu ajutorul unui cronometru a timpului necesar pentru efectuarea fiecăreia dintre aceste mişcări elementare şi alegerea celui mai simplu mod de a le executa.
4. Eliminarea tuturor mişcărilor nepotrivite, a celor lente sau inutile.
5. După suprimarea tuturor mişcărilor ineficiente, reunirea într-o singură secvenţă a celor mai bune şi mai rapide mişcări, permiţînd folosirea celor mai potrivite unelte şi materiale.

Rezultatele sînt, de multe ori, spectaculoase: astfel, el reuşeşte ca acolo unde un muncitor încărca într-un vagon 12,7 tone de lingouri de fontă, acesta să încarce acum 48-49 tone, avînd în plus şi un sentiment de bucurie — întrucît Taylor se declara convins că muncitorii erau "mai bucuroşi şi mai satisfăcuţi cînd încărcau într-un ritm de 48 tone, decît atunci cînd o făceau în vechiul ritm de 12,7 tone"[27].

Dar nu e vorba, deocamdată, decît de cîţiva pionieri; va trebui să treacă războiul, va trebui să se dezvolte producţia de masă, pentru ca principiile de organizare a muncii să fie, în sfîrşit, aplicate sistematic.

În faţa *accentuării concurenţei capitaliste*, reacţiile, ofensivele, iniţiativele sînt cît se poate de diverse.

E vorba mai întîi de măsurile protecţioniste, în principal sub forma măririi tarifelor: în Germania, în 1879, apoi începînd cu 1902; în Statele Unite, în 1857; în Franţa, în 1892, 1907 si 1910. Doar Marea Britanie scapă acestui val, principala ei forţă rezidînd tocmai în preeminenţa sa pe piaţa mondială.

E vorba apoi de carteluri şi de înţelegeri, care, în Germania, sînt deosebit de numeroase şi de bine organizate: producătorii se pun de acord pentru a fixa nivelul producţiei, pentru a coordona investiţiile, pentru a-şi împărţi piaţa de desfacere şi a stabili preţurile. În 1903, cartelul huilei reno-westfaliene controlează 98,7% din producţia acestui bazin carbonifer; în 1905, o anchetă oficială constată existenţa a 17 carteluri în sectorul minelor, a altor 73 în metalurgie şi a încă 46 în industria chimică. În Statele Unite, aceste înţelegeri, realizate sub forme multiple şi schimbătoare, au avut în vedere numeroase sectoare — căile ferate, praful de puşcă, tutunul şi petrolul fiind cele mai importante. În 1914, funcţionează 114 carteluri internaţionale, dintre care 29 în industria huilei şi în metalurgie, 19 în industria chimică, 18 în transporturi.

[27] *Principles of Scientific Management*, după *La Direction scientifique*, *op. cit.*, p. 281.

În paralel, se poate vorbi de o extraordinară efervescență a progreselor științifice și tehnice, a invențiilor și inovațiilor deschizătoare de noi orizonturi. Între 1880 și 1887, numărul brevetelor eliberate în fiecare an, în Marea Britanie, depășește 30 000, fiind superior pînă și celui înregistrat în 1908 (16 000). În Statele Unite, el ajunge de la 14 000 în 1880 la mai mult de 36 000 în 1907; în Franța, de la 6 000 în 1880 la 12 600 în 1907; în Germania, de la 9 000 în 1900 la 12 000 în 1910[28].

Tabelul nr. 21
Energia produsă în lume*

	cărbune	petrol	gaz natural	huilă albă	total
1860	136	2	-	-	138
1880	310	6	3	-	319
1900	735	28	10	5	778
1920	1250	140	20	21	1431

*În milioane de tone pentru cărbune sau echivalentul lor pentru celelalte.

Sursă: Histoire générale du travail, t.III, p.223.

Printre aceste invenții se numără diversele utilizări ale electricității: în 1869, Gramme obținuse un brevet pentru generatorul de curent continuu; în 1883, Deprez reușea primul transport de energie electrică, de la Vizille la Grenoble; în 1891, Frankfurtul utilizează cei 15 000 de volți produși la 140 km distanță, pe rîul Neckar. Iluminatul electric devine posibil începînd cu 1879, o dată cu fabricarea, de către Edison, a becului cu filament de cărbune, și se va extinde după 1910, prin producerea becurilor cu filament de tungsten. Echipamente pentru centrale electrice — hidraulice sau termice —, montarea de cabluri, iluminarea orașelor, transporturi publice electrificate, motoare electrice, echipamente pentru uzine, birouri și cămine: extrem de repede, întreprinderi foarte puternice vor prinde să se dezvolte în acest nou sector.

În paralel, construirea motorului cu explozie (începînd din 1862) conduce, odată cu inventarea carburatorului (1889), la realizarea motorului cu benzină, apoi a motorului Diesel (1893-1897) care funcționează cu motorină. Nenumărați constructori-mecanici fabrică automobile, ce se modernizează de la an la an; alți producători fabrică pneuri din cauciuc; se impune construirea de drumuri, lărgirea și îmbunătățirea lor; primul Salon Auto se

[28] N. Buharin, *L'Économie mondiale et l'Impérialisme*, 1915-1917, trad. fr. Anthropos, 1969, p. 22.

Tabelul nr. 22
Industriile motrice din a doua generaţie în cinci ţări capitaliste

	oţel	electricitate	vehicule cu motor	acid sulfuric
Marea Britanie				
(a)	1870-1879	1900-1910	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1929	1900-1959	1920-1969	(c)
Statele Unite				
(a)	1870-1879	1880-1889	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1929	1900-1959	1910-1959	(c)
Germania				
(a)	1870-1879	1900-1910	1900-1910	1870-1879
(b)	1870-1959	1900-1969	1920-1969	(c)
Franţa				
(a)	1870-1879	1920-1929	1900-1910	1945-1950
(b)	1870-1959	1900-1969	1920-1979	(c)
Japonia				
(a)	1900-1910	1920-1929	1930-1939	1930-1939
(b)	1900-1969	1920-1959	1930-1979	(c)

(a) perioadă în care se înregistrează o cotă maximă a expansiunii. (b) perioadă pe parcursul căreia sectorul este considerat ca motor al industriei naţionale. (c) sectorul nu a atins ponderea suficientă pentru a juca un rol motor.

Sursă: W W. Rostow, *op. cit.*, t. V-2, V-7, V-10, V-13 şi V-19, p. 379, 393, 400, 407 şi 422.

deschide la Paris, în 1898. Ciţiva ani mai tîrziu sînt efectuate primele zboruri cu aeroplanul; au loc apoi traversarea Canalului Mînecii, în 1909, şi a Mediteranei, în 1912. Războiul din 1914-1918 va da un puternic impuls industriei aeronautice, care abia lua fiinţa, ca şi industriei automobilelor.

Noile surse de energie se dezvoltă mai ales după 1900, deşi cărbunele va păstra încă o indiscutabilă supremaţie.

Primele *pipe-lines* (conducte de petrol şi gaze) din oţel sînt construite începînd din 1875, mai ales în Statele Unite; primul *tanker* este lansat la apă în Rusia, pe Marea Caspică, în 1877; în 1890, există deja şaizeci de petroliere care brăzdează mările. În 1914, circulă în lume două milioane de automobile (dintre care jumătate în Statele Unite).

Chimia se dezvoltă şi ea: noi procedee, noi produse, cantităţi care cresc fulgerător. În cîteva decenii, producţia de aluminiu ajunge la un stadiu cu adevărat industrial (75 tone în 1890, mai mult de 50 000 în 1912). Electrochimia şi electrometalurgia permit fabricarea de noi produse; sudura autogenă se răspîndeşte pretutindeni. Mătase artificială, hîrtie fotografică, nitroglicerină,

ciment, telefon, telegraf şi, în curînd, radio, produse farmaceutice şi produse pentru agricultură — iată noi sectoare care se dezvoltă şi ale căror producţii vor schimba radical condiţiile generale de viaţă.

Aceste noi sectoare, aceste noi producţii prilejuiesc obţinerea unor profituri importante şi vor permite înfiinţarea rapidă a unor întreprinderi puternice, mai capabile să impună şi să conserve anumite poziţii monopoliste.

Industriile de armament cunosc şi ele un adevărat reviriment o dată cu folosirea oţelului, a motoarelor, a noilor explozive: arma cu repetiţie (Label sau Mauser), mitraliere, tunuri, plăci de blindaj, turele de oţel, cuirasate, primele submarine... —, cu atît mai mult cu cît unul dintre aspectele înnoirii capitalismului constă în expansiunea la scară mondială, fapt ce contribuie la exacerbarea capitalismelor naţionale.

5. *Epoca imperialismului*

Opintelile sectoarelor industriale din prima generaţie; întărirea şi organizarea clasei muncitoare în ţările capitaliste dezvoltate; ascuţirea concurenţei intercapitaliste; crizele violente... — mulţi văd aici simptomele apropiatei prăbuşiri a capitalismului.

Deja însă capătă amploare noi şi importante sectoare industriale; se conturează noi forme de dominare a lucrătorilor şi noi relaţii cu clasa muncitoare; iar în spatele reacţiilor defensive (protecţionism, carteluri), precum şi la adăpostul lor, se amorsează o mutaţie fundamentală a capitalismului: concentrarea şi centralizarea capitalului industrial, formarea trusturilor şi a monopolurilor naţionale, şi, legată de acestea, mondializarea ariei de influenţă a capitalismelor dominante, prin comerţ şi exportul de capitaluri, prin formarea grupurilor multinaţionale, prin colonizarea care conducea, şi ea, la o împărţire a lumii.

Pretutindeni, creşte talia medie a întreprinderilor şi a diverselor stabilimente; în Marea Britanie, ea se dublează în cazul filaturilor (între 1884 şi 1911) şi a furnalelor (între 1882 şi 1913); în Franţa, în 1906, o zecime din forţa de muncă salariată este concentrată în întreprinderi cu peste 500 de angajaţi; în Statele Unite, media numărului de salariaţi dintr-o întreprindere industrială creşte de la 22 în 1899 la 40 în 1919. În perioadele de criză, se produc fuziuni de întreprinderi, în favoarea celor mai puternice: astfel, în intervalul 1880-1918, în Marea Britanie, 655 de întreprinderi sînt "înghiţite" în 74 de ansambluri rezultate în urma fuzionărilor[24].

Dar în primul rînd, sub conducerea unui capitalist sau a unei familii, se realizează nişte grupări de capitaluri fără precedent; aşa apar trusturile sau grupurile care, foarte repede, ajung să domine un anumit sector industrial naţional, în special în Statele Unite şi în Germania. În Statele

[24] L. Hannah, citat după *The Cambridge economic History of Europe*, t. VII, vol. I, p. 207.

Unite, în 1908, primele şapte trusturi importante deţin şi controlează 1 638 de societăţi[30]; încă din 1900, aceste trusturi reprezintă 50% din producţia industriei textile, 54% din cea a sticlei, 60% din cea a hîrtiei şi cărţii, 62% din cea alimentară, 72% din producţia de spirtoase, 77% din cea a metalelor neferoase, 81% din cea a industriei chimice, 84% din producţia de fier şi oţel[31]. E vorba, în principal, de United States Steel Corporation, constituită de J. P. Morgan şi E. H. Gary, care încorporează oţelăriile grupului Carnegie. Este vorba apoi de Standard Oil, fondat în 1870 de J. D. Rockefeller, care nu rafinează la vremea respectivă decît 4% din petrolul american, dar care în 1879 ajunge să controleze 90% dintre rafinăriile americane, iar în 1904 controlează 85% din comerţul naţional şi 90% din exporturi. In Germania, e vorba de imperiul industrial constituit de Krupp: 7 000 de salariaţi în 1873, 78 000 în 1913; în industria electrică se impune AEG, trust care, în urma unui rapid proces de concentrare, ajunge să controleze, in 1911, între 175 şi 200 de societăţi, numără mai mult de 60 000 de angajaţi, coopereaza din 1908 cu celălalt important grup german, Siemens, şi îşi împarte pieţele externe cu grupul american General Electric (în mare, Europa pentru AEG, iar America de Nord pentru GE)[32]. În Marea Britanie, această mişcare este mai puţin evidentă; se observă totuşi un important proces de concentrare bancară: 250 de bănci particulare în 1880, 48 în 1913; 120 Joint-Stock Banks în 1880, 43 in 1913. La fel, în Germania: în perioada crizei din 1873, 70 de bănci dau faliment; un alt val de falimentări în perioada crizei din 1890-1891; iar criza din 1901 este o adevărată "criză de curăţire": Deutsche Bank absoarbe 49 de institutli de profil, Dresdner Bank 46, iar Diskonto Bank 28; rămîn cinci-şase mari bănci, "fiecare mare bancă fiind sufletul financiar al unui întreg ansamblu de întreprinderi, sau, spre a-şi împărţi riscurile, mai multe banci unindu-se pentru a patrona o singură întreprindere"[33]. La fel, în Statele Unite: se constituie două "imperii financiare", unul format de First National Bank, a lui Morgan, de General Electric, Rubber Trust, US Steel, Căile Ferate Vanderbilt şi de diverse societăţi de electricitate; celălalt alcătuit din National City Bank, a lui Rockefeller, din Standard Oil, Tobacco, Ice Trust, Căile Ferate Gould şi unele antreprize de telefonie[34].

[30] Nazarevski, citat dupa N. Buharin, *op. cit.*, p. 58.

[31] I. Goldstein, citat după N. Buharin, *op. cit.*, p. 59.

[32] Lenin, *L'Impérialisme, stade supreme du capitalisme*, 1916-1917, Éd. du Progres, 1969, p. 85 s.

[33] F. Mauro, *Histoire de l'économie mondiale*, p. 212.

[34] În Franţa, băncile de afaceri participă la dezvoltarea industrială (Banca Parisului şi a Ţărilor de Jos, Banca Franceză pentru Comerţ şi Industrie), iar Schneider pune mîna pe Banca Uniunii Pariziene. Încă de la crearea acesteia Marile bănci de depozit nu dezmint însă înţeleapta prudenţă a lui Henri Germain, directorul Creditului Lyonez: "Întreprinderile industriale, chiar cele mai bine administrate, comportă riscuri incompatibile cu securitatea indispensabila folosirii fondurilor unei bănci de depozit". Citat după M. Reberioux, *La République radicale?*, Seuil, 1975, p. 120.

"Concentrarea producţiei şi, drept consecinţă, monopolurile; fuziunea sau întrepătrunderea băncilor şi industriei, iată istoria formării capitalului financiar şi conţinutul acestei noţiuni", scrie Lenin în *Imperialismul, stadiul suprem al capitalismului*. Asemeni lui Bahunin, el preia conceptul de capital financiar, aşa cum fusese construit de Hilferding.

> Capitalul financiar înseamnă de fapt unificarea capitalului. Sectoarele, altădată distincte, ale capitalului industrial, comercial şi bancar se află de-acum sub controlul marilor finanţe, acolo unde există o strînsă asociere între magnaţii industriei şi ai băncilor[35].
> Astfel, prin capitalul financiar se şterge caracterul special al capitalului. Acesta din urmă apare ca o forţă unită ce decurge în mod direct din proprietatea asupra mijloacelor de producţie, a bogăţiilor naturale şi a întregii munci trecute acumulate, precum şi din dispunerea muncii vii ca decurgînd din mijloacele de proprietate. În acelaşi timp, proprietatea, concentrată şi centralizată în mîinile cîtorva mari asociaţii de capital, apare ca opusă în mod direct marii mase de nedeţinători de capital[36].

În strînsă legătură cu capitalul financiar, se dezvoltă imperialismul:

> Politica acestui capital financiar urmăreşte un triplu scop: în primul rînd, crearea unui teritoriu economic cît mai mare cu putinţă, în al doilea rînd, apărarea teritoriului respectiv împotriva concurenţei străine, prin bariere vamale, şi în sfîrşit, în al treilea rînd, transformarea sa în cîmp de exploatare pentru monopolurile din ţară[37].

Ceea ce Buharin va rezuma într-o singură formulă:

> Imperialismul este chiar această politică a capitalului financiar[38].

Dezvoltarea exporturîlor şi înăsprirea concurenţei internaţionale; exportul de capital, participări şi creări de filiale în străinătate — în cadrul acestui proces se înregistrează un al doilea val puternic de colonizări, însoţit de o serie întreagă de rivalităţi, ciocniri şi războaie.

Între 1875 şi 1913, în ciuda măsurilor protecţioniste, exporturile germane cresc de 4 ori, iar cele ale Statelor Unite de aproape 5 ori. Exporturile britanice vor spori numai de 2,2 ori, iar cele franceze de 1,8 ori; totuşi preocuparea pentru export este din ce în ce mai mare în aceste două ţări: în Marea Britanie, partea exportată din totalul produsului fizic, care ajunsese de la 26% în 1851 la 46% în 1871, şi care scăzuse după 1881, va creşte după 1900, atingînd 50% în 1911; în Franţa, acest procentaj progresează într-un ritm moderat,

[35] R. Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viena, 1910, trad. rusă 1912, trad. fr. Éd. de Minuit, 1970, p. 407.
[36] *Ibid.*, p. 330.
[37] *Ibid.*, p. 440.
[38] N. Buharin, *op. cit.*, p. 105.

Tabelul nr. 23
Repartiţia posesiunilor britanice din afara regatului*

	1870	1914
Europa	25	5
Statele Unite	27	21
America Latină	11	18
India	22	9
restul Commonwealth-ului	12	37
restul lumii	3	9
total	100	99
total în milioane de lire sterline	770	4 107

*În procente.

Sursă: A.G. Kenwood şi A.L. Lougheed, *op. cit.*, p. 43.

de la 17% în ultima treime a secolului al XIX-lea la 21% în perioada 1905-1913[39]. Marea Britanie exporta 13% din cărbunele pe care îl extrăgea în 1870, 21% în 1890, 33% în 1913; ea exporta între 35 şi 40% din fonta şi apoi din oţelul pe care le producea în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, dar 50% în perioada 1905-1907[40]. Or, în acest sector, industria britanică beneficiază în continuare de un avantaj ţinînd de structura sa, întrucît fabricarea mijloacelor de producţie reprezintă un procent din ce în ce mai mare: 47% în 1881, 58% în 1907[41], principala piaţă de desfacere constituind-o noile ţări intrate în procesul de industrializare, urbanizare şi echipare.

Exportul de capital este unul dintre mijloacele prin care se asigură aceste pieţe: el capătă o importanţă crescîndă la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea. Fluxul anual al investiţiilor în străinătate se dublează, în Marea Britanie, din 1880-1884 pînă în 1890-1894, sporind apoi de patru ori din 1890-1894 pînă în 1910-1913; în Germania, el se dublează prima dată din 1883 pînă în 1993, şi o a doua oară din 1893 pînă în 1914; în Franţa, el se triplează din 1880 pînă în 1914[42].

Numai ele trei, aceste ţări reprezintă mai mult de trei sferturi din totalul capitalurilor investite în străinătate în 1914: 43% Marea Britanie, 20% Franţa, 13% Germania; Statelor Unite le rămîn doar 7%, ansamblului investiţiilor belgiene, olandeze şi elveţiene 12%, iar 5% celorlalţi investitori[43].

[39] J. Marczewski, *Cahiers de l'ISEA*, nr. 163, iulie 1963, t. 22, p. LXI.
[40] Ph. Deane şi W.A. Cole, *op. cit.*, t. 54 si 56, p. 216 şi 225.
[41] T.J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, nr. 179, nov. 1966, p. 287.
[42] H. Feis, *Europe, The World Banker*, 1870-1914.
[43] A.G. Kenwood şi A.L. Lougheed, *op. cit.*, p. 41.

Tabelul nr. 24
Repartiţia posesiunilor franceze din afara ţării*

	Investiţii realizate 1816-1851	1852-1881	Posesiuni 1914
Europa mediteraneană	62	36	14
Europa centrală	12	19	8
Europa orientală	-	9	28
Europa de Nord-Vest	22	4	8
total Europa	96	68	58
Orientul Apropiat	-	23	11
colonii	-	4	9
cele două Americi	4	5	16
restul lumii	-	-	6
total	100	100	100
total în miliarde de franci	2,5	17,6	52,7

*În procente.

Sursă: R.E. Cameron, *op. cit.*, p. 92, 97 şi 380.

În ce priveşte zonele "de investiţie", Europa reprezintă cea mai mare parte (27%), urmată de America de Nord (24%), America Latină (19%) şi Asia (16%); Africa nu întruneşte decît 9% din investiţiile străine, iar Oceania 5%[44].

Marea Britanie rămîne de departe cel mai mare investitor din lume; dar repartiţia investiţiilor sale s-a modificat sensibil: ele sînt mai puţin orientate înspre Europa, Statele Unite şi India, şi mai mult către celelalte zone din Commonwealth şi America Latină.

Posesiunile franceze rămîn în principal în Europa (aproape trei cincimi), cu o puternică reorientare înspre Europa Orientală, şi în special către Rusia. Deocamdată nu se investeşte decît extrem de puţin în colonii.

Capitalurile germane sînt, de asemenea, investite în principal în Europa (mai ales în Austria, Rusia, Ungaria, România), dar şi în alte zone, precum Japonia, Mexic, Imperiul Otoman. Capitalurile Statelor Unite rămîn în America (mai ales în Mexic, Canada, Cuba).

Aceste posesiuni în străinătate iau forme dintre cele mai diverse: subscripţia la împrumuturi publice (la care sînt foarte atenţi depozitarii francezi), împrumuturi acordate unor guverne, bănci sau întreprinderi, coparticipări sau cumpărări în diferite sectoare de activitate, sau, deja —

[44] *Ibid.*, p. 42.

Tabelul nr. 25
Expansiunile coloniale între 1876 şi 1914

	colonii				metropole	
	1876		1914		1914	
	suprafaţă*	populaţie**	suprafaţă*	populaţie**	suprafaţă*	populaţie**
Marea Britanie	22,5	251,9	33,6	393,5	0,3	46,5
Rusia	17	15,9	17,4	33,2	5,4	136,2
Franţa	0,9	6	10,6	55,5	0,5	39,6
Germania	-	-	2,9	12,3	0,5	64,9
Statele Unite	-	-	0,3	9,7	9,4	97
Japonia	-	-	0,3	19,2	0,4	53
total pentru cele şase mari puteri	40,4	273,8	65	523,4	16,5	437,2
colonii aparţinînd statelor mici (Belgia, Olanda...)	-	-	9,9	45,3	-	-

*În milioane de kilometri pătraţi. **În milioane de locuitori.

Sursă: N. Buharin, *op. cit.*, p. 81.

în cazul anumitor trusturi ori grupări —, creări de filiale în străinătate. Astfel, Westinghouse îşi deschide încă din 1903 o filială în Anglia, iar înainte de 1912, AEG are filiale la Londra, Sankt Petersburg, Paris, Geneva, Stockholm, Bruxelles, Viena, Milano şi în numeroase oraşe din America. Băncile joacă aici un rol decisiv. În 1913, trei cincimi din activele Societăţii Generale a Belgiei sînt repartizate în valori naţionale, iar două cincimi în valori din străinătate, mai ales în Austria, Rusia, Canada, Argentina şi în Noua Caledonie... Deutsche Bank are subfiliale în America de Sud (Argentina, Peru, Bolivia, Uruguay, Brazilia) şi în Spania; coparticipări în Elveţia, Irak şi China; interese în Austria, Imperiul Otoman, America Centrală, Africa de Est şi Africa de Sud... Diskonto Bank are filiale în Marea Britanie, România, Bulgaria, Brazilia şi Chile; coparticipări în Belgia şi Italia, în Argentina şi Brazilia, în Camerun, în Guineea, în Asia; interese în Europa (Marea Britanie, Finlanda, Austria, Romania, Rusia) şi în Africa... Băncile britanice numărau în 1910 mai mult de cinci mii de sucursale sau agenţii în întreaga lume, băncile franceze o sută patru sucursale, cele germane şaptezeci, iar cele olandeze şaizeci şi opt[45].

[45] N. Buharin, *op. cit.*, p. 40 s.

În cadrul unei atari mişcări de expansiune a capitalismelor naţionale la scară mondială îşi fac loc diferitele pusee naţionale de colonizare. Despre acestea vorbesc însemnările lui Cecil Rhodes, din 1895:

> Mă aflam ieri în East End [un cartier muncitoresc din Londra] şi am asistat la o reuniune a şomerilor. Am auzit acolo numai discursuri urlătoare. Totul nu era decît un strigăt: "Pîine! Pîine!" Retrăind scena în vreme ce mă întorceam spre casă, m-am trezit şi mai convins decît înainte de importanţa imperialismului... Lucrul pe care îl consider cel mai important este rezolvarea problemei sociale. Astfel: pentru a salva cele patruzeci de milioane de locuitori ai Regatului Unit de la un război civil devastator, noi, colonizatorii, trebuie să cucerim noi pămînturi, ca să instalăm acolo excedentul propriei noastre populaţii şi să avem noi pieţe de desfacere pentru produsele fabricilor şi minelor noastre. Imperiul, am spus-o întotdeauna, este o chestiune de burtă. Dacă vreţi să evitaţi războiul civil, va trebui să deveniţi imperialişti[46].

Iar Joseph Chamberlain, ministru al coloniilor britanice, spunea în 1896, într-un discurs la Camera de Comerţ din Birmingham: "Dacă am fi rămas pasivi (...) cea mai mare parte a continentului african ar fi fost

Tabelul nr. 26
Creşterea cheltuielilor militare în principalele ţări capitaliste

	1. Creşterea cheltulelilor militare pe cap de locuitor*		2. Cota cheltuielilor militare din cheltuielile totale ale statului	
	din 1875** pînă în 1908	din 1908 pînă în 1913-1914	1875**	1908
Marea Britanie	62	26	38,6	48,0
Franţa	63	14	29,0	37,0
Germania	95	28	28,5	28,3***
Statele Unite	67	a	33,5	56,9

*În procente. **Pentru Germania, 1881-1882. ***Neincluzînd cheltuielile "extraordinare şi punctuale".
a. Necomunicată.

Surse: O. Schwarz, citat după N. Buharin, *op. cit.*, p. 126 şi V. Sombart, *Le Capitalisme moderne*, trad. fr. *l'Apogée du capitalisme*, Payot, 1932, t. I, p. 88.

[46] *Die Neue Zeit*, 1898, nr. 1, p. 304, citat de Lenin, *L'Impérialisme...*, *op. cit.*, p. 100.

ocupată de rivalii noştri comerciali (...). Prin politica noastră colonială, de îndată ce dobîndim un nou teritoriu, noi îl dezvoltăm ca mandatari ai civilizaţiei, pentru progresul comerţului mondial". Iar Jules Ferry: "Politica noastră coloniala este fiica politicii industriale". P. Leroy-Beaulieu, membru al Institutului, profesor la College de France, director al revistei *L'Economiste français*, publică în 1891 *De la colonisation chez les peuples modernes* [*Colonizarea la popoarele moderne*]; el porneşte de la această frază a lui Stuart Mill: "Putem afirma că, în situaţia actuală a lumii, întemeierea de colonii este cea mai bună afacere în care pot fi angajate capitalurile unei ţări vechi şi bogate". După care notează:

> Colonizarea reprezintă forţa expansivă a unui popor, puterea sa de reproducere, dilatarea şi multiplicarea sa în spaţiu; ea înseamnă supunerea universului, sau a unei largi părţi a acestuia, limbii sale, ideilor şi legilor lui. Un popor care colonizează este un popor care îşi pune bazele grandorii şi supremaţiei lui viitoare (...). Este cu neputinţă să nu considerăm [colonizarea] ca pe una dintre misiunile ce se impun în cazul statelor civilizate[47].

Realismul economic şi rasismul se întrepătrund:

> Nu este nici firesc, nici drept ca vechile civilizaţii occidentale să se tot înghesuie şi să se sufoce în spaţiile restrînse care au constituit primul lor cămin, să adune aici minunăţiile ştiinţelor, artelor, civilizaţiei, *să vadă cum nivelul beneficiilor scade de la o zi la alta, din lipsa unor slujbe remuneratoare*[48], şi să lase poate o jumătate a lumii în mîna unor mici grupuri de oameni ignoranţi, neputincioşi, adevăraţi copii debili, împrăştiaţi pe suprafeţe uriaşe, sau a unor populaţii decrepite, lipsite de orice energie şi de orice direcţie, adevăraţi bătrîni incapabili de vreun efort sau de vreo acţiune cît de cît complexă şi de perspectivă[49].

Buna-credinţă a civilizaţiei şi religiei apare ca o binecuvîntare; rasismul şi certitudinea superiorităţii înlătură şi ultimele scrupule; interesele încolţesc; mitul soarelui de aur şi al orizonturilor nesfîrşite animă şi el spiritele, iar armele moderne dau curajul necesar. Aşa că — britanice, franceze, germane, dar şi belgiene sau olandeze — expediţiile coloniale se ţin lanţ; atunci cînd situaţia o cere, se trece la masacrarea oamenilor sau a populaţiilor: aceasta este goana după profit...

Intr-o proporţie mai mică şi într-o manieră diferită, Rusia, pe de o parte, şi Statele Unite, pe de alta, participă şi ele la această mişcare[51].

---

[47] P. Leroy-Beaulieu, *De la colonisation chez les peuples modernes*, Guillaumin, 1891, p. 839, 841.

[48] *Subl. mea* (n. a.). Dar Leroy-Beaulieu insistă în notă: "Colonizarea, prin deschiderea de noi utilizări capitalurilor, este unul dintre mijloacele de prevenire a scăderii beneficiilor, o binefacere dintre cele mai însemnate, deşi nimeni nu a semnalat-o pînă acum".

[49] *Ibid.*, p. 842.

[50] Vezi mai ales C. Julien, *L'Empire américain*.

Fricţiuni ale expansionismelor naţionale. Înăsprirea competiţiei economice si financiare. Rivalităţi naţionale, alianţe si rasturnari de alianţe. Toate acestea pe fondul naţionalismului, şovinismului şi rasismului, al defilărilor militare si al expoziţiilor universale. Cheltuielile militare cresc, furnizînd industriei naţionale a fiecărei ţări un important debuşeu, iar militarilor mijloacele necesare pentru noi cuceriri. Ele sînt deosebit de mari în cele patru ţări capitaliste dominante ale epocii.

Concentrare de capital, carteluri, trusturi, monopoluri; întrepătrunderea capitalului industrial şi a celui bancar în această nouă realitate: capitalul financiar; noul rol al statului, dat deopotrivă de legislaţia socială, de importanţa lui majoră în cazul marilor lucrări, de expansiunea teritorială şi de militarism; exporturi de capital, colonizare, împărţire a lumii. Dincolo de noul capitalism industrial, există o nouă extindere la scară mondială a capitalismelor naţionale dominante, care poate fi observată la începutul secolului al XX-lea şi pe care mulţi o numesc "imperialism".

Astfel, încă din 1902, Hobson nota: "Noul imperialism se deosebeşte de cel vechi în primul rînd prin faptul că substituie tendinţelor unui singur imperiu în expansiune teoria şi practica imperiilor rivale, ghidate fiecare de aceleaşi aspiraţii la expansiunea politică şi profitul comercial; în al doilea rînd, prin faptul că marchează preponderenţa asupra intereselor comerciale a intereselor financiare sau a celor legate de investiţiile de capital"[51].

Potrivit lui Hilferding, graţie imperialismului, capitalul financiar va putea depăşi, pentru un timp, contradicţiile ţinînd de cadrul naţional:

> Liniştit, el priveşte amestecul babilonic al popoarelor si. deasupra tuturora, el vede propria lui naţiune. Ea este reală, trăieşte în puternicul ei stat, sporindu-şi neîncetat puterea şi mareţia. Toate forţele urmăresc progresul ei. Astfel, interesele individului vor ajunge să se supună intereselor generale superioare, care constituie condiţia oricărei ideologii sociale vitale; statul, inamic al poporului, şi naţiunea devin acum un singur organism, iar ideea naţională, forţa motrice, se subordonează politicii. Contradicţiile dintre clase au dispărut, suprimate, înghiţite de faptul că totul este pus în slujba intereselor tuturor. Periculoasa luptă de clasă, plină de urmări neprevăzute pentru deţinătorii de proprietăţi, a făcut loc acţiunilor generale ale naţiunii, cimentată acum de o ţinta unică: mărirea naţională[52].

Pentru Otto Bauer, "imperialismul este, de fapt, un mijloc de lărgire a limitelor acumulării"[53].

Dacă economia mondială este "un sistem de relaţii de producţie şi de relaţii de schimb corespunzătoare, care îmbrăţişează totalitatea lumii"[54],

---

[51]Hobson, *Imperialism*, 1902, citat de Lenin, *L'Impérialisme..., op. cit.*, p. 118

[52]Hilferding, *Das Finanzkapital*, Viena, 1910, citat de N. Buharin, *op. cit.*, p. 107.

[53]O. Bauer, *Neue Zeit*, nr. 24, 1913, p. 873, citat după P.-P. Rey, *Les Alliances de classes*, p. 140.

[54]N. Buharin, *op. cit.*, p. 17.

imperialismul reprezintă lărgirea la scară mondială a relaţiilor de producţie şi de schimb capitaliste, această lărgire operîndu-se, la începutul secolului al XX-lea, sub dominaţia capitalismelor şi burgheziilor britanice, germane, franceze, americane...

"Pacea" instaurată atunci — unii sînt de părere că după *pax britannica* urmează *o pax germanica* — este o pace imperialistă, deja umbrită de norii războiului.

Expediţii coloniale, franceze în Dahomey, Madagascar, Ciad, Maroc; britanice în Africa de Sud şi Sudan; belgiene în Congo; italiene în Abisinia şi Tripoli; intervenţii americane în Hawai, Porto Rico, Samoa, Filipine, Panama; expansionism japonez în China şi Coreea; expediţie internaţională în China... Rivalităţile generează situaţii explozive în Fachoda (1898), în Maroc (1905 şi 1911); sau războaie, precum războiul burilor (1899-1902), războiul hispano-american (1898), războiul ruso-japonez (1905-1905) — prime avertismente ale unei alte conflagraţii care se anunţă, ţinînd cont că de două ori puterile europene s-au bătut cu "ţări de peste ocean". Apoi războaie naţionale, greco-turc (1897) şi balcanice (1912 şi 1913), unde interesele marilor puteri nu au fost absente.

Rivalităţi, concurenţă, fricţiuni, confruntări; interese industriale şi financiare, dar şi elanuri patriotice; chiar dacă nu este singura cauză, expansiunea imperialistă a capitalismelor naţionale de la sfîrşitul secolului al XIX-lea si începutul secolului al XX-lea stă la baza declanşării "Marelui Război" din 1914-1918, a acestui imens carnaj, pe care nu îl putea face suportabil decît ideea că va fi "cel mai cel".

REZUMATUL ETAPEI A PATRA

În fiecare etapă a formării şi dezvoltării lor, capitalismele naţionale s-au alimentat din exterior: aur din cele două Americi, jefuiri, muncă silnică, sclavie, exploatare a coloniilor, cîştiguri de pe urma comerţului. Aşadar, nici existenţa, nici chiar importanţa acestor resurse exterioare nu caracterizează imperialismul.

Imperialismul înseamnă funcţionarea şi dezvoltarea unui capitalism naţional la scară mondială: extorsiunea valorii prin producţie, realizarea valorii produse prin vînzarea mărfurilor, valorificarea sub formă de noi capitaluri a profiturilor anterior realizate nu mai sînt gîndite şi organizate în principal la scară local-naţională, ci, dintr-o dată, la scară naţional-mondială. Această nouă atitudine este impusă de entităţile capitaliste de mari dimensiuni: oligopoluri, care iau diverse forme, mari întreprinderi, trusturi, grupuri; ea se bazează din ce în ce mai mult pe alierea — uneori întrepătrunderea — capitalului industrial şi capitalului bancar, în cadrul aşa-numitului capital financiar; ea este apoi încurajată de unele fracţiuni ale burgheziei care, depăşind orizonturile local-naţionale, acţionează, în mod stimulator, la scară naţional-mondială şi care, în această dinamică, obţin sprijinul statului, a diplomaţiei sale, a flotei şi armatei lui.

Aşadar, o dată cu imperialismul:

1. contradicţiile ţinînd de mişcarea de reproducţie lărgită a capitalului se dezvoltă de-acum în cadrul naţional-mondial;

2. noi contradicţii apar şi se dezvoltă, în principal — pentru perioada la care ne referim — în legătură cu realizarea valorii produse şi cu controlul diferitelor regiuni ale lumii.

Putem lămuri acest diagnostic[55] ajutîndu-ne de schema XII şi reluînd contradicţiile capitalismului istoric distinse ceva mai înainte[56].

Dacă e vorba de "contradicţia W, între capital şi muncă", ea se manifestă mai întîi, sub forma sa directă (supunere reală), în cadrul fiecărui capitalism naţional; cuceririle mişcării muncitoreşti şi legislaţiile naţionale au făcut ca ea să fie mai puţin brutală decît fusese în primele faze ale capitalismului.

[55] Pasaj rescris în 1999.

[56] Cf. p. 161

SCHEMA XII

Formaţii sociale, clase, extorsiunea şi circulaţia valorii în sistemul imperialist de dinainte de 1914

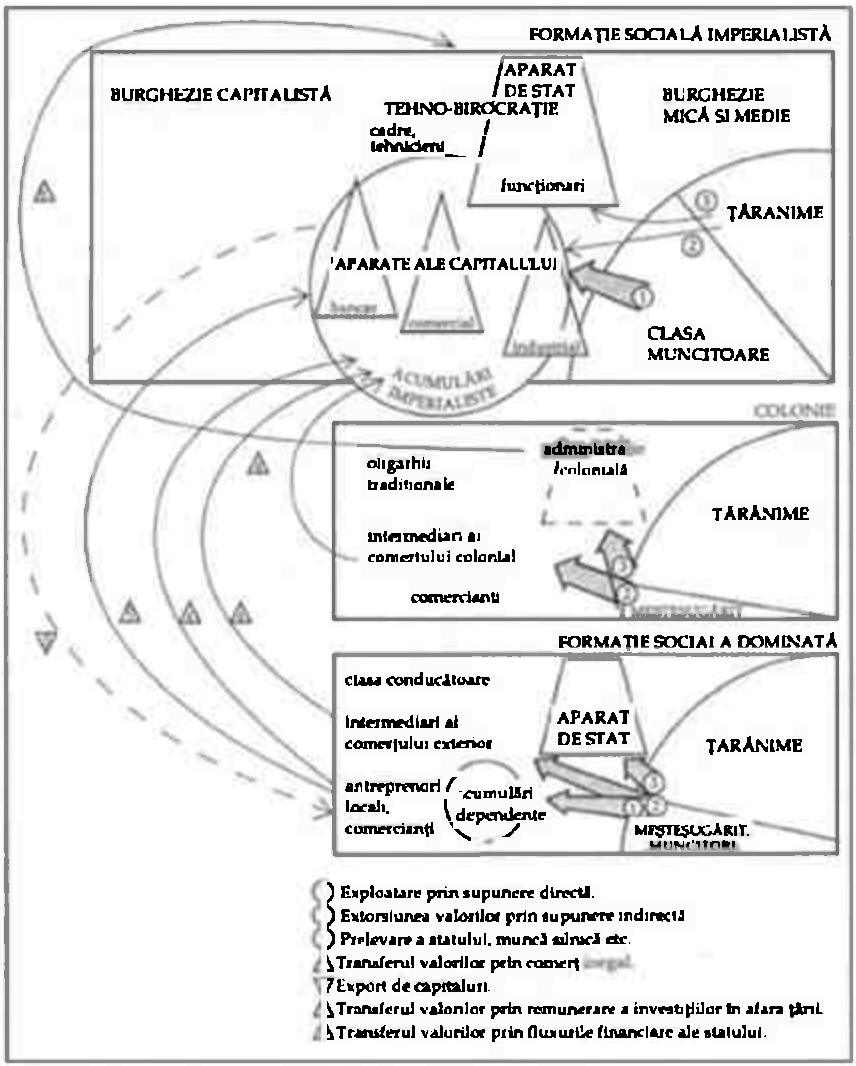

În acelaşi timp, la scară internaţională, ea tinde să se dezvolte sub forma sa indirectă (supunere formală), între capitalismele dominante şi producătorii tradiţionali din ţările dominate (mai ales colonizate).

Există o legătură între cele două aspecte? Această întrebare a făcut obiectul unor vii dezbateri în sferele intelectuale şi politice ale lumii muncitoreşti. Pentru unii, nu există nici o legătură: cuceririle muncitorilor din ţările capitaliste avansate au putut fi suportate de capital datorită sporirii productivităţii, legate de progresul tehnic, graţie creşterii nivelului de calificare al lucratorilor si intensificării muncii solicitate acestora. Pentru alţii, din contră, ţările si capitalismele dominante beneficiază de transferuri ale valorii provenind din ţările dominate: remunerarea investiţiilor străine, dobînzile la datorii, transferurile implicate de schimbul inegal. Concesiile patronatelor şi statelor sînt astfel facilitate, iar clasa muncitoare, obţinînd de aici anumite avantaje, devine *volens nolens* beneficiara, dacă nu chiar complicea, dominaţiei asupra altor popoare.

În ce priveşte "contradicţia X, între capitalismele naţionale", ea se adînceşte, în această perioadă, în principal între capitalismele dominante sau aspirante la un asemenea statut, legîndu-se atît de accesul la materiile prime sau la noile pieţe (pentru produse de consum sau echipamente), cît şi de creditele alocate sau investiţiile efectuate în străinătate. Ea se traduce prin tensiuni şi confruntări în diferite zone ale lumii şi va contribui la declanşarea primului război mondial.

În schimb, contradicţiile între capitalismele dominante şi noile capitalisme constituite rămîn minore.

"Contradicţia Y, între capitalişti", tinde şi ea să se acutizeze, în special pe plan internaţional. Într-adevăr, aşa cum am văzut, concertările şi organizările într-un anumit sector de activitate, înţelegerile, cartelurile şi trusturile se înmulţesc cu rapiditate în fiecare ţară, fenomenul rămînînd însă limitat la nivel internaţional. Această contradicţie o întăreşte astfel pe cea dinainte, devenind o componentă importantă a ei.

În sfîrşit, "contradicţia Z, între capitalismele dominante şi popoarele sau ţările dominate", se manifestă în mod tot mai larg, o dată cu noul val al colonizărilor, cu împărţirea lumii şi stabilirea zonelor de influenţă, la care participă nu doar vechile ţări europene, ci şi ţări noi (Statele Unite) sau ţări în curs de modernizare (Japonia, Rusia). Dominaţia se instituie uneori prin acţiuni militare de o extremă violenţă. O nouă contradicţie este pe cale de a se crea, una care va marca profund cea de-a doua jumătate a secolului al XX-lea si care va provoca probabil anumite reacţii chiar şi după anul 2000.

Termenul "imperialism" a desemnat această nouă realitate. Iniţial, el fusese un fel de stindard al celor care pledau pentru dominaţia Marii Britanii şi a Statelor Unite în lume. În cadrul mişcării muncitoreşti şi al literaturii marxiste, el a devenit apoi un termen incriminator; mai tîrziu,

el va fi utilizat din abundenţă în luptele de independenţă şi în mişcările de sprijinire a Lumii a Treia. Unii vor vedea atunci în imperialism din ce în ce mai puţin o formă sau un stadiu al capitalismului, şi din ce în ce mai mult dominaţia marilor puteri care îşi urmăresc propriile interese[57].

Dar utilizarea curentă a termenului la singular tinde să îl globalizeze, cu riscul de a-l goli de o parte a conţinutului său. Fie că e vorba de capitalisme, de mari puteri sau de state, avem întotdeauna de-a face cu nişte actori naţionali care îşi extind dominaţia, se ciocnesc de rivali şi intră în conflict cu aceştia. Formarea, afirmarea şi ascensiunea imperialismelor, la sfîrşitul secolului al XIX-lea, s-au desfăşurat pornind de la nişte baze naţionale puternice şi au condus, la începutul secolului al XX-lea, la o ciocnire a imperialismelor, la o confruntare între naţiuni care avea să genereze "Marele Război".

Astfel, imperialismele la care ne-am referit au avut o dublă rădăcină: în nevoia de expansiune a capitalismelor naţionale dezvoltate şi în logica dominării ce caracteriza statele acestora. Iar cînd războiul va izbucni, cea care va prevala va fi dimensiunea naţională: internaţionalismul şi anticapitalismul lumii muncitoreşti vor apărea ca... oala de pămînt din fabula lui La Fontaine, în timp ce sentimentul naţional şi naţionalismul vor fi... oala de fier.

[57] În mod curios, ei vor găsi un sprijin în poziţia exprimată de Joseph Schumpeter, în 1919: "Contribution a une sociologique des impérialismes", după *Impérialismes et classes sociales*, Éd. de Minuit, Paris, 1972, p. 39-153

5. MAREA DEGRINGOLADĂ (1914-1945)

> Secolul acesta, care abia s-a încheiat, a văzut succedîndu-se două epoci radical diferite şi fără o altă cale de trecere decît războiul. Contemporanii noştri îşi pot imagina cu greu anii de odinioară: o eră a stabilităţii, a economiei, a prudenţei; o societate a drepturilor dobîndite, a partidelor tradiţionale, a caselor respectabile; un regim al veniturilor fixe, al remunerărilor sigure, al pensiilor riguros calculate; o epocă a lui "trei la sută", a vechilor utilaje, a înzestrării regulamentare. Concurenţa ajutată de tehnică a făcut să dispară această cumînţenie şi a ucis orice blîndeţe (...). Războiul a umflat ca un torent cursul firesc al lucrurilor, impunînd alte necesităţi. Pentru satisfacerea lor — diverse, imperioase, schimbătoare cum sînt —, oamenii trebuie să lucreze mai mult şi într-un ritm mai accelerat (...). Maşinismul şi diviziunea muncii înlocuiesc treptat eclectismul şi fantezia[1].

Antrenate de logica lor — a acumulării şi a producţiei lărgite —, capitalismele naţionale au căutat în lume un spaţiu pentru propria lor expansiune, concurîndu-se unele pe altele şi ajungînd la confruntări din ce în ce mai dure. În acelaşi timp, principalele puteri industriale au încercat să îşi extindă zonele de dominaţie, ceea ce a contribuit — inclusiv prin naţionalism, rasism, xenofobie, şovinism şi prozelitism — la demultiplicarea antagonismelor economice în opoziţii naţionale, şi deci în opoziţii politice şi militare; acestea erau alimentate totodată de uri şi ranchiuni istorice, de credinţa în propria superioritate (a britanicilor, francezilor sau germanilor), de miturile măririi şi misiunii civilizatoare.

Toate acestea au fost de ajuns pentru declanşarea primului război mondial, care, la vremea aceea, a părut a fi cel mai sîngeros, cel mai ucigaş, cel mai barbar... Războiul nu a rezolvat însă nimic, ba chiar dimpotrivă.

Nevoia de expansiune economică la scară mondială rămîne la fel de vie, în vreme ce vechiul sistem de plăţi internaţionale a fost distrus. Această lume sfîşiată va cunoaşte în anii douăzeci coexistenţa prosperităţii şi a crizei, iar după 1929 va fi antrenată într-o nouă mare criză, apoi într-un nou mare război.

---

[1]Charles de Gaulle, *Le Fil de l'épée*, 1932, *Berger-Levrault*, 1954, p. 54, 90.

De la război la criză

"Capitalismul poartă in el războiul, așa cum un nor poartă în el furtuna", spusese Jaures. Înainte de toate, capitalismul poartă în el criza și necesitatea imperioasă a cuceririi de noi spații. Și abia dezvoltarea sa concretă prin intermediul formațiunilor sociale naționale, abia confruntarea dintre capitalismele naționale fac să se poată spune despre capitalism că este un purtător al războiului.

"Marele Război" din 1914-1918 bulversează Europa, accentuează declinul britanic, întărește poziția Statelor Unite, fără a rezolva însă contradicțiile de dinainte de 1914. El deschide o lungă perioadă de criză, mocnită și multiplă in anii douăzeci, apoi generală — în ciuda diversității sale — începînd cu 1929.

1. Tulburarile provocate de "Marele Razboi"

Elanul frînt al mișcării muncitorești, declinul accentuat al capitalismelor europene, înăsprirea naționalismelor... Și totuși, o dată cu primul război mondial, marea degringoladă abia începea...

Frumosul mit al internaționalismului proletar s-a spulberat. Greva generală trebuia să împiedice războiul; clasele muncitoare trebuiau să refuze să se omoare între ele in contul capitaliștilor... Anul 1910: "La fiecare grevă, armata este de partea patronatului; în fiecare conflict european, în fiecare război colonial ori între națiuni, clasa muncitoare este înșelată și sacrificată în beneficiul clasei patronale parazitare și al burgheziei. De aceea Congresul (CSM) aprobă și susține orice acțiune de propagandă antimilitarista si antipatriotică (...)"[2]. Sau: "În caz de război intre puterile europene, muncitorii vor răspunde declarației de război printr-o declarație de grevă generală revoluționară"[3]. Anul 1912: pregătită printr-o campanie de mai mulți ani, greva generală din 16 decembrie, impotriva războiului, este un eșec, în ciuda amplorii și momentelor sale "tari". Anul 1914: manifestul CSM din 28 iulie: "Guvernanții (...) au poporul francez de partea lor în cazul in care, așa cum au spus, lucrează cu adevărat pentru pace"[4].

Unii vor rămine fideli pînă la capăt propriilor convingeri pacifiste: mulți vor fi împărțiți între o atitudine și alta; alții vor relua, in plin conflict, lupta pentru pace. Pînă la urmă, însă, milioane de proletari din toate țările Europei vor accepta să se omoare între ei. Iar rupturile, divizările și ranchiunile vor rămîne vii multă vreme de-acum încolo.

Altă înfrîngere: în preajma războiului, muncitorii din Europa se opuneau introducerii noilor metode de organizare a muncii. Se înregistrează

[2]Citat în E. Dolléans, *op. cit.*, t. II, p. 192.
[3]*Ibid.*, p. 195.
[4]Citat în J. Bron, *op. cit.*, t. II, p. 146

greve la Renault în 1912 şi 1913, la uzinele Dietrich (Argenteuil) şi uzinele Brasier (Ivry) în 1913; lucrătorii din aceste întreprinderi refuză cronometrajul:

> Aplicarea lui în uzinele Renault a demonstrat în mod clar la ce situaţie intolerabilă, la ce muncă extenuantă urma să îi conducă acest sistem pe lucrătorii destul de naivi pentru a-l accepta (...); muncitorul [este] redus la starea unei brute căreia i se interzice să gîndească, să reflecteze; la starea unei maşini fără suflet care produce intens, în exces, pînă ce o uzură prematură, transformînd-o în non-valoare, o face să fie dată afară din atelier. Metoda Taylor este nemiloasă; ea elimină non-valorile şi pe cei care au depăşit vîrsta deplinei activităţi musculare[5].

Iar Merrheim, în *La Vie ouvriere* din 31 martie 1913 nota:

> Inteligenţa este alungată din ateliere şi uzine. Acolo nu trebuie să rămînă decît nişte braţe lipsite de minte şi nişte automate de carne adaptate automatelor de otel şi fier[6].

Războiul conduce, însă, la implantarea metodelor de organizare ştiinţifică a muncii: armata le utilizează în atelierul central de reparaţii al serviciului auto. Iar Louis Renault va sublinia în 1919, în faţa membrilor camerei sindicale a constructorilor de automobile, "interesul pentru organizarea muncii, pentru metodele care permit fabricarea celor mai delicate produse fără o mînă de lucru specializată". Într-o circulară din 1918 adresată inginerilor săi, el sublinia deja "că există aproape toate elementele necesare unei organizări complete". În acelaşi timp, *Bulletin des usines Renault* [*Buletinul uzinelor Renault*] îi avertiza pe muncitori că efortul lor nu va fi mai mic, ci din contră, va trebui să se intensifice: "trebuie să ştiţi că atunci cînd acest război se va sfîrşi, va începe celălalt război, războiul economic (...). În acest nou război, voi veţi fi soldaţii din prima linie"[7].

În fine, asemenea celorlalte clase, clasa muncitorilor va fi şi ea decimată: din zece oameni activi în industria anului 1913, unul avea să moară în războiul din 1914-1918[8].

La toate acestea, trebuie să adăugăm: înecarea în sînge a tentativei de revoluţie comunistă, în Germania (ianuarie-martie 1919); înăbuşirea revoluţiei ungare (iulie 1919); apoi, în Franţa, sciziunea dintre comunişti şi

---

[5]Manifest al CSM din 1913, reprodus în *Histoire économique et sociale de la France*, t. IV, vol. I, p. 528 bis.

[6]Citat după E. Dolléans, *op. cit.*, t. III, p. 264

[7]Citat de B. Coriat, *op. cit.*, p. 68; vezi şi P. Fridenson, *Histoire des usines Renault*, t. I, Seuil, 1972, p. 76.

[8]Dată fiind mobilizarea pe loc, proporţia este ceva mai scăzută pentru lucrătorii din industrie (8,8%) sau din transporturi (8,1%) decît pentru agricultori (10%) sau pentru profesiunile liberale (10,7%). (A. Sauvy, *Histoire économique de la France*, t. I, p. 442).

socialişti, la Congresul din Tours (1920). În momentul în care, pentru cei mai mulţi oameni ai muncii, revoluţia sovietică dădea socialismului o patrie, mişcarea muncitorească din marile ţări capitaliste ale Europei Occidentale era slăbită, rănită, sfîşiată.

Ţările acestea sînt cele înscle vlăguite şi în ruine, chiar dacă au fost unele industrii care s-au dezvoltat în timpul războiului, profitînd de el. În total, aproximativ 8 milioane de morţi: 2,7 în Germania, 1,7 în Franţa, tot atîţia în Rusia, 1,5 în Austro-Ungaria, 930 000 în Marea Britanie, 150 000 pentru Statele Unite; în Germania, ca şi în Franţa, unul din zece oameni aflaţi la vîrsta activă, în Marea Britanie unul din douăzeci. Costul total al războiului a reprezentat 32% din averea naţională a Angliei, 30% din cea a Franţei, 22% pentru Germania, doar 9% pentru Statele Unite. Fiecare stat angajat în război a contractat faţă de cetăţenii săi enorme datorii publice: pe ansamblu, datoria publică a ţărilor beligerante a ajuns, de la 26 miliarde de dolari înainte de război, la 225 miliarde în 1920. La aceasta se adaugă datoria externă: Marea Britanie a împrumutat de la Statele Unite în jur de 4 miliarde de dolari, iar Franţa 3 miliarde. În 1921, comisia aliaţilor pentru reparaţii de război va cere Germaniei despăgubiri de 33 miliarde de dolari.

Luînd ca bază 100 anul 1913, indicele producţiei industriale este, în 1920:
- 141 în Statele Unite;
- 100 în Marea Britanie;
- 62 în Franţa şi 61 în Germania.

Rezervele de aur ale Statelor Unite au crescut de mai bine de patru ori în timpul războiului si depăşesc, în 1921, 2,5 miliarde de dolari (aproape două cincimi din totalul rezervelor mondiale).

În plus, o dată cu Revoluţia din Octombrie, puterile Europei se văd lipsite, pentru mai multe decenii, de o piaţă promiţătoare, în care investiseră multă vreme. În Rusia, idealul socialist a condus la o ruptură atît faţă de capitalism, cît şi faţă de Occident. În Turcia, după dezmembrarea Imperiului Otoman, apoi în Persia (Iran) şi Afganistan se afirmă noile dinamici naţionale. În urma mai multor greve, boicoturi si atacuri de trenuri, Egiptul — ocupat din 1882 şi aflat sub protectorat britanic din 1914 — determină guvernul Marii Britanii să îi proclame independenţa în 1922, o independenţă care ar fi trebuit — după cum intenţionau englezii — să rămînă pur teoretică. Cît priveşte Japonia, aceasta şi-a sporit considerabil, pe timpul războiului, producţia industrială, schimburile comerciale şi posesiile din afara ţării, astfel că o nouă putere industrială este acum in curs de afirmare în Asia.

Slăbirea capitalismelor europene şi "declinul Europei": disocierea celor două procese este imposibilă. Statele Unite sînt de-acum înainte cea mai mare putere economică; Germania îşi va reface puterea industrială; URSS şi Japonia se vor angaja, fiecare pe o altă cale, într-un formidabil proces

de industrializare; Marea Britanie şi Franţa păstrează încă anumite atuuri, prin aparatura lor industrială, prin reţelele lor bancare şi financiare, prin imperiile pe care le deţin. Aşa cum prevăzuse Louis Renault, abia semnate tratatele de pace, se declanşează un teribil război economic.

2. *Criza din anii 1920-1930*

În mod tradiţional, această perioadă este împărţită în patru intervale: *boom*-ul de imediat după război, criza reconversiunii din 1921, perioada de "prosperitate", criza din 1929 cu prelungirile ei din anii treizeci. Foarte des aspectele monetare (datorii şi plăţi internaţionale, inflaţie) sînt disociate de aspectele economice (producţie, schimburi comerciale).

Ipoteza pe care noi o propunem este că, din contră, avem de-a face cu una şi aceeaşi criză, care se dezvoltă sub forme diferite în anii 1920-1930; şi că — fără a fi dispărut (mai e nevoie s-o spunem?) contradicţiile fundamentale[9] — prin clasele muncitoare, pe de o parte, şi prin formaţiunile sociale dominante, pe de alta, contradicţiile dintre capitalismele dominante sînt cele care dau cheia marii crize a acestei perioade.

Distrugeri pricinuite de război? Enorme datorii publice? Datorii externe faţă de Statele Unite şi Marea Britanie? În Franţa, replica este una singură: "Germania va plăti." Aşa cum şi Franţa "plătise" după înfrîngerea din 1871... Dar reparaţiile cerute Germaniei vor forţa industriile acestei ţări să îşi crească exporturile, mai ales de cărbune, oţel, produse metalurgice şi mecanice, fapt ce va înăspri competiţia germano-britanică.

În perioada războiului, puterea economică a Statelor Unite a crescut substanţial; puterea sa financiară, de asemenea: investiţiile externe americane au ajuns, de la 3,5 miliarde de dolari în 1913, la 6,5 în 1919, pe cînd cele ale Marii Britanii scădeau de la 18,3 la 15,7; în paralel, rezervele de aur ale Statelor Unite cresc de la 0,7 în 1913 la 2,5 miliarde de dolari în 1921, mult mai mult decît cele din Marea Britanie (de la 0,2 la 0,8). Echivalentul în dolari al lirei sterline a scăzut de la 4,78 în 1914, înainte de distanţarea în privinţa rezervelor de aur, la 3,78 în ianuarie 1921; or, este puternic înrădăcinată ideea că, pentru a-şi recîştiga statutul de monedă mondială, lira sterlină trebuie să poată "privi dolarul în faţă" (adică să recîştige paritatea de dinainte de război şi să revină la convertibilitatea în aur).

In măsura în care industria britanică nu înregistrează însă nişte progrese ale productivităţii superioare celor ale concurenţilor săi, această politică face ca exporturile să fie mai costisitoare, deci mai dificile, iar redresarea schimburilor comerciale mai problematică; sau se ajunge la o reducere a consumului intern şi în special a puterii de cumpărare a muncitorilor, fapt ce conduce la dure confruntări sociale.

[9] Vezi *supra*, p. 161 şi 187.

SCHEMA XIII

Reţeaua angajamentelor financiare internaţionale după Primul Război Mondial*

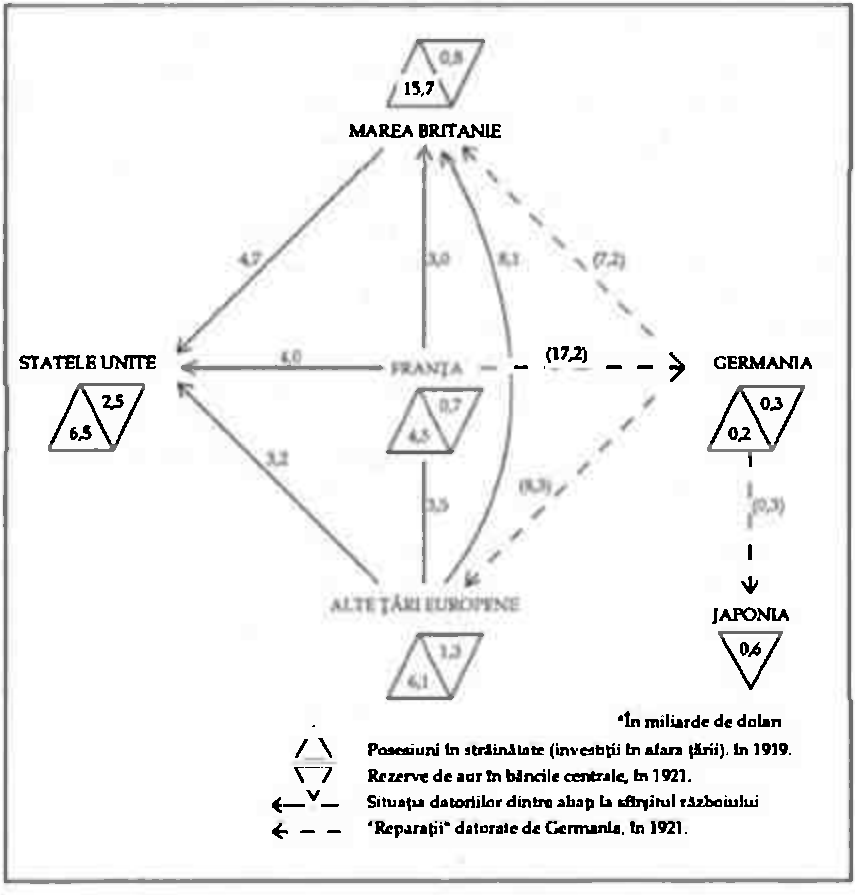

Plata reparaţiilor datorate de Germania, recîştigarea paritãţii şi a convertibilităţii în aur a lirei sterline — în general, preocuparea pentru revenirea la un sistem monetar internaţional bazat pe aur şi tentativele de rezolvare a inextricabilei probleme a datoriilor internaţionale[10]: toate aceste probleme monetare şi financiare care marchează anii douăzeci au o dimensiune nu doar economică, ci şi socială. Profet prea puţin ascultat la vremea respectivă, J.M. Keynes înţelesese foarte repede acest lucru: "În realitate, etalonul-aur nu e decît o relicvă a timpurilor barbare. Noi toţi, începînd cu Guvernatorul Băncii Angliei, sîntem acum interesaţi în primul rînd de menţinerea stabilităţii în privinţa afacerilor, preţurilor, locurilor de muncă, şi este cu totul improbabil ca, atunci cînd vom fi nevoiţi să alegem, să sacrificăm în mod deliberat toate acestea pentru o dogmă uzată, care a avut cîndva o valoare a ei: £ 3-17-10 1/2 pentru o uncie de aur", scrie el în 1923, în *A Tract on monetary Reform* [*Mic tratat al reformei monetare*]. În 1925 însa, după cinci ani de eforturi în acest sens, lira revine la paritatea sa de dinainte de război, iar convertibilitatea ei este restabilită.

Preţul plătit a fost unul foarte greu: criza din 1921, de o deosebită gravitate în Marea Britanie, cu o brutală scădere a exporturilor şi o rapidă creştere a şomajului (un milion de şomeri în ianuarie 1921, două milioane în iunie). Scăderea, în ritm susţinut, a exporturilor atinge nu numai produsele siderurgice şi cărbunele, cî şi industriile lînii şi bumbacului, ca şi construcţiile de maşini (în vreme ce exporturile nemţeşti reveneau în 1923 la nivelul din 1913). Cît priveşte şomajul, el va atinge de-a lungul anilor douăzeci mai mult de un milion de lucrători britanici. În schimb, Londra va reintra în rîndul primelor capitale ale lumii.

Francul francez revine oficial la convertibilitatea în aur abia în 1928, şi la o cincime din valoarea sa de dinainte de război. În ce priveşte marca germană, după prăbuşirea sa din 1922-1923, ea începe să se redreseze, cu ajutorul creditelor externe, mai ales britanice, şi o dată cu dezvoltarea şi modernizarea aparatului industrial: în perioada 1924-1930, creditele externe obţinute de Germania sînt de două ori şi jumătate mai mari decît daunele plătite efectiv, fapt ce îi permite acestei ţări nu numai să se aprovizioneze cu materii prime, ci şi să îşi refacă rezerva de aur şi devize, şi chiar să îşi dezvolte investiţiile din străinătate[11].

Pe de o parte, e vorba de dimensiunile datoriilor internaţionale care, pentru a fi "şterse", impuneau o dezvoltare considerabilă a producţiei şi schimburilor internaţionale, în măsură să permită obţinerea soldurilor

[10]Conferinţele de la Paris şi Londra din 1921; Conferinţa de la Geneva din 1922; ocuparea Rhurului de către francezi şi belgieni, şi acordul anglo-american cu privire la datoriile dintre aliaţi (1923); Comisia Dawes, 1923; planul Dawes, 1924; acordurile Mellon-Beranger şi Churchill-Caillaux, 1926; Comisia Young, 1928; planul Young, 1929... pînă la moratoriul Hoover, 1931, şi la Conferinţa de la Lausanne.

[11]În această privinţă, vezi J. Akerman, *Structures et Cycles économiques*, t. II, vol. 2, p. 509.

necesare; pe de altă parte, există decizia responsabililor monetari ai epocii de a reveni la un sistem monetar bazat pe aur, care apasă asupra reluării schimburilor comerciale britanice şi face vulnerabilă orice ţară aflată în incapacitatea de a-şi echilibra balanţa comercială. În acelaşi timp, nici un centru financiar nu îşi asumă responsabilitatea pentru tot acest proces: băncile americane nu au deocamdată capacitatea necesară, iar Londra — ocupată cum este să îşi recîştige poziţia de lider — nu deţine la vremea respectivă un loc care să îi confere suficientă putere. Asupra acestui aspect, diagnosticul lui C.P. Kindleberger este cît se poate de exact:

> Sistemul economic internaţional a devenit instabil prin incapacitatea Angliei şi reticenţa Statelor Unite de a-şi asuma responsabilitatea stabilizării pe trei direcţii precise: a) menţinînd o piaţă relativ deschisă pentru mărfuri care nu au găsit un solicitant; b) furnizînd, în mod contra-ciclic, împrumuturi pe termen lung; c) reducînd amploarea crizei. Sistemul economic mondial era instabil, atîta vreme cît nu exista o ţară care să îl stabilizeze, aşa cum reuşise Anglia în secolul al XIX-lea şi pînă în 1913. În 1929, englezii nu puteau să o facă, iar americanii nu doreau. Atunci cînd fiecare ţară începe să îşi protejeze propriile interese naţionale, interesul general-mondial a fost scos din discuţie şi, o dată cu el, şi interesele particulare ale naţiunilor[12].

În acest context internaţional fragil se dezvoltă diferitele capitalisme naţionale, fiecare în funcţie de propriul specific: capitalismul britanic, prins între vigilenţa concurenţilor industriali străini şi combativitatea unei clase muncitoare care refuză sacrificiile cerute; cel german, concentrat, dinamic, expansiv, susţinut de dorinţa naţiunii de a depăşi umilinţele la care a fost supusă după război; cel francez, mai dezbinat ca niciodată, împărţit între marea industrie şi activităţile meşteşugăreşti, între calmul provincial şi aventura imperialistă; cel american, purtat de frenezia producţiei de masă, a consumului de masă, a ambuteiajelor şi speculaţiilor de bursă; apoi, toate celelalte: diferitele capitalisme europene, cel japonez, noile producţii ale "ţărilor noi", cărora primul război mondial le-a oferit o şansă de afirmare.

Lupta de pe pieţele externe se înăspreşte: astfel, în vreme ce lira revine la convertibilitatea în aur, exporturile britanice scad ca valoare, între 1924 şi 1926, iar din 1927 pînă în 1929 rămîn sub nivelul pe care îl atinseseră în 1924; exporturile franceze profitaseră de devalorizarea francului din prima jumătate a anilor douăzeci, dar o dată cu stabilizarea financiară şi cu impunerea convertibilităţii în aur din 1928, exporturile din numeroase sectoare încep să scadă simţitor[13]. În această luptă, capitalismele vechi dau înapoi în faţa afirmării noilor economii.

---

[12] C.P. Kindleberger, *The World Depression 1929-1939*, University of California Press, 1973, p. 292, citat de R. Boyer şi J. Mistral, *Accumulation, inflation, crises*, p. 161-162.

[13] Cf. lucrărilor istoricului J. Marseille, profesor la Universitatea Paris VIII.

Tabelul nr. 27
Repartiţia exporturilor mondiale de produse manufacturiere

	1913	1929	1937
Marea Britanie	30,2	22,4	20,9
Franţa	12,1	10,9	5,8
Statele Unite	13,0	20,4	19,2
Germania	26,6	20,5	21,8
Japonia	2,3	3,9	6,9
altele	15,8	21,9	25,4
total	100	100	100

Sursă: H.Magdoff, *L'Âge de l'impérialisme*, p. 55.

Astfel, accesul la pieţele externe este din ce în ce mai diminuat. Or, capitalismul american tocmai cunoaşte o perioadă de acumulare şi de expansiune, la fel ca şi capitalismele japonez, german, francez... Pe de altă parte, criza care zguduie agricultura pe plan mondial, după "Marele Război" — supraproducţie, scădere a preţurilor, scădere a veniturilor agricultorilor — conduce şi ea la restrîngerea pieţelor de desfacere pentru produsele industriale de bază. Numai raportîndu-ne la aceste realităţi economice fundamentale, şi nu rezumîndu-ne la a urmări, aşa cum o face J. K. Galbraith[14], peripeţiile speculaţiilor de bursă, putem înţelege marea criză dintre cele două războaie mondiale.

De-a lungul deceniului al treilea, în Marea Britanie, criza a avut un aspect cronic; la sfîrşitul anilor douăzeci, ea este latentă în majoritatea celorlalte ţări capitaliste, mai ales în Statele Unite şi Franţa. Speculaţiile şi panica de pe Wall Street constituie un fascinant catalizator al crizei economice americane; conştientizarea acestei realităţi, a repercusiunilor ei bancare şi financiare în lumea intreagă, a efectelor pe care le va avea în urma scăderii vertiginoase a schimburilor comerciale americane vor grăbi in toate celelalte ţări declanşarea unor crize care, de fapt, gestau sau erau deja amorsate.

O lume aruncată în aer

În 1929, indicele cursului valorilor din Statele Unite se menţinea la aproximativ 200-210; în 1932, el coborîse la 30-40. Preţul pe ansamblu al mărfurilor a scăzut, în aceeaşi perioadă, cu 30 pînă la 40%, iar pe anumite

[14] J.K. Galbraith, *La Crise économique de 1929*, 1955, trad. fr., Payot, 1961.

pieţe, scăderea a fost încă si mai dramatică. În principalele ţări industrializate ale lumii, producţia se reduce cu 30 pînă la 50%, de la caz la caz, iar valoarea comerţului mondial în 1932 se ridica abia la o treime din cea a anului 1923. Oficiul internaţional al muncii a calculat că, în 1933, în jur de 30 de milioane de persoane din lumea întreagă nu aveau de lucru (...). Niciodată nu se mai ajunsese la o asemenea situaţie. Perioada 1929-1933 va fi cea a unei man depresiuni economice[11].

1. *America first...? Business first!*

După "Marele Război", Statele Unite reprezintă cea mai mare putere economică a lumii. Venitul naţional a ajuns de la 33 de miliarde de dolari în 1914 la 61 în 1918. Industria s-a dezvoltat, impunîndu-se de-acum înainte, la nivel mondial, în majoritatea sectoarelor de activitate: 75 milioane tone de minereu de fier extrase în 1917 şi 555 milioane tone de cărbune; 60 milioane tone de petrol extrase în 1920 (două treimi din producţia mondială); o producţie de energie electrică echivalentă cu cea a întregii Europe; aproximativ 40 milioane tone de oţel produse în 1920 (mai mult de jumătate din producţia mondială); în plus, avansul considerabil al industriilor moderne: automobile, electricitate, chimie. Chiar dacă, în ciuda dezvoltării ei impresionante, flota americană nu a întrecut-o încă pe cea a Marii Britanii, comerţul american a ştiut să profite de nevoile şi dificultăţile celorlalte ţări, pentru a ajunge în 1920 la un nivel record: importuri în valoare de mai mult de 5 milioane de dolari şi exporturi de peste 8 milioane. Iar dacă investiţiile externe ale Statelor Unite sînt încă, în 1919, sub jumătate din cele ale Marii Britanii (6,5 faţă de 15,7 miliarde de dolari), rezerva de aur a Americii se ridică, în 1921, la 2,5 miliarde de dolari, iar creanţele de război, în ce îi priveşte pe vechii aliaţi, sînt în jur de 12 miliarde de dolari.

În plus, intervenţia americană a fost decisivă pentru încheierea războiului; participarea preşedintelui Wilson la Conferinţa de Pace şi rolul jucat de acesta au întărit ascensiunea Statelor Unite în primul eşalon al puterilor lumii.

Senatul american refuză însă să ratifice Tratatul de la Versailles, respingînd pînă şi aderarea Statelor Unite la Societatea Naţiunilor, organism la a cărui edificare contribuise în mod substanţial însuşi preşedintele Wilson. La alegerile din 1919, republicanii au cîştigat majoritatea în Camera Reprezentanţilor, iar în 1920, republicanul W.G. Harding a fost ales preşedinte. Idealurilor de democraţie şi cooperare internaţională care îl animaseră pe Wilson, Harding le opune convingerile sale naţionaliste: "Am o asemenea încredere în America noastră, încît devine inutilă orice reuniune a puterilor străine care să ne spună nouă ce anume sîntem datori să facem. Numiţi aceasta, dacă vreţi, egoism naţionalist, dar eu cred că

[11] L. Robbins, *La Grande Dépression, 1929-1934*, trad. fr. Payot, 1935, p. 27-28.

este o atitudine izvorîtă din patriotism. Ocrotiţi în primul rînd America! Gîndiţi-vă în primul rînd la America! Preamăriţi în primul rînd America!"[16]

America first! De-acum încolo, Statele Unite se vor proteja împotriva invaziei de mărfuri străine (1922), iar poporul, alcătuit din imigranţi, împotriva imigraţiei (1924). Băncile americane, chiar dacă cele mai importante dintre ele au intrat deja într-un proces de "internaţionalizare"[17], nu au nici dorinţa, nici mijloacele de a controla un sistem mondial de plăţi. Iar dezvoltarea Americii, în perioada anilor 1920, se va face în general pe baza resurselor americane şi pentru pieţele americane.

America first! În măsura în care capitalismul american este deja un imperialism, orizontul său este alcătuit în principal de cele două Americi. În perioada războiului, legăturile dintre capitalismul britanic şi cel canadian au slăbit, iar Canada a intrat sub influenţa americană: în perioada 1904-1914, în Marea Britanie erau plasate de opt ori mai multe titluri canadiene decît în Statele Unite; în perioada 1921-1930, suma titlurilor canadiene plasate în Statele Unite este de douăzeci de ori mai importantă decît totalul celor plasate în Marea Britanie[18].

Canada şi America Latină sînt de-acum principalele cîmpuri de investiţii pentru capitalurile americane.

Iar America Latină este teritoriul unde se exercită intervenţia şi dominaţia americană, diplomaţia dolarului şi politica "ciomagului", avînd ca paravan sloganul: "O Americă pentru americani" (vezi tabelul nr. 28).

America first! În anii douăzeci, Statele Unite cunosc o extraordinară dezvoltare şi o prosperitate cu adevărat fascinantă, care se bazează, în principal, pe eforturile clasei muncitoare americane. În timpul războiului, numărul muncitorilor americani depăşeşte 10 milioane, atingînd 13 milioane în 1920 (dintre care 5,5 milioane muncitori calificaţi); în 1930, se ajunge la 14 milioane (dintre care 6,3 milioane calificaţi). Între 1913 şi 1919, salariul real a scăzut; principiul zilei de muncă de opt ore fusese teoretic instituit, dar el rămîne încă departe de a fi peste tot respectat. Organizarea muncii, sistemele de remunerare conduc la creşterea ritmului de producţie; oboseala, riscurile asumate pentru a se cîştiga timp nu vor întîrzia să lase urmări: 2 milioane de accidente de muncă pe an, la începutul anilor douăzeci, dintre care 20 000 mortale în fiecare an.

Dacă înainte de război, mişcarea muncitorească americană era cea mai slab organizată din toate marile ţări capitaliste, iat-o acum supusă unei ofensive în toată legea. E vorba de injoncţiunea federală care pune capăt

[16] W.G. Harding (ianuarie 1929), citat după C. Julien, *op. cit.*, p. 171.

[17] În 1914, marile bănci americane au 26 de sucursale în afara Statelor Unite; în 1918, numărul lor este de 61, dintre care 31 în America Latină şi 26 în Europa (O. Pastre, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, p. 169, s.).

[18] J. Niosi, *La Bourgeoisie canadienne*, Boréal Express, Montréal, 1980, p. 39.

Tabelul nr. 28
Sucursale bancare și investiții americane în afara țării

	sucursale bancare americane			investiții în afara țării*	
	1918	1939		1924	1940
America Latină	31	47	America Latină	4,0	4,0
teritorii ale SUA de peste ocean	4	8	Canada	2,5	3,8
Europa	26	16	Europa	1,9	2,0
Asia	0	18	Asia	0,7	0,6
alte țări	0	0	alte țări		0,4
total	61	89	total	9,1	10,8

*În miliarde de dolari.
Surse: H. Magdoff, *L'Age de l'impérialisme*, p. 72; C. Palloix, *L'Economie mondiale capitaliste et les firmes multinationales*, t. II, p. 126; H.U. Faulkner, *op. cit.*, t. II, p. 695 și C. Julien, *op. cit.*, p. 125 și 172.

grevei minerilor din 1919. E vorba de acțiunea din 1920 a ministrului Justiției, M. Palmer, împotriva sindicaliștilor, a militanților socialiști și anarhiști. E vorba apoi de hotărîrile Curților de Justiție, în special ale Curții Supreme, care blochează aplicarea cîtorva legi sociale ce fuseseră votate (mai ales cu privire la munca desfășurată de copii). E vorba de "sindicatele galbene", controlate de conducerile întreprinderilor: în 1927, mai multe sute de mari întreprinderi recurg la acest sistem, sindicatele respective reunind 1,4 milioane de "aderenți". În fine, există și "metoda blîndă": acționariatul muncitoresc (mai bine de un milion de muncitori acționari) și paternalismul (cazare, programe de școlarizare, cantine, asistență medicală, concedii "acordate" de întreprindere, și care puteau fi oricînd "retrase"). Semn al decăderii mișcării muncitorești, numărul aderenților la AFL scade de la 4 milioane în 1920, la 3 în 1930 și la 2,5 în 1932.

În acest context, o parte a patronatului trece la aplicarea organizării științifice a muncii (taylorismul), mai ales în ce privește lucrul la banda rulantă. "Din 1921, scrie W.C. Mitchell, știința a fost pusă în slujba industriei mai intens ca niciodată"[19]. Concentrarea activităților în mari

[19] H.U. Faulkner, *op. cit.*, p. 608. Acest fapt este însoțit de o formidabilă concentrare a proprietății private în mîna cîtorva patroni: cea mai bogată a suta parte a populației deține, în 1922, 61,5% din acțiuni, 69% în 1939, 76% în 1953 (J.-M. Chevalier, *La Structure financière de l'industrie américaine*, p. 29; după K.J. Lampman, *Review of Economics and Statistics*, nov. 1959)

întreprinderi face ca fiecare dintre acestea, chiar dacă nu reprezintă întreaga industrie americană, să aibă totuşi o importanţă decisivă pentru domeniul său productiv. US Steel, a cărui cotă din totalul producţiei de oţel "scade" în 1929 la 40%, dată fiind dezvoltarea lui Bethlehem Steel şi Republic Steel; producţia de automobile, dominată de Ford, General Motors şi Crysler; electricitatea, de General Electric si Westinghouse; chimia, de Du Pont şi de două grupuri apărute în anii războiului ("*war babies*"), Allied Chemical and Dye şi Union Carbide and Carbon. Această concentrare se accentuează după primul război mondial şi de-a lungul întregului deceniu al treilea; în anul 1929, se înregistrează 1 245 de fuziuni. Astfel, "în 1930, cele mai mari două sute de societăţi controlau aproape jumătate din avuţiile care nu se aflau în bănci (adică în jur de 38% din capitalurile investite în afaceri), însumau 43,2% din venitul total al societăţilor industriale şi aveau la conducerea lor aproape două mii de indivizi"[20]. În sfîrşit, trei erau băncile care dominau: Chase National Bank, National City Bank of New York şi Guaranty Trust Co.

Aceste mari întreprinderi sînt primele care trec, pe o scară largă, la raţionalizarea producţiei sub diferitele sale aspecte:

> *Mecanizarea* şi, în special, înlocuirea cu motoare electrice a muncii omului şi a maşinii cu abur (care presupunea în continuare o anumită mînă de lucru): în 1914, 30% din maşinile "energetice" din industrie erau maşini electrice, a căror putere totală era de 9 milioane CP; în 1929, 70% din producţia de energie era de origine electrică şi reprezenta 35 de milioane CP; *standardizarea* produselor într-un număr restrîns de tipuri verificate: în 1900, puteau fi întîlnite 55 000 de tipuri diferite de lămpi electrice; în 1923, nu mai existau decît 342; *planificarea muncii*: în toate atelierele, mari sau mici, cumpărarea de materii prime, ritmul lucrului şi exploatarea la maxim a capacităţii maşinilor erau minuţios reglate printr-un plan de producţie; *fabricarea pe bandă rulantă*: metoda utilizată în abatoarele Armours din Chicago (care consta în aşezarea porcilor sacrificaţi pe o bandă transportoare, ce îi trecea apoi prin dreptul fiecărui muncitor), s-a extins, ca principiu, în industria automobilelor, în industria electrică, în producţia de frigidere şi în multe alte ramuri; *organizarea birourilor*: aceleaşi principii care stăteau la baza creşterii productivităţii din uzine au fost aplicate în birouri, contribuind şi acolo la creşterea randamentului muncii[21].

Dar nu este vorba numai de un nou mod de organizare a muncii, ci de un nou mod de inserţie a salariaţilor în societatea capitalistă, care se instituie o dată cu fordismul: este, în acelaşi timp, *un nou model pentru producţia capitalistă de mărfuri* (cu salarii relativ ridicate pentru o anumită

[20] H.U. Faulkner, *op. cit.*, p. 613, 615.
[21] J. Akerman, *op. cit.*, t. II, vol. 2, p. 484

parte a clasei muncitoare, şi cu o creştere puternică a productivităţii datorită producţiei de masă şi raţionalizării) *şi pentru realizarea valorii astfel create* (prin dezvoltarea consumului de masă, care se extinde asupra unei părţi a clasei muncitoare, ale cărei condiţii de viaţă se apropie de cele ale păturilor medii). Este foarte interesant de urmărit procesul prin care acest nou model ajunge să se impună[22]...

Dacă descrierea abatoarelor din Chicago face să se prezinte "munca la banda rulantă" ca ţinînd de "senzaţional", Henry Ford este cel care avea să aplice cum nu se poate mai sistematic acest mod de organizare a producţiei. Fiecare lucrător ocupă un post al lui, din care nu se mişcă, întrucît, după cum repeta Ford, "mersul nu este o activitate care se plăteşte". Piesele sînt, aşadar, cele care se deplasează, purtate de un transportor automatic; iar fiecare lucrător execută o operaţie ori, în unele cazuri, două sau trei: în secţiile de topitorie de la Highland Park, 95% dintre topitori şi modelori sînt "specializaţi într-o singură operaţie, pe care cel mai stupid dintre oameni o poate învăţa în două zile"[23]. În 1926, pentru 79% din personalul angajat la uzinele Ford, timpul de pregătire era de mai puţin de o săptămînă.

Banda rulantă, descompunînd la maximum sarcinile de lucru şi impunînd o anumită cadenţă tuturor muncitorilor, permite creşterea considerabilă a producţiei. Astfel, asamblarea unui volant magnetic, realizată de un singur muncitor, necesita douăzeci şi cinci de minute; cu o bandă rulantă şi douăzeci şi nouă de muncitori "specializaţi" fiecare în cîte o anumită operaţie, această asamblare nu ia mai mult de treisprezece minute; apoi, transportorul fiind accelerat, şapte minute; în fine, prin creşterea ritmului de muncă o dată cu creşterea vitezei transportorului, se ajunge la cinci minute. Productivitatea a crescut, aşadar, de cinci ori. Dar fiecare muncitor trebuie să repete acelaşi gest la fiecare zece secunde, ceea ce înseamnă că în ziua lui de lucru de nouă ore el îl va face de mai mult de trei mii de ori, pentru tot atîţia volanţi magnetici.

Asemeni lui Charlot din *Timpuri noi*, mulţi nu acceptă, nu suportă, refuză: absenteismul şi aşa-numitul *turn-over* ating cote ridicate. În 1913, "pentru un efectiv de 15 000 de muncitori, 53 000 de persoane fuseseră angajate de-a lungul anului"[24]; la sfîrşitul aceluiaşi an, pentru a se mări cu 100 de persoane efectivele unei uzine, compania a trebuit să angajeze de probă 963 de oameni[25]. Pe de altă parte, secretarul Asociaţiei patronilor

[22]Vezi mai ales F. Coourtel, *L'Organisation rationnelle du travail*, teză susţinută la Facultatea de economie politică a Universităţii Paris VIII; B. Coriat, *op. cit.*; J. H. Lorenzi, O. Pastre şi J. Toledano, *La Crise du XXe siècle*.

[23]H. Ford, *Ma vie, mon oeuvre*, Payot, 1926, citat de Lorenzi ş.a., *op. cit.*, p. 109.

[24]H. Benyon, *Working for Ford*, Penguin, 1973 şi J.Wolf, *Revue économique*, martie 1957, p. 297, citat de B. Coriat, *op. cit.*, p. 95.

[25]K. Sward, *The Legend of Henry Ford*, 1948, p. 48, după Lorenzi ş.a., *op. cit.*, p. 113.

din Detroit își exprimă îngrijorarea: "Uzinele sînt un butoi de pulbere (...). Trebuie neapărat să facem ceva"[26].

Henry Ford este cel care a intuit ce anume trebuie făcut și care a avut îndrăzneala necesară pentru a-și pune ideea în aplicare: în vreme ce salariile din industria automobilelor sînt de doi pînă la trei dolari pe zi, el hotărăște să le ridice la cinci dolari începînd cu 1 ianuarie 1914, reducînd ziua de lucru de la nouă la opt ore. Va fi așa-numita *Five Dollars Day*. Efectele se simt imediat: absenteismul scade, iar binecunoscutul *turn-over* ajunge la mai puțin de 0,5%. Oamenii formează acum cozi interminabile în fața birourilor de angajări de la Ford. Producția va crește rapid: două sute de mii de automobile în 1913, cinci sute de mii în 1915, un milion în 1919, două milioane în 1923, mai mult de cinci milioane în 1929. Prețul pe bucată scade, iar prețul de bază al faimosului model T (produs pînă în 1927) ajunge de la 1950 la 290 de dolari. "Fixarea la cinci dolari a salariului pentru ziua de muncă de opt ore a fost una dintre cele mai frumoase economii pe care am realizat-o vreodată; dar ridicîndu-l la șase dolari, am reușit să economisesc încă și mai mult"[27]: într-adevăr, Henry Ford ridică tariful pentru o zi de muncă la șase dolari, de la 1 ianuarie 1919, și la șapte dolari, începînd cu 1 decembrie 1929.

Pentru Ford nu e vorba însă numai de asigurarea unei mîini de lucru disciplinate și fidele. Înainte de toate, e vorba de deschiderea unor breșe, de lărgirea diferențelor în sînul clasei muncitoare: între cei care lucrează la Ford și ceilalți, iar printre cei de la Ford, între cei care pot beneficia de cinci dolari pe zi și cei care nu sînt (încă) demni de aceasta. La *Five Dollars Day* nu au dreptul:

- muncitorii cu o vechime mai mică de șase luni,
- tinerii muncitori care nu au împlinit încă douăzeci și unu de ani,
- femeile (întrucît ele trebuie să se mărite).

În plus, se impunea o "bună moralitate": "curățenie și seriozitate", interdicția fumatului, băutului, a jocurilor de noroc și frecventării barurilor... *Five Dollars Day* devine, astfel, un instrument de control și, într-un fel, de "dresaj"[28].

În același timp, se dorea însă ca acești "lucrători buni" să poată ajunge la un "bun nivel de consum" (așadar să asigure o desfacere pentru produsele uzinelor Ford) și să poată crește "copii frumoși" (așadar să asigure uzinelor Ford o mînă de lucru "sănătoasă" pentru viitor). Iată ce spunea H. Ford:

---

[26] A. Nevins, *Ford: the Times, the Man, the Company*, Sribner, 1954, p. 518, citat de B. Coriat, *op. cit.*, p. 95.

[27] H. Ford, *op. cit.*, p. 168, citat de B. Coriat, *op. cit.*, p. 99.

[28] Există un corp de inspectori care controlează modul în care se cheltuiau salariile în familiile muncitorești... (B. Coriat, *op. cit.*, p. 96).

> Plătindu-i prost pe oameni, pregătim o generaţie de copii subalimentaţi şi subdezvoltaţi, atît fizic, cît şi moral; vom avea o generaţie de muncitori slabi, la propriu şi la figurat, care, din acest motiv, se vor dovedi ineficienţi atunci cînd vor intra în activitatea industrială. Pînă la urmă, tot industria va fi cea care o să plătească[29].
>
> Propria noastră reuşită depinde în bună măsură de ceea ce plătim. Dacă distribuim mai mulţi bani, aceştia vor fi cheltuiţi. Ei vor duce la îmbogăţirea comercianţilor, a vînzătorilor cu amănuntul, a fabricanţilor şi a muncitorilor de toate categoriile, iar această prosperitate se va traduce printr-o creştere a cererii pentru automobilele noastre[30].

La cererea companiei Ford, în 1929 a fost realizată o anchetă la Detroit; din 100 de familii muncitoreşti, 98 dispuneau de un fier de călcat electric, 76 de o maşină de cusut, 51 de o maşină de spălat, 49 de un fonograf, 47 de un automobil, 36 de un aparat de radio şi 21 de un aspirator. În 1929, în Statele Unite se aflau în circulaţie 23 de milioane de automobile (19 la 100 de locuitori, faţă de 2 la 100 de locuitori, cîte se înregistrau la aceeaşi dată în Franţa şi Marea Britanie); adunînd şi unităţile pentru reparaţii, sau pentru fabricarea pneurilor, a diferitelor furnituri şi a benzinei, în sectorul automobilelor existau mai mult de patru milioane de locuri de muncă. În paralel, se dezvoltă construcţia de şosele şi autostrăzi, precum şi industria de extracţie a petrolului; oraşele se extind, iar construcţia de locuinţe progresează într-un ritm fără precedent; progrese substanţiale se înregistrează, de asemenea, în privinţa echipamentului electric şi de telefonie, iar în zece ani producţia de electricitate se dublează.

Pe de o parte, exploatarea unui segment al clasei muncitoare după metode de dinainte de 1914 (salarii mici, metode brutale de încadrare şi de concediere, *factory system* şi *sweating system*); pe de altă parte, producţia de masă, organizarea raţională a muncii şi o politică a salariilor mari, pentru alt segment al clasei muncitoare, şi, în consecinţă, consumul de masă la care acesta din urmă are acces: iată bazele "prosperităţii" americane din anii douăzeci:

- o creştere cu 90% a producţiei industriale, între 1921 şi 1929;
- un plan de investiţii care, în aceşti ani, depăşeşte 20% din PIB;
- o productivitate pe ora de muncă ce creşte cu 47% în anii douăzeci (în vreme ce, în primele două decenii, ea crescuse cu 17%, respectiv 11%).

Unul dintre sloganurile lui Calvin Coolidge, preşedintele republican ales în 1924, era: "Afacerile sînt marea afacere a Americii".

La sfîrşitul anilor douăzeci, acest model va fi însă epuizat. Chiar dacă el fusese acceptat pentru salariile mari şi accesul la un anumit nivel al consumului, munca la banda rulantă rămîne deosebit de obositoare, iar

[29] Citat de Beynon, *op. cit.*, p. 124 (după B.Coriat, *op. cit.*, p. 101).
[30] H. Ford, *op. cit.*, p. 142 (citat de B. Coriat, *op. cit.*, p. 144).

efectul inițiativelor lui Ford se atenuează. Creșterea productivității își încetinește ritmul. Piața ajunge la saturație. În plus, criza agricolă, prin scăderea prețurilor și a veniturilor, conduce la o reducere importantă a debușeului pentru industria automobilelor. Pieţele externe sînt aprig disputate. În al doilea semestru al anului 1929, profiturile constructorilor de automobile scad. Speculațiile de bursă se înteţesc, animate de setea de cîștiguri tot mai mari. Un vîrtej infernal se declanșează. Iar apoi, criza.

Acea criză pe care economiștii americani — în euforia anilor douăzeci — o considerau imposibilă... Astfel, în 1928, Irving Fisher spunea: "Nimic care să semene cu un crah nu se poate întîmpla"; în 1929: "S-ar putea să apară o recesiune în ce privește valoarea acțiunilor, dar nu ceva care să semene cu o catastrofă"; în 1930: "în viitorul imediat, cel puțin, perspectivele sînt strălucite". Iar la Harvard Economic Society, în noiembrie 1929: "o criză de gravitatea celei din 1920-1921 este în afara oricărei probabilități"; în ianuarie 1930: "există semne potrivit cărora faza cea mai gravă a crizei a fost depășită"; în noiembrie 1930: "ne aflăm acum în faza de declin a crizei"; iar în octombrie 1931: "o stabilizare la nivelul actual este mai mult decît posibilă"[31].

Prețurile cu ridicata, relativ stabile după 1922 și cu o ușoară tendință de scădere imediat după 1925, ajung să scadă cu o treime între 1929 și 1932. Indicele producției industriale care — luînd ca bază 100 perioada 1923-1925 — atinsese 126 în 1929, coboară la 105 în mai 1930, la 89 în mai 1931, la 61 în mai 1932. Numărul șomerilor pe ansamblul sectoarelor de activitate se ridică la trei milioane în 1930 și va depăși șase milioane în 1931, zece milioane în 1932 și treisprezece milioane în 1933; productivitatea muncii crește în continuare (cu 23% între 1929 și 1933); salariile scad, potrivit statisticilor, cu un sfert sau cu o treime, în același interval 1929-1933. Exprimînd opinia unei părți a patronatului american, Mellon, trezorierul din perioada președintelui Hoover, subliniază aspectul "pozitiv" al acestei drame: "Poporul va munci mai din greu și va duce o viață mai morală"[32]. E vorba de același Mellon care caricaturizase cîndva liniile de forță ale "epurării" implicate de orice criză capitalistă: "Lichidați mîna de lucru, lichidați capitalul, lichidați agricultorii..."[33]

Prin votarea tarifului Hawley-Smoot, în 1930, se instituie totodată o protecție împotriva concurenților străini. Importurile scad de la 4,4 milioane de dolari în 1929 la 1,3 milioane în 1932; exporturile ajung de la 5,2 milioane în 1929 la 1,6 în 1932. Totuși Statele Unite dețin aproape două cincimi din rezerva mondială de aur[34].

---

[31] Citat de J.H. Lorenzi ș.a., *op. cit.*, și J.K.Galbraith, *op. cit.*

[32] Citat de C. Julien, *op. cit.*, p. 200.

[33] Citat de J.K. Galbraith, *Le Temps des incertitudes*, 1977, trad. fr., 1978, p. 241.

[34] În privința crizei, vezi seriile statistice publicate în L. Robbins, *op. cit.*, p. 235 s. și lucrările deja citate ale lui H.U. Faulkner, M. Dobb, C. Julien...

În 1932, fostul preşedinte Hoover este învins de candidatul democrat Franklin D. Roosvelt. Utilizînd din plin noua audienţă a radioului, Roosvelt a denunţat "dictatura industrială", pe aşa-numiţii "regi ai economiei" şi "noul despotism"; el critică administraţia republicană şi anunţă o nouă politică: "Sacrificaţi de filozofiile politice ale guvernului anterior, cetăţenii de la un capăt la celălalt al ţării îşi îndreaptă speranţele spre noi. Ei îşi doresc partea ce li se cuvine din totalul bogăţiilor naţionale. Jur să îi ofer poporului american acest *New Deal*, acest nou pact, adică şansa pe care el o aşteaptă." Ales printr-un larg evantai de voturi eterogene — democraţi din Sudul conservator, fermieri nemulţumiţi, sindicalişti, şomeri, negri, minorităţi etnice şi religioase —, Roosvelt nu avea cum să ştie de la început conţinutul exact al acestui *New Deal*. El îl elaborează treptat, cu pragmatism şi tenacitate, bazîndu-se pe forţele sociale care îl puteau ajuta să avanseze (în special mişcarea sindicală), dar întîmpinînd şi rezistenţe puternice (cristalizate mai ales în hotărîrile Curţii Supreme).

Privind retrospectiv, se pot distinge trei linii de forţă:

- reorganizarea şi relansarea sectoarelor fundamentale de activitate: în primul rînd băncile, după criza bancară de la începutul anului 1933; apoi industria, prin NIRA (National Industrial Recovery Act) din iunie 1933; agricultura, prin AAA (Agricultural Adjustement Act) din mai 1933; energia electrică, prin Tennessee Valley Act din mai 1933 şi prin Public Utilities Holding Company Act din 1935; transporturile, prin Rail Road Emergency Act din 1933 şi prin Wheeler Lea Transportation Act din 1940[35];

- o politică vizînd readucerea Statelor Unite intr-o poziţie favorabilă pe piaţa mondială: abandonarea aurului ca etalon (19 aprilie 1933), devalorizarea progresivă a dolarului faţă de aur şi politica acordurilor comerciale reciproce, bazate pe Reciprocal Trade Agreements Act din 1934;

- în sfîrşit, şi aici este esenţialul acestui *New Deal*, căutarea unui nou compromis social pe baza căruia principalele forţe sociale să se poată pune de acord. Nu este vorba, bineînţeles, de o răsturnare a capitalismului: "Administraţia mea, a declarat el în timpul campaniei electorale din 1936, este cea care a salvat sistemul profitului particular şi al liberei iniţiative"[36]. Ce se urmărea acum era să se impună un ansamblu de reforme forţelor celor mai reacţionare şi intereselor celor mai egoiste.

Astfel, legat de NIRA, administraţia democrată propune patronilor un cadru la care ei să poată adera: interzicerea exploatării copiilor, săptămîna de lucru de patruzeci de ore pentru birouri şi de treizeci şi cinci de ore în industrie, un nivel al salariului minim (patruzeci de cenţi pe oră în industrie, doisprezece pînă la cincisprezece dolari pe săptămînă

[35] Vezi L.R. Frank, *L'Experience Roosvelt et le milieu social américain*, 1937; A.M. Schlesinger, *The Age of Roosvelt*, 3 vol.; M. Einaud, *Roosvelt et la Révolution du New Deal*, 1961

[36] Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. VII, p. 141.

pentru celelalte domenii). NIRA garanta lucrătorilor libertatea de a se organiza şi de a-şi alege propriii reprezentanţi, fapt ce favorizează dezvoltarea sindicatelor. În 1937, greviştii vor recurge pe scară largă la ocuparea uzinelor. În acelaşi an, dat fiind că NIRA fusese declarată neconstituţională de către Curtea Supremă, Roosvelt va relua principalele dispoziţii sociale in aşa-numitul Fair Labor Standard Act, cerînd votarea rapidă a acestuia:

> A venit momentul să luăm noi măsuri pentru a lărgi frontierele progresului social (...). O treime din populaţie, din care o strivitoare majoritate lucrează în agricultură sau în industrie, este prost hrănită, prost îmbrăcată şi locuieşte în condiţii precare (...). O democraţie care trăieşte din propria muncă şi care se respectă nu poate aduce nici o justificare exploatării copiilor, nu poate invoca nici o raţiune economică pentru escrocheriile cu salariile muncitorilor şi pentru sporirea numărului de ore de muncă[37].

În paralel, Roosvelt iniţiază un amplu program de lucrări publice, creează un sistem de "bursa a muncii" pentru anumite categorii de şomeri, lansează acţiuni pentru construcţia de locuinţe ieftine. În 1936, Social Security Act sistematizează, pentru lucrătorii cu suficientă vechime în muncă, dreptul la pensie sau la asigurarea de şomaj.

În această perioadă, sporesc adeziunile sindicale[38]. Multe dintre ele se fac în mod colectiv, în cadrul unei întreprinderi, punînd în evidenţă inadecvarea vechiului sistem de sindicate pe meserii, pe care se baza AFL. Sistemul sindicatelor din industrie ia tot mai multă amploare, ducînd la crearea, în 1935, a CIO. În 1938, CIO, cu patru milioane de aderenţi, are mai mulţi membri decît AFL. O parte a patronatului continuă lupta sistematică împotriva sindicatelor: poliţii private, spărgători de grevă, informatori infiltraţi în sindicate, filări şi intimidări ale sindicaliştilor (de la agresarea lor pînă la atentate sau la dinamitarea localurilor sindicale ori a locuinţelor), manipularea şerifilor şi a judecătorilor corupţi. Prin curaj, perseverenţă şi solidaritate, acţiunea colectivă sindicală înregistrează însă succese importante: în 1937, după grevele de la General Motors si Chrysler, CIO este recunoscut ca sindicat reprezentativ şi semnează un contract colectiv pentru industria automobilelor; Ford nu va ceda totuşi decît în 1941. În siderurgie, US Steel, renunţînd la politica sa tradiţională, semnează contracte colective cu CIO, contracte pe care producătorii "independenţi" le refuză însă vreme de mai mulţi ani.

Mult discutatul *New Deal* nu a reuşit să relanseze enormul mecanism de acumulare pe care îl constituie capitalismul american; doar războiul

[37] Citat de H.U. Faulkner, *op. cit.*, t. II, p. 688.

[38] Numărul lucrătorilor organizaţi în sindicate creşte de la 3 milioane în 1933 la 4,7 în 1936 şi 13,5 milioane în 1943.

va reuşi să o facă. Desigur, şomajul s-a diminuat, deşi în 1940 el reprezenta încă 10% din totalul forţei de muncă. În medie timpul de lucru a scăzut simţitor, de la aproximativ cincizeci de ore la patruzeci de ore pe săptămînă; salariile reale ale muncitorilor angajaţi cresc; contractele colective acoperă un număr din ce în ce mai mare de sectoare. Pînă la urmă, aportul decisiv al *New Deal* pentru capitalismul american pare să ţină de două aspecte:

- el a determinat o parte a patronatului să accepte concesiile care urmau să permită integrarea ansamblului clasei muncitoare in sistemul de consum;
- el a marcat o ruptură faţă de vechiul principiu republican: "Mai puţină guvernare în afaceri şi mai multe afaceri în guvernare", deschizînd calea unei "fructuoase cooperări" între guvernanţi şi oamenii de afaceri.

Căci, din momentul în care "ce este bun pentru General Motors este bun pentru America", *America first* poate la fel de bine să însemne *Business first!*

2. *Sterling first...*

Reversul puternicei dezvoltări americane este declinul Europei. Declin care atinge în special cele mai vechi capitalisme europene: pe cel britanic, care a dominat lumea în secolul al XIX-lea, şi pe cel francez, care n-a reuşit niciodată să se rupă de specificul său provincial şi rural. Fiecare va încerca din răsputeri, după modelul Marii Britanii, să îşi refacă moneda, ca instrument şi simbol al propriei puteri. Cum? Obligînd clasa muncitoare să plătească preţul pentru aceasta, iar pe de altă parte, alimentîndu-se cu resurse şi bogăţii din imperiile pe care le stăpîneau.

Angajată imediat după război într-o politică de revenire a lirei sterline la vechea sa paritate şi la convertibilitatea în aur, economia britanică a fost profund afectată de criza din 1920-1921, persistînd apoi într-un fel de criză mocnită de-a lungul întregului deceniu al treilea. Keynes criticase în mod deschis implicaţiile unei astfel de politici:

> Ameliorarea valorii internaţionale a lirei sterline şi aducerea acesteia la paritatea sa în aur de dinainte de război, în vreme ce ea trebuia să îi fie inferioară cu 10%, înseamnă că, ori de cîte ori vom vinde ceva în exterior, fie cumpărătorul străin va plăti cu 10% mai mult în moneda sa, fie noi vom accepta cu 10% mai puţin în moneda noastră. Cu alte cuvinte, vom reduce preţurile în lire streline la cărbune, la fier, la navlul maritim şi la orice alt produs cu 10% pentru a ne menţine în poziţie concurenţială (...). Astfel, politica dlui Churchill pentru ameliorarea monedei va deveni, mai devreme sau mai tîrziu, o politică de reducere a salariilor cu doi şilingi la fiecare liră sterlină (...). Deflaţia nu reduce salariile în mod "automat". Ea le reduce prin intermediul şomajului (...). Ruşine acelora care ajung să

folosească [exagerarea valorii monedei] pentru agravarea unei depresiuni economice!"[39]

Şi propune o altă politică:

Ce ne trebuie nouă astăzi, pentru a ajunge din nou la prosperitate, este o politică simplă. Noi dorim să îi încurajăm pe oamenii de afaceri să creeze noi întreprinderi, iar nu să îi descurajăm, aşa cum se întîmplă acum[40].

În 1925, lira sterlină revine la paritatea sa de dinainte de război, iar convertibilitatea în aur este restabilită. Dar cu ce preţ pentru clasa muncitoare!

Aceasta părea totuşi în plină putere imediat după război, avînd mai mult de opt milioane de lucrători sindicalizaţi şi un partid muncitoresc care, de la alegeri la alegeri, cîştiga tot mai mult teren în raport cu partidul liberal. Patronatul este însă ferm pe poziţii, sprijinit fiind de un puternic partid conservator; în 1919, cînd izbucneşte greva lucrătorilor de la căile ferate, *Times* scrie: "La fel ca războiul cu Germania, şi acest război trebuie dus pînă la capăt"; în 1920, greviştii feroviari nu obţin naţionalizarea minelor, totuşi obţin săptămîna de muncă de patruzeci şi opt de ore şi mărirea salariilor. Criza din 1920-1921 face însă să crească numărul de şomeri: 1 milion în ianuarie 1921, 2,5 milioane în iulie; şomajul atinge jumătate dintre muncitorii din metalurgie, o treime dintre cei care lucrau în construcţiile navale; proprietarii de mine caută să reducă salariile, uneori cu pînă la 35%. Mişcarea muncitorească se izbeşte de inflexibilitatea patronatului (*lock-out*) şi a guvernului care, hotărît să "înfrunte o situaţie asemănătoare războiului civil", face apel la forţele armate; ea se divizează, suferă de pe urma indeciziei conducătorilor săi şi sfîrşeşte prin a fi înfrîntă. Guvernul muncitoresc minoritar din 1924 nu poate demara nici o reformă socială. Iar după revenirea la convertibilitatea în aur a lirei, atunci cînd patronatul impune o nouă scădere a salariilor, minerii intră din nou în grevă (1926); Consiliul general al Trade Unions hotărăşte să îi sprijine printr-o grevă generală; numai că guvernul conservator îl determină pe rege să decreteze "starea de urgenţă" şi declară greva ilegală; divizîndu-se din nou, mişcarea muncitorească înregistrează un al doilea mare eşec. Încrederea în sindicate scade, numărul aderenţilor reducîndu-se la mai puţin de cinci milioane.

Începînd cu 1927, conservatorii îşi consolidează avantajul prin votarea unei legi care limitează drepturile sindicale: anularea dreptului la grevă pentru funcţionari, care, astfel, nu mai pot adera la Trade Unions Council;

[39] John Maynard Keynes, *The economic Consequences of Mr. Churchill*, 1925 (în *Essays in Persuasion*, Norton Library, New York, 1963, III, 5, p. 244-270, citat după R. Marx, *Le Déclin de l'économie britannique*, p. 28, 29 şi 30.

[40] *Ibid.*, p. 30

interzicerea grevelor de solidaritate, a grevelor vizînd exercitarea unor presiuni asupra guvernului; greva generală este declarată ilegală; exercitarea dreptului la grevă este şi ea reglementată strict, iar vărsarea cotizaţiilor către Labour Party devine şi mai dificilă.

Clasa muncitoare este serios zdruncinată: mai întîi prin şomaj, care loveşte de-a lungul anilor douăzeci mai mult de un milion de muncitori (12% din populaţia activă) şi va atinge, la începutul anilor treizeci, trei milioane de salariaţi; ea este slăbită şi din cauza unei considerabile eterogenităţi, care ţine de marea diversitate a capitalismului britanic, de inegalităţile salariale, de diferenţele de statut, de tradiţiile meseriilor. Astfel, în 1926, cea mai mare parte a lucrătorilor de la căile ferate, din serviciile publice şi din minerit sînt plătiţi "la oră"; în schimb, jumătate dintre lucrătorii din industria textilă (dintre care două treimi în industria bumbacului) sînt plătiţi "la bucată", situaţie similară pentru două cincimi dintre muncitorii din minerit şi confecţii, ca şi pentru o treime dintre cei care lucrează în industria chimică, mecanică, a sticlei, porţelanului... În plus, numeroasele sisteme de salarii degresive sau progresive, cu prime şi penalităţi, multiplică la infinit specificităţile şi diviziunile[41].

Aşa se explică puternica scădere a salariilor nominale din perioada 1920-1922 şi cvasistagnarea dintre 1922 şi 1929, iar pe de altă parte, creşterea productivităţii (+ 12% din 1924 pînă în 1930 şi + 10% din 1930 pînă în 1934) — aşadar "reducerea lentă, dar constantă" a părţii reprezentate de salarii din totalul producţiei nete a industriilor prelucrătoare. Or, scăderea preţurilor cu ridicata şi mai ales la produsele alimentare ne face să credem că o parte dintre salariaţi au reuşit să-şi menţină puterea de cumpărare, iar unii chiar să şi-o amelioreze, în condiţiile în care între 1924 si 1939 salariile reale au crescut cu 15%. În plus, în anii treizeci vor fi luate sau generalizate o serie de măsuri: ziua de lucru de opt ore, săptămîna anuală de concediu (1938). Cei mai defavorizaţi primesc uneori cîte un ajutor, adesea însă insuficient: ceva mai puţin de jumătate dintre bătrîni au o pensie care să atingă măcar un minimum decent; capii de familie bolnavi pot primi mici alocaţii; iar condiţiile de atribuire a ajutorului de şomaj rămîn, de-a lungul întregului deceniu al treilea, diferenţiate şi restrictive. De aici şi acele marşuri ale foamei, mai ales în 1932, reprimate cu duritate de către poliţie[42].

Şomaj, presiuni asupra puterii de cumpărare, productivitate crescută, sărăcie pentru cei mai slabi: clasa muncitoare britanică a plătit dur politica de redresare a lirei sterline din anii douăzeci, apoi efectele crizei din anii treizeci asupra capitalismului britanic.

---

[41] W. Sombart, *op. cit.*, t. II, p. 444 s.

[42] M. Dobb, *Études sur le développement du capitalisme*; R. Marx, *La Grande-Bretagne contemporaine*; C. Ambrosi si Tacel, *Histoire économique*.

Putem înţelege acum ce mize enorme pentru clasa conducătoare stăteau in spatele elegantelor dezbateri ale economiştilor britanici. În timp ce Keynes şi alte cîteva voci izolate cereau creşterea cheltuielilor publice, o politică a creditelor mai puţin restrictivă şi iniţierea de lucrări publice, opunîndu-se pe de altă parte cercetării sistematice a scăderii salariilor nominale, economiştii în vogă la vremea respectivă vedeau în aceasta din urmă principala soluţie. Astfel, Pigou, elev al lui Marshall şi maestru al lui Keynes, considera că dacă nimic nu opreşte libera funcţionare a pieţei, "nivelul salariilor va avea întotdeauna tendinţa de a corespunde cererii de mină de lucru, în aşa fel încît locurile de muncă să fie garantate. Prin urmare, în condiţiile unei situaţii stabile, va exista un loc de muncă pentru toată lumea"[43]. Iar Robbins susţinea, în termeni încă mai expliciţi:

> În general, putem afirma fără a greşi că, dacă nivelul salariilor ar fi mult mai flexibil, şomajul s-ar diminua considerabil (...). Dacă nu ne-am fi încăpăţînat în ideea că nivelul salariilor nu trebuie coborît cu nici un chip, pentru a se menţine astfel puterea de cumpărare a consumatorilor, depresiunea economică actuală ar fi fost mult mai puţin violentă, iar şomajul care o însoţeşte nu ar fi atins o asemenea amploare[44].

Teoria generală ar trebui să conducă, în opinia lui Keynes, la schimbarea viziunii clasice:

> Am criticat teoria profesorului Pigou cu privire la şomaj nu pentru că ni se pare mai criticabilă decît teoriile altor economişti clasici, ci fiindcă, după cunoştinţa noastră, ea reprezintă singura tentativă de a se expune în termeni precişi doctrina şcolii clasice referitoare la acest subiect. Avem datoria de a o combate, sub forma aceasta redutabilă ce i-a fost conferită[45].

În locul soluţionării capitaliste a crizei, care impunea clasei muncitoare sacrificii enorme şi care risca să conducă la serioase confruntări, Keynes propunea o altă soluţie capitalistă, care, printr-o relansare a activităţii, permitea reducerea şomajului, fără a amputa puterea de cumpărare a muncitorilor. În acest sens, la douăzeci de ani după *Five Dollars Day* a lui Ford, Keynes expune o teorie economică în măsură să justifice noile politici prin care se va căuta — şi în parte se va realiza — integrarea lumii muncii în societatea capitalistă, proces care se desfăşura deja în Statele Unite, dar care în Europa părea deocamdată mult prea fantezist...

Îndelungata criză din anii douăzeci şi treizeci loveşte mai ales sectoarele din prima industrializare, cele care au constituit puterea capitalismului britanic în secolul al XIX-lea: industria cărbunelui, metalurgia, industria

[43] A.C. Pigou, *Theory of Unemployment*, 1933, citat de M. Stewart, *Keynes*, trad. fr., Seuil, 1969, p. 63.

[44] L. Robbins, *The Great Depression*, trad. fr., 1935, p. 218, citat de M. Stewart, *op. cit.*, p. 63.

[45] M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936; trad. fr. 1949, p. 295.

textilă. În schimb, industriile din a doua generaţie se dezvoltă: industria electrică (ce îşi dublează numărul de salariaţi între 1924 şi 1937), construcţia de automobile (care îşi dublează producţia între 1929 şi 1937), transporturi rutiere, mătasea artificială, industria alimentară. Această restructurare este consolidată prin importante concentrări de societăţi sau organizări sectoriale: industria cărbunelui cuprindea, în anii douăzeci, mai mult de o mie de întreprinderi; după 1930, Comisia de Reorganizare va decide în privinţa producţiei şi a exporturilor, iar Consiliul Central al Huilei va favoriza reorganizarea şi fuziunile. În siderurgie, Comitetul de Reorganizare iniţiază, în 1932, fuziunea a două mii de întreprinderi în aşa-numitul British Iron and Steel. Industria textilă rămîne dispersată şi prea puţin eficientă: astfel, în 1927, în Marea Britanie existau 57 de milioane de suveici, faţă de 38 de milioane în Statele Unite şi 6 milioane în Japonia; în schimb, producţia britanica se ridica la mai puţin de jumătate din cea a Statelor Unite şi era pe punctul de a fi egalată de cea a Japoniei. În industriile moderne, se constituie grupuri extrem de puternice: în chimie, Imperial Chemical Industries, ICI, cu participarea firmei engleze Nobel; în construcţiile de maşini, Rootes Motor Ltd ia fiinţă în 1932, prin fuzionarea a opt întreprinderi; Courtauld domină sectorul mătăsii artificiale; iar Lever (fabricarea săpunului) se asociază în 1929 cu societatea olandeză Margarine Unie pentru a forma grupul Unilever, în care Unilever Ltd (partea britanică) deţine 46% din capital, iar Unilever NV (partea olandeză) 54%.

In 1935, primele trei întreprinderi din fiecare sector controlează 83% din căile ferate, 82% din producţia de petrol, 71% din cea a ţevilor de oţel, 71% din producţia de zahăr, 48% din chimie, 43% din industria mecanică şi din construcţia de automobile..., dar numai 23% din industria textilă. În aceeaşi perioadă, 30 000 de întreprinderi au între 10 şi 100 de angajaţi (însumînd o cincime din totalul lucrătorilor din industrie), iar 130 000 lucrează cu mai puţin de 10 oameni (în total 500 000 de salariaţi). Moştenirea unui trecut prestigios apasă greu asupra destinului capitalismului britanic.

Există totuşi şi un atu în această moştenire: imperiul de colonii şi dominioane, imperiu care, după primul război mondial, s-a extins printr-un mandat asupra Africii Orientale germane şi printr-o zonă de influenţă în Orientul Mijlociu. Fiecare dominion dispune de un reprezentant în Societatea Naţiunilor, ceea ce asigură predominanţa anglo-saxonilor. La Conferinţa Imperială din 1926 se afirmă egalitatea, în materie de politică externă, între dominioane şi Marea Britanie, chiar dacă aceasta din urmă are nişte "responsabilităţi aparte" în privinţa apărării. Schimburile comerciale dintre Marea Britanie şi imperiul ei colonial rezistă mult mai bine crizei decît celelalte schimburi externe. Iar în 1931, cînd este întreruptă raportarea lirei sterline la aur, va fi instituit un tarif protecţionist. La Conferinţa de la Ottawa, din 1932, imperiul va fi numit British Commonwealth of Nations, fiind totodată încheiat un acord de "preferenţialitate reciprocă":

Marea Britanie acceptă în sistem de franciză majoritatea produselor din Commonwealth, iar Australia, Noua Zeelandă, India, Canada, Terra Nova, Uniunea Sud-Africană şi Rodezia acordă produselor engleze tarife preferenţiale. În 1939, 38% din importurile Mari Britanii vor veni din Commonwealth (faţă de 26% în 1929), iar vînzările ei către Commonwealth vor reprezenta 45% din totalul exporturilor (faţă de 40% în 1929).

În paralel, investiţiile britanice din afara graniţelor scad în Statele Unite, stagnează în Canada, cresc în Europa, Argentina si Mexic, dar mai ales în cîteva ţări din Commonwealth, precum Australia, Noua Zeelandă sau India[46].

Tabelul nr 29
Balanţa plăţilor curente ale Marii Britanii*

	comerţul de mărfuri	venituri din investiţii în exterior	alte operaţiuni curente	aur şi devize	sold
1920-1924	-279	+199	+221	+21	+162
1925-1929	-379	+250	+213	+1	+68
1930-1934	-324	+174	+127	-66	-89
1935-1938	-360	+199	+133	-77	-105

*În milioane de lire sterline (media anuală a fiecărei perioade).

Sursă: P. Mathias, *op. cit.*, p. 469.

Veniturile aduse de aceste investiţii constituie de-a lungul întregii perioade interbelice o resursă esenţială pentru conturile externe ale Marii Britanii (vezi tabelul nr. 29). La rîndul lor, termenii schimburilor se îmbunătăţesc, dată fiind mai ales puternica scădere a preţurilor la produsele de bază şi, în special, la produsele agricole din "ţările noi": pentru Marea

[46]Repartiţia pe regiuni a investiţiilor externe ale Marii Britanii (în milioane de dolari):

	1914	1938
Europa	1 050	1 750
Statele Unite	4 250	2 750
Canada	2 800	2 700
America Latină	3 700	4 900
Oceania	2 200	3 350
Asia	3 550	5 250
Africa	2 450	2 150
total mondial	20 000	22 850

Sursă: P. Mathias, *The first industrial Nation*, p. 469.

Britanie, raportul dintre preţurile de export şi cele de import se ridică de la indicele 60 în 1881-1885 la 82 în 1926-1930 şi la 100 în 1930-1935[47].

Cîştigurile oculte prin schimbul inegal accentuat de această ameliorare a termenilor comerciali, ca şi veniturile aduse de investiţiile externe corespund unei lărgiri şi intensificări a exploatării la scară mondială. În forme adaptate fiecărui tip de producţie, fiecărei formaţiuni sociale şi fiecărui mod de raportare faţă de metropolă, extorsiunea surplusului de muncă este din ce în ce mai activă pe toate cele cinci continente. Apar noi forme de sărăcie, noi nedreptăţi. Dar şi noi aspiraţii la libertate şi independenţă, ai căror purtători de cuvînt sînt adeseori din păturile înstărite sau din rîndul intelectualilor, alteori dintre membrii clerului sau ai diverselor grupări religioase. Exact cînd imperiul devine mai important ca niciodată pentru capitalismul britanic, el este deja şubrezit de nenumărate fisuri.

3. *Le franc d'abord?*

Anumite fracţiuni ale capitalismului francez puseseră accentul, încă din anii douăzeci, pe "valorificarea" imperiului: planul Sarraut din 1921, înfiinţarea Băncii Siriei şi a Libanului (1919), a Băncii de Stat a AOF (1925), a Băncii Madagascarului (1925)... Dată fiind înteţirea concurenţei pe piaţa mondială, se instituie încă din 1928 o lege vamală care să susţină regimul preferenţial în interiorul imperiului şi care, în esenţă, suprimă taxele pentru schimburile comerciale dintre metropolă şi colonii. În 1931 se organizează Expoziţia Colonială de la Vincennes. În 1934-1935, Conferinţa Imperială nu reuşeşte mare lucru în afară de substituirea termenilor "colonii" şi "colonial" prin formula "de peste mări".

O dată cu criza din anii treizeci, replierea imperială este evidentă: în 1928-1930, schimburile comerciale cu coloniile nu reprezentau decît 12% din importuri şi 19% din exporturile Franţei; în 1936-1938 ele ating 27% din importuri şi 30% din exporturi. În 1913, doar o zecime din capitalurile franceze investite în afara ţării sînt în imperiu; această proporţie nu pare să se modifice substanţial între cele două războaie mondiale, în ciuda prezenţei active a cîtorva mari grupuri: CFAO (grup cu capitaluri în principal marsilieze), SCOA (grup cu capitaluri lyoneze, legat de banca Demachy), Banca Uniunii Pariziene (asociată unor capitaluri bordeleze), Banca Indochinei, Banca Parisului şi a Ţărilor de Jos. Semnificativ pentru atitudinea capitaliştilor francezi în privinţa imperiului este faptul că investiţiile realizate aici vizează mai ales sectorul comercial (39%), bancar şi imobiliar (10%), şi mai puţin industria (10%) sau minele (7%)[48]. Aceste

[47] S. Amin, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, p. 89.

[48] C. Coquery-Vidrovitch (ed.), *Connaissance du tiers-monde* (cu contribuţiile lui C. Coquery-Vidrovitch şi J. Suret-Canale) şi *La France et le tiers-monde* (cu contribuţia lui M. Beaud).

Tabelul nr. 30
Investiţii în afara graniţelor ale principalelor ţări capitaliste*

	1914	1930	1960
Marea Britanie	50,4	43,8	24,5
Franţa	22,2	8,4	4,7
Germania	17,3	2,6	1,1
Ţările de Jos	3,1	5,5	4,2
Statele Unite	6,3	35,3	59,1
Canada	0,5	3,1	5,5
Suedia	0,3	1,3	0,9
total	100	100	100

*În procente.

Sursa: H.Magdoff, *L'Âge de l'impérialisme*, p. 56.

investiţii din colonii nu vor fi, pînă la urmă, foarte consistente, mai ales că, în general, investiţiile externe ale Franţei se aflau deja în declin.

Este, de fapt, perioada în care apar şi primele fisuri, de o importanţă pe care nouă, acum, ne este mai uşor să o apreciem: tulburările din Tunisia în 1920-1921, revolta lui Abd el-Krim în Maroc (1925-1926), revolta condusă de Yen Bay şi răscoalele ţărăneşti din Indochina (1930-1931), mişcările, şi ele reprimate, din Tunisia şi Maroc, în 1937-1938. Aceste mişcări sînt "inadmisibile" nu doar fiindcă lovesc în interesele coloniale, ci şi fiindcă în opinia celor mai mulţi francezi ideile coloniale şi ideile republicane s-au amestecat într-un mod care astăzi poate părea ciudat. Iată, de pildă, această însemnare a unui înalt funcţionar:

> Republica este cea care, în mai puţin de patruzeci de ani, a refăcut o Franţă colonială şi a răspîndit în lumea franceză ideile libertăţii şi ale progresului social (...). Misiunea acestei politici coloniale este dublă (...): instituirea de drepturi pentru populaţiile coloniale, apoi dezvoltarea şi favorizarea evoluţiei sociale şi economice a popoarelor indigene (...). [Astfel] Franţa va putea face din popoarele băştinaşe pe care le conduce şi le instruieşte nişte popoare care să participe, ca asociate, la viaţa acesteia, libere în obiceiurile şi evoluţia lor, însă federalizate într-o Franţă de peste mări[49].

Dar dacă imperiul a ajutat la amortizarea unei părţi a efectelor crizei din anii treizeci, în mod cert nu pe exploatarea lui s-a bazat în principal progresul capitalismului francez din anii douăzeci. Progresul de care vorbim este cît se poate de vizibil: luînd ca bază 100 anul 1913, producţia

[49]Citat de C.Coquery-Vidrovitch, după *Connaissance du tiers-monde*, *op. cit.*, p. 231.

Tabelul nr. 31
Structura produsului industrial în Marea Britanie și în Franța*

	Marea Britanie			Franța	
	bunuri de consum**	mijloace de producție		bunuri de consum**	mijloace de producție
1881	53	47	1875-84	78	22
1907	42	58	1905-13	72	28
1924	47	53	1935-38	59	41

*În procente. **Inclusiv clădiri și transporturi.

Sursă: T.J. Markovitch, *Cahiers de l'ISEA*, nr. 179, nov. 1966, p. 287

industrială coboară la 57 în 1919 și, din cauza crizei, la 55 în 1921, după care urcă la 109 în 1924 și 127 în 1928. Între 1922 și 1929, rata de creștere a producției este de 5,8% pe an, rată comparabilă cu cea a Germaniei (5,7%), inferioară doar celei a Japoniei (6,8%) și superioară celei a Statelor Unite (4,8%), a Marii Britanii (2,7%) și a Italiei (2,3%). Această creștere a fost mai semnificativă pentru producția de echipamente industriale (care depășește cu 50% nivelul de dinainte de război) decît pentru cea a bunurilor de consum (care depășește doar cu 10% nivelul său antebelic).

Astfel, în cadrul industriei franceze, locul ocupat de sectorul mijloacelor de producție este din ce în ce mai important, în vreme ce pentru industria britanică (foarte avansată în acest domeniu înainte de primul război mondial) mișcarea este inversă.

Dezvoltarea aceasta se bazează mai ales pe industriile din a doua generație. Producția de electricitate crește de patru ori din 1920 pînă în 1928; Ernest Mercier, susținut de Rothschild, grupează societățile din regiunea pariziană într-o Uniune a Electricității și întărește legăturile dintre întreprinderile producătoare de materiale electrice: Compania Generală de Electricitate și Alsthom (creată în 1928 prin fuziunea între Societatea Alsaciană de Construcții Mecanice și Thomson-Houston, o filială a grupului american General Electric). Industria automobilelor va realiza 250 000 de vehicule în 1928, ceea ce este mult pentru nivelul Europei, dar puțin în comparație cu cel al Statelor Unite; peste jumătate dintre acestea sînt produse de Renault, Peugeot și Citroën. Industria cauciucului, care în 1929 înregistrează o producție de opt ori și jumătate mai mare decît cea din 1913, este dominată de Michelin. Progrese importante cunoaște și industria chimică, dominată acum de Kuhlmann, dar în care se afirmă de asemenea cîțiva nou veniți, profitînd mai ales de despăgubirile cerute

Germaniei: Oficiul Naţional al Azotului (capitaluri publice), Société du Rhône (capitaluri elveţiene), Progil (capitaluri din industria textilă: firma Gillet, din Lyon, şi firma Motte, din nordul Franţei). Progrese rapide în electro-metalurgie şi în producţia de aluminiu, prin Ugine şi Pechiney... Chiar şi industria fierului şi cea siderurgică, dominate în continuare de Schneider şi Wendel, progresează în această perioadă[50].

Această dezvoltare este stimulată de o creştere puternică a exporturilor, favorizate de devalorizarea francului pînă în 1926-1928: partea destinată exportului din producţia manufacturieră era de 7% la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi de 8% în perioada 1905-1913; ea depăşeşte 10% între 1920 şi 1924, dar va coborî pînă la 4% în intervalul 1935-1938. În 1930, se exportă 10% din producţia de huilă, 15% din cea a cauciucului, 17% din producţia de automobile, 25% din produsele industriei chimice, iar din cele siderurgice 29%; o cotă încă şi mai importantă o au însă industriile tradiţionale: 30% în cazul industriei pielăriei, 32% din ţesăturile de bumbac, 38% din cele de lînă, 50% în cazul confecţiilor şi lenjeriei, al produselor farmaceutice sau al instrumentelor muzicale, 60% în cazul produselor de parfumerie, bijuterie, orologerie sau al produselor de marochinărie, 65% din ţesăturile de mătase naturală şi artificială[51]. Prin urmare, această creştere se explică în parte şi prin relativa devalorizare a muncii în Franţa — faţă de Statele Unite şi Marea Britanie — provocată de relativa depreciere a francului, fapt ce facilitează menţinerea sau chiar dezvoltarea fluxului de exporturi.

Ea se explică apoi prin importantele creşteri ale productivităţii. Valoarea producţiei pe muncitor a ajuns de la aproximativ 2 500 de franci[52] în 1920-1924 (acelaşi nivel ca în 1905-1913) la 3 500 de franci în 1929-1934 şi la 4 250 în 1935-1938. Creşterea productivităţii a fost deosebit de puternică în perioada 1925-1935 (+37%). După ce, între 1913 şi 1920, productivitatea pe cap de lucrător industrial înregistrase o anumită scădere (în medie, de 1,8% pe an), ea a crescut într-un ritm foarte rapid în anii douăzeci (+ 5,8% pe an) şi a continuat să progreseze între 1930 şi 1937 (+2,8% pe an). Luînd ca bază 100 perioada 1913-1914, productivitatea industrială scade la 84 în 1920 şi ajunge la 136 în 1929. Ţinînd cont de faptul că, în această perioadă, se reduce săptămîna de lucru, iar concediile se generalizează, creşterea productivităţii orare devine şi mai evidentă, ea aproape dublîndu-se între 1920 şi 1938[53].

---

[50] Vezi P. Bernard, *La Fin d'un monde (1914-1929)*, şi M. Beaud, P. Danjou, J. David, *Une multinationale française: Pechiney-Ugine-Kuhlmann*.

[51] T.J. Markovitch, *art. cit.*, p. 307 s.

[52] La valoarea francului din perioada 1905-1913 (n. tr.).

[53] T.J. Markovitch, *art. cit.*; J.-J. Carre, P. Dubois, E. Malinvaud, *La Croissance française*; A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, t. I; Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, t. III

Această creştere a productivităţii este legată de importanţa tot mai mare acordată mecanizării şi motorizării, ca şi de modernizarea şi raţionalizarea aparatului industrial: de la 15% în 1896-1913, rata investiţiilor se ridică la 19% în 1928-1931; totodată, în numeroase sectoare economice se pun la punct diverse metode de intensificare a muncii, iar conducătorii marilor întreprinderi iau o serie întreagă de măsuri vizînd o mai mare stabilitate a clasei muncitoare. Astfel, în siderurgie: "Reducerea numărului de muncitori legată de pierderile de război şi de creşterea salariilor — scria Eugene Schneider în 1931 — a condus la perfecţionarea şi diversificarea utilajelor, substituind vechea mînă de lucru atît în administraţie, cît şi în procesul de fabricaţie"; numărul furnalelor creşte de la 73 în 1921 la 154 în 1929; în acest sector, fie că e vorba de Wendel sau de Schneider, este deja o tradiţie ca o parte a forţei de muncă să fie integrată în cartiere muncitoreşti, unde totul — de la locuinţă pînă la cimitir, de la magazin şi şcoală pînă la dispensar — aparţine uzinei. La Pechiney, înainte de cel de-al doilea război mondial, aproximativ doi lucrători din cinci trăiesc în "locuinţele Pechiney" şi, adeseori, în cartiere unde totul este controlat de uzină.

În minele de cărbune, numărul de ciocane pneumatice creşte de la 1 400 în 1913 la 13 300 în 1925; în paralel, este aplicat "sistemul Bedeaux", care defineşte norma de lucru: muncitorul este penalizat dacă nu o realizează şi gratificat dacă o depăşeşte..., normele respective fiind din cînd în cînd mărite; şi aici, se duce o politică de stabilizare-integrare, ce se sprijină pe "mîndria de a fi miner" şi pe aşezămintele minereşti, cu locuinţe, grădini, şcoli, biserici, sărbători, cărbune gratuit, iar în Nord şi cu o limbă locală[54]. În construcţia de automobile şi în alte industrii mecanice, munca la bandă este principalul motor al creşterii productivităţii; la Renault numărul de maşini-unelte ajunge de la 2 250 în 1914 la 5 210 în 1920, iar la Citroen de la 3 450 în 1919 la 12 260 în 1927; numărul zilelor de muncă "vie" investite în fabricarea unei maşini scade de la 563 în 1920 la 129 în 1929 (160 la Renault, unde modelele sînt mai variate şi organizarea "mai suplă", însă doar 100 la Citroen)[55].

Aşadar, progresele înregistrate pe linia productivităţii între cele două războaie mondiale se datorează atît mecanizării/motorizării/raţionalizării producţiei, cît şi intensificării muncii sub presiunea diverselor metode de organizare şi remunerare, adeseori susţinute de o politică paternalistă a marilor întreprinderi pentru stabilizarea/integrarea propriilor muncitori. Aceste mari întreprinderi nu sînt totuşi decît o insulă în interiorul capitalismului francez: în unităţile cu mai mult de cinci sute de salariaţi lucrează numai o cincime din totalul muncitorilor activi în 1926 şi 1936,

[54] L. Lengrand, *Mineur du Nord*, Seuil, şi D. Bertaux, *Destins personnels et structure de classe*.
[55] P. Fridenson, *op. cit.*, şi M. Freyssenet, *La Division capitaliste du travail*, p. 45 s.

în timp ce unităţile cu mai puţin de zece angajaţi însumează încă două cincimi dintre ei; or, în aceste mici intreprinderi se practica încă metodele tradiţionale de exploatare a surplusului de muncă.

Faza de acumulare îşi atinge propriile limite spre 1926: dificultăţi tot mai mari de lichidare a stocurilor, ţinînd, pe de o parte, de diferenţele de dezvoltare sectorială, iar pe de altă parte, de slăbirea puterii de cumpărare a muncitorilor şi ţăranilor; în plus, concucurenţa va deveni tot mai dură pe piaţa mondială şi se va înăspri încă mai mult o dată cu stabilizarea financiară din 1926 şi cu raportarea francului la aur în 1928. Din 1926, preţurile cu ridicata încep să scadă: luînd ca bază 100 anul 1913, ele coboară — pentru 94 de materii prime şi produse industriale — de la 793 în 1926 la 697 în 1928 şi la 579 în 1930, anul în care "criza americană" începe să aibă efecte şi asupra Franţei; această depreciere atinge mai ales minereurile şi metalele, textilele şi pielea, produsele chimice şi cauciucul. Valoarea exporturilor începe şi ea să scadă: încă din 1926 pentru ţesăturile din lînă şi mătase, pentru lenjerie şi obiecte de îmbrăcăminte, automobile, unelte şi ansambluri metalice, iar în 1927 pentru lîna toarsă şi ţesăturile din bumbac... In sfirşit, în 1926, profitul general ajunge la un nivel ce nu va mai fi niciodată atins în decursul următorilor paisprezece ani[56].

Astfel, in momentul în care criza americană incepe să aibă repercusiuni asupra economiei franceze, aceasta din urmă se afla deja în plină perioadă de criză — criză ce va fi prelungită prin politica inflexibilă a deflaţiei şi a menţinerii convertibilităţii în aur a francului. Numărul maxim de şomeri care beneficiază de un ajutor social este atins în 1935 şi 1936 (mai mult de patru sute de mii). În acelaşi timp, se constată: o scădere uşoară, dar constantă, a salariilor nominale pînă în 1936; o scădere a preţurilor pînă în 1935 (mai accentuată pentru preţurile cu ridicata decît pentru cele cu amănuntul); o stagnare prelungită a producţiei industriale la un nivel inferior cu 10-25% faţă de cel din 1928; o scădere a exporturilor, ca volum pînă în 1932, iar ca valoare pînă în 1936[57]. Ca să nu mai vorbim de protecţionism, malthusianism, ascensiunea dreptei, 1934... sau de apariţia Frontului Popular, ca replică la ameninţarea fascistă.

De două ori, în acest răstimp, mişcarea muncitorească franceză s-a aflat în poziţie de forţă: imediat după război, cînd CSM îşi regăseşte amploarea din 1913 (cu un efectiv de 900 000 de membri) şi cînd clasa muncitoare îşi dovedeşte spiritul combativ (1919-1920); apoi, în perioada Frontului Popular, o dată cu marea mişcare din 1936 şi cu avîntul, fără precedent în Franţa, al sindicalizării (opt sute de mii de sindicalişti în

[56] A. Sauvy, *op. cit.*, t. I; "Croissance sectorielle et accumulation en longue période", *Statistiques et Études financières* nr. 40; R. Boyer, *La Crise actuelle: une mise en perspective historique*, Cepremap.

[57] A. Sauvy, *op. cit.*, t. II; Cepremap, *op. cit.*, t. IV

SCHEMA XIV

Durata anuală a muncii în Franţa
(evoluţie pe termen lung)

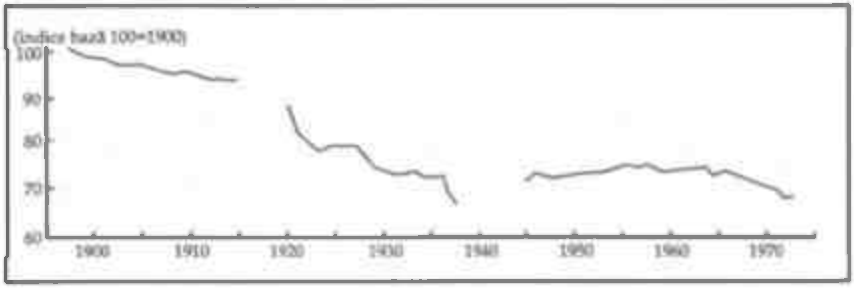

Surse : Statistiques et études financières, nr. 40, 1979, p. 15.

1935, patru milioane în 1937). Din 1919, se fac însă simţite serioase divergenţe în sînul mişcării muncitoreşti: unii fac grevă pentru respectarea zilei de muncă de opt ore, alţii pentru o schimbare radicală a societăţii; iar o altă prapastie se deschide între cei care văd în URSS patria socialismuluî (victoria socialismului în întreaga lume fiind de-acum condiţionată de succesele sovietîce)... şî variata gamă a celorlalţi, fapt care va duce la destrămarea SFIO, apoi a CSM, marcînd o lungă perioadă de confruntări şi destabilizări. Această scindare se va simţi si în cadrul Frontului Popular, în momentele dificile pe care el le va traversa înainte de război.

Totuşi, clasa muncitoare franceză în ansamblul ei — şi, mai larg, sfera salariaţilor — reuşeşte să menţină un raport de forţe care îi permite să beneficieze şi ea de sporurile de productivitate din sectoarele în care activează, iar aceasta sub două forme:

- prin reducerea timpuluî de lucru;
- prin protejarea şi creşterea salariului real.

În 1919 se votează legea care instituie ziua de muncă de opt ore, iar aplicarea ei antrenează o netă scădere a timpului de lucru in 1920 şi 1921.

Încetinirea activității provoacă, începînd cu 1929, o nouă și sensibilă reducere a timpului anual de muncă. În sfîrșit, săptămîna de lucru de patruzeci de ore și concediile plătite, hotărîte în 1936, generează o nouă scădere. Schimbarea este substanțială, dacă o comparăm cu lenta diminuare din perioada 1896-1913 și cu parcimonioasa reducere (după o creștere simțitoare) din anii 1960. Și nu e greu să ne imaginăm satisfacția pe care acei salariați au avut-o cîștigînd mai mult "timp pentru viața lor".

Cît privește salariul real, el a crescut în medie, pentru fiecare muncitor, cu 2,2% pe an din 1920 pînă în 1930, și cu 1,5% pe an din 1930 pînă în 1937. În 1930, puterea de cumpărare a diferitelor categorii de salariați era în creștere cu 14-50% față de 1914; structura consumului alimentar în familiile de muncitori se modifică: partea reprezentată de produsele cerealiere se diminuează (12% în 1930 față de 19% în 1905), mărindu-se în schimb procentul de carne de pasăre și mezeluri (10% față de 9%), precum și cel de fructe și legume (16% față de 10%); rămîne stabil consumul de ouă/produse lactate/grăsimi (19%) și de băuturi (13%)[58]. În aglomerațiile industriale, doamnele din burghezia mijlocie sînt indignate: femeile muncitorilor au început să cumpere carne de pui!

Legea din 1919 referitoare la convențiile colective a fost foarte puțin aplicată. Cea din 1928 cu privire la asigurările sociale va antrena o primă extindere a salariului indirect, a cărui pondere, în 1937, va fi de un sfert din masa salarială. În 1936, pe lîngă creșterile salariale, săptămîna de lucru de patruzeci de ore și concediile plătite, se constată o lărgire și consolidare a dreptului sindical, generalizarea sistemului de convenții colective și apariția delegaților de întreprindere...

Astfel, pe ansamblul acestei perioade, muncitorii au reușit să obțină atît instituționalizarea unor importante "cuceriri", cît și să beneficieze — prin reducerea timpului de muncă și sporirea puterii de cumpărare — de o parte a progreselor înregistrate în sectoarele în care activau. În ce privește patronatul, chiar dacă a fost determinat să facă toate aceste concesii, el a știut, pe de o parte, să obțină intensificarea muncii, prin efortul de modernizarea și raționalizare, iar pe de altă parte, printr-o politică paternalistă, să insereze mai bine, ori chiar să integreze largi fracțiuni ale clasei muncitoare în numeroase regiuni sau zone industriale. Deși toată lumea din Franța, fie ea de stînga sau de dreapta, respingea social-democrația, tocmai aici, între cele două războaie mondiale, s-au pus bazele unui compromis social-democrat, lucru pe care Germania, leagănul social-democrației, nu l-a reușit la vremea respectivă.

[58] Lhomme, "Le pouvoir d'achat de l'ouvrier français ...", *Le Mouvement social*, aprilie-iunie 1968; A. Sauvy, *op. cit.*, t. I și II; Cepremap, *op. cit.*, t. III. În fazele de deflație, creșterea puterii de cumpărare a salariaților se realizează printr-o mai puternică rezistență la scăderea salariilor nominale

4. Deutschland über alles!

Un imperialism blocat în expansiunea sa şi amputat. Un capitalism mutilat şi sever penalizat în folosul rivalilor săi. Cu siguranţă!

Totuşi, aici mai limpede ca oriunde în altă parte, nu totul se reduce la capitalism, la avatarurile şi convulsiile sale. Există o armată învinsă şi casta militarilor. Există un popor umilit şi există naţionalismul. Exista fermenţii de nestăpînit ai rasismului, şovinismului şi xenofobiei. S-a existat apoi întîlnirea între un demagog ieşit din comun, acest popor rănit, nişte interese arzătoare şi fascinaţia lor prin intermediul radioului, propaganda, regia monumentală şi violenţa de masă. A existat o manipulare ideologică. Pentru bărbaţi: "*Arbeit macht frei*" ("Munca te face să fii liber"... Şi cum să negi acest lucru atunci cînd ştii ce înseamnă să fii şomer?); iar pentru femei: "*Kinder, Kuche, Kirche*" ("Copii, bucătărie, biserică"... Şi ce ar fi putut spune Biserica împotriva unor idei atît de "sfinte"?). Au existat loviturile de forţă, loviturile de pocker, arbitrariul celui mai puternic, violenţa dezlănţuită sau ameninţătoare, lagărele.

În primul rînd, e vorba de erori de raţionament, de o serie de laşităţi, de calcule greşite. Dar nu cumva se poate vorbi şi de o largă complicitate a claselor conducătoare? Din moment ce răul era reprezentat de URSS, de comunism, de ameninţarea roşie, Germania nazistă nu putea să fie o utilă forţă contracarantă? N-avea ea să-şi găsească nişte foarte necesare compensaţii prin extinderea către Est? Pentru o vreme, pactul germano-sovietic a spulberat acest vis... Iar vîlvătaia războiului a cuprins întreaga lume.

Programul Partidului Naţional-Socialist din 1920 are cîteva aspecte clar anticapitaliste. El preconizează naţionalizarea societăţilor pe acţiuni, care vor deveni "bunuri ale comunităţii naţionale". Otto Strasser, iniţiatorul acestei linii de gîndire, notează:

> Industria germană, economia germană intrată pe mîna capitalului financiar internaţional înseamnă sfîrşitul oricărei posibilităţi de eliberare socială, înseamnă sfîrşitul tuturor viselor legate de o Germanie socialistă (...). Noi, tinerii germani care am cunoscut războiul, noi, revoluţionarii naţional-socialişti, ne vom angaja într-o luptă deschisă împotriva capitalismului şi imperialismului, a căror încarnare este Pacea de la Versailles[39].

Imnurile naziste preiau şi ele această idee:

> Sîntem armata crucii încîrligate;
> Fluturaţi drapelele roşii,
> Trădătorilor germani noi dorim
> Să le deschidem drumul spre libertate[40].

[39] Citat de N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature*, p. 207

[40] Citat de W. Reich, *Psychologie de masse du fascisme*, 1933, trad. fr. La pensée molle, 1970, t. I, p. 80

Iar Hitler, în *Mein Kampf* (1925-1927):

> Ca socialişti naţionali, vedem în drapelul nostru propriul nostru program. În culoarea roşie vedem ideea socială a mişcării noastre; în alb, ideea naţionalistă; în crucea încîrligată, misiunea de a lupta pentru victoria bărbatului arian, care va fi şi victoria ideii de muncă creatoare, cea care dintotdeauna a fost antisemită şi va rămîne pentru totdeauna antisemită[61].

Iar Goebbels, în *Revoluţia germanilor*:

> Care este ţelul socialistului german? El doreşte ca, pe viitor, în Germania, să nu mai existe nici un proletar. Care este ţelul naţionalistului german? El doreşte ca, pe viitor, Germania să nu mai fie proletarul Universului. Naţional-socialismul nu este altceva decît sinteza acestor două concepţii[62].

Pe măsură ce mişcarea naţional-socialistă pătrunde tot mai adînc în rîndurile burgheziei şi "birocraţiei"[63] mici şi mijlocii, apropiindu-se apoi de zona marelui capital industrial şi financiar, mişcarea nazistă pune în surdină dimensiunea sa anticapitalistă (1927), iar iniţiatorii acestui curent sînt eliminaţi imediat după cîştigarea puterii (1933-1934).

Predomină acum un misticism al naţiunii şi al rasei, al sîngelui şi al forţei. Hitler: "Nu inteligenţa care taie firul în patru a scos Germania din impas, ci credinţa noastră (...). Raţiunea nu vă sfătuia să veniţi către mine, dar credinţa v-a poruncit să o faceţi"[64]. Iar Goebbels către Hitler: "Pierduţi în adînca noastră deznădejde, am găsit în Dumneavoastră pe cel care ne arată drumul credinţei (...). Aţi fost pentru noi împlinirea unei tainice dorinţe. Nelinişti noastre i-aţi spus cuvinte de eliberare. Dumneavoastră ne-aţi întărit încrederea în minunea care va veni"[65]. După care se dezlănţuie o adevărată isterie de fraze sforăitoare: "Germanie, trezeşte-te!" — "*Deutschland über alles!*" ("Germania înainte de toate!") "Popoarele care renunţă să îşi păstreze puritatea rasei renunţă la unitatea propriului lor suflet"[66]. "Rolul celui mai tare este de a domina şi nu de a se contopi cu cel mai slab"[67].

Idei simple, formulari-şoc, rostiri raspicate si repetări la nesfîrşit datorită propagandei. Hitler: "Fusesem dintotdeauna foarte interesat de activitatea de propagandă, artă care partidelor burgheze le era aproape complet necunoscută." Şi încă: "Propaganda trebuie menţinută la nivelul masei, iar

---

[61] *Ibid.*

[62] Citat de D. Guérin, *Fascisme et Grand Capital*, Gallimard (ed. 1, 1936) 1945, p. 92; vezi de asemenea N. Poulantzas, *Fascisme et Dictature*.

[63] Adică păturile funcţionărimii, ale salariaţilor din birouri şi din administraţii.

[64] Citat după *Histoire générale des civilisations*, t. VII, p. 93.

[65] Citat de D. Guérin, *op. cit.*, p. 79.

[66] Citat de J.-J. Chevalier, *Les Grandes Oeuvres politiques*, *op. cit.*, p. 369.

[67] *Ibid.*, p. 367.

valoarea ei nu trebuie măsurată decît prin rezultatele obţinute." La rîndul său, Goebbels: "Propaganda are un singur scop: să cucerească masele. Şi toate mijloacele care servesc acestui scop sînt bune." Inclusiv violenţa, organizată, sistematizată, programată: agresivitatea membrilor SA şi ai SS, ofensele şi apoi atacurile împotriva evreilor, atacurile împotriva sindicaliştilor, împotriva roşilor (cei răi), SS eliminîndu-i pe cei din SA, statul SS...

Firește, au existat înfrîngerea, amputările şi umilinţele: au urmat datoriile de război, ocuparea Ruhrului, inflaţia absolută care a distrus moneda naţională, presiunea despăgubirilor, efortul continuu din această perioadă de austeritate... Şi mai este criza din Statele Unite care loveşte în plin procesul de redresare economică de o extremă fragilitate a Germaniei, atît în interior cît şi în exterior: rezerva de aur a Reichsbank este topită; producţia industrială scade — dacă luăm ca bază 100 anul 1928 — la 59 în august 1932; numărul şomerilor creşte de la 2,5 milioane în 1929 la 6 milioane în 1932. Există apoi o mişcare muncitorească slăbită de eşecurile de la începutul anilor douăzeci şi de profundul clivaj care face din PC german, strins legat de URSS, şi din social-democraţie doi adversari ireconciliabili. Există o clasă conducătoare ea însăşi divizată, în cadrul căreia patronatul industrial şi financiar se opune propietarilor de pămînturi, industriile manufacturiere industriei grele, patronatul mediu (dispus să ajungă la un compromis cu clasa muncitoare) marelui patronat (dornic să îşi ia revanşa asupra mişcării muncitoreşti şi să recîştige puterea absolută). Stinnes, important magnat al industriei germane, a anunţat acest moment încă din 1919: "Marii industriaşi, toţi şefii vieţii economice îşi vor recăpăta influenţa şi puterea. Ei vor fi chemaţi să o facă de poporul trezit la realitate, pe jumătate mort de foame, care va avea nevoie de pîine şi nu de fraze." Iar Fritz Thyssen, în 1924: "Democraţia, la noi, nu înseamnă nimic." În 1929, se creează un "front naţional unit" alcătuit din Partidul Naţional-German şi *Stahlhelm*, Căştile de Fier (mişcare iniţiată de Hugenberg, preşedintele Consiliului de Administraţie al companiei Krupp şi magnat al presei), Liga Pangermanistă şi Partidul Naţional-Socialist.

Există, în sfîrşit, clasele de mijloc: antreprenorii si exploatanţii individuali aparţinînd burgheziei mici şi mijlocii; funcţionarii şi slujbaşii din mica "birocraţie" şi din cea medie, traumatizaţi de efectele crizei; ţăranii a căror putere de cumpărare este serios afectată; clasa muncitoare care cuprinde, aşa cum subliniază Reichul, unele categorii ce "se îmburghezesc" şi în care femeile rămîn în mare măsură sub influenţa Bisericii. În 1934, membrii Partidului Nazist sînt în proporţie de 21% slujbaşi salariaţi (12% din populaţie), 13% funcţionari (5% din populaţie), 20% comercianţi şi meşteşugari (9% din populaţie); dar "numai" 11% din rîndul ţăranilor (23% din populaţie) şi 32% din cel al clasei muncitoare (45% din populaţie). În 1940, o treime dintre cadrele SS provin din mediile "intelectuale":

[44] N. Poulantzas, *op. cit.*, p. 205, 283, 314 şi 375.

Tabelul nr. 32
Structura de clasă și structura ideologică în Germania anilor 1928-1930 după W. Reich*

Structura de clasă	Structura ideologică		
PROLETARIAT (21,8)	proletară (14,4)	nuc burgheză (20,1)	burgheză (0,7)
	• lucrători din industrie, transporturi, comerț etc. (11,8)	• lucru la domiciliu (0,1) • oameni de serviciu (1,3) • pensionari sociali (1,7) • slujbași subalterni (mai puțin de 250 mărci pe lună) (2,8)	
	• lucrători în agricultură (2,6)	• funcționari subalterni și pensionari (1,4)	
	total (14,4)	total (7,4)	
CLASA MIJLOCIE		• pături mijlocii de la orașe (6,2) dintre care: - mici exploatanți (cu 1 sau 2 angajați) (1,9) - mici exploatanți (cu 3 sau mai mulți angajați) (1,4) - slujbași sau funcționari medii (1,8) - profesiuni liberale și studenți (0,4) - mici proprietari și rentieri (0,6) • pături mijlocii de la sate (6,6) dintre care: - țărani și arendași de rînd (pînă la 5 ha) (2,4) - țărani mijlocași (între 5 și 50 ha) (4,2)	
BURGHEZIE (0,7)			• burghezie (inclusiv țărani înstăriți și proprietari de terenuri) (0,7)

*În milioane.
Sursă: W. Reich, *op. cit.*, t. I, p. 10 și 11.

învăţători, profesori, studenţi[68].

Baza socială a ascensiunii naţional-socialismului a reprezentat-o, aşadar, mai ales "birocraţia" mică şi mijlocie; însa alianţa cu marele capital a fost condiţia necesară şi esenţială pentru ajungerea la putere. Mişcarea muncitorească organizată a fost foarte repede zdrobită prin interventii violente şi prin trimiterea în lagăre a celor care opuneau rezistentă. Cu toate acestea, după ajungerea la conducere a naziştilor, puterea de cumpărare a clasei muncitoare pare să se menţină, şi chiar să progreseze pentru unele categorii — în vreme ce ea scade pentru funcţionari, pentru meşteşugari şi micii comercianţi, mulţi dintre aceştia trebuind să îşi închidă prăvăliile şi să devină salariaţi. Elementele care dau de-acum încolo marea forţă a puterii hitleriste sînt reducerea şomajului, statul totalitar şi perspectiva afirmării unei Germanii Mari.

Cinci milioane şi jumătate de şomeri în 1933, două milioane în 1935, mai puţin de un milion în 1939. Producţia creşte cu mai mult de 100% între 1933 şi 1939, depăşind cu 26% nivelul său record atins în 1929. Politica marilor lucrări — autostrăzi, linii de cale ferată, aeroporturi (toate avînd si o funcţie strategică) — dar şi a realizărilor urbanistice — construcţii, imobile impunătoare pentru regim. Armament: încă din 1935, cheltuielile germane pentru înarmare le depăşesc cu 50% pe cele ale francezilor, iar uzinele Krupp lucrează la capacitatea maximă; între 1935 şi 1939, ele au crescut de şase ori. Politica înlocuitorilor industriali, care stimulează chimia, metalurgia, industriile textilă şi alimentară... Totul realizat în contextul unei riguroase politici de control al preţurilor, de credit şi de neutralizare a excedentului în privinţa puterii de cumpărare; totul în contextul unei strategii de comerţ exterior bazate pe acorduri bilaterale şi mecanisme de plăţi prin compensaţie, care permit o creştere a schimburilor comerciale mai ales cu ţări din America Latină, din Europa Centrală şi mediteraneană.

Dar această relansare, această politică, această dirijare a economiei se sprijină pe puternicele grupuri industriale şi bancare ale capitalismului german, pe care le şi consolidează. Marile companii străine — General Motors (Opel), Ford, Unilever, Shell, Schroeder — aveau să fie şi ele respectate, singura lor obligaţie fiind de a reinvesti în Germania toate beneficiile obţinute.

Multe din acţiunile deţinute de stat la bănci, întreprinderi siderurgice, şantiere navale sînt cedate particularilor, iar regiile municipale de producere a electricităţii sînt descurajate în favoarea industriei private; la Herman Goering Reichswerke, există atît capitaluri publice, cît şi particulare, dar aici aportul public se impunea pentru dezvoltarea unei producţii puţin rentabile, bazate pe minereuri de fier de concentraţie slabă. Cartelizarea capitalismului german va deveni încă şi mai puternică: numarul cartelurilor ajunsese de la 1 500 în 1923-1924 la 2 100 în 1930;

SCHEMA XV

Clasele sociale din Germania la 1930

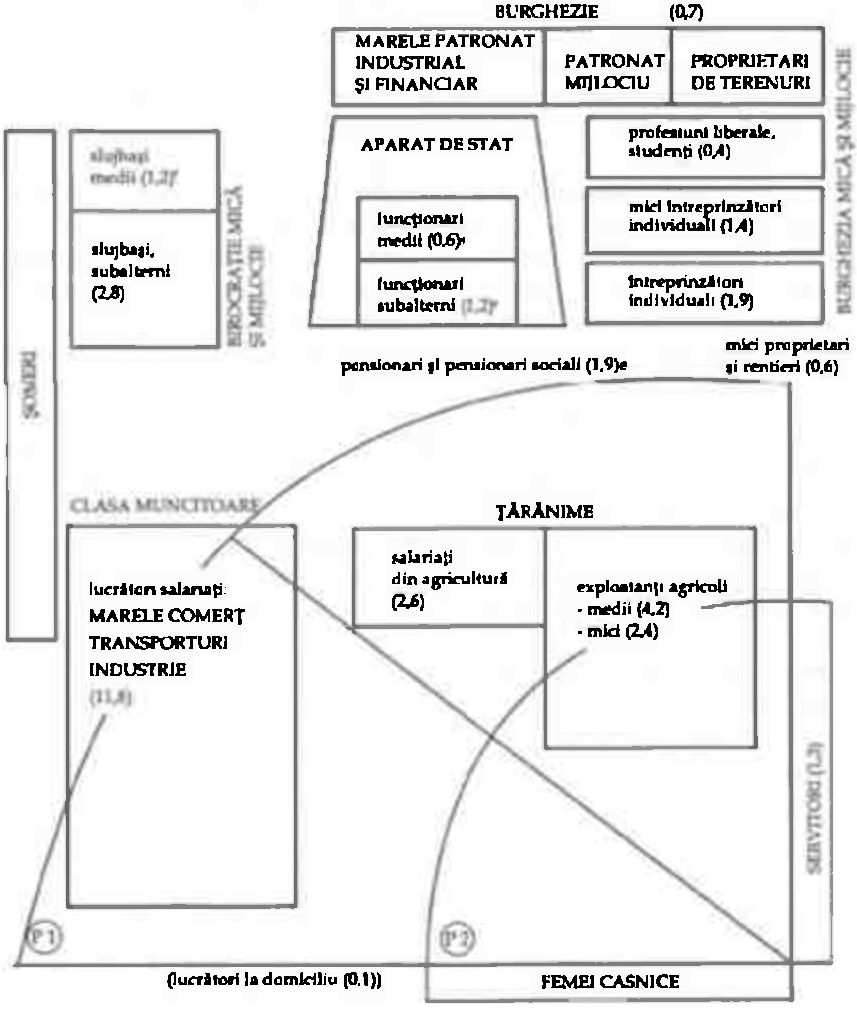

Cifrele dintre paranteze reprezintă, în milioane, numărul persoanelor active din perioada 1928-1930. După W.Reich, *Psychologie de masse du fascisme*, *op. cit.*, t. I, p. 10 şi 11

e : estimativ. - P 1 : sfera producţiei materiale. - P 2 : sfera producţiei pentru consumul propriu.

începînd cu 1926, IG Farben domină industria chimică; din 1926-1927, Vereinigte Stahlwerke reunește primii mari patru producători de oțel; după fuziunea, din 1929, între Deutsche Bank și Diskonto Gesellschaft, trei sînt băncile care domină ansamblul sectorului bancar. O lege din 1933 sistematizează acestă "organizare" a capitalismului german, obligînd întreprinderile să participe la cartelul care ființează în sectorul lor, intenția fiind o raționalizare atît pe verticală, cît și pe orizontală. Iar în cadrul acestor carteluri și al acestor *Konzerns* se va organiza și se va sistematiza efortul industrial necesar Reichului.

Puternic susținut și direcționat de stat, capitalismul german se întărește, rezultînd fără îndoială cea mai avîntată formă existentă cîndva a capitalismului de stat.

Această dezvoltare are loc în cadrul unei societăți prinse în plasa întreținută de către stat și partid. Goebbels o anunțase deja: "Statul va însemna organizarea superioară a vieții publice și private (...). Toate forțele națiunii vor fi supuse statului, astfel încît ele să nu poată exercita nici o activitate în afara lui. Statul va fi imaginea desăvîrșită a principiului totalitarist." Vîrful său de lance, organul de supraveghere, de control, de represiune va fi poliția de stat: încă din 1933, Gestapo (poliția politică) și SS au fuzionat, sub conducerea lui Himmler; în 1936, toate polițiile sînt subordonate aparatului Gestapo-SS. Între 1933 și 1938, peste patru sute de mii de nemți sînt arestați, mulți dintre ei fiind trimiși în lagăre. Muncitorii sînt organizați într-un Front al Muncii creat încă din 1933, exact în perioada în care sindicatele sînt desființate. Pentru destindere, există *Kraft durch Freude* (Forța Bucuriei). De fapt, pentru toate categoriile de oameni există acum cîte o organizație: pentru tineri, studenți, cadre didactice, artiști, femei, părinți... Radioul, presa, cinematografele, învățămîntul — toate sînt în slujba ideologiei și propagandei național-socialiste.

În fine, prin *Mein Kampf*, Hitler a deschis poporului german umilit perspectiva unei Patrii triumfătoare: toți cei "de același sînge trebuie să aparțină aceluiași Reich". O dată adunat însă, ce poți face cu un "popor lipsit de spațiu"? Mișcarea național-socialistă trebuie "să găsească tăria de a reuni poporul nostru și întreaga sa putere pentru a-l propulsa pe calea care îl va scoate din restrînsul său habitat actual și îl va purta către noi teritorii". Bineînțeles, Franța trebuie distrusă: "Niciodată să nu îngăduiți ca în Europa să apară două puteri continentale. În orice tentativă de organizare la hotarele Germaniei a unei a doua puteri militare, trebuie să vedeți un atac împotriva patriei noastre." Reichul trebuie însă să se extindă în Europa, către Est: "Acceptați ca izvorul puterii noastre să nu fie în colonii, ci în Europa, în pămîntul patriei (...). Uriașul stat de la Rasarit este gata sa se prabușească." Și, pînă la urma, de ce să se limiteze la Europa? "Un stat care, într-o vreme a contaminării raselor, veghează la păstrarea celor mai bune elemente ale sale trebuie să ajungă într-o zi

stăpînul lumii. Fie ca susţinătorii mişcării noastre să nu o uite niciodată!"

Anul 1935: restabilirea serviciului militar în Germania; 1936: reocuparea Renaniei; 1938: Hitler comandant suprem al Reichswehr-ului, ocuparea Austriei, ultimatumul pentru Praga, acordurile de la München. Anul 1939: ocuparea Cehoslovaciei, a portului Memel, alianţa militară italo-germană, pactul de neagresiune germano-sovietic, invadarea şi apoi împărţirea Poloniei cu URSS, care va anexa o parte a Finlandei. Rugul celui de-al doilea război mondial este de-acum aprins. Germania domină continentul european. Dar atacarea URSS şi intrarea în război a Statelor Unite (1941) inversează raportul de forţe. Va mai fi nevoie de încă trei ani de război cumplit, de distrugeri masive (prelungire militară a producţiei de masă şi a consumului de masă), de cincizeci de milioane de morţi (de şase ori mai mulţi decît în "Marele Război") pînă ce germanii să capituleze; precum şi de folosirea primei bombe atomice, pentru a se ajunge la capitularea Japoniei.

Două mari puteri deţin acum supremaţia în această lume complet devastată: Statele Unite, liderul incontestabil al taberei capitaliste; URSS, în centrul unui nou bloc, care pretinde a întrupa idealurile socialismului.

REZUMATUL ETAPEI A CINCEA

În esență, criza din anii 1920-1930 are drept cauză aceleași contradicții care, prin combinarea lor, au dus la războiul din 1914-1918: vlăguirea industriilor din prima generație; accentuarea competiției dintre capitalismele naționale; presiunile mișcării muncitorești pentru obținerea unei împărțiri mai puțin inegale a valorii produse. Iar aceste contradicții se manifestă într-o lume la rîndul ei riguros împărțită: zona de influență americană, Commonwealth-ul britanic, imperiul francez (dar și imperiile olandez, belgian) și Uniunea Sovietică, deopotrivă încercuită și repliată asupra ei înseși; dat fiind protecționismul, contradicțiile se adîncesc mai ales în interiorul acestor zone, iar crizele economice care se declanșează sînt accentuate ori atenuate în funcție de politicile duse de conducătorii fiecărei mari puteri.

Pe de altă parte, industriile din a doua generație sînt în plină dezvoltare. Și, ca o uluitoare răsturnare dialectică, sporirea puterii de cumpărare a diferitelor segmente ale clasei muncitoare, în loc să ruineze sistemul, așa cum se așteptau cei mai mulți dintre capitaliști, se dovedește a fi un element de dinamizare economică și de integrare socială: pe ansamblu, timpul de lucru se reduce, iar salariul real crește pentru muncitorii din marile țări industriale; șomajul se menține însă la un nivel ridicat, atingînd cote uriașe în perioadele de criză.

Prin veniturile aduse de investițiile în străinătate, prin schimbul inegal, prin "foarfeca" prețurilor și îmbunătățirea termenilor de schimb[69], se dezvoltă un important transfer de valori din colonii — dar și din țările noi, producătoare de minereuri si de produse agricole — către marile țări capitaliste industrializate. Așadar, relativa ameliorare a puterii de cumpărare a claselor muncitoare europene și americane este în parte asigurată, sau compensată, din punctul de vedere al capitalului, prin exploatarea producătorilor din sectoarele primare — și în special a țărănimii — din lumea întreagă.

[69] Termenii de schimb ai Europei industriale (ansamblul celor nouă țări: Marea Britanie, Germania, Franța, Italia, Belgia, Luxemburg, Olanda, Suedia, Elveția): raportul prețurilor de export față de prețurile de import, luînd ca bază 100 anul 1913, crește de la 96 în 1920 la 109 în 1929, 138 în 1933, scăzînd la 124 în 1937 (C.P. Kindleberger, *The Economic Journal*, martie 1955, citat după M. Moret, *L'Echange international*, Rivière, 1957, p. 119)

Tot în această perioadă, aşa cum am văzut, concentrarea industrială se accentuează, luînd diverse forme: mari întreprinderi, grupuri, *Konzerns*-uri, carteluri. Societăţile industriale cu mai multe mii de lucrători nu mai sînt deloc rare; unele ajung chiar la mai multe zeci de mii de salariaţi. Rolul statului, în special în perioadele de război, dar şi prin marile lucrări publice ori prin salariul indirect, devine tot mai important[70]. În general vorbind, implicarea sa în conducere, organizare şi administrare capătă tot mai multă consistenţă; astfel, aiături de ţărănime, de clasa muncitoare şi de burghezia mică şi mijlocie, o nouă clasă prinde să se dezvolte: "birocraţia"; salariată ca şi clasa muncitoare, ea nu este însă direct confruntată cu producţia materială, aşa cum sînt muncitorii şi ţăranii; iar prin felul ei de viaţă, ea este de multe ori mai apropiată de burghezia mică şi mijlocie[71].

Aceste evoluţii au loc într-o lume complet destrămată. Destrămată, înainte de toate, pentru că, după ce Rusia fusese atîta vreme o zonă bine delimitată pe piaţa mondială, URSS promovează acum colectivismul de stat[72]. Destrămată, apoi, pentru că Marea Britanie, imperialismul dominant de pînă mai ieri, nu mai poate asigura reglarea unui sistem mondial de plăţi, iar Statele Unite, cea mai mare putere economică a vremii, nu a preluat această responsabilitate. Destrămată, mai departe, pentru că fiecare mare putere s-a polarizat asupra unui obiectiv naţional: prosperitatea americană, lira sterlină, francul, refacerea puterii germane. Destrămată, în sfîrşit, deoarece, confruntată cu dificultăţile crizei, fiecare mare putere s-a închis în propriul ei cocon (Coomonwealth-ul pentru Marea Britanie, imperiul pentru Franţa) sau în propriul său proiect (*New Deal*-ul american), în vreme ce, prin Hitler, Germania se mobiliza pentru mărirea naţională, reînarmare, cuceriri, stăpînirea întregii Europe şi a lumii.

Totuşi, în această lume destrămată, fiecare repliere protecţionistă nu face decît să contribuie la extinderea crizei, afectînd ţările furnizoare — marile ţări industriale, ca şi ţările noi —, care vor cumpăra mai puţin. Iar, ţările ce se consideră lipsite de "spaţiul lor vital", de o zonă de influenţă şi de expansiune economică şi comercială suficientă, vor adopta nişte politici expansioniste, care vor duce la declanşarea războiului.

[70] În Franţa, cota cheltuielilor publice din totalul producţiei interne brute creşte de la 11% în 1872 la 33% în 1920; ea scade la 27% în 1932, dar va urca la 41% în 1947 şi 49% în 1953. Cepremap, *L'Évolution des dépenses publiques en France* (1872-1971).

[71] În Statele Unite, procentul slujbaşilor din totalul populaţiei active ajunge de la 10% în 1910 la 14% în 1920 şi 17% în 1940 (L.G.Reynolds, *Labor Economics and Labor Relations*, Prentice Hall, New York, 1949, p. 27).

[72] Vezi M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*, capitolele 4, 5, 6 şi 7. Nevăzînd aici o realizare a socialismului, am analizat economia sovietică în termenii "colectivismului de stat", pînă spre 1985, iar după această dată, în cei ai "etatismului".

6. MARELE "SALT INAINTE" AL CAPITALISMULUI (1945-1978)

În pofida celor care văd în fiecare război, în fiecare criză, în fiecare semn de criză o nouă agravare a "crizei generale a capitalismului", perioada la care ne referim acum ne arată, în principal, un nou "salt înainte" al acestuia.

Sigur, intr-o importantă parte a lumii, sistemul capitalist a fost abolit; o altă forma de acumulare şi industrializare, o altă structură a claselor sociale, o nemaiîntîlnită condensare a puterii statului fac să domnească aici alte modalităţi de producţie şi de afectare a resurselor.

Însă al doilea război mondial, reconstrucţia şi perioada de prosperitate care urmează, decolonizarea, internaţionalizarea capitalului şi noile industrializări din Lumea a Treia marchează un nou progres al capitalismului la scară mondială. Iar criza din anii 1970-1980 este, într-un fel, operatorul prin care se realizează această nouă expansiune a capitalismului, ca şi mutaţiile ce o însoţesc.

De la razboi la criza

În faţa unui bloc al colectivismului de stat — sau etatist — întins pe o arie considerabilă, şi într-un context mondial marcat de istorica mişcare de decolonizare, ţările capitaliste au cunoscut, o dată şterse urmele războiului, o excepţională perioadă de prosperitate. Numai că în inseşi condiţiile acestei prosperităţi se dezvoltau deja germenii unei noi crize.

1. Cele trei lumi

După cea dintîi victorie a unei ţări noi (Statele Unite) asupra unei vechi ţări europene (Spania), în 1898, Jaurès prevedea: "Statele Unite vor cîntări din ce în ce mai greu in privinţa destinelor lumii (...). Bogaţia şi puterea Statelor Unite reprezinta un sfert din bogăţia şi puterea globului". La sfîrşitul primului război mondial, Statele Unite sînt cea mai mare putere a lumii; dar expansiunea lor se desfăşoară pe propriile lor teritorii, iar puterea lor se extinde asupra unor state din cele două Americi. La sfîrşitul celui de-al doilea război mondial, Statele Unite reprezintă o uriaşă putere

industrială, monetară şi militară: în 1945, producţia lor industrială este mai mare decît dublul celei din perioada 1935-1939; aici se obţin jumatate din întreaga cantitate de cărbune extrasă în lume, două treimi din petrolul mondial, mai mult de jumătate din electricitatea planetei; capacităţile lor de producţie ating 95 de milioane de tone la oţel, un milion de tone la aluminiu, 1,2 milioane la cauciucul sintetic, capacitaţi care sint enorme in domeniul construcţiilor navale, al aeronauticii si vehiculelor terestre, al armamentului, maşinilor-unelte, chimiei etc. Statele Unite deţin 80% din rezervele de aur ale lumii, dispun de o puternică armată şi de bomba atomică.

În faţa URSS, a cărei putere s-a consolidat, la rîndul ei, şi a cărei zonă de influenţă s-a extins, Statele Unite îşi asumă rolul de conducător al taberei capitaliste. Încă din 1943, ele studiază împreună cu responsabilii britanici modul în care s-ar putea reconstitui acel lucru care lipsise, din păcate, între cele două războaie mondiale: un sistem de plăţi internaţionale care să permită impunerea echilibrelor necesare, dar care să lase şi posibilitatea de extindere a schimburilor comerciale şi plăţilor; in 1944, este instituit la Bretton Woods un sistem bazat pe definirea fiecărei monede prin raportare la aur şi paritătile de schimb fix: acest sistem va fi numit "etalon de schimb-aur" (*Gold Exchange Standard*); de fapt, cel puţin în primii cincisprezece ani, dolarul va fi cheia de boltă a acestui sistem de plăţi. În 1945, Roosevelt şi Churchill pregătesc geografia politică de după război, negociind cu Stalin, la Ialta, zonele de influenţă ale fiecăruia; in acelaşi an, trupele americane şi ruseşti fac joncţiunea în Germania si apar ca adversare în Coreea.

O data invinse Germania şi Japonia, se vor declanşa două procese care marchează perioada de imediat după război şi care sînt determinante pentru deceniile următoare:

- împărţirea lumii în două blocuri, unul dominat de Statele Unite, celălalt de URSS;
- decolonizarea.

Prin efortul de industrializare impus de Stalin înaintea şi în timpul celui de-al doilea război mondial, URSS a devenit o mare putere industrială; sacrificiile şi distrugerile pricinuite de conflictul armat au fost enorme (poate douăzeci de milioane de morţi, adică în jur de 10% din populaţie), dar în 1950, la sfîrşitul celui de-al patrulea plan cincinal, indicele producţiei industriale îl depăşeşte cu 71% pe cel al anului 1940 (cu 60% la maşini şi echipamente industriale şi cu 80% la produsele chimice); producţia de cărbune atinge două sute cincizeci de milioane de tone, iar cea de oţel douăzeci şi cinci de milioane. Armata Roşie este numeroasă, puternică, bine echipată şi, în 1949, explodează prima bombă atomică rusească. URSS este prezentă, prin armata sa, în toate ţările Europei Centrale, iar Statele Unite au motive să se teamă că influenţa ei se

va extinde în Turcia sau în acele țări ale Europei în care partidele comuniste sînt puternice (Grecia, Italia, Franța...). Va începe atunci o partidă de Go la scară planetară, fiecare dintre cele două supraputeri plasîndu-și pioni, întărindu-și zonele în care domină, amenințîndu-le pe cele în care adversarul pare descoperit — fapt care a condus la perioade de o tensiune extraordinară și care a arătat cît de departe puteau fi împinse lucrurile. În 1947, este lansat Planul Marshall și, ca un fel de replică, se constituie Kominform-ul; în 1948-1949, blocului sovietic din Berlin i se răspunde prin "podul aerian" organizat de către americani. În Vest, comuniștii sînt înlăturați din guvernele la care participă, partidele comuniste sînt uneori interzise, iar un teribil război civil va duce la zdrobirea partizanilor în Grecia. În Est, comuniștii preiau controlul absolut al aparatelor de stat; în Polonia, Cehoslovacia și Ungaria, funcțiile de șefi de Stat-Major sînt ocupate de generali sovietici. Războiul din Coreea pune în evidență atît dorința de victorie a fiecărei părți, cît și preocuparea comună de a evita lărgirea conflictului, pentru a nu se ajunge la un nou război mondial. Statele Unite își instituționalizeaza alianțele militare: în cele două Americi (1947), pentru Atlanticul de Nord (1949), pentru Asia de Sud-Est (1954); la rîndul ei, încă de la sfîrșitul anilor patruzeci, URSS a stabilit legături solide — politice, economice, militare — cu democrațiile populare europene. Astfel se organizează — economic, monetar și ca sistem de apărare — două lumi opuse: lumea capitalistă, pînă mai ieri hegemonică, descoperă astăzi că Pămîntul nu-i mai aparține, că materiile prime și piețele de desfacere nu-i mai sînt accesibile, că există o altă formă de acumulare și industrializare, bazată pe proprietatea colectivă asupra mijloacelor de producție, pe planificarea, dirijarea și constrîngerea de către stat.

În același timp, apare încă o lume: Lumea a Treia. Ea se constituie în principal în urma puternicei mișcări de decolonizare pe care au generat-o, după război, consolidarea noilor burghezii și a "inteligheției", conștientizarea caracterului insuportabil și non-ineluctabil al dominației coloniale, voința de independență (cel mai adesea sub forma independenței naționale). Slăbirea poziției metropolelor europene, ocupația japoneză în Asia, participarea oamenilor din aceste țări la bătaliile marilor metropole ale Europei, influența analizelor marxiste și a perspectivelor deschise de revoluția sovietică, precum și afirmarea unei mișcări de eliberare pornind de la o anumită specificitate naționaiă și religioasă au pus în lumină, sub diferite forme și urmînd diverse căi, existența unei alternative: faptul că era posibilă dezbărarea de dominația colonială, de administrația și exploatarea coloniale, de paternalism, rasism, de umilire și oprimare... Își declară independența: Siria, Liban, Filipine, India, Pakistan, Birmania; sinuosul proces de obținere a independenței indoneziene; războiul din Indochina; revoltele și mișcările populare din Africa de Nord și din Africa neagră... Înainte chiar de încheierea decolonizării politice a globului,

	Decolonizarea	Blocul capitalist	Relaţiile Est-Vest	Blocul colectivist
1943	Independenţa Coreei garantată de Statele Unite, Marea Britanie şi China	Planul Keynes, planul White. Debarcarea aliaţilor în Sicilia şi în Italia.		Dizolvarea Komintern-ului.
1944	Conferinţa de la Brazzaville. Manifestul partidului naţionalist marocan Istiqlal.	Debarcarea aliaţilor în Franţa. Conferinţa de la Bretton Woods.		Trupele ruseşti în Bulgaria şi Ungaria.
1945	Independenţa proclamată în Indonezia, Laos, Cambodgia şi Vietnam: intervenţii franceze. Revolte în Constantinois şi Setif: represiune. Crearea unui nou stat al Liberiei. Independenţa Siriei şi Libanului. Crearea Ligii Arabe la Cairo.	Înaintarea trupelor în Europa occidentală.	Conferinţa de la Ialta. Trupe ruseşti în Coreea de Nord. Trupe SUA în Coreea de Sud. Joncţiunea trupelor ruseşti şi a trupelor SUA în Germania. Bomba atomică SUA asupra Hiroshimei. Carta Naţiunilor Unite.	Înaintarea trupelor ruseşti în Europa occidentală. Proclamarea republicii în Iugoslavia şi în Bulgaria.
1946	Trupe franceze în Tonkin. Trupe engleze în Indonezia. Independenţa Transiordaniei recunoscută de Marea Britanie. Independenţa Filipinelor. Eşecul negocierilor franco-vietnameze. Insurecţia generală din Tonkin. Acorduri olandezo-indoneziene.	Începutul războiului civil în Grecia.	Experienţa atomică SUA în Bikini.	Republica Populară Albania. Alegeri favorabile PC în Cehoslovacia.

	Decolonizarea	Blocul capitalist	Relaţiile Est-Vest	Blocul colectivist
1947	Insurecţia din Madagascar. Operaţiuni militare olandeze în Java. Independenţa Indiei şi a Pakistanului; războiul din Caşmir. Ofensiva franceză în Tonkin. Independenţa Birmaniei. Războiul din Indochina (continuare).	Planul Marshall. Nu mai sînt comunişti la guvernare în Belgia, Franţa şi Austria. PC interzis în statul New York, în Brazilia, Grecia. Legea SUA de ajutorare a Greciei şi Turciei. Legi antigreve în Statele Unite. Pactul de apărare interamericană la Rio. Sciziunea CSM şi FM. Eşecuri electorale ale comuniştilor în Finlanda şi Norvegia.	Doctrina Truman. Refuzul URSS şi al Cehoslovaciei de a participa la planul Marshall. Eşecul Conferinţei asupra Coreei.	Republica Populară România: dizolvarea Partidului Ţărănist. Interzicerea Partidului Agrar în Bulgaria. Constituirea Kominform-ului. Întărirea legăturilor economice dintre URSS şi democraţiile populare.
1948	Armistiţiul danezo-indonezian. Asasinarea lui Gandi. Ceylon primeşte statutul de dominion. Primul război israeliano-arab. O nouă intervenţie olandeză în Indonezia. Războiul din Indochina (continuare).	Scindarea CSM italiene. Dizolvarea PC din Chile.	Începutul blocadei sovietice a Berlinului.	Demisia miniştrilor necomunişti din Cehoslovacia. Conflictul lui Tito cu Kominform-ul: Iugoslavia exclusă din Kominform. Revolta din Berlinul de Est; tancurile ruseşti trag asupra mulţimii. Arestarea cardinalului Mindszenky în Ungaria. Înaintarea comuniştilor în China.

	Decolonizarea	Blocul capitalist	Relaţiile Est-Vest	Blocul colectivist
1949	Evacuarea Djakartei de către olandezi. Formarea statelor Iordania şi Israel. Votul ONU pentru independenţa Libiei. Războiul din Indochina (continuare); acorduri asupra "independenţei" Laosului şi Cambodgiei; crearea "statului" Vietnam (Bao Dai).	Tratatul Atlanticului de Nord, semnat la Washington: NATO. Constituirea Germaniei de Vest. Excomunicarea catolicilor comunişti, militanţi sau simpatizanţi. Lupta împotriva activităţilor comuniste în Statele Unite. Naţionaliştii chinezi din Formosa.	Sfîrşitul blocadei Berlinului. Explozia atomică rusească.	Procesul şi condamnarea lui Rajk în Ungaria. Republica Populară Chineză. Un mareşal rus şef de Stat-Major în Polonia. Crearea Comecon-ului.
1950	Revolte în Coasta de Fildeş. Războiul din Indochina (continuare).	Instituţia Uniunii Europene a Plăţilor. Legile SUA cu privire la activităţile antiamericane; începutul maccarthismului. Sfîrşitul războiului civil din Grecia.	Decizia SUA de fabricare a bombei H. Începutul războiului din Coreea.	Acordul RDG-Polonia asupra frontierei Oder-Neisse. Generali ruşi şefi de Stat-Major în Cehoslovacia şi Ungaria.
1951	Naţionalizarea petrolului în Iran; ministeriatul Mossadegh. Revoltele de la Casablanca. Revoltele antiengleze din zona canalului Suez; intervenţia militară britanică. Independenţa Libiei. Razboiul din Indochina (continuare).	Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului. Tratatul de pace şi alianţă dintre Japonia si Statele Unite. Invitaţia adresată Greciei şi Turciei de a adera la NATO.	Războiul din Coreea (continuare).	Arestarea lui Slansky la Praga. Intervenţia chineză în Tibet.

	Decolonizarea	Blocul capitalist	Relaţiile Est-Vest	Blocul colectivist
1952	Revolte şi greve în Tunisia; represiune, arestarea şefilor neodestourieni şi comunişti. Revolte sîngeroase la Cairo; Neguib ia puterea. Stare de alertă în Kenya, împotriva grupării Mau-Mau. Ruperea relaţiilor diplomatice dintre Irak şi Marea Britanie. Revoltă la Casablanca. Războiul din Indochina (continuare).	Acordul de la Bonn între Aliaţi şi Germania de Vest. Prima bombă atomică britanică.	Războiul din Coreea (continuare).	
1953	Detronarea sultanului Marocului. Căderea lui Mossadegh. Grav atentat la Casablanca. Războiul din Indochina (continuare).		Primul obuz atomic SUA. Armistiţiu în Coreea. URSS declară că posedă bomba H. Refuzul ONU de a admite China comunistă.	Moartea lui Stalin. Nagy îl înlocuieşte pe Rakozi în Ungaria. Greve şi manifestaţii în RDG.
1954	Dien-Bien Phu; conferinţa de la Geneva în privinţa Indochinei. Nasser ales preşedinte al Consiliului Egiptului; destituirea lui Neguib. Principiul autonomiei interne a Tunisiei. Abolirea Uniunii Olandezo-Indoneziene. Insurecţia din Aurès; începutul războiului din Algeria. Revolta Mau-Mau din Kenya.	Acorduri militare cu Japonia, Pakistan, China naţionalistă; Conferinţa de la Manila, crearea OTASE. Eşecul Comunităţii Europene a Apărării; aderarea RFG la NATO.	Prima explozie a unei bombe H.	

	Decolonizarea	Blocul capitalist	Relaţiile Est-Vest	Blocul colectivist
1955	Atentatul de la Casablanca: revenirea sultanului Marocului. Războiul din Algeria (continuare). Conferinţa afro-asiatică de la Bandoeng.		Conferinţa celor Patru Mari Puteri la Geneva.	
1956	Independenţa Marocului, Tunisiei, Sudanului, Malaeziei şi Ghanei. Naţionalizarea canalului Suez; intervenţia franco-britanică. Al doilea război israeliano-arab. Războiul din Algeria (continuare).	Presiunea Statelor Unite asupra Franţei şi Marii Britanii pentru a impune încetarea focului în Egipt.		Raportul lui Hrusciov: al XX-lea congres al PCUS. Tancurile ruseşti trag asupra mulţimii în Polonia; întoarcerea lui Gomulka. Reabilitarea lui Rajk; revoltă în Ungaria; tancuri ruseşti în Budapesta.

noi state independente caută să-şi recîştige proprietatea asupra propriilor bogăţii naturale (naţionalizarea petrolului iranian, în 1951) sau a atuurilor lor economice (naţionalizarea Canalului Suez de către Egipt, în 1956). Şefii statelor din Lumea a Treia se întîlnesc şi încearcă să constituie o forţă care să aibă un cuvînt de spus în privinţa destinelor planetei. Astfel, în 1955, va avea loc conferinţa afro-asiatică de la Bandoeng, la care participă delegaţii a aproximativ treizeci de ţări, dar care reprezintă mai mult de jumătate din populaţia Terrei. Ele vor adopta aici un limbaj ce fusese, pînă atunci, înăbuşit de dominaţia coloniala. C.P. Romulo: "Am cunoscut, iar unii dintre noi cunosc încă, suferinţa de a fi înjosiţi în propria ţară, umiliţi sistematic de o condiţie inferioară, nu numai din punct de vedere politic, economic şi militar, ci şi rasial (...). Pentru a-şi consolida puterea, pentru a o justifica în propriii ochi, albul occidental considera de la sine înţeles faptul că superioritatea sa ar ţine de înseşi genele lui, de chiar culoarea pielii sale". Soekarno: "Vreme de generaţii întregi, popoarele noastre nu şi-au putut face auzită vocea în lume (...). Noi am fost cei cărora nu li s-a acordat nici o atenţie, cei a căror soartă era hotărîtă de alţii în funcţie de interesele lor, care erau puse mai presus de ale noastre şi care ne făceau să trăim în sărăcie şi umilinţă". Din nou Soekarno: "Cum am putea noi spune că dominaţia colonială a dispărut, atîta vreme cît ţinuturi întinse din Asia şi Africa nu sînt încă libere..." Iar Nehru: "Asia vrea să ajute Africa".

Acesta este contextul mondial în care se desfăşoară reconstrucţia ţărilor capitaliste devastate de război, deschizîndu-se astfel o perioadă de o extraordinară prosperitate.

2. *O extraordinară prosperitate*

După reconstrucţie, ansamblul ţărilor capitaliste traversează o remarcabilă perioadă de creştere economică. Niciodată lumea nu mai cunoscuse o asemenea dezvoltare a producţiei industriale şi a comerţului mondial.

Astfel, în ciuda amplorii distrugerilor pricinuite de cel de-al doilea război mondial, eforturile cerute de conflictul armat, mobilizarea muncitorilor pe scară largă pentru asigurarea producţiei, sistematizarea metodelor de organizare a muncii şi sporirea productivităţii au făcut ca, în deceniul 1938-1948, rata creşterii industriale să fie comparabilă cu cel mai ridicat nivel atins începînd cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în anii 1900-1913. Pe această bază, se intră într-o nouă fază de extraordinară dezvoltare, dacă ne gîndim că în decurs de aproape un sfert de secol ratele de creştere se cifrează în medie la 5,6% pe an pentru producţia industrială şi la 7,3% pentru schimburile comerciale.

Pe parcursul acestui proces general, ponderea lumii capitaliste dezvoltate rămîne predominantă: trei cincimi din producţia industrială şi două

Tabel nr. 33
Ratele anuale medii de dezvoltare ale industriei şi comerţului mondial

	industria mondială	comerţul mondial
1860-1870	2,9	5,5
1870-1900	3,6	3,2
1900-1913	4,2	3,7
1913-1929	2,7	0,7
1929-1938	2,0	-1,15
1938-1948	4,1	0,0
1948-1971	5,6	7,3

Sursă: W.W. Rostow, *op. cit.*, t. II-1 şi II-7, p. 49 şi 67.

Tabelul nr. 34
Ponderile celor "Trei Lumi" în producţia industrială şi comerţul mondial*

	lumea capitalistă		lumea colectivistă		Lumea a
	total	(din care SUA)	total	(din care URSS)	Treia
cota din producţia industrială					
1936-1938	76	(32)	19	(19)	5
1963	62	(32)	29	(19)	9
1971	61	(33)	26	(16)	13
cota din comerţul mondial					
1938	64	(10)	1	(1)	35
1948	59	(16)	5	(2)	36
1963	63	(11)	12	(5)	25
1971	68	(13)	10	(5)	22

* În procente.

Sursă: W.W. Rostow, *op. cit.*, t. II-2 şi II-8, p. 52-53 şi 74.

Tabelul nr. 35
Evoluţia produsului intern brut pe cap de locuitor în diferitele regiuni ale lumii

regiune	populaţia 1975*	produsul intern brut pe cap de locuitor		
		rata de creaştere	valoarea în dolari SUA din 1974	
		1950-1975**	1950	1975
Sudul Asiei	830	1,7	85	132
Africa	384	2,4	170	308
America Latină	304	2,6	495	944
Estul Asiei	312	3,9	130	341
China (Rep. Populară)	820	4,2	113	320
Orientul Mijlociu	81	5,2	460	1 660
Ţări în curs de industrializare	1 912	3,0	187	400
Ţări capitaliste dezvoltate***	654	3,2	2 378	5 238

*În milioane. **În procente. ***Ţările OCDE, exceptînd Spania, Grecia, Portugalia, Turcia.

Sursă: D. Morawetz, *Vingt-cinq années de développment économique*, p. 13.

treimi din comerţul mondial; iar între aceste ţări, Statele Unite deţin întîietatea: o treime din producţia industrială a lumii. Să nu uităm însă că există şi o altă formă de acumulare şi industrializare, cu o eficacitate specifică, în ţările aşa-zis "comuniste". Şi că o tendinţă de industrializare se manifestă în ţările Lumii a Treia: pe de o parte, ca efect al internaţionalizării grupurilor industriale din ţările capitaliste dezvoltate, iar pe de altă parte, ca rezultat al iniţiativelor — particulare sau de stat — aparţinînd acestor ţări.

In fine, prin acest proces general de dezvoltare se accentuează inegalitatea la scară mondială; chiar şi atunci cînd ratele superioare de creştere indică tendinţa unei ajungeri din urmă, ca valoare absolută diferenţa dintre produsul pe cap de locuitor în ţările capitaliste dezvoltate şi în cele din Lumea a Treia se măreşte.

Creşterea economică de după război este cea mai puternică dintre cele cunoscute vreodată de ansamblul ţărilor capitaliste. Mai lentă în Marea Britanie, apreciabilă în Statele Unite, ţinînd cont de nivelul ridicat al producţiei la sfîrşitul anilor 1940, ea este deosebit de importantă în Franţa şi Germania, şi încă şi mai substanţială în Japonia. Această dezvoltare se

Tabelul nr. 36
Creşterea producţiei, a ofertei de muncă, a productivităţii si capitalului pe cap de lucrător (ratele anuale medii 1950-1975[a])

	Statele Unite*	Marea Britanie**	Franţa	RFG	Japonia***
1. producţia internă brută (în volum)	3,3	2,5	4,9	5,5	8,6
2. efective angajate	0,9	0,3	0,9	0,7	1,2
3. productivitatea muncii	1,5	2,3	4,6	4,7	8,6
4. capital pe cap de lucrător	2,7	3,1	4,5	5,2	9,0

a. În procente.
*Pentru Statele Unite (punctele 2-4): 1952-1975. **Pentru Marea Britanie (punctele 2-4): 1949-1976. ***Pentru Japonia (punctele 2-4): 1955-1975.

Surse: "La spécificité du «modèle allemand»", *Statistiques et Études financières*, număr în afara seriei, 1980, p. 30; J.H. Lorenzi ş.a. *op. cit.*, p. 104, 330, 332, 334; J.-J. Carré ş.a., *op. cit.*, p. 104, 115 şi 211.

sprijină destul de puţin pe sporirea efectivelor de angajaţi; ea se bazează, în principal, pe creşterea productivităţii muncii care, la rîndul său, se explică prin inmulţirea mijloacelor de producţie puse la dispoziţia lucrătorilor şi implică o intensificare a muncii fiecăruia.

Creşterea productivităţii a fost obţinută prin diferite modalităţi de constrîngere la o muncă suplimentară, pe care capitalismul le-a pus la punct în decursul dezvoltării sale:

– este vorba de diversele presiuni care se exercită asupra ansamblului lucratorilor din agricultură, a transportatorilor "independenţi" şi a unui numar crescînd de meşteşugari şi mici comercianţi, prin supunerea lor indirectă faţă de capital; astfel, agricultorii, "prinşi" între preţul mărfurilor industriale pe care le cumpără şi cel al vînzărilor pe care le fac (la care se mai adaugă şi grelele datorii), sînt obligaţi să producă tot mai mult în fiecare an;

– este vorba apoi, atunci cînd automatizarea nu e posibilă, de vechile metode ale muncii normate, ale lucrului la domiciliu, ale aşa-numitului *sweating system*; ele se întîlnesc în confecţii, acolo unde lucrează mai ales femei, imigranţi recenţi sau chiar aflaţi într-o situaţie ilegală (mexicani la Los Angeles, turci la Paris);

– este vorba, totodată, de tratamentul inegal, care permite unei mari întreprinderi ce ţine la imaginea sa de marcă să impună o scădere a preţurilor practicate de un mic întreprinzător, obligîndu-l pe acesta din urmă să ceară randamente sporite de la propriii săi lucrători... şi de la cei pe care îi utilizează ca interimari;

- este vorba, nu mai puţin, de utilizarea unor noi echipamente, avînd o mai mare capacitate, o mai mare viteză operaţională, beneficiind de progresele automatizării şi modificînd, în cele din urmă, natura muncii (mai puţin efort fizic şi contact direct cu materia primă; mai multă tensiune nervoasă, monotonie... şi responsabilitate în cazul unei erori) — aşa cum se întîmplă în metalurgie, industriile chimică şi textilă;

- pretutindeni unde fuseseră prea puţin aplicate, mai ales în Europa şi Japonia, şi de fiecare dată cînd acest lucru poate fi remediat, se pun în practică procedeele de-acum "clasice" ale organizării muncii: taylorism, fordism, sisteme de salarii care să stimuleze productivitatea (în Franţa, în 1973, 6,5% dintre muncitori lucrează la bandă);

- pentru o mai bună rentabilizare a echipamentelor din ce în ce mai costisitoare, se trece tot mai mult la munca în ture, care permite să se producă timp de paisprezece, şaisprezece sau douăzeci şi patru de ore pe zi; acest sistem, limitat în Franţa de dinainte de război la sectoarele în care tehnologia impunea activitatea în foc continuu, se dezvoltă în mod deosebit începînd din 1957: proporţia muncitorilor care lucrează în ture ajunge de la 14% în 1957 la 31% în 1974;

- în sfîrşit, este vorba de intensificarea muncii în birouri, în bănci şi case de asigurări, în oficiile poştale etc.; progresele mecanografiei, apoi introducerea informaticii şi a computerului permit şi aici creşterea ritmurilor de lucru.

Creşterea productivităţii din anii 1950-1960 a fost obţinută, aşadar, printr-un proces foarte diversificat de constrîngere la o muncă suplimentară şi pe baza unui important efort de acumulare, permiţînd folosirea celor mai moderne echipamente. În unele cazuri, este vorba de prelungirea duratei lucrului, cu sau fără intensificarea lui (agricultori, camionagii, muncitori la domiciliu); în alte cazuri, este vorba mai ales de intensificarea muncii (munca la bandă, taylorism, salarii în funcţie de randament); în alte cazuri, de subutilizare/intensificare a lucrului; în sfîrşit, în alte cazuri, de degradarea condiţiilor de viaţă (munca de noapte, munca în ture, 3 x 8 sau 4 x 8)... cu toate combinaţiile posibile.

Vreme de două decenii, acest efort a fost — pe ansamblu — acceptat: în Europa şi în Japonia, de către o generaţie de lucrători care trecuseră prin război şi cunoscuseră privaţiunile şi distrugerile pricinuite de acesta, întrucît li se oferea acum, o dată cu o putere de cumpărare crescîndă, accesul la "societatea de consum" şi la "consumul de masă" pe care Statele Unite le cunoscuseră în perioada interbelică; iar în Statele Unite, pentru că nu se putea alege decît între o represiune tot mai "energică" şi accesul (pe datorie) la un consum în continuare îmbunătăţit.

Dar să-i ascultăm pe muncitorii americani...

Phil Stallings, sudor la Ford:

Nu mă mişc de la locul meu, o suprafaţă de un metru, un metru şi jumătate, toată noaptea. Ne oprim numai atunci cînd se opreşte banda. Se execută cam treizeci şi două de operaţii la o bucată, adică la o maşină. — Patruzeci şi opt de maşini pe oră, opt ore pe zi. Treizeci şi două ori patruzeci şi opt ori opt. Calculaţi. Atîta fac eu (...). Zgomotul este îngrozitor. Îi dai drumul şi te trezeşti că sar o mulţime de scîntei (Îşi arată braţele). Asta e o arsură; sînt plin de arsuri. Iar de zgomot n-ai cum să scapi. Înjuri şi îi dai bătaie mai departe. Dacă eşti mîndru, e bine să-ţi laşi mîndria acasă. Eu am colecţia mea de timbre[1].

Hobart Foote, depanator la Ford:

Phil Stallings a ajuns să urască uzina. Eu nu. Compania este cea care îmi pune o pîine pe masă. Pot să îmi hrănesc familia şi nu e puţin lucru, cu cei doi copii mari pe care îi am. Plus ratele pe care le plătim pentru două maşini. Eu sînt plătit la patruzeci de ore pe saptămînă de nici nu mai ştiu cînd. Şi pentru asta muncesc (...). Mai trag încă treisprezece ani şi s-au făcut treizeci. Cînd o să ies la pensie, o să am o grădină a mea. Undeva în sud. O să mă mai duc la pescuit, la vînătoare... O să privesc cum răsare soarele şi cum apune. O să am la ce mă gîndi[2].

Gary Bryner, responsabil sindical la General Motors:

Tatăl meu lucra ca maistru într-o uzină. Treaba lui era să-i facă pe oameni să muncească. S-a lăsat de asta şi a intrat într-o oţelărie, la piese. Acolo, tot cum ştia el: cu cît munceşti mai mult, cu atît scoţi mai mulţi bani (...). Nu era prea moale pentru sindicat. El era muncitor şi se afla acolo ca să cîştige o leafă (...). Eu am fost maistru vreo şase, şapte săptămîni, după care mi-am dat seama că nu-mi convenea (...). M-am angajat pe post de controlor la depanare (...). Era o muncă monotonă, plicticoasă. Eu controlam, nu strîngeam şuruburi. Opt ore acolo era un tip, iar după el venea un altul care făcea acelaşi lucru fără oprire, toată ziua, toata săptămîna, tot anul. Ani întregi. Cînd te gîndeşti la asta, îţi zici că trebuie făcut ceva. Oamenii sînt nişte animale aparte. Ei se pot adapta[3].

Şi Mike Lefevre, oţelar:

Cui să-i bagi pumnul in gură? Nu poţi băga pumnul în gură unui sistem[4].

Mereu mai mult. Mereu mai repede. Fără oprire. Toată ziua. Toată săptămîna. Tot anul. Ani întregi... Muncitorii beneficiază de o parte a producţiei suplimentare pe care au fost constrînşi să o realizeze în această

[1]Extras din cartea lui Studs Terkel, *Working*, Pantheon Books, 1972, trad fr. *Gagner sa croute*, Fayard, 1976, p 147, 151.
[2]*Ibid.*, p. 153, 155.
[3]*Ibid.*, p. 166, 164 şi 165.
[4]*Ibid.*, p. 30.

Tabelul nr. 37
Numărul de maşini în circulaţie în principalele ţări capitaliste

	Statele Unite	Marea Britanie	Franţa	RFG	Japonia
1. Numărul total*					
1947	30,7	1,9	1,5	0,2	0,03
1957	55,7	4,2	4,0	2,4	0,2
1975	106,8	14,2	15,3	17,9	17,2
2. Numărul de maşini la 1000 de locuitori în 1975	500	255	290	289	154

*În milioane.

Surse: W.W. Rostow, *Les Étapes de la croissance*, p. 109-110 şi 202-203, şi INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979.

perioadă. Salariul orar de persoană creşte cu 7,9% în Japonia între 1955 şi 1975, cu 6% în RFG în anii cincizeci şi cu 2,8% pe an în Marea Britanie între 1949 şi 1971, în timp ce, în Statele Unite, creşterea salariului orar real era de 2,5% pe an între 1948 şi 1970. În Franţa, salariul săptămînal real creşte în medie cu 4% pe an din 1949 pînă în 1973, în vreme ce în cele mai faste perioade anterioare (1870-1895 si 1920-1930) el crescuse în medie cu 2% pe an[5]. Nivelul consumului creşte, structura consumului se modifică, iar achiziţionarea de noi bunuri durabile, simboluri ale "societăţii de consum", se generalizează.

Această creştere economică se traduce prin sporirea construcţiilor de locuinţe şi printr-un nou impuls al urbanizării; prin dezvoltarea reţelei de şosele şi autostrăzi; prin extinderea ieşirilor în week-end şi a marilor exoduri din perioada concediilor anuale; printr-o lărgire a cheltuielilor pentru sănătate; prin generalizarea recursului la credite nu numai pentru cumpărarea unei locuinţe, ci şi pentru achiziţionarea de maşini şi de bunuri durabile. Dacă acest plus cantitativ, această creştere, este un lucru indiscutabil, în schimb plusul calitativ, ameliorarea, nu e la fel de uşor de perceput: maşina, de pildă, devine o necesitate pentru deplasarea la locul de muncă şi, adeseori, o obligaţie împovărătoare; iar cheltuielile pentru destindere, vacanţe şi sănătate devin şi ele necesare prin ritmul de viaţă şi de muncă mult mai susţinut...

Totuşi, încă o dată, se răspîndeşte convingerea că, în sfîrşit, a venit şi

[5]Cepremap, *op. cit.*, t. III, p. 106 s.; J. H. Lorenzi ş.a., *op. cit.*, p. 205; *Économie prospective internationale*, nr. 2, aprilie 1980; "Specificitatea modelului german", *Statistique et Études financières*, 1980, p. 9.

Tabelul nr. 38
Raspîndirea bunurilor durabile în familiile de muncitori şi funcţionari din Franţa*

	muncitori			funcţionari		
	1954	1965	1975	1954	1965	1975
automobil	8,0**	47,0	73,6	18,0**	53,3	71,4
televizor	0,8	45,9	86,8	1,3	46,6	84,9
frigider	3,3	56,4	91,3	9,9	67,6	92,0
maşină de spălat	8,5	44,0	77,1	6,7	43,2	75,0

*În procente, din familiile respectivei categorii. **1953.

Sursă: Cepremap. *Approches de l'information: l'exemple français*, t. III, p. 94.

vremea abundenţei[6]. Economiştii încearcă să aşeze această dezvoltare într-un model teoretic, fie potrivit opticii keynesiene, căutînd să transpună într-o anumită dinamică echilibrul dintre economisire şi investiţie[7], fie potrivit opticii neoclasice, sistematizînd relaţiile dintre produs şi factorii productivi[8]. Unii stabilesc cronologii sau extrapolări[9]. Iar în vreme ce cîţiva marxişti se obstinează să anunţe la fiecare şchiopătare conjuncturală desăvîrşirea inexorabilei crize generale a capitalismului, toţi ceilalţi economişti conferenţiază într-o liniştitoare euforie. Astfel, în 1971, P. Samuelson declară: "Era postkeynesiană a găsit mijloacele unei politici a monedei şi impozitului care să permită crearea acelei puteri de cumpărare indispensabile evitării marilor crize (...). Cu cunoştinţele noastre de astăzi, ştim în mod cert cum să evităm o recesiune cronică".

[6]Ideile lui Colin Clark (*The Conditions of economic Progress*, 1940, ed. a 2-a 1951, trad fr. 1960) au fost popularizate în Franţa de J. Fourastie, *Le Grand Espoir du XXe siècle*, 1952; J.K. Galbraith, *The affluent Society*, 1959, trad. fr. 1961; L. Erhard, *Une politique de l'abondance*, 1962, trad. fr. 1963.

[7]R.F. Harrod deschisese această cale în 1939, în *Economic Journal*, prin "An essay in dynamic theory", apoi, în 1948, prin *Toward a dynamic Economy*; W.Fellner, *Trends and Cycles in economic Activity*, 1956; E.D. Domar, *Essays in the Theory of economic Growth*, 1957; N. Kaldor, "A model of economic growth", *Economic Journal*, decembrie 1957.

[8]R.M. Solow, articolele din *Quartely Journal of Economics*, 1957, şi *Growth Theory: an Exposition*, 1970, trad. fr. 1972; J. E. Meade, *A neoclassical Theory of economic Growth*, 1961.

[9]W.W. Rostow, *The Process of economic Growth*, 1953; W.A. Lewis, *Theory of economic Growth*, 1955, trad. fr. 1963; W.W. Rostow, *The Stages of economic Growth*, 1960, trad. fr. 1962; publicaţii ale lui F. Perroux şi ISEA din anii 1950-1960.

3. O nouă mare criză

Anii şaizeci: criza părea imposibilă. Anii şaptezeci: criza era în plină desfăşurare, cu tot cortegiul ei de consecinţe, imposibil de ţinut sub control.

Încetinire a progresului economic, creştere a şomajului, accentuare a inflaţiei, scădere a puterii de cumpărare a muncitorilor; incertitudine, îngrijorare, angoasă latentă; ascensiune a dreptei în Europa şi în Statele Unite. Sentimentul unei mari ameninţări, teamă... După primul război, care urma primei "Mari Depresiuni" economice, după al doilea război, care a fost generat de "a doua mare criză mondială", nu cumva din această a treia "mare criză" avea să rezulte un al treilea mare război mondial?

Cum s-a ajuns aici?

Este un lucru condiţionat de însăşi logica dezvoltării capitaliste: în cadrul mişcării de acumulare se dezvoltă obstacolele care, la un moment dat, o vor face să se poticnească. Astfel, în prosperitatea anilor şaizeci existau deja germenii crizei din anii şaptezeci.

Tabelul nr. 39
Creştere, inflaţie şi şomaj în principalele ţări capitaliste

	Statele Unite	Marea Britanie	Franţa	RFG	Japonia
rata creşterii anuale a produsului intern brut*					
1960-1970	3,8	2,8	5,6	4,7	11,2
1970-1973	4,7	4,3	5,6	3,9	8,1
1973-1978	2,4	0,9	2,9	2,0	3,7
indicele preţurilor la consum**					
1973	114	128	120	119	124
1977	156	249	183	146	204
numărul de şomeri***					
1968	2,8	0,6	0,3	0,3	0,6
1973	4,3	0,6	0,4	0,3	0,7
1977	6,8	1,5	1,1	1,0	1,1
1979	6,2	1,3	1,2	0,8	1,1

*PIB ca volum. **Bază 1970 = 100. ***În milioane.

Surse: Economie prospective internationale, nr. 1, ian. 1980; INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979; ONU, *Annuaire statistique*, 1978; BIT, *Annuaire des statistiques du travail*, 1979.

In funcţie de indicatorii reţinuţi şi de metodele de calcul, pot apărea unele decalaje. Dar pe ansamblu, în decursul anilor şaizeci, nivelul profitului din principalele ţări capitaliste începe să descrească. În Marea Britanie, el coboară de-a lungul întregului deceniu al şaptelea pînă în 1975[10 (10 - a, b, c)]; în Germania, el stagnează, cu un uşor declin, începînd din 1960 şi scade din 1968-1969 pînă în 1975[(10 - a, b, c)]; în Franţa, el este în declin începînd cu 1968-1969 şi scade simţitor între 1973 şi 1975[(10 - a, b, c, e)]; în Statele Unite, el coboară începînd din 1965-1966, pînă în 1974[(10 - a, b, c, d)]. Numai în Japonia el progresează de-a lungul anilor şaizeci, înregistrînd unele reveniri, potrivit statisticilor, în 1970[(10 - b)], 1971[(10 - c)] şi 1973[(10 - a)].

Aceasta pentru că, din punctul de vedere al capitalului, se erodează într-adevăr atît condiţiile de producere a valorii şi plusvalorii, cît şi condiţiile de realizare a lor.

Legat de sectorul producţiei, se manifestă mai înîi o intensificare a mişcărilor muncitoreşti pentru mărirea salariilor, conducînd, de-a lungul acestei perioade, la o creştere netă a salariului real pentru toţi lucrătorii. Conform profundei intuiţii pe care Ford o avusese cu cîteva decenii mai înaite, sporirea puterii de cumpărare a salariaţilor facilitează vinderea mărfurilor din sectorul bunurilor de consum, sprijinind, astfel, procesul dezvoltării economice. În anumite sectoare sau în anumite întreprinderi, aceasta are însă repercusiuni asupra împărţirii valorii adaugate şi contribuie la scăderea rentabilităţii capitalului.

În ce priveşte producţia efectivă, e vorba apoi de refuzul tot mai categoric pentru anumite forme de organizare a muncii: refuzul subutilizării, al muncii "parcelate", repetitive; revolte împotriva "cadenţelor infernale", împotriva ritmurilor de la bandă care duc la uzura psihică, generînd căderi nervoase sau accidente. Organizaţiile sindicale iniţiază o serie întreagă de greve, mai ales în industria automobilelor (la Renault, în Franţa); totodată, se înregistrează greve ale "gulerelor albe", salariaţii din această categorie revoltîndu-se împotriva automatizării, a subutilizării şi a cadenţelor de lucru (în oficiile poştale, bănci, case de asigurări). În Italia, de exemplu, se organizează o mişcare de supraveghere a cadenţelor, în ateliere. De asemenea, apare un refuz al muncii: rata absenteismului creşte, pe ansamblul industriei germane, de la 4% la 11% între

[10]Surse (şi indicatori utilizaţi):

a) Loiseau, Mazier, Winter, citaţi în R. Boyer şi J. Mistral, *Accumulation, inflation, crises*, p. 241 (excedent brut de exploatare/stoc de capital brut la început de perioadă);

b) A.G. Frank, citat în J.H. Lorenzi s. a., *op. cit.*, p. 193 (nivelul profitului brut);

c) *Économie prospective internationale*, nr. 1, ianuarie 1980, p. 78-79 (nivelul marjei brute din sectorul manufacturier);

d) *Économie prospective internationale*, nr. 3, aprilie 1980, p. 74 şi 76 (rentabilitate înainte de impozitare a capitalului fix; ansamblul societăţilor nonfinanciare);

e) Cepremap, *Approches de l'inflation: l'exemple français*, t. III, p. 364 s. (rentabilitatea brută economică).

1966 si 1972, iar în industriile minieră şi metalurgică din Franţa de la 6,5% la 9,5%, între 1964 şi 1973; la Renault, în Franţa, ea ajunge de la 4% la 8,5% între 1961 şi 1973, iar la Crysler, in Statele Unite, de la 7,6% la 9,7% între 1970 şi 1975. Rotaţia mîinii de lucru (*turn over*), care depăşeşte 100% în sectorul topitoriei de la Fiat, în Italia, 40% la Ford, în Marea Britanie, şi 25% tot la Ford, dar în Statele Unite, creşte între 1966 şi 1972 de la 40% la 60% în opt dintre industriile prelucrătoare americane. Dezinteres faţă de muncă, neatenţie, defecte de fabricaţie: aşa cum explică Gary Bryner, sindicalist american, atunci cînd intervin monotonia, plictiseala, oboseala, lucrătorul ajunge să-şi spună: "«La naiba cu toată porcăria asta!» (...) şi lasă să treacă o maşină de pe bandă. Dacă ceva n-a fost bine sudat sau instalat, cineva o să remedieze greşeala — cel puţin aşa se speră"[11].

În sfîrşit, dezvoltarea producţiei de masă a antrenat agravarea poluării; primii atinşi — agricultorii, pescarii, prietenii naturii, locuitorii — protestează, se organizează în diverse asociaţii şi obţin amplasarea a tot mai multe dispozitive împotriva poluării; adeseori, muncitorii, temindu-se pentru locul lor de muncă, sînt neîncrezători sau ostili faţă de ecologişti; alteori, ei realizează că sînt primii care suferă de pe urma poluării, obţinînd în consecinţă o îmbunătăţire a condiţiilor de igienă şi de muncă. În orice caz, toate acestea înseamnă cheltuieli suplimentare pentru întreprinderi.

Or, aceste scăderi de randament, aceste sporiri ale costurilor au loc într-un moment în care concurenţa se înăspreşte, mai ales că modelul consumist al anilor cincizeci-şaizeci se erodează şi el.

Marele val al reconstrucţiei, apoi cel al construirii de noi locuinţe se atenuează; achiziţiile de obiecte de uz caznic au scăzut, ajungîndu-se deja la o saturaţie a pieţei. Desigur, după frigidere apar congelatoarele, iar după televizoarele alb-negru apar cele color, dar dotările majorităţii căminelor atinseseră de-acum un anumit nivel.

In plus, diversele asociaţii ale consumatorilor denunţă acele produse care se uzează prea repede; sînt tot mai numeroşi cumpărătorii atenţi la calitatea şi la durata de viaţă a produsului pe care îl cumpără.

În acest stadiu, consumul ar putea fi relansat numai de o creştere masivă şi durabilă a puterii de cumpărare a păturilor celor mai defavorizate. Or, inegalitatea apare ca inerentă societăţii capitaliste. În Statele Unite, conform criteriilor administraţiei americane, se înregistrau treizeci şi cinci de milioane de săraci, adică o cincime din populaţie; in Franţa, in 1970, existau zece milioane de persoane care nu puteau scăpa din cercul vicios al sărăciei, adică tot o cincime din totalul populaţiei. În Statele Unite, în 1966, cei mai bogaţi 10% din populaţie au nişte venituri

[11] Citat după S. Terkel, *op. cit.*, p. 169. Vezi, de asemenea, A. Gorz (ed.), *Critique de la division du travail*; B. Coriat, *op. cit.*; J.H. Lorenzi s. a., *op. cit*

de douăzeci şi nouă de ori mai mari decît veniturile celor mai săraci 10% dintre cetăţeni; în Franţa, în acelaşi an, proporţia respectivă este egală cu optsprezece[12]. Astfel, dezvoltarea capitalistă a economiei, care generează şi întreţine această inegalitate, se va împiedica din nou de ea.

În toate marile ţări capitaliste, tendinţa de ansamblu este de majorare a costurilor, de saturare a pieţelor şi de accentuare a competiţiei, fapt ce explică scăderea rentabilităţii începînd cu anii şaizeci.

Rămîn, bineînţeles, pieţele externe. Pentru fiecare capitalism naţional, accentuarea exportului ar trebui să permită cel puţin atenuarea saturaţiei progresive a pieţelor interne. Din 1967 pînă în 1971, exporturile cresc cu o rată anuală de 9% pentru Statele Unite, 12% pentru Marea Britanie, 16% pentru Franţa şi RFG, 23% pentru Japonia. În privinţa industriilor mecanice şi metalurgice, cota exporturilor din cifra totală de afaceri creşte, între 1960 şi 1970, de la 18% la 25% pentru Franţa, de la 31% la 37% pentru RFG, de la 41% la 76% pentru Italia. În Franţa, în perioada 1963-1973, partea producţiei exportate ajunge de la 16% la 23% pentru ansamblul industriei şi de la 22% la 33% pentru industria diverselor echipamente[13]. Altfel spus, concurenţa dintre producătorii industriali ai fiecărei ţări şi cei străini se intensifică, atît pe pieţe terţe, cît şi pe pieţele naţionale. Aşa apar plîngerile producătorilor francezi de aparate electrocasnice împotriva italienilor, apoi împotriva japonezilor..., cele ale constructorilor de automobile americani împotriva europenilor şi japonezilor, ale europenilor împotriva americanilor şi japonezilor. *Buy american! Achetez français!* Japonezii nu trebuie s-o mai spună: ei cumpără produse japoneze.

Pentru a vinde, devine tot mai necesar să fii prezent în ţara respectivă; să realizezi acolo anumite montaje, dacă nu chiar producţii întregi. Astfel, începe să capete amploare ceea ce pînă atunci fusese numai o formă de excepţie a internaţionalizării capitalului: implantarea de filiale sau preluarea controlului unor întreprinderi în străinătate. Din 1967 pînă în 1971, rata anuală de creştere a investiţiilor externe este de 8% pentru Marea Britanie, 10% pentru Statele Unite, 12% pentru Franţa, 24,5% pentru RFG şi 32% pentru Japonia. În aceeaşi perioadă, capitalul investit în străinătate ajunge de la 108 la 165 de milioane de dolari (vezi tabelul nr. 40).

După cum se poate constata, marile grupuri americane, germane, elveţiene şi japoneze investesc cu precădere în celelalte ţări capitaliste, în vreme ce "vechile capitalisme" francez si britanic păstrează în continuare un procent important din posesiunile lor în Lumea a Treia. Dacă ne referim la investiţiile în ţările dominate, Marea Britanie este prezentă pe toate

[12]B. Rosier, *Croissance et Crises capitalistes*; J.M. Chevalier, *La Pauvreté aux États-Unis*; M. Parudi, *L'Économie et la Société française de 1945 à 1970*; Credoc, *Les Inégalités en France*.

[13]C.A. Michalet, *Le Capitalisme mondial*; C. Palloix, *L'Internationalisation du capital; Indicateurs du VIIe Plan*, aprilie 1980.

Tabelul nr. 40
Capital investit şi filiale in străinătate (pe ţările de origine)

	ţarile de origine a capitalurilor					
	Statele Unite	Marea Britanie	Franţa	RFG	Elveţia	Japonia
Repartiţia* pe ţările de origine, din valoare totală a capitalului investit în străinătate:						
1967	55,0	16,2	5,5	2,8	3,9	1,3
1971	52,0	14,5	5,8	4,4	4,1	2,7
numărul de filiale în străinătate, în 1969, pentru fiecare ţară de origine	9 691	7 116	2 023	2 916	1 456	np
repartiţia* acestor filiale dupa locul lor de implantare:						
alte ţări capitaliste	74,7	68,2	59,7	82,2	85,7	np
lumea a treia	25,3	31,6	40,3	17,8	14,4	np
repartiţia* pentru filialele din lumea a treia:						
Africa	8,3	40,0	66,6	21,8	15,8	
Asia	18,8	31,5	9,2	28,3	23,9	
America Latină	72,8	28,5	24,1	49,9	60,3	

*În procente. np: neprecizat.

Surse: C.A. Michalet, *op. cit.*, p. 30; C. Palloix, după *La France et le tiers-monde*, p. 92.

cele trei mari continente ale Lumii a Treia, în vreme ce Statele Unite, Elveţia şi RFG preferă America Latină; iar Franţa, Africa...

Simultan, băncile americane îşi întăresc prezenţa în străinătate, mai întîi în America Latină, iar apoi şi în Europa şi Asia. (Vezi tabelul nr. 41.)

Utilizarea de tehnologii mai performante şi de utilaje mai costisitoare, accentuarea competiţiei, cercetarea şi cucerirea pieţelor de desfacere externe, internaţionalizarea producţiei: toate aceste procese, strîns legate între ele, vor fi însoţite de o intensificare a concentrărilor de întreprinderi. În Statele Unite, acest al treilea mare val de concentrări — după cel din

Tabel nr. 41
Sucursalele bancare americane din străinătate

	1950	1960	1969	1975
America Latină	49	55	235	419
Teritorii SUA de peste ocean	12	22	38	–
Europa	15	19	103	166
Asia	19	23	77	125
Orientul Mijlociu	0	4	6	17
Africa	0	1	1	5
total	95	124	460	732

Surse: H. Magdoff, *op. cit.*, p. 72; C. Palloix, *L'Économie mondiale capitaliste (...)*, t. II, p. 126 şi, pentru 1975, O. Pastré, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, p. 280.

1897-1903 şi cel din anii 1920 — va apărea încă în cursul anilor cincizeci; la începutul deceniului al şaptelea, se înregistrează în jur de o mie de fuzionări pe an; cele mai mari o sută de societăţi controlau, în 1929, 44% din activele societăţilor industriale, iar în 1962, 58% din ele. Enorme puteri financiare şi industriale americane domină acum producţia şi comercializarea petrolului (Standard Oil, Mobil, Texaco, Gulf), construcţia de automobile (General Motors, Ford, Crysler), echipamentele electrice (General Electric, Western Electric), informatica (IBM), teletransmisiunile (ITT)...

În Franţa, numărul fuzionărilor creşte după 1960 şi în special începînd cu 1963: opt sute cincizeci de fuziuni între 1950 şi 1960, mai mult de două mii între 1961 şi 1971; iar la sfîrşitul anilor 1970 au loc "mariajele" dintre Saint-Gobain *şi* Pont-a-Mousson, Pechiney *şi* Ugine Kuhlmann, Wendel *şi* Marine Firminy, BSN *şi* Gervais Danone, Empain *şi* Schneider, Mallet *şi* Neuflize Schlumberger, ca şi consolidarea celor două mari grupuri financiare, Suez *şi* Paribas[14]. În RFG, concentrarea propriu-zisă este dublată "de solida concentrare a puterilor în sînul consiliilor de administraţie ale marilor bănci şi ale principalelor întreprinderi (...); astfel, în 1973, 35 de reprezentanţi ai celor mai mari trei bănci deţineau nu mai puţin de 324 de mandate în consiliile de supraveghere din întreprinderile germane"[15].

În întreaga lume, avem de-a face cu puternice grupuri industriale şi financiare care se supraveghează, coexistă, se confruntă sau se aliază.

[14] J.-M. Chevalier, *op. cit.*; P. Dockes, *L'Internationale du capital*; Allard, Beaud, Bellon, Levy, Lienart, *Dictionnaire des groupes industriels et financiers en France*; B. Bellon, *Le Pouvoir financier et l'Industrie en France*.

[15] "La spécificité du modèle allemand", *Statistiques et Études financières*, 1980.

4. *Criza Sistemului Monetar Internațional (SMI) și progresele Lumii a Treia*

În această luptă a titanilor, grupurile americane dispun de un avantaj care falsifică în bună măsură derularea jocului: moneda americană, dolarul, este de fapt moneda întregii lumi. Desigur, ceea ce fusese stabilit la Bretton Woods era în principiu un *Gold Exchange Standard*, un sistem al etalonului de schimb-aur, cu definirea fiecărei monede în raport cu aurul și cu paritățile de schimb fixe; dar ceea ce a funcționat, în realitate, de-a lungul întregului deceniu al șaselea era un sistem de plăți bazat pe dolar și în care toate monedele se defineau prin raportare la acesta, el însuși fiind convertibil în aur și, mai ales, "la fel de bun ca aurul", "*as good as gold*".

Întrucît după război, ca de altfel și în anii cincizeci, ceea ce marchează relațiile economice și monetare ale țărilor capitaliste este "penuria de dolari", "foamea" de dolari. Din 1946 pînă în 1955, excedentul balanței de plăți curente americane este de 38 de miliarde de dolari (întregul stoc de aur al lumii fiind, în 1951, de 34 de miliarde de dolari, dintre care 24 de miliarde sînt deținute de Statele Unite...). Din acel moment, "ajutorul american" este necesar atît pentru reconstrucția și relansarea activității economice a partenerilor Statelor Unite, cît și pentru menținerea exporturilor americane; din 1945 pînă în 1952, acest ajutor se cifrează la 38 de miliarde de dolari (26,5 nerambursabile și 11,5 sub formă de împrumuturi; 33,5 ca ajutor economic și 4,5 ca ajutor militar), dintre care 29 pentru Europa și 7 pentru țările din Asia și din Pacific.

Pe măsură însă ce economiile principalelor țări capitaliste se refac și se modernizează, schimburile lor comerciale își recîștigă amploarea, monedele lor se afirmă, conturile lor se îmbunătățesc, iar ponderea lor în raport cu cea a Statelor Unite începe să crească. Cota Statelor Unite din ansamblul producției lumii capitaliste scade de la șapte zecimi în 1950, la mai puțin de două treimi la începutul anilor 1960 și la mai puțin de jumătate la începutul anilor 1970; în același timp, cota lor din totalul schimburilor "occidentale" coboară de la jumătate la o treime, apoi la un sfert. Pe ansamblu, economia americană beneficiază în exterior de două atuuri majore:

- excedentul său comercial (mai mult de 70 de miliarde de dolari pentru perioada 1950-1970);
- veniturile nete aduse de posesiunile sale în străinătate (aproximativ 36 de miliarde de dolari din 1950 pînă în 1970)[14].

La aceasta se adaugă faptul că dolarul este moneda întregii lumi, ceea ce îi permite oricărui investitor SUA, oricărui comerciant SUA, oricărui speculator de bursă SUA să dispună de mijloacele de a face achiziții oriunde în lume, fără alte frîne în afara celor instituite de autoritățile monetare

şi bancare americane. Profesorul James Tobin recunoaşte cu multă franchete acest lucru în faţa unei comisii a Congresului din 1963:

> E plăcut să ai o ladă cu bani în propria ogradă, iar *Gold Exchange Standard* ne-a acordat acest privilegiu, ca de altfel şi Africii de Sud. De zece ani încoace am putut să ne permitem deficite în balanţa noastre de plăţi, întrucît titlurile noastre de creanţă sînt acceptate în general ca monedă[17].

Iar secretarul de stat în sectorul Finanţelor, C.D. Dillon:

> Noi obţinem un real beneficiu din faptul că ne-am putut finanţa deficitele crescînd posesiunile externe în dolari. Aceasta nu s-ar fi întîmplat dacă dolarul nu ar fi fost o moneda de rezervă, dacă noi nu am fi fost bancherul mondial (...). La primul deficit, ar fi trebuit, într-un fel sau altul, să ne echilibrăm conturile (...). Cineva însă trebuia să fie bancherul lumii şi să furnizeze aceste lichidităţi suplimentare. Rolul acesta le-a revenit Statelor Unite, şi pe bună dreptate, întrucît noi sîntem ţara cea mai puternică din punct de vedere financiar şi avem cea mai puternică monedă[18].

În anii şaizeci, într-adevăr, sumele americane dirijate înspre exterior cîntăresc tot mai greu: cheltuieli guvernamentale, cheltuieli militare (mai ales prin investiţiile crescînde în războiul din Vietnam, care se ridică la aproximativ 35 de miliarde de dolari între 1961 şi 1970), ajutoare economice şi militare acordate regimurilor pe care Statele Unite au hotărît să le susţină (56 de miliarde de dolari din 1957 pînă în 1967). În plus, excedentul comercial se subţiază la sfîrşitul anilor şaizeci (o dată cu accentuarea concurenţei internaţionale), înregistrîndu-se, pentru prima oară din 1935, deficituri comerciale: 2,7 miliarde de dolari în 1971, 6,9 miliarde de dolari

[16]Pentru perioada 1950-1970, se pot stabili următoarele cifre (în miliarde de dolari):

	total	elemente care afectează conturile Statelor Unite
- investiţii SUA realizate în străinătate:	115	
• plătite la ieşirea capitalurilor din Statele Unite	(42)	(- 42)
• finanţate prin autofinanţare sau împrumuturi locale	(73)	
- venituri din investiţii realizate în străinătate:	90	
• repatriate în Statele Unite	(63)	(+ 63)
• reinvestite pe loc	(27)	
- redevenţe pentru licenţe	15	(+ 15)
- venitul net total adus de posesiunile din străinătate		(+ 36)

M. Beaud, B. Bellon, P. François, *Lire le capitalisme*, p. 176; C. Goux, după *Critique de l'economie politique*, nr. 2, şi *Monde diplomatique*, martie 1973.

[17]Citat după H. Magdoff, *op. cit.*, p. 100-101.

[18]Citat după H. Magdoff, *op. cit.*, p. 101.

	Stocul de aur al Statelor Unite*	Posesiuni în $ în afara teritoriului Statelor Unite
1955	22	12
1960	18	19
1965	15	25
1968	11	32
1972	10	82

*În miliarde de dolari, după H. Magdoff, *op. cit.*, p. 104; S. Amin, *op cit.*, p. 461; Beaud ş.a., *op. cit.*, p. 177.

în 1972. Astfel, posesiunile (avuţiile) în dolari din străinătate apar ca "umflate", determinînd unele guverne să prefere convertirea lor în aur (un caz spectaculos este cel al guvernului generalului De Gaulle). Se asistă atunci la o dublă mişcare, soldată în final cu o criză a dolarului:

– creşterea avuţiilor în dolari ale partenerilor Statelor Unite;

– scăderea stocului de aur american.

Încă din 1960, avuţiile în dolari din afara Statelor Unite depăşesc stocul de aur american; ele sînt de trei ori mai mari decît acesta în 1968 şi de opt ori în 1972. Băncile europene, deţinînd acum dolari, deschid credite în această monedă (masa de "euro-dolari" apropiindu-se, la finele lui 1971, de o sută de miliarde). Statele Unite suspendă convertibilitatea dolarului la 15 august 1971; Washingtonul îi coboară cursul cu 8% faţă de aur în decembrie 1971, scăzîndu-i valoarea încă o dată în 1973, fapt ce permite ameliorarea situaţiei industriilor americane faţă de concurentele lor europene şi japoneze. Cîtă vreme a fost puternic, dolarul era un mijloc de dominare; scăzîndu-i cursul, el favorizează competiţia comercială. Cu atît mai mult cu cît preţurile americane — care creşteau foarte puţin la începutul anilor şaizeci (cam cu 2% pe an pînă în 1965) — urcă mult mai repede (cu aproximativ 5%) de-acum încolo.

Petrolul însă, şi mai ales cel din Orientul Mijlociu, este plătit în dolari, la preţuri fixate şi ele în dolari. Devalorizarea, apoi coborîrea cursului dolarului sporesc neliniştea oligarhiilor din ţările producătoare, ce îşi văd smulse bogăţiile propriului lor subsol, iar avuţiile sporind într-o monedă care, brusc, nu mai pare să fie "la fel de bună ca aurul". La un nivel mai profund, se conturează tendinţa de trecere într-o nouă etapă din îndelungata luptă pentru controlul resurselor naţionale şi pentru o împărţire mai favorabilă a valorii pe care ele o înglobează. Să amintim numai cîteva date:

1938: naţionalizarea petrolului mexican; boicotarea de către societăţile americane.

1948: împărţirea 50/50 a beneficiilor de către guvernul venezuelean; răsturnarea acestuia printr-o lovitură de stat.

1951: naţionalizarea petrolului iranian de către guvernul Mossadegh; boicotarea petrolului iranian, apoi căderea guvernului Mossadegh.

Anii '50: ţările producătoare obţin treptat împărţirea 50/50 a beneficiilor.

1960: crearea OPEC (organizaţia ţărilor producătoare şi exportatoare de petrol).

Anii '60: crearea companiilor naţionale (Venezuela, Kuweit, Arabia Saudită, Algeria — în 1963, imediat după cîştigarea independenţei —, Irak, Libia).

1970: Siria, blocînd reţeaua Tapline, împiedică evacuarea unei părţi a petrolului din Arabia Saudită; Libia îşi reduce livrările şi impune o mărire a taxelor...

În octombrie 1973, cînd izbucneşte al patrulea război israeliano-arab, decizia de reducere a livrărilor şi de creştere a preţului petrolului este şi ea o formă de presiune pentru reducerea avantajelor imperialismului. În plus, scumpirea din 1973 a petrolului permite în bună măsură compensarea scăderii preţului său relativ: la începutul anilor 1970, în schimbul unui baril de petrol nu se puteau importa decît două treimi din ceea ce se importa în 1949[19].

În mod paradoxal însă, există, în acest moment, o convergenţă între interesele societăţilor americane şi cele ale ţărilor producătoare de petrol. Societăţile petroliere americane sînt interesate în creşterea preţului la petrol, pe de o parte fiindcă ele încep să exploateze zăcăminte din ce în ce mai costisitoare (cele din Alaska sau de pe fundul mărilor), iar pe de altă parte, fiindcă sînt pe cale de a se transforma în societăţi energetice şi fiindcă e nevoie de o netă creştere a preţului energiei clasice ca să se asigure rentabilitatea noilor forme de energie (nucleară, în special). Industriaşii americani sînt la rîndul lor interesaţi de această scumpire: ei se aprovizionează în proporţie de 80% cu petrol brut american la trei dolari barilul..., în vreme ce europenii şi japonezii se aprovizionează în proporţie de 100% cu petrol brut cumpărat la doi dolari barilul; adăugîndu-se devalorizării dolarului, creşterea preţului petrolului din lumea întreagă va contribui şi ea la îmbunătăţirea situaţiei industriaşilor americani faţă de concurenţii lor din Europa şi Japonia.

Aşadar, în mod indirect, creşterea preţului petrolului întăreşte poziţia Statelor Unite faţă de principalii săi concurenţi capitalişti. Dar, în primul

[19] M. Beaud, B. Bellon şi P. François, *op. cit.*; J.-M. Chevalier, *Le Nouvel Enjeu petrolier*. Vezi, de asemenea, S. Amin, *L'Accumulation à l'echelle mondiale*; S. Amin, A. Faire, M. Hussein, G. Massiah, *La Crise de l'impérialisme*; Y. Fitt, A. Fahri, J.-P. Vigier, *La Crise de l'impérialisme et la Troisième Guerre mondiale*.

rînd, ea duce la sporirea considerabilă a sumelor încasate din exporturi de către ţările producătoare de petrol.

Statele capitaliste au reacţionat în mod diferit, în funcţie de raporturile de forţă sociale şi de situaţiile politice specifice. RFG a decis să depăşească rapid efectele scumpirii petrolului: tactica a fost una destul de dură, soldată cu o creştere bruscă a şomajului, cu o presiune energică asupra puterii de cumpărare a oamenilor şi cu sute de mii de lucrători străini trimişi înapoi în ţările lor de origine; dar mărirea preţurilor a păstrat o anumită moderaţie, marca germană a rămas solidă, iar balanţa comercială a redevenit în foarte scurt timp pozitivă. În schimb, în Franţa, în Italia, în Marea Britanie (ultima beneficiind, totuşi, de existenţa unor resurse petroliere proprii), adoptarea unei anumite strategii a fost mult aminată, iar presiunile exercitate asupra puterii de cumpărare a muncitorilor au luat, în mare măsură, forma inflaţiei şi a şomajului.

Cei care credeau că vor "recupera" scumpirea petrolului printr-o creştere ulterioară a preţurilor la produsele industriale au avut de suferit pierderi importante: între 1974 şi 1978, preţul petrolului a urmat îndeaproape preţurile industriale, iar în 1978-1979, el a căpătat un nou avans substanţial faţă de acestea[20]. Creşterea preţului petrolului şi aurului; dereglarea sistemului monetar internaţional, care conduce la adoptarea ratelor de schimb flotante; slăbirea dolarului, a cărui principală forţă rezidă în faptul că nici o altă monedă nu este în măsură să îşi asume rolul de monedă mondială; galopul "creaţiei" monetare, fiecare mare bancă multinaţională fiind capabilă să acorde credite în diferite devize şi să contribuie, astfel, la impunerea acestor monede la scară mondială[21]; speculaţiile internaţionale; inflaţiile naţionale şi cea mondială; întreprinderi ori sectoare prinse în vîrtejul crizei; şomaj, nelinişte, teamă pentru viitor...

În esenţă, scenariul crizei poate fi rezumat astfel:

1. Epuizarea schemelor de acumulare din anii 1950-1960 în toate ţările capitaliste (saturarea pieţelor şi rezistenţa opusă de oamenii muncii), plus scăderea rentabilităţii, în cursul anilor 1960.

2. Căutarea acerbă a debuşeelor externe; sporirea exporturilor şi a investiţiilor în străinătate; accentuarea concurenţei intercapitaliste.

3. Acumularea cheltuielilor suportate de imperialismul SUA; destabilizarea dolarului şi a sistemului monetar internaţional; criza dolarului, o dată cu suprimarea raportării sale la etalonul-aur (1971).

4. Riposta americană în faţa concurenţilor europeni şi japonezi, prin

[20] Preţul petrolului a ajuns de la doi dolari pe baril în 1973, la zece dolari în 1974, treisprezece la sfîrşitul lui 1978 şi treizeci în 1980.

[21] În vreme ce dolarii aflaţi în circulaţie în Statele Unite (bancnote şi depozite bancare) au ajuns de la 220 de miliarde în 1970 la 360 de miliarde în 1979, avuţiile în dolari în băncile din afara Statelor Unite au crescut de la 100 de miliarde în 1970 la 660 de miliarde în 1979.

scăderea cursului dolarului (1971 şi 1973) şi creşterea preţului petrolului.

5. În dinamica deschisă prin procesul de decolonizare de după război, încercarea reuşită a ţărilor petroliere de a obţine o mai bună împărţire a valorii produse (1973).

6. Tentativa de remediere a efectelor acestei scumpiri, fie prin reciclarea capitalurilor din ţările petroliere, fie prin creşterea preţurilor industriale; indexarea moderată (1974-1978), apoi creşterea puternică a preţurilor la produsele petroliere (1979-1980).

7. Solicitarea de către celelalte ţări ale Lumii a Treia a unei "noi ordini economice internaţionale"; şi, mai ales, voinţa Lumii a Treia de a se industrializa..., ceea ce loveşte în interesele anumitor sectoare industriale din ţările capitaliste dezvoltate.

Astfel, criza în cauză rezultă deopotrivă din:

- contradicţiile interne proprii proceselor capitaliste de acumulare, cu specificităţile lor în cadrul diferitelor capitalisme naţionale[22];

- competiţia şi rivalităţile care opun principalele ţări capitaliste dezvoltate (2, 3, 4);

- opoziţiile de interese, sau chiar antagonismele, între ansamblul ţărilor capitaliste dezvoltate — fiecare ţară într-un mod specific, potrivit propriei istorii şi propriilor resurse — şi ansamblul ţărilor din Lumea a Treia — ţări producătoare de petrol, ţări producătoare de alte materii prime, ţări în curs de industrializare, ţări prezentînd un interes strategic... (5, 6, 7).

Înlănţuirea acestor contradicţii multiple şi neîncetata lor interacţiune sînt cele care vor conferi gravitatea deosebită a crizei de care vorbim.

Noile mutaţii ale capitalismului[23]

[În 1980], nimic nu îi împiedică pe unii să spere că, dintr-o criză a capitalismului, se va naşte socialismul; iar pentru cei care nu recunosc o împlinire a socialismului în situaţia — aşa cum se prezenta ea — a ţărilor unde exista stăpînirea în comun asupra mijloacelor de producţie şi planificarea centralizată, o asemenea perspectivă obligă la reluarea în profunzime a reflecţiei asupra socialismului[24]. Este oare compatibilă o rată importantă a acumulării cu mersul către socialism? Cine va hotărî nivelul ei şi cine se va însărcina să o realizeze? Cum s-ar putea scăpa de atitudinile — vechi de cînd lumea — de supunere, dependenţă, teamă? Cum s-ar putea evita perpetuarea sau reconstituirea dominaţiei unei clase asupra alteia? Sînt probleme care se pun în moduri diferite, potrivit istoriei,

[22] Vezi p. 161 şi 187.

[23] Paginile care urmează au fost scrise în 1979-1980; cele cîteva precizări între [ ] au fost adăugate în 1999, pentru facilitarea lecturii.

[24] Vezi M. Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*.

naturii, situației fiecărei formațiuni sociale naționale.

Nimic nu îi împiedică pe unii să creadă că această criză aflată în plină desfășurare nu va conduce la lucruri încă și mai dramatice: la tiranii absolutiste moderne, la înmulțirea conflictelor armate, dacă nu chiar la un al treilea război mondial, cu riscul de distrugere totala a planetei.

Cel mai probabil este ca prin această criză, ca și prin celelalte pe care le-a cunoscut, capitalismul să inregistreze o serie de mutații profunde, dar și de noi progrese. Semnele unui astfel de viitor sînt deja prezente: în cadrul evoluțiilor în curs se pot distinge liniile sale de forță, ca și zonele de incertitudine.

1. Estul și Vestul

Să începem printr-o certitudine care... conduce la cîteva interogații majore.

[La sfîrșitul anilor 1970], lumea tinde din ce in ce mai mult să se împartă în două tabere: tabăra capitalistă și tabăra colectivistă; cu două supraputeri, Statele Unite și URSS; cu două grupuri de puteri intermediare și alte două grupuri de țări slab dezvoltate și dominate.

Începînd cu al șaselea deceniu, tabăra aflată în expansiune este cea colectivistă; dacă în Europa frontiera pare să fi rămas cea stabilită la Ialta, URSS găsește de-acum înainte solide puncte de sprijin in Asia, in Orientul Mijlociu, în Africa și chiar în America Latină; pentru a-și extinde influența, ea dispune de trei atuuri:

- reala voință, in țările dominate de imperialismul occidental, de a scăpa de această dominație și aspirația lor la independența națională;
- o formă de acumulare care a fost testată în țările slab dezvoltate: colectivismul de stat;
- o formă de organizare politică (stat, partid, organizații de masă) și de mobilizare ideologică (larga utilizare a temelor socialiste), testata la rîndul ei.

În fața acestei expansiuni, Statele Unite au început să se sprijine, mai ales în America Latină și în Asia, pe regimuri dictatoriale unde puterea se află în mîinile unor oligarhii restrînse, susținute de armată, pe regimuri polițienești care nu ezită să recurgă la teroare, tortură și crimă. State puternice, așadar, însă care se pot dovedi, la un moment dat, de o extremă fragilitate, așa cum s-a întîmplat cu regimul lui Shah în Iran sau cu dictatura clanului Somoza în Nicaragua.

Dincolo de aceste cîteva observații, apar o serie întreagă de întrebări: oare, pe perioada crizei, tabara colectivistă va continua să progreseze? Nu cumva, în anumite țări, are sa întîmpine și ea dificultăți, impunîndu-se o intervenție militară directă, ca în 1980, în Afganistan? Vor izbucni din nou războaie "locale"? Vor fi țări sau grupuri de țări care să reziste vreme

îndelungată neînrolate în nici una dintre cele două tabere — şi, dacă da, ce mijloace ar avea ele pentru a face faţă unei "eventuale noi împărţiri a lumii"? Căci nu vor ajunge oare, URSS şi Statele Unite, la un moment în care o nouă lalta mondială să li se pară preferabilă — o dată ce s-a realizat un echilibru "acceptabil" pentru ambele părţi — în locul prelungirii acestei neîntrerupte confruntări?

Alte incertitudini: relaţiile dintre cele două tabere vor fi şi mai tensionate — ducînd, în diferite regiuni, la confruntări militare — sau mai degrabă se vor destinde — permiţînd o dezvoltare a schimburilor comerciale şi tehnologice? Într-un fel, tabăra colectivistă, cu imensele sale nevoi de utilare şi de consum, poate constitui o enormă piaţă de desfacere pentru marile grupuri industriale occidentale[25]. Dar, cu tehnologia pe care a împrumutat-o de la acestea şi cu o clasă muncitoare plătită sub nivelul practicat în Vest, ea poate fi şi un concurent redutabil, aşa cum începe deja să se vadă pe piaţa occidentală de automobile

Pînă la urmă două mari întrebări rămîn deschise şi... decisive:

- se va extinde o tabără în detrimentul celeilalte?

- între cele două tabere, tendinţa principală va fi înspre confruntare sau înspre dezvoltarea schimburilor?

De răspunsurile la aceste întrebări va depinde modul de articulare a celor două mari sisteme de producţie, capitalist şi colectivist de stat. Dar răspunsurile la aceste întrebări depind ele însele de felul în care va arăta istoria următoarelor decenii şi de relaţiile care se vor stabili între aceste două popoare, aceste două naţiuni, aceste două sisteme sociale, aceste două supraputeri, URSS şi Statele Unite.

2. *Farîmiţarea Lumii a Treia*

În perioada de prosperitate, dezvoltarea economică din ţările industrializate antrenase "dezvoltarea subdezvoltării" în ţările dominate[26]. În timpul crizei, disparităţile, inegalităţile au devenit tot mai accentuate la scara întregii lumi, inclusiv în interiorul Lumii a Treia.

În primul rînd, s-a creat o prăpastie între ţările exportatoare de petrol cu o populaţie restrînsă şi ansamblul celorlalte ţări ale Lumii a Treia; profitînd de "criza petrolului", aceste ţări petroliere au obţinut un nou

[25] Textul a fost redactat, evident, în 1979-1980.

[26] Ţările colectiviste de stat nu absorbeau decît 3% în 1960 şi 4% în 1977 din mărfurile exportate de ansamblul ţărilor capitaliste dezvoltate; în schimb, acestea din urmă absorbeau, în 1976, 14% din exporturile de bunuri manufacturate ale ţărilor colectiviste de stat (Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, p. 163, 165). Iar în 1980 datoriile blocului colectivist faţă de ţările capitaliste se ridică la 78 de miliarde de dolari

[27] A.G. Frank, *Capitalisme et Sous-Developpement en Amerique Latine*, 1968, şi *Le Developpement du sous-developpement*, 1970; S. Amin, *L'Accumulation a l'échelle mondiale*, 1970.

Tabelul nr. 42
Creştere şi producţie: inegalităţi între marile zone ale lumii

	PIB rata de creştere anuala 1960-1976	PNB* pe cap de locuitor 1976	cota grupului de ţări în lume** 1976		
			populaţie	produs brut	exporturi de bunuri şi servicii
ţări exportatoare de petrol	9,5	6 691	0,3	1,1	5,7
alte ţări din Lumea a Treia	5,7	538	52,2	15,3	22,6
ţări capitaliste dezvoltate	4,3***	6 414	16,2	64,6	63,9
ţări colectiviste de stat	5,0***	1 061	31,3	19,0	7,8

*În dolari SUA. **În procente. ***Perioada 1960-1977.

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, p. 4, 14, 16 şi 144-145.

partaj al valorii obţinute de pe urma "mărfii" lor, astăzi strategice, devenind, într-un fel, "noii bogaţi" ai planetei: venitul lor mediu pe cap de locuitor îl depăşeşte acum pe cel din ţările industrializate; oligarhiile aflate aici la putere acumulează averi fabuloase; pe ansamblu, populaţiile profită de pe urma acestor bogăţii, iar statele respective utilizează lucrători emigraţi din ţările vecine sau din Europa.

Inegalităţile sînt enorme: locuitorii ţărilor capitaliste dezvoltate şi ai ţărilor producătoare de petrol (16,5% din populaţia globului) dispun de doua treimi din producţia mondială, în vreme ce ţările Lumii a Treia (mai mult de jumătate din populaţia planetei) nu au decît 15%; iar în interiorul acesteia, ţările sărace din Africa şi Asia (aproape 30% din populaţia mondială) nu dispun decît de 2,4% din produsul mondial, constituind practic o "altă lume", supusă mizeriei, foametei şi unei rate a mortalităţii covîrşitoare. Este vorba de o inegalitate la nivel planetar, deja vizibilă în datele statistice, dar care devine încă mai pronunţată prin inegalităţile naţionale.

Între ţările cele mai bogate şi cele mai sărace apar — în sudul Europei, America Latină, Africa şi Asia — ţări sau grupuri de ţări unde venitul mediu începe să crească.

Tabelul nr. 43
Creştere şi producţie. Inegalităţi în sînul Lumii a Treia

	PIB: rata creşterii anuale		PNB* pe cap de locuitor	Cota grupului de ţări în lume**		
	1965 | 1974	1974 | 1977	1976	1976		
				populaţie	produsul brut	exporturi de bunuri şi servicii
ţări exportatoare de petrol	(9,5)***		6 691	0,3	1,1	5,7
ţări cu venituri mici, din:						
Africa	4,1	2,4	157	3,8	0,3	0,5
Asia	3,9	5,5	158	25,5	2,1	1,4
ţări cu venituri "intermediare"						
Africa subsahariană	5,9	1,6	523	4,6	1,5	2,9
America Latină şi Antile	6,5	4,0	1 948	3,0	3,2	3,4
Asia de Est şi Pacificul	8,3	8,0	671	4,0	1,4	4,3
Europa de Sud	6,9	4,0	1 948	3,0	3,2	3,4
Orientul Mijlociu şi Africa de Nord	7,0	7,5	989	3,5	1,8	4,4

*În dolari SUA. **În procente. ***Perioada 1960-1976.

Sursă: Banca Mondială, *rap. cit.*, p. 12 şi 14.

Explicaţia rezidă într-un nou val de industrializare care capătă aici o amploare crescîndă.

La sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea, industrializarea capitalistă cuprindea în principal Europa şi America de Nord. Între 1914 şi 1945, ea se accentuează aici, în vreme ce în Rusia sînt inaugurate noile metode ale colectivismului de stat; apoi ea se extinde în Europa mediteraneană, Australia şi America Latină. Începînd cu 1950, industrializarea progresează prin metodele colectivismului de stat în Europa de Est şi China, iar sub forma capitalistă de acumulare, în sudul Europei şi America Latină. După încheierea decolonizării, apar noi zone de industrializare — capitaliste sau colectiviste — în Asia de Est şi de

Tabelul nr. 44
Creşterea producţiei şi a locurilor de muncă din industrie, în lume*

	Lume**	URSS şi ţări colectiviste europene	Ţări capitaliste europene	America de Nord	America Latină	Orientul Mijlociu, Asia de Est şi de Sud-Est
producţia industrială						
1960	52	42	60	62	54	51
1977	142	174	122	129	151	170
locurile de muncă din industrie						
1960	79	72	92	87	73	73
1977	112	112	97	102	139***	138***

*Indice bază: 100 = 1970. **Fără Albania, Mongolia, China, Vietnam şi Coreea de Nord. ***Cifre din 1976

Sursă: Annuaire statistique de l'ONU, 1978

Sud-Est, în jurul bazinului mediteranean şi în cîteve ţări din Africa. Industrializarea acestor ţări continuă sau chiar se accentuează pe parcursul crizei din anii '70.

Întrucît unul dintre aspectele acestei crize constă în realocarea industriilor la scară mondială.

Din 1970 pînă în 1977, ratele anuale medii de creştere din industrie sînt deosebit de ridicate în ţările din Asia de Est şi de Sud-Est: Coreea de Sud (17%), Indonezia (13%), China naţionalistă (12%), Tailanda (10%), Filipine, Singapore şi Malaezia (9%), Hong Kong (7%). Firește, ratele de creştere ridicate trebuie înţelese la justa lor proporţie, ţinîndu-se cont de baza de pornire slabă. Iar, pe de altă parte, se ştie că aceste creşteri economice se datorează în bună măsură implantărilor sau patronajului marilor grupuri industriale occidentale şi... japoneze. Totuşi: noi burghezii, noi "tehno-birocraţii" se formează aici, iar o dată cu ele noi clase muncitoare; uneori, poate fi vorba de state totalitare sau dictatoriale: chiar şi ele vor trebui să ţină cont, însă, de raporturile de forţă, iar raporturile de forţă sociale nu sînt niciodată fixate definitiv.

În aceeaşi perioada (1970-1977), o creştere industrială importantă se înregistrează şi în cîteva ţări din America Latină: Republica Dominicană (14%), Ecuador (13%), Brazilia (11%), Paraguay (8%), Guatemala, Nicaragua şi Salvador (7%), Mexic (6%). Zonă oprimată de dominaţia

americană, ţări bogate deja în revoluţii, in mişcări ţărăneşti şi muncitoreşti, în cuceriri populare şi tresăriri ale democraţiei... Continent purtator de atîtea promisiuni, dar chinuit, covîrşit, răscolit, mai ales în ultimul timp, de nenumărate represiuni singeroase... Ţări pline de speranţe, dar şi de doliu...

Tot între 1970 şi 1977 se înregistrează o rată însemnată a creşterii industriale în cîteva ţări din Africa (Nigeria, 10%; Coasta de Fildeş, 8%), din Africa de Nord (Tunisia, 9%; Maroc, 8%; Algeria, 6%), din Orientul Mijlociu (Irak, 12%; Siria, 11%) şi din Europa mediteraneană (Iugoslavia şi Turcia, 9%). Rata creşterii industriale, care fusese de 13% pe an în Iran, din 1960 pînă în 1970, coboară la 3% între 1970 şi 1977; la fel, rata de 9% înregistrată în Grecia, Spania şi Portugalia în anii 1960, scade la 5% după 1970.

Astfel, din punctul de vedere al conducătorilor Occidentului capitalist, nu este deloc lipsit de importanţă faptul că aceste evoluţii şi, deci, criza au dus la fisurarea, dacă nu chiar la "fracturarea" Lumii a Treia. Există de-acum ţări "alăturate", prin regimul lor, taberei capitaliste, ţări "alăturate" taberei colectiviste, şi cele care încearcă — expresia este deja învechită — să rămînă "nealiniate". Există diferenţe culturale şi religioase care acum cîntăresc mai greu decît frontul comun ce se crea odinioară împotriva coloniştilor sı a colonizării, In general. Din punct de vedere economic, există în această perioadă:

- ţări producătoare de petrol;
- ţări producătoare de minereuri;
- ţări ce apar în calitate de gazde primitoare pentru grupurile industriale occidentale;
- ţări care intră într-o a doua etapă a industrializării lor;
- ţări care abia încep procesul de industrializare;
- ţări agricole sărace din Asia şi Africa.

În plus, există — şi această diversificare este transversală în raport cu cea precedentă — o foarte mare varietate de regimuri politice şi de alianţe de clasă care fiinţează în aceste ţări:

- dominaţia unei oligarhii tradiţionale, sprijinite de către armată;
- dictatură militară (In cadrul căreia relaţiile pot fi mai bune sau mai rele cu diversele fracţiuni ale claselor înstărite);
- dominaţia unei "tehno-birocraţii" de stat, sprijinite de către armată;
- alianţa dintre o "tehno-birocraţie" de stat şi, de pildă, mica burghezie, o parte a ţărănimii sau burghezia nou constituită;
- regim populist (cu tentă progresistă, religioasă...).

Iar în fiecare dintre aceste cazuri, tipurile de relaţii stabilite cu ţările capitaliste sau punctele de sprijin pe care ele le pot găsi aici sint, la rîndul lor, de o extremă diversitate...

3. Un centru multipolar?

Rivalitatea dintre principalele țări capitaliste a contribuit și ea, într-o anumită măsură, la declanșarea crizei din 1970: concurența internațională ce se exacerbează o dată cu saturarea progresivă a pieților naționale; accentul pus pe exporturi și investiții în străinătate — de multe ori reciproce; refuzul poziției de lider absolut pe care Statele Unite și-o asumaseră după război; zdruncinarea unui sistem monetar internațional bazat pe dolar...

Nici o țară însă nu se grăbește să preia ștafeta, întrucît nici una nu dispune de puterea necesară. Europa, fragmentată cum este, nu poate constitui o adevărată putere, și nici nu va putea să fie atîta vreme cît rămîne divizată prin partajul hotărît la Ialta. Japonia își moderează ambițiile, mulțumindu-se, pentru moment, cu spațiul asiatic — la fel cum Statele Unite se rezumau, după 1918, la țările din cele două Americi. Singurul rival al Statelor Unite este URSS; ambiția sa, astăzi, constă în a restrînge, în a zdruncina sfera de influență americană.

Astfel, tabăra capitalistă este sortită să rămînă dominată de către Statele Unite; însă Washingtonul a trebuit să facă o serie întreagă de concesii celorlalte puteri capitaliste, acceptînd anumite compromisuri: recunoscîndu-le niște "zone de influență aparte" (chiar dacă nu exclusive) în lume; acceptînd (din realism sau din slăbiciune?) ca fiecare să dispună de o mai largă autonomie în definirea propriilor poziții, în special față de URSS; instituind treptat un sistem monetar în cadrul căruia fiecare monedă forte să poată fi recunoscută și apreciată mai bine.

În contrapartidă, Statele Unite își găsesc printre țările capitaliste industrializate puncte de sprijin, "relee" sau aliați. Astfel, prin IBM-Franța, IBM este prezent în numeroase țări din Africa și America Latină; în 1975, băncile americane nu dețineau în mod direct decît cinci filiale și sucursale în Africa, dar cinci sute prin propriile lor filiale europene. Grupul financiar american Morgan este legat în multe feluri de grupul financiar francez Suez, iar filiala sa britanică Morgan Grenfeld și Suez au creat împreună filiale în Hong Kong și Singapore[27]. Astfel, în sectorul bancar și industrial se ajunge la un sistem ierarhizat, care, mai ales prin relațiile la nivel de state, funcționează deja în sectorul politic și militar. Este vorba de o ierarhie suplă, multiformă, dinamică, structurată pe patru niveluri principale:

[27] Allard, Beaud, Bellon, Lévy, Lienart, *op. cit.*; O. Pastre, *op. cit*

1. IMPERIALISM DOMINANT
STATELE UNITE

2. IMPERIALISME-RELEU
MAREA-BRITANIE
FRANŢA
ALTELE
RFG
JAPONIA

3. ŢĂRI-PUNCTE DE SPRIIIN

- pentru Statele Unite
- pentru fiecare imperialism-releu

(în jurul Mediteranei)
(în Orientul Apropiat)
(în Africa)
(în Asia)
(în America Latină)

4. Alte ţări
(în jurul Mediteranei)
(în Orientul Apropiat)
(în Africa)
(în Asia)
(în America Latină)

Apartenenţa la "corpul" imperialismelor-releu implică nu numai o putere economică suficientă (deopotrivă bancară, industrială, comercială), ci şi o capacitate — de presiune si intervenţie — politică şi militară; influenţa ideologică sau culturală, prestigiul ştiinţific şi tehnic pot fi, la rîndul lor, apreciabile.

Apartenenţa la acest "corp" nu este niciodată definitivă. Importanţa unei ţări depinde de raportul de forţe, iar acesta se poate schimba oricînd. Aici se află şi o miză a crizei. Fiecare dintre capitalismele dezvoltate, dacă vrea să rămînă în grupul dominant, trebuie să nu se lase depăşit în interiorul ansamblului, iar în unele domenii chiar să o ia înainte. Responsabilii particulari şi publici ai fiecărui capitalism naţional urmează, aşadar, să aibă în vedere:

– "girarea" regresiunii activităţilor considerate nerentabile... sau care nu sînt necesare;

– menţinerea şi modernizarea potenţialului agricol, ce va constitui un element al raportului de forţe în următoarele decenii;

– modernizarea şi adaptarea industriilor din a doua generaţie la noile lor perspective (viteză de "croazieră" în ţările dezvoltate, progrese importante în ţările în curs de industrializare), atît în privinţa bunurilor de consum, cît şi a echipamentelor;

– angajarea în bune condiţii a dezvoltării industriilor din a treia generaţie, ele fiind la baza noii forme de acumulare, pe cale de a se institui.

Din perspectiva claselor conducătoare din țările imperialiste, condiția principală este restructurarea activităților productive în vederea unei competitivități sporite, așadar închiderea anumitor întreprinderi și lichidarea totală sau parțială a unor sectoare productive; aceasta înseamnă implicit o presiune crescîndă asupra lumii muncii, pentru recîștigarea de către întreprinderi a propriei rentabilități; inflația, șomajul pot fi, atunci, mijloace ale pomenitei rentabilizări (deci nu semne ale eșecului politicii duse, ci chiar mărci ale acestei politici); mijloace similare sînt și multiplele eforturi pentru limitarea creșterilor salariale și, în general, pentru repunerea în discuție sau restrîngerea avantajelor cîștigate de oamenii muncii: securitate socială, servicii publice, sector naționalizat, dreptul la grevă și drepturile sindicale, mai ales în Anglia d-nei Thatcher și în Franța președintelui Giscard d'Estaing; la un nivel și mai profund, se pot observa eforturile neîncetate ale patronatelor pentru fărîmițarea acestei lumi a muncii, fie prin dezvoltarea unor forme de angajare precare (contracte cu durată determinată, muncă la normă parțială, interimat, subutilizare, muncă la domiciliu), fie zdruncinînd ceea ce s-ar putea considera drept "cuceriri unificatoare" (salariu minim, săptămînă normală de patruzeci de ore, indemnizație de șomaj garantată...). Prin aceste mijloace se frînează treptat scăderea părții veniturilor pe întreprindere din valoarea adăugată națională[29]; se refac cele mai bune condiții de profit pentru întreprinderile cele mai performante[30]; în fine, se crează un context favorabil punerii în mișcare a unui model de acumulare nou.

[29]Ponderea relativă a "excedentelor brute de exploatare" în % din masa de remunerare a salariaților

	Statele Unite	Marea Britanie	Franța	RFG	Japonia
1960	37,0	36,2	71,0	66,9	100,3
1965	40,0	33,2	61,2	53,6	79,5
1972	30,2	30,6	56,9	43,8	73,0
1978	28,2	24,8	41,3	40,5	49,9

Sursă: după *Comptes nationaux des pays de l'OCDE (1950-1978)*, vol. 1, OCDE, 1980.

[30]În 1979, șaptesprezece grupuri industriale și energetice au realizat profituri declarate a fi mai mari de un miliard de dolari: unsprezece grupuri petroliere în frunte cu Royal Dutch Shell (6,7 miliarde) și Exxon (4,3); șase grupuri industriale: ATT (5,7) în telecomunicații; IBM (3,0) în informatică; General Motors (2,9) și Ford (1,2) în construcția de automobile; General Electric (1,4) în utilaje electrice; Kodak (1,0) în industria fotografică. Dintre cele unsprezece grupuri petroliere, șapte sînt americane, la fel ca toate cele șase grupuri industriale (*Le Monde*, 19 iulie 1980).

4. Un nou model de acumulare

Începînd cu 1980 puteau fi deja percepute principalele componente ale acestui nou model de acumulare:

- noi industrii-vector;
- noi mutaţii în procesul muncii;
- o schimbare sensibilă a modului de viaţă care va relansa un "nou consum de masă";
- o diversificare crescîndă a formelor de mobilizare a muncitorilor.

Noile industrii-vector privesc:

- noile forme de energie (nucleară, solară...) şi noile tehnologii permiţînd economisirea energiei consumate în transporturi, producţie, locuinţe;
- noile tehnici de fabricare a materialelor, a diverselor substanţe şi elemente (biochimie şi bioindustrie, noi sinteze...);
- aplicaţiile electronicii (informatică, teletransmisii sau, ca să folosim termenii la modă pe atunci: telematică, tehnotronică).

Electronica, mai ales, pare că va provoca importante schimbări în procesul de producţie, în organizarea muncii, în viaţa de zi cu zi şi în privinţa consumului. De stăpînirea ei par să depindă în mare măsură nivelul cercetării, eficacitatea producţiei şi, prin urmare, locul fiecărei ţări în "ierarhia internaţională".

O dată cu aceste noi tehnologii, şi în special cu teletransmisiile şi electronica, procesul direct de producţie, procesul muncii vor fi profund transformate în industrie, desigur, dar şi în cadrul birourilor, oficiilor poştale, băncilor, în sistemul educativ şi de sănătate, în agricultură... Într-adevăr, de-acum înainte devin tot mai posibile:

- stocarea informaţiilor necesare şi accesul la ele;
- teletransmisia informaţiilor, solicitărilor, comenzilor, imaginilor;
- tratarea problemelor complexe, care presupun un număr considerabil de informaţii, reguli şi parteneri;
- dirijarea sistemelor productive complexe şi coordonarea lor simultană în spaţiu, între ele, ca si în funcţie de ordinele clienţilor sau de stocuri...

Franţa se afla într-o clară întîrziere faţă de Statele Unite şi Japonia. Astfel, de la patru mii de roboţi industriali ciţi existau în lume în 1975, se ajunge la aproape zece mii în 1979, dintre care trei mii in Statele Unite, mai multe mii în Japonia (estimarea variază în funcţie de modul în care sînt definiţi)... şi o sută cincizeci în Franţa[31]. Aceste maşinării sînt utilizate deja de mai mulţi ani în industria automobilelor. Astfel, la General Motors:

[31] M.-P. Savy, teza sa de masterat la Facultatea de Economie Politică de la Universitatea Paris VIII.

Tabelul nr. 45
Producţiile industriale din prima, a doua şi a treia generaţie, în Franţa

prima generaţie

	cărbune produs (milioane de t)	oţel brut produs (milioane de t)	linii de cale ferată în folosinţă (mii de km)	bumbac (mii de t)
1950	52,5	8,6	41,3	293[c]
1965	54,0	19,6	37,8a	267[c]/250[d]
1978	22,4	22,8	34,5b	161[d]

a doua generaţie

	aluminiu produs (milioane de t)	electricitate produsă (milioane de kWh)	petrol consumat (milioane de t)	automobile fabricate (mii)
1950	60	33 000	8,4	358
1972	504	163 574	99,3	3 017
1978	550	202 555	105,0	3 507

a treia generaţie

	ansambluri electrice şi electronice (indice bază: 1949 = 100)	electricitate de origine nucleară (milioane de kWh)	călători transportaţi pe calea aerului[e] (milioane)	parcul de computere la 1 ianuarie (mii)	
1940	55	–	0,1		
1950	107	–	1,2		
1960	310	130	3,9	1964	0,8
1972	881	13 780	16,7	1968	3,4
1978	1 260	17 051	23,3	1978	23,8

a. 1966. b. 1977. c. Bumbac utilizat în industrie. d. Producţia de fire. e. De companiile naţionale.

Sursă: B. Rosier, *op. cit.*, p. 16 şi INSEE, *Annuaire statistique de la France*, 1979, 1968 şi 1951.

Cînd au introdus unimatele, scoteam [la bandă] şaizeci [de maşini] pe oră. Cît ai clipi, am ajuns la o sută. Un unimat este un robot de sudare. Seamănă cu un ţinţar. Trece de la un punct de sudură la altul, apoi dă drumul maşinii şi se retrage aşteptînd-o pe următoarea. Poate suda pînă la o sută zece pe oră. Nu oboseşte niciodată, nu se revoltă niciodată şi niciodată nu lipseşte

de la locul de muncă. Bineînțeles, nici nu-și cumpără mașină. GM pare să nu înțeleagă acest lucru[12].

O dată cu roboții, orice muncă repetitivă — atît de atacată prin grevele mișcării sindicale din anii șaizeci — și, în general, munca la bandă pot fi înlocuite în decursul următorilor douăzeci de ani. Iar asta mai ales acolo unde costul forței de muncă sau atitudinea muncitorilor, prin neadaptarea sau nerentabilitatea lor, o impun cu necesitate; în alte zone ale lumii se vor dezvolta totuși în continuare sistemul taylorist de organizare a muncii și benzile de producție... În plus, robotizarea va fi cel mai adesea realizată doar într-un sector al liniei productive: în amonte sau în aval vor persista sau se vor extinde posturile de muncă necalificată.

Mulțumită informaticii, telecomunicațiilor, automatizării marilor linii productive, se poate dezvolta munca în "ture autonome" sau "ateliere autonome" — numite de unii "autogirate". Acolo unde roboții industriali vor fi inapți sau prea costisitori, muncitorii unui atelier se vor putea organiza în mod autonom... cu condiția să respecte obiectivele, normele, ordinele ce le vor fi transmise de către computer; în unele cazuri, ei vor putea discuta sau emite obiecții..., dar probabil că masa de informații disponibile și combinarea regulilor nu le vor lăsa decît o foarte mică "marjă de libertate".

În plus — după cum avertizează psihosociologii care s-au aplecat asupra noilor perspective astfel deschise — indivizii, dar și echipele vor intra într-un regim concurențial.

> Organizarea autoritară bazată pe relațiile de la superior la inferior trebuie să dispară (...). În noul model, nici un individ nu va depinde de un superior. El își va negocia, în deplină libertate, aderiunea la o structură într-o continuă mișcare, țesută din relațiile reciproce dintre el și cei cu care operează schimburi de bunuri și servicii (...). O structură nonautoritară implică existența unei concurențe interne (...). Fiecare individ va avea, astfel, o situație similară cu cea a unui proprietar ce își administrează propria întreprindere[13].

Totodată se vor dezvolta noi forme ale activităților de prelucrare parțială (o dată cu transmiterea de ordine și informații tehnice de către computerul "clientului dominant"); noi forme de ateliere dispersate, de ateliere sătești și de muncă la domiciliu (deja aplicată în Franța, cu angajații de la "Informații" telefonice). În unitățile productive grupate, se va putea dezvolta un orar flexibil, computerul permițînd trasarea regulilor (deci

[12]Gary Briyner, citat după S. Terkel, *op. cit.*, p. 167.

[13]J.W. Forrester, citat de D. Pignon și J. Querzola, după *Critique de la division du travail*, Seuil, 1973, p. 158.

Tabelul nr. 46
Previziuni asupra evoluției parcului de echipamente automatizate în Franța, din 1978-1980 pînă în 1985

Aplicații	1978	1980	1985
Mașini unelte cu comandă numerică	4 500	5 800	10 000
roboți	150		3 000
automate programabile	700		10-20 000
minicomputere pentru serii mari	1 000 (parc 1977)		5-10 000
automatizări de proces	2 500 (parcul computerelor de proces)		automatizare cvasitotală
concepție asistată pe computer	aprox. 100		3-400 sisteme[a]
citire și tratare a documentelor	10 CTA 23 centre CCP		54 CTA generalizare
telecopiere	5 000	25 000	85 000
mașini de scris cu memorie	10 000	18 000	70 000
terminale:	80 000	112 000	239 000
• "puncte de vînzare"	800	1 150	14 700
• ghișee	9 000	13 200	26 000
terminale conectate la rețeaua PTT:	47 400[b]	106 000	205 000
• bănci și finanțe	21 100	35 700	55 900
• servicii/birouri	6 200	23 400	62 600

a. Cifră pentru 1983. b. Cifră din 1976.

Sursă: J.-H. Lorenzi ș.a., *op. cit.*, p. 377

marja mai mare sau mai mică a alegerii), coordonarea și efectuarea controalelor.

O dată cu aceste noi tehnologii, cu această nouă organizare a muncii, încep să se dezvolte un nou mod de viață și noi forme ale consumului de masă.

Există creșe unde copiii sînt supravegheați electronic (Japonia); apar tot mai multe școli unde fiecare copil are în față, în loc de o tablă si un pupitru de lemn, un ecran și o tastatură pentru interogarea computerului (Japonia și Statele Unite); a fost concepută și realizată o "casă electronică"

SCHEMA XVI

Ierarhia imperialistă şi circulaţia naţional-mondială a valorii în anii '70

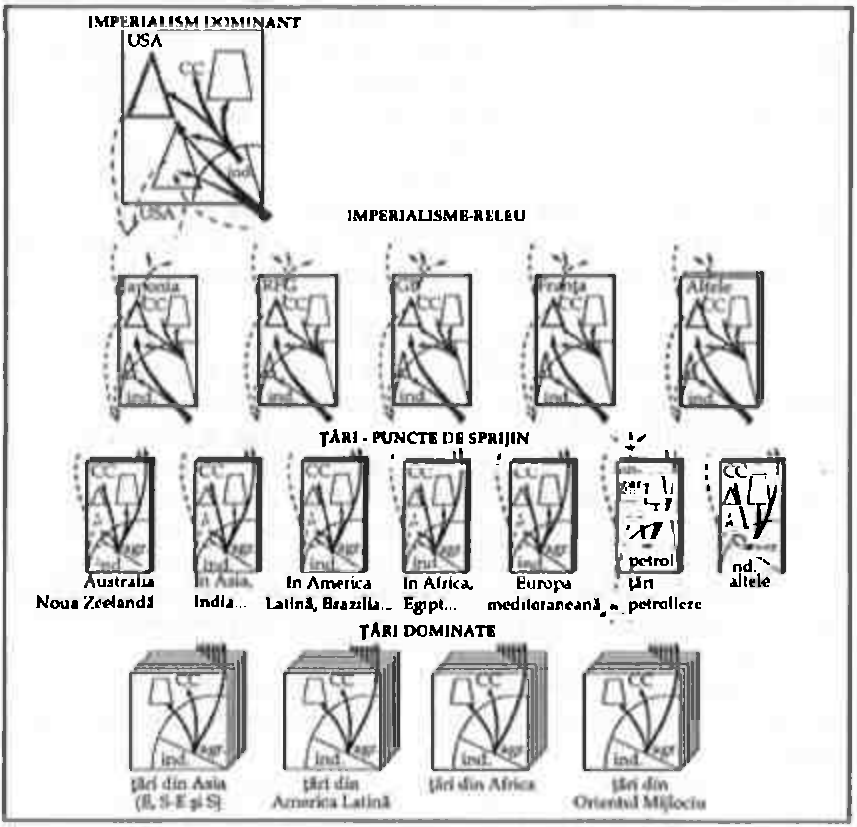

Formaţie socială naţională (cu sfera producţiei materiale: agricultură şi industrie). Pentru a se simplifica reprezentarea, clasele sociale nu au fost figurate (a se raporta la schemele precedente)

Aparatul de stat naţional

Aparatul capitalului financiar

CC : clasa conducătoare

Aparatul capitalului industrial

Aparatul capitalului industrial dominat în principal de capitalurile străine

Exportul de capitaluri, împrumuturi, ajutoare guvernamentale*...

Circulaţia naţională/mondială a valorii produse (atît prin comerţul de mărfuri şi comerţul invizibilelor, cît şi prin repatrierea beneficiilor, vărsăminte de dobînzi şi dividende etc.)*

* *Pentru cele două fluxuri, nu au fost indicate decît punctele de pornire şi sosire, întreaga rețea, inextricabilă şi densă, nu poate fi reprezentată în această schemă.*

ce îşi trezeşte locatarul dimineaţa (după ce i-a pregătit acestuia cafeaua şi pîinea prăjită), care controlează automat nivelul proviziilor, încălzeşte mîncarea, răspunde la telefon, înregistrează emisiunile preferate de la televizor; tot ea îi "supraveghează" şi îi descurajează pe vizitatorii neaşteptaţi sau nedoriţi (Statele Unite). Se experimentează apoi un sistem de programare individuală a "traseului urban optim", în măsură a permite fiecărui conducător auto care şi-a indicat destinaţia să-şi programeze itinerarul şi ghidarea manevrelor necesare — înscrierea pe banda din dreapta, întoarcerea la dreapta, încetinirea — (Japonia); în curînd, un "înger păzitor" electronic va sfătui şoferul (atenţie, mişcări prea bruşte, viteză prea mare etc.). Cîteva firme americane încearcă să pună la punct un sistem electronic şi de tracţiune care să permită intrarea individuală a vehiculelor pe autostradă; acestea ar forma un fel de "trenuri automobile", fiecare vehicul nepornindu-şi motorul decît la ieşirea de pe autostradă...

Jocurile electronice se înmulţesc şi se diversifică. Primul ziar pe ecran a fost experimentat în Statele Unite; electronica şi teletransmisiile vor transforma în profunzime modurile de acces la diversele informaţii: numere de telefon, mersul trenurilor, starea timpului, turism, noutăţi cotidiene (generale sau de specialitate), date ştiinţifice şi tehnice, cataloage de vînzări prin corespondenţă... şi chiar mesaje personale.

Începe să se facă simţită, aşadar, o profundă schimbare a modului de viaţă, antrenînd o creştere progresivă a cererii de produse electronice:

- înnoirea stocului de bunuri tradiţionale fabricate de industriile din a doua generaţie (automobil, telefon, combină muzicală de înaltă fidelitate, televizoare...);

- desfacerea de noi bunuri (sisteme de supraveghere şi de comandă la distanţă, terminale individuale cu ecrane de vizualizare, computere personale...).

Noi tehnologii, nouă organizare a muncii, noi consumuri şi noi moduri de viaţă. Ne putem aştepta ca aceasta să antreneze instituirea unui control permanent al fiecărui lucrător, pregătirea, munca şi destinderea acestuia ajungînd să fie sistematic analizate şi programate. Evoluţia cea mai probabilă [în 1980] pare să stea într-o extremă diversificare a modurilor de mobilizare a lucrătorilor, înregistrîndu-se:

- la un pol, straturi şi categorii perfect integrate, aflate în largul lor în universul programelor, al tastaturilor, al ecranelor, vocilor sintetice şi roboţilor;

- la celălalt pol, grupuri şi pături care, respingînd o asemenea lume, vor ajunge la o marginalizare totală;

- iar între cei doi poli, şi legate în principiu de polul dominant, se vor perpetua modurile tradiţionale de mobilizare a muncii: munca la domiciliu, meşteşugărit şi puncte de lucru dependente, mici întreprinderi de

prelucrări parţiale, noi forme de muncă normată, de muncă interimară, temporară, contractuală.

Dacă ne gîndim că, prin grupurile industriale şi financiare multinaţionale, acest sistem va funcţiona pe toate cele cinci continente, la cele patru niveluri ale ierarhiei imperialiste şi în mai mult de o sută de ţări (fiecare avînd propria legislaţie, tradiţii şi raporturi de forţe diferite), ne dăm seama că vom avea de-a face cu o întreagă paletă de situaţii, diversificate inclusiv prin specificităţile naţionale, culturale, religioase: un capitalism multiplu şi unic, diform[34] şi coerent, diversificat si structurat...

5. Un sistem naţional/mondial diversificat şi ierarhizat

În 1962, J.F. Kennedy, spunea: "Ajutorul acordat străinilor este o metodă prin care Statele Unite îşi menţin o poziţie de influenţă şi de control asupra lumii întregi, susţinînd un mare număr de ţări care, în caz contrar, s-ar prăbuşi definitiv ori s-ar alinia blocului comunist"[35]. Esenţialul a fost spus. Sprijin economic şi militar, ajutoare umanitare, împrumuturi rambursabile sau nu, investiţii industriale sau comerciale, schimburi de mărfuri, prezenţă culturală şi militară: iată tot atîtea legături care, întreţesîndu-se, întăresc relaţia de dependenţă. Lor li se adaugă cele care au ca iniţiator sau ca intermediar ţările imperialiste secundare şi punctele de sprijin continentale.

Un asemenea sistem împiedică în primul rînd orientarea prea multor ţări înspre tabăra colectivistă, constituind totodată un extraordinar sistem de drenare a valorii produse la scară mondială.

Această drenare se efectuează într-un mod ce poate fi perceput şi măsurat prin veniturile aduse de investiţiile realizate în străinătate. Astfel, între 1970 si 1976, grupurile industriale şi financiare americane au făcut investiţii in valoare de 67 de miliarde de dolari (dintre care 27 de miliarde au ieşit din Statele Unite), obţinînd de pe urma lor, în aceeaşi perioadă, venituri de 99 de miliarde de dolari (dintre care 42 au fost reutilizate în afara graniţelor americane, iar 57 au fost repatriate în Statele Unite): ceea ce înseamnă un excedent de 32 de miliarde pentru aceste grupuri, iar pentru conturile externe americane un cîştig net de 30 de mîliarde[36].

Drenajul respectiv se efectuează în primul rînd prin plata datoriilor externe şi a dobînzilor aferente. Indatorarea ţărilor dominate a devenit, într-adevăr, masivă în perioada din jurul anilor '70, constituind o nouă "înlănţuire", o nouă formă de dependenţă. Datoriile ţărilor în curs de dezvoltare au ajuns de la 40 de miliarde de dolari în 1965 la 70 de miliarde în

[34] K. Vergopoulos, *Le Capitalisme difforme*, 1974.

[35] Citat după H. Magdoff, *op. cit.*, p. 110.

[36] Cifre oferite de *Survey of Current Business*, după S. Latouche, *Critique de l'impérialisme*, p. 209.

Tabelul nr. 47
Datoriile ţărilor dominate

	pe ansamblu	ţări cu "venituri mici"		ţări cu "venituri medii"
datorii în curs pe termen lung şi mediu*				
1965[a]	38[a]	11[a]		27[a]
1970	68	17		51
1977	260	49		211
(prev. 1985)	(740)	(124)		(616)
ratio al achitării datoriilor în % din exporturile de bunuri şi servicii				
1970	–		13**	10,2
1977	11,8	9,6[b]	13,5[c]	11,8
(prev. 1985)	(18,1)	(11,6)[b]	(17,0)[c]	(18,3)

*În miliarde de dolari. **Estimare.
a. Cifrele din 1965 nu sînt obţinute din aceleaşi serii ca şi cifrele pentru ceilalţi ani, dar diferenţele de mărime rămîn semnificative. b. Ţări din Africa. c. Ţări din Asia.

Surse: Fitt, Falvri et Vigier, *op. cit.*, p. 83; Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, p. 11 şi 34.

1970 şi la 260 de miliarde în 1977; în 1985, se prevede că ele vor atinge 740 de miliarde de dolari.

Totalul lor reprezintă de patru, cinci ori rezervele de schimb ale ţărilor cu venituri slabe; de două ori, două ori şi jumătate rezervele de schimb ale ţărilor cu venituri medii. Tranşele anuale pentru onorarea datoriilor externe reprezintă în medie a zecea parte din veniturile totale obţinute de pe urma exporturilor; în 1977, acest *ratio* a atins niveluri deosebit de ridicate, în cazul anumitor ţări: mai mult de 20% pentru Bolivia, Mauritania si Egipt, 28% pentru Uruguay, 30% pentru Peru, 32% pentru Chile, 43% pentru Guineea şi 48% pentru Mexic, adică uneori mai mult de o treime (dacă nu chiar aproape o jumătate) din totalul acestor venituri de export...

Drenarea valorii se efectuează de asemenea prin schimburile internaţionale de servicii şi mărfuri. Un aspect major al capitalismului diversificat la scară mondială, al "capitalismului diform", este extrema disparitate a costurilor forţei de muncă: între costul forţei de muncă a unui muncitor american sau european care include — dată fiind urbanizarea, salarizarea

generalizata si ruptura de lumea rurală — o locuinţă echipată, maşină, cheltuieli pentru sănătate, destindere, şcolarizarea copiilor etc., şi cel al unui muncitor din Asia de Sud-Est trăind la limita subzistenţei ori al unui muncitor din Lumea a Treia, ataşat în continuare unei comunităţi rurale (unde o mare parte din producerea/reproducerea forţei de muncă este asigurată prin autoconsum şi schimb în natură) deosebirile sînt foarte mari. Diferenţele de salarii pot servi aici ca indicatori (vezi tabelul nr. 48).

Evantaiul merge de la 1 pînă la 9 pentru al treilea indicator (costul orei de muncă pentru un grup, în 1979, inclusiv cheltuielile indirecte) şi de la 1 la 16 pentru primul indicator; în ce priveşte al doilea indicator, diferenţele depăşesc adeseori proporţia de 1 la 10, atingînd o dată proporţia de 1 la 17. Fiind vorba de valori medii, aceşti indici sînt cît se poate de ilustrativi, ştiindu-se de altfel că deosebirile sînt enorme între un tehnician bine plătit dintr-o ţară imperialistă şi un zilier din Africa sau Asia — ori un copil de pe aceste continente (căci, la sfîrşitul anilor 1970, aproximativ o sută de milioane de copii din diferite colţuri ale lumii lucrează în condiţii comparabile cu cele din Europa în curs de industrializare din secolul al XIX-lea, sau chiar mai rele[37]).

Sistemul capitalist mondial actual este, într-o măsură niciodată atinsă pînă acum, deopotrivă unic (piaţă mondială, multinaţionalizare a producţiei) şi disparat (disparitatea costurilor forţei de muncă, un larg evantai de "valori naţionale" pentru aceeaşi marfă). Prea puţin contează de-acum încolo dacă gîndim în termeni de valoare medie mondială şi de "profituri-extra" sau de valori naţionale inegale, căci fenomenul fundamental este următorul: la fel cum petrolul din Lumea a Treia vîndut la preţuri mici în ţările capitaliste industrializate le permitea acestora să beneficieze de o parte din renta petrolieră, tot astfel forţa de muncă din Lumea a Treia, cumpărată la preţ scăzut şi pusă la lucru în diferite segmente productive aparţinînd unui proces de producţie multinaţional, dominat de grupuri industriale şi financiare, le permite acestora din urmă să beneficieze de o parte a valorii produse în cadrul Lumii a Treia; lucrul acesta poate fi obţinut fie prin intermediul grupurilor multinaţionale şi al preţurilor lor de transfer, fie prin intermediul pieţei mondiale şi al sistemului de preţuri mondial (variaţia termenilor de schimb nefiind decît un indice al ameliorării sau deteriorării partajului).

Or, fenomenul nu este nici marginal, nici limitat. El este masiv. Înainte de primul razboi mondial existau treizeci şi cinci pînă la patruzeci de milioane de muncitori în întreaga lume; în anii '70, se înregistrează mai mult de o sută şaizeci de milioane în lumea capitalistă: aproximativ o

[37] *Rapport du BIT*, Geneva, 1979. Un raport al grupului de cercetări al ONU în privinţa sclaviei a denunţat în special comerţul cu copii din Thailanda şi exploatarea a cinci sute de mii de copii în Italia (*Le Monde*, 12 şi 13 august 1980).

Tabelul nr. 48
Disparităţi ale remunerării forţei de muncă în lume

	ţări imperialiste		ţări "puncte de spijin"		ţări dominante	
salariu lunar*	Statele Unite		Mexic		Coreea de Sud	
	1972	500	1972	157	1972	50
	RFG		Brazilia		Ghana	
	1972	400	1970	87	1971	39
			India		Filipine	
			1970	30	1971	38
tarif orar mediu* pentru producţii comparabile						
produse electronice	Statele Unite	3,13			Hong Kong	0,27
de consum	Statele Unite	2,3-2,6	Mexic	0,53	Tai Wan	0,14
fabricarea	Statele Unite	3,67			Tai Wan	0,38
materialelor	Statele Unite	2,3-3	Mexic	0,48	Hong Kong	0,30
de birou	Statele Unite	3,36			Singapore	0,29
semiconductori	Statele Unite	3,32			Coreea	0,33
	Statele Unite	2,23			Jamaica	0,30
industria textilă	Statele Unite	2,49			Trinidad	0,40
	Statele Unite	2,28	Mexic	0,53	Honduras	0,45
					Costa Rica	0,34
	Statele Unite	2,11			Hondurasul britanic	0,28
indicele costurilor	RFG	144	Australia	97	Coreea de Sud	21
orare ale unui	Belgia	143	Austria	95	Hong Kong	19
muncitor pentru	Suedia	142	Italia	93	Singapore	16
grupul multinaţional	Ţările de Jos	139	Finlanda	87	Tai Wan	15
Philips în 1979**	Danemarca	136	Spania	79		
	Elveţia	129	Irlanda	67		
	Norvegia	127	Grecia	42		
	Statele Unite	118	Brazilia	40		
	Canada	110	Mexic	33		
	Japonia	103	Portugalia	26		
	Franţa	100				
	Marea Britanie	74				

*În dolari. **Bază 100 = Franţa.

Surse: C.A. Michalet, *op. cit.*, p. 144; Fitt, Fahri şi Vigier, *op. cit.*, p. 125; *L'Expansion*, 4 iulie 1980.

sută zece milioane în țările imperialiste și capitaliste dezvoltate, și cincizeci de milioane în țările Lumii a Treia[34]. Totodată, mai multe sute de milioane de țărani sînt în curs de proletarizare: alungați de pe pămînturile lor, din satele lor și obligați să-și vîndă forța de muncă pentru a trăi, ei creează acele *favellas* din America Latină, acele cartiere de mahalale din Lumea a Treia, acele supraaglomerări urbane din Asia în care se înghesuie așa-numiții "lucrători liberi", disponibili necondiționat pentru noua industrializare.

Iar sistemul imperialist trebuie perceput, înțeles — așa cum am subliniat — ca deopotrivă *unic* (dominația principală a Statelor Unite, cu dolarul ca monedă mondială; piață mondială, prețuri mondiale ale produselor de bază și ale marilor produse fabricate) și *diversificat* (mare varietate de situații pe cele cinci continente; extremă diversitate a situațiilor naționale și locale; coexistență a unor moduri foarte diverse de utilizare a mîinii de lucru, mai ales că ea însăși se reproduce în condiții foarte diferite). Este vorba de un sistem ierarhizat: cu Statele Unite ca imperialism dominant pe ansamblul domeniilor — economic, monetar, tehnic, militar, dar și politic, ideologic, ca și în privința modului de viață și a difuzării informației; cu imperialisme-releu, vechi puteri coloniale (Marea Britanie și Franța) sau puteri mai recente (RFG și Japonia), fiecare avînd specificitățile ei, atuurile și slăbiciunile sale, ca și propria zonă de influență — puteri a căror poziție, dată fiind criza, nu este deloc sigură în ierarhia națiunilor din veacul al XXI-lea; cu, de asemenea, "țările-puncte de sprijin", care nu sînt, cel puțin pentru moment, imperialisme, dar care prin situația lor geopolitică, prin ponderea lor (demografică, economică, militară, ideologică, politică) și prin capacitatea lor de influență și intervenție, constituie elemente-cheie pentru o regiune sau alta a lumii — printre acestea, țările petroliere ocupînd, pentru alte cîteva decenii de-acum încolo, un loc aparte; în sfîrșit, cu "țările dominate", cele mai numeroase, decalate prin ponderile ca și prin potențialitățile lor, și a căror importanță poate depinde de rezervele de minereuri aflate în propriul subsol, de o situație strategică

[34] După S. Amin, *Classe et Nation*, p. 158; S. Rubak (*La Classe ouvrière est en expansion permanente*, Spartacus, 1972, p. 73, 79 și 89) oferise și el o evaluare la nivelul întregii lumi (în milioane de muncitori):

	la 1950	la 1960
Europa (fără URSS)	54,2	69,5
America de Nord	23,1	24,2
America de Sud	10,5	12,3
Africa	2,0	2,0
Asia	29,6	47,0
URSS	30,6	32,0
Total	150,0	187,0

sau politică specială sau de populație — aici fiind cuprinse inclusiv țările cele mai sărace și mai neglijate.

Acest sistem ierarhizat are o extraordinară suplețe, ceea ce îl face deopotrivă vulnerabil și adaptabil. Dincolo de diferențele dintre popoare, culturi, graiuri, religii, moduri de a trăi și de a muri, există o rețea multiplă de legături care îi conferă unitate: legături economice (schimburi comerciale, împrumuturi, "ajutoare" sau "asistențe" diverse...), dar și alianțe ale claselor la scară mondială — clasele conducătoare ale țărilor imperialiste sprijinindu-se pe clase ori forțe organizate (armată, poliție) din țările-puncte de sprijin sau din cele dominate (de unde și importanța ajutorului militar, a asistenței polițienești, a prezenței și intervenției serviciilor secrete...). La limită, se pot crea țări din mai multe bucăți, se pot susține artificial anumite regimuri, se pot "fabrica" pături sau grupuri conducătoare prin intervenția unor grupuri industriale și financiare, a statelor și a serviciilor speciale din țările dominante[39].

Rețeaua în care se adună toate aceste legături creează apoi noi inegalități, noi disparități: împărțirea (prin prelevări) a valorii obținute pe baza producției realizate în țările-puncte de sprijin și țările dominate va crește puterea grupurilor industriale și financiare, ca și avuția claselor dominante din țările imperialiste, sporind în paralel sărăcia națiunilor celor mai sărace. Sprijinul acordat claselor conducătoare din Lumea a Treia a permis acumularea de averi fabuloase[40], dar și dezvoltarea unor noi pături legate de aparatul de stat sau de cel al capitalului multinațional, conducînd la apariția de noi inegalități ce vin să se adauge celor deja existente.

Astfel, "tranșa de 10%" cea mai bogată a populației dispune în țările capitaliste dezvoltate de 25 pînă la 30% din venitul național; în țările din Lumea a Treia, acest procentaj se ridică la 35% (India, Venezuela, Mexic, Argentina) sau chiar 50% (Brazilia, Honduras)[41].

Iar aceste disparități creează noi "solidarități": familiile conducătoare din Lumea a Treia își plasează avuțiile în țări "sigure" din sfera imperialistă (Statele Unite și Elveția[42] fiind paradisuri fiscale...); ele cumpără acțiuni în cadrul grupurilor industriale sau bancare din țările dominante și sînt mari consumatori de produse sofisticate și de lux. Industriile din numeroase țări dominate nu au nici un fel de autonomie, fiind integrate în procese de producție a căror organizare și coordonare sînt în mîinile marilor grupuri industriale. Iar transformarea structurilor de producție

[39] Cf. noțiunea de "protonațiuni" avansată de Jean Ziegler, în *Main basse sur l'Afrique*.

[40] Trecînd peste averile emirilor sau ale prinților petrolului, pot fi evocate aici bogățiile acumulate de fostul Șah al Iranului și de familia sa, ca și de clanurile sau familiile aflate la putere în America de Sud.

[41] Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979, p. 188.

[42] Cf. Jean Ziegler, *Une Suisse au-dessus de tout soupçon*.

SCHEMA XVII

Clasele sociale din Statele Unite în anii 1970

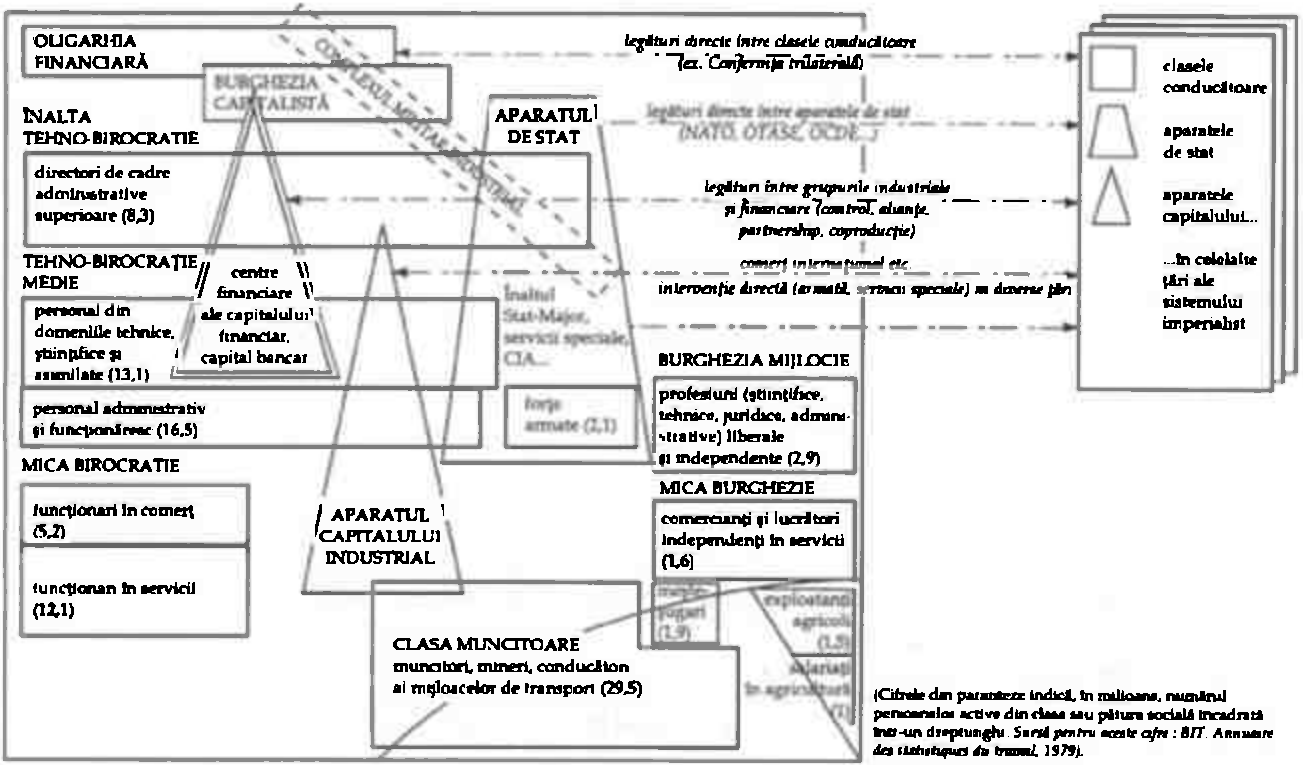
OLIGARHIA FINANCIARĂ
BURGHEZIA CAPITALISTĂ
COMPLEXUL MILITAR-INDUSTRIAL
ÎNALTA TEHNO-BIROCRAȚIE
directori de cadre administrative superioare (8,3)
TEHNO-BIROCRAȚIE MEDIE
centre financiare ale capitalului financiar, capital bancar
personal din domeniile tehnice, științifice și asimilate (13,1)
personal administrativ și funcționăresc (16,5)
MICA BIROCRAȚIE
funcționari în comerț (5,2)
funcționari în servicii (12,1)
APARATUL DE STAT
înaltul Stat-Major, servicii speciale, CIA...
forțe armate (2,1)
APARATUL CAPITALULUI INDUSTRIAL
CLASA MUNCITOARE
muncitori, mineri, conducători ai mijloacelor de transport (29,5)
legături directe între clasele conducătoare (ex. Conferința trilaterală)
legături directe între aparatele de stat (NATO, OTASE, OCDE...)
legături între grupurile industriale și financiare (control, alianțe, partenership, coproducție)
comerț internațional etc.
intervenții directe (armată, servicii speciale) în diverse țări
BURGHEZIA MIJLOCIE
profesiuni (științifice, tehnice, juridice, administrative) liberale și independente (2,9)
MICA BURGHEZIE
comercianți și lucrători independenți în servicii (1,6)
exploatanți agricoli (1,5)
clasele conducătoare
aparatele de stat
aparatele capitalului...
...în celelalte țări ale sistemului imperialist

(Cifrele din paranteze indică, în milioane, numărul persoanelor active din clasa sau pătura socială încadrată într-un dreptunghi. Surse pentru aceste cifre : BIT. Annuaire des statistiques du travail, 1979).

Tabelul nr. 49
Structura populației active* în diferite țari ale sistemului imperialist

	imperialismul dominant	imperialisme			țări "puncte de sprijin"			țări dominate		
	Statele Unite 1978	Franța 1975	RFG 1978	Japonia 1978	Brazilia 1970	Egipt 1977	India 1971	Bolivia 1976	Thailanda 1976	Camerun 1976
pers. de prof. științifice, tehnice, liberale etc.	14,3	15,5	12,8	7,2	6,4	7,7	2,8	5,7	2,6	2,4
directori și cadre administr. sup.	10,1	3,3	3,1	3,7	1,1	1,4	0,9	0,6	1,1	0,1
pers. administr. și asimilat	17,3	14,0	18,9	15,7	4,7	6,6	2,9	4,0	1,6	1,9
pers. comercial, comercianți, vînzători	6,1	7,3	8,5	14,3	7,5	7,4	4,2	6,1	10,4	3,2
lucrători în servicii	13,5	8,0	10,8	8,8	7,7	8,9	3,3	8,6	2,9	2,0
agricultori, crescători de animale; lucr. în dom. forestier, al pescuitului, vînătorii	2,8	9,6	5,7	11,3	43,7	41,9	72,1	46,4	62,1	73,7
muncitori calificați și necalificați, conducători ai mijl. de transp.	33,0	36,0	35,3	36,6	19,4	21,7	13,4	24,7	18,7	11,3
alte categorii	2,1[a]	1,1[a]			1,5					
în afara categoriilor	0,8	5,2[b]	4,9[b]	2,4[b]	8,0	4,4	0,4	3,9	0,6	5,4
total (în milioane)	102,5	21,8	27,0	55,3	29,6	9,5	180,5	1,5	13,9	2,8

*În procente. — a. Membri ai forțelor armate. — b. Șomeri din rîndul acestora.

Sursă: BIT, *Annuaire des statistiques du travail*, 1979.

Tabelul nr. 50
Indicatori socio-economici pentru diferite ţări din ierarhia imperialistă

	imperialismul dominant	imperialisme			ţări "punte de sprijin"			ţări dominate		
	Statele Unite	Franţa	RFG	Japonia	Brazilia	Egipt	India	Bolivia	Thailanda	Camerun
populaţia în 1977*	220	53	61	113	116	38	632	5	44	8
PNB** pe cap de locuitor în 1977	8 520	7 290	8 160	5 670	1 360	320	150	630	420	340
consumul de energie*** pe cap de locuitor în 1976	11 554	4 380	5 922	3 679	731	473	218	318	308	98
% venitului realizat de tranşa de 10% a celor mai bogaţi	26,6[a]	30,4[b]	30,3[c]	27,2[d]	50,6[a]	np	35,2[c]	np	np	np
% venitului realizat de tranşa de 20% a celor mai săraci	4,5[a]	4,3[b]	6,5[c]	7,9[d]	2,0[a]	np	6,7[c]	np	np	np
rata alfabetizării adulţilor în 1975	99	99	99	99	76	44	36	63	82	np
numărul de locuitori pentru un medic în 1976	600	680	500	920	3 600	1 190	3 140	2 120	8 460	13 980
speranţa de viaţă la naştere în 1977	73	73	72	76	62	54	51	52	61	46

*În milioane de locuitori. **În dolari. ***Echivalentul în kg de cărbune. a. 1972. b. 1970. c. 1973. d. 1969. np: neprecizat.

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1979.

naţionale trebuie analizată de-acum înainte în raporturile sale cu sistemul imperialist mondial. Astfel, dezvoltarea "terţiarilor" în Statele Unite[43] corespunde, pe de o parte, creşterii productivităţii în agricultură şi industrie, precum şi accentuării diviziunii muncii (în sarcini de conducere, previziune, planificare, informare, coordonare, cercetare, învăţământ, control, supraveghere...) pe care se bazează, în bună măsură, această creşetere a productivităţii; pe de altă parte, ea ţine şi de faptul că producţia materială se dezvoltă acum mai mult în ţările-punct de sprijin şi dominate, ceea ce implică o consolidare a claselor muncitoare de aici.

În sfîrşit, această unitate a sistemului imperialist este acompaniată de conflicte, rivalităţi, raporturi de forţă. Nu este vorba numai de intervenţii ale armatelor, poliţiilor, serviciilor secrete, miliţiilor particulare sau mercenare ale ţărilor dominante. Este vorba totodată de noi rivalităţi, de noi antagonisme sau de noi expansionisme: naţionale, dar şi religioase, etnice ori de clan; din 1945, s-au înregistrat o sută treizeci de războaie civile sau regionale, la care au participat optzeci şi una de ţări aparţinînd aproape toate Lumii a Treia; în termeni reali, bugetele militare ale Lumii a Treia au crescut de patru ori în anii '60 şi '70.

Şi deja unele ţări din Lumea a Treia (India, Pakistan, Filipine, Brazilia, Argentina) îşi construiesc propria industrie de armament.

Pînă la urmă, unitatea sistemului imperialist ţine în foarte mare măsură de confruntările, rivalitatea şi tensiunile ce caracterizează relaţiile cu blocul colectivist de stat dominat de către URSS. În 1978, s-au cheltuit în lume mai mult de patru sute de miliarde de dolari pentru armament; aproape cinci sute de miliarde în 1980: în jur de 6% din produsul mondial brut[44] — în vreme ce modestul obiectiv de "1%" din produsul naţional brut al ţărilor bogate atribuit ca ajutor pentru ţările sărace abia este realizat în cîteva state. În 1965 şi 1978, cheltuielile militare mondiale se repartizau astfel:

	NATO	Pactul de la Varşovia	China	Lumea a Treia	Alte ţări
1968	56	25	9	6	4
1978	43	29	10	14	4

[43]După L. Gerardin, în Statele Unite, procentul din populaţia activă reprezentat de lucrătorii în agricultură scade de la 45% în 1870 la 2% în 1980; iar cel al angajaţilor din industria propriu-zisă a ajuns de la 17% în 1860 la aproximativ 35-40% între 1914 şi 1950, pentru a scădea la 23% în 1980; procentul salariaţilor din "serviciile materiale" a crescut în mod neuniform, ajungînd de la 17% în 1860 la 28% în 1980; iar cel al angajaţilor din serviciile de informare a crescut de la 5% în 1870 la 47% în 1980 (*Le Monde*, 6 iunie 1979).

[44]În 1978, RFG, Franţa şi Suedia alocau 3,3% din PNB cheltuielilor militare, Marea Britanie 4,7%, Statele Unite 5%, China 10%, URSS 11-14%, Arabia Saudită 15%... (J. Isnard şi M. Tatu, *Le Monde*, 19 februarie 1980 şi P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 martie 1980)

Tabelul nr. 51
Cheltuielile militare în Lumea a Treia

	rata anuală de creştere		cota* din totalul importurilor de arme din Lumea a Treia
	1968-1973	1973-1978	1950-1978
Orientul Mijlociu	+25	+4	43
Extremul Orient	+8	+8	22
Asia de Sud	5	+4	10
America Centrală	+2	+4	2
America de Sud	+8	+3	9
Africa de Nord			
Africa Sud-Sahariană	+8	+15	8

*În procente. **Exceptînd China, Laos, Cambodgia, Vietnam.

Sursă: P. Fabre, după *L'Économiste du tiers-monde*, dec. 1979.

În 1978, exporturile mondiale de arme erau asigurate în proporţie de 47% de Statele Unite, 27% de URSS, 11% de Franţa, urmate de Italia (4%), Marea Britanie (4%), RFG (2%)[45]. Cercetarea ştiinţifică mondială este organizată în proporţie de 40% în perspectiva "apărării naţionale" şi a războiului; patru sute de mii de oameni de ştiinţă de primă mărime lucrează în acest sector, adică două cincimi din ansamblul cercetătorilor lumii; după 1950, "puterea de distrugere totală a arsenalelor la nivel mondial a crescut de mai multe milioane de ori (...). Sporirea actuală a cheltuielilor militare intervine într-un moment în care un miliard şi jumătate de indivizi nu au acces la servicii medicale adecvate, 570 de milioane dintre ei sînt într-un stadiu avansat de subalimentare, iar trei miliarde de oameni duc lipsă de apă salubră..."[46].

Iată, aşadar, lumea intrată într-un vîrtej al terorii şi devastării: pe de o parte, mijloacele de distrugere se acumulează, permiţînd, teoretic, distrugerea de mai multe ori a întregii planete, iar pe de altă parte, cinci sute de milioane de oameni sînt ameninţaţi să moară de foame în decursul anilor 1980[47]; o criză economică pe care, date fiind enormele datorii internaţionale, interesele naţionale şi speculaţiile, nimeni nu o poate stăpîni, dar şi noi progrese tehnologice care vin să întărească şi mai mult puterea celor puternici şi să îi slăbească pe cei deja slabi...

[45] P. Fabre, *L'Économie du tiers-monde*, dec. 1979, şi P. Lefournier, *L'Expansion*, 21 martie 1980.
[46] Raportul lui M.K. Tolba, citat după *Le Monde*, 8-9 iunie 1980.
[47] Raportul Consiliului Mondial al Alimentaţiei prezentat Consiliului Economic şi Social al Naţiunilor Unite (*Le Monde*, 18 iulie 1980).

Şi cum să nu îţi treacă prin minte că e loc şi de mai rău: cînd Marea Depresiune economică de la sfîrşitul secolului al XIX-lea s-a continuat cu primul război mondial, cînd criza din anii 1920-1930 a condus la un alt război mondial şi cînd această a treia mare criză este departe de a fi depăşită? În vreme ce, pe de altă parte, se dezvoltă atîtea mijloace care ar putea să devină factori ai progresului...

REZUMATUL ETAPEI A ŞASEA

> Şi mi-am zis atunci că toată această violenţă
> bezmetică semăna unui orb înarmat cu un pistol.
>
> Chester Himes

Manufacturile de prelucrare a bumbacului din secolele XVI-XVIII; marile întreprinderi metalurgice, apoi siderurgice din secolul al XIX-lea; întreprinderile de automobile sau de electricitate, apoi grupurile din informatică şi teletransmisiuni — pretutindeni logica aplicată este una şi aceeaşi: constrîngere la munca în surplus, realizarea valorii produse şi a plusvalorii, sporirea capitalului pentru obţinerea de supraproducţii; tot mai multe mărfuri şi mai multă plusvaloare. O logică a creşterii, aşadar, dar şi o logică a crizei, întrucît producţia crescîndă conduce într-un fel sau altul la saturaţie (dată fiind puterea de cumpărare existentă), la înăsprirea competiţiei, la declinul rentabilităţii. Criză, capitaluri disponibile, rezervă mai mare de mînă de lucru: aceasta înseamnă, totodată, căutarea de noi pieţe, de noi procedee, de noi producţii.

Cum s-ar putea nega fascinanta creativitate a acestui sistem care în cîteva secole a făcut să se ajungă de la nişte războaie de ţesut mecanice acţionate de forţa apei curgatoare sau a aburului la roboţi industriali capabili să realizeze o suita de operaţii complexe, de la tiparniţe la teletransmisiuni, de la descoperirea Americii la explorarea spaţiului cosmic? Şi cum să nu fii ingrijorat de forţa distrugătoare a acestei dinamici de-a lungul întregii sale desfăşurări (adesea în combinaţie cu alte aspecte: cupiditate, credinţă religioasă, sentiment naţional, "misiune civilizatoare", rasism etc.): masacrarea indienilor din cele două Americi şi jefuirea avuţiilor pe care le stăpîneau; distrugerea modului de viaţă rural tradiţional şi proletarizarea ţăranilor săraci, mai întîi în Anglia; utilizarea risipitoare a resurselor ce nu mai pot fi înnoite (cărbune, petrol, minereuri); degradarea mediului şi a ciclurilor biologice terestre, în special prin poluarea aerului şi a apei; riscul unor stricăciuni care să afecteze generaţii întregi de oameni, prin utilizarea forţei nucleare; exploatarea nelimitată — fizică sau psihică — a forţei de muncă, epuizare, uzură precoce a lucrătorilor, accidente...

Creare, dar şi distrugere a resurselor, oamenilor, mediului. Şi, de asemenea, creare/distrugere a societăţilor. Cu cîteva secole în urmă, societăţi

rurale dominate de aristocraţii restrînse si de puterea absolută a principilor: în cadrul lor se formează embrionii burgheziei şi ai claselor muncitoare ce se vor dezvolta o dată cu industrializarea. Astăzi, în Statele Unite, o oligarhie restrînsă care dirijează puternice grupuri industriale şi financiare, legată fiind de o paletă diversificată a burgheziei mari, mijlocii şi mici (industriaşi, oameni de afaceri, profesiuni liberale, întreprinzători individuali...), dar şi de păturile superioare ale "tehno-birocraţiei" salariate (directori şi tehnicieni din aparatul capitalului sau din administraţie, "patroni" ai cercetării, învăţămîntului, sănătăţii...); o urbanizare şi o salarizare pe scară largă, o clasă muncitoare şi o "mică birocraţie" bine integrate în ciclul consumului pe bază de credit. Această oligarhie americană este legată apoi de clasele conducătoare din celelalte ţări capitaliste, fie prin instanţele internaţionale la care participă guvernele, fie prin alianţele sau controalele stabilite între grupurile industriale şi financiare, fie, în sfîrşit, prin instanţe precum "Conferinţa Trilaterală" în care se întîlnesc şi cooperează înalţii conducători publici sau particulari; ea a ţesut sau a permis să se stabilească, dinspre Statele Unite, multiple legături cu clasele şi păturile conducătoare, forţele armate, poliţiile, serviciile speciale ce conduc ţările-punct de sprijin şi ţările dominate.

Împotriva acestei logici, indignarea în faţa nedreptăţii, generozitatea, obstinarea în speranţă făcuseră să se nască în secolul al XIX-lea ideea socialismului: împlinirea pe Pămînt a ideilor de solidaritate, fraternitate, echitate sau egalitate, de dreptate socială, securitate, democraţie. Primele desprinderi de capitalism s-au făcut, toate, în numele socialismului.

La sfîrşitul anilor 1970, împotriva logicii capitaliste, împotriva imperialismului, fiinţează şi funcţionează un alt mod de producţie: etatismul[48]. În ţările în care s-a înfăptuit o revoluţie ce ar putea fi considerată drept socialistă, constrîngerile economice şi sociale, necesitatea industrializării — aşadar obţinerea unui surplus, impunerea unei constrîngeri la munca suplimentară şi transformarea în muncitori a vechilor lucrători din mediul rural — au fost determinante. Or, clasa conducătoare s-a impus aici prin preluarea aparatului de stat, iar utilizînd constrîngerea statului ea a impus claselor producătoare atît disciplina muncii, cît şi disciplina socială.

Pe de altă parte, ca şi în cazul capitalismului, etatismul se împleteşte cu realitatea naţională: puterea rusă, exaltată de ideologia socialistă şi găsind un sprijin în vigoarea luptelor antiimperialiste, reuşeşte prin intermediul etatismului să se înzestreze cu un aparat economic şi militar care să facă din ea a doua mare forţă a lumii. Iar unele ţări din Lumea a Treia, unde o alianţă a claselor a permis răsturnarea vechilor oligarhii şi

[48] Vezi M.Beaud, *Le Socialisme à l'épreuve de l'histoire*. Vezi de asemenea p. 233, nota 72.

ieşirea de sub dominaţia imperialistă, găsesc în etatism o modalitate de dezvoltare a industriei si a dotărilor de diferite genuri.

În fiecare moment al său, capitalismul a funcţionat deopotrivă la scară naţională/regională/locală şi la scară mondială; lucru valabil mai ales astăzi, date fiind sistemul capitalist ierarhizat care acoperă cele cinci continente, piaţa mondială, grupurile multinaţionale, datoriile internaţionale.

În fiecare moment al său, capitalismul a fost deopotrivă un factor de unificare, sau chiar de uniformizare şi un factor de accentuare a diferenţelor, a disparităţilor şi inegalităţilor; pe de o parte, mai ales o dată cu extraordinara dezvoltare a mijloacelor de transport, de schimb, de comunicare şi informare, se generalizează proletarizarea, salarizarea, urbanizarea, standardizarea obiectelor de consum, a proceselor de producţie, a modului de viaţă; pe de altă parte, secol după secol, se stratifică moduri dintre cele mai variate de mobilizare a mîinii de lucru şi de incitare la munca suplimentară, acestea operînd în contexte sociale de o infinită varietate.

In fiecare moment al său, capitalismul a fost deopotrivă creator şi distrugător; de-acum încolo însă, în joc este însăşi existenţa planetei şi a umanităţii.

În ţările imperialiste, mişcările muncitoreşti au reuşit să se organizeze şi — în bună măsură datorită avantajelor pe care imperialismul le oferea claselor conducătoare — au obţinut concesii importante, atenuări ale rigorii logicii capitaliste, posibilitatea de a influenţa în mod real luarea deciziilor, precum şi o împărţire mai favorabilă a beneficiilor produse. De-acum înainte — trebuie să o spunem, luînd în considerare toate implicaţiile acestui fapt — clasele muncitoare şi, în general, lumea muncii din ţările dominante sînt deopotrivă:

- solidare cu popoarele şi ţările Lumii a Treia, fiind supuse ca şi ele unei logici a producţiei orientate strict între profit;

- dependente, sub aspectul locului de muncă, al nivelului de trai şi al traiului insuşi, de producţia "propriului" capitalism naţional şi avînd, din acest punct de vedere, interese comune cu "propria" clasă conducătoare.

Dezbărarea de "propria" burghezie capitalistă ar însemna probabil — date fiind precedentele şi presiunile inerente — trecerea la o nouă societate de clasă, dominată de o "nouă clasă conducătoare" (ce ar fi alcătuită pe baza înaltei "tehno-birocraţii" şi a cadrelor din aparatele sindicale şi de partid) cu instituirea unui sistem care să combine etatismul şi economia de piaţă. Nu ar fi imposibilă nici trecerea la socialism; numai că ea este mult mai complexă decît şi-o imaginau vizionarii din secolul al XIX-lea, implicînd nu doar socializarea mijloacelor de producţie, ci — mai ales — dezbărarea de multimilenarul reflex al dependenţei şi supunerii: in sens pozitiv, crearea acelor relaţii şi căi care să permită implicarea colectivă în luarea marilor decizii.

În acest punct, democraţia este o cucerire fundamentală: cucerire a burgheziei şi cucerire în ciuda sau împotriva burgheziei — în măsura în care aceasta ar fi preferat ca democraţia să rămînă afacerea unei minorităţi restrînse a celor înstăriţi şi competenţi —, ea este, aşa cum ne-o arată istoria ultimului secol, condiţia fundamentală a oricărei înaintari către socialism. Democraţie, libertăţi individuale, drepturi ale omului, toate reprezintă cuceriri esenţiale pe care sîntem datori să le păstrăm şi, pe cît posibil, să le extindem, să le întărim, să le aprofundăm.

În ţările Lumii a Treia, în ţările dominate totul trebuie început acum. Combaterea dominaţiilor îngemănate ale imperialismelor, vechilor clase exploatatoare şi ale celor noi — burgheziile nou constituite şi "tehno-birocraţiile" — şi combaterea efectelor pricinuite de o exploatare milenară, la care se adaugă formele moderne de jaf: producţii slabe, nivel mai mult decît scăzut al sănătăţii şi alimentaţiei, mortalitate, analfabetism. Recucerirea independenţei — naţională sau "continentală" — pare mai mult decît necesară; şi nu e vorba de eliberarea de sub o anumită dominaţie pentru a se intra sub o alta, ci de constituirea unui larg ansamblu de ţări nealiniate.

În acest cadru, metodele etatismului s-ar putea dovedi eficiente, în măsura în care permit dezvoltarea anumitor sectoare de activitate. Vor fi, poate, inventate noi forme de producţie, care să conducă la dezvoltarea forţelor de producţie şi transformarea raporturilor sociale pe direcţia socialismului; unii chiar speră ca, folosind tradiţiile comunităţii săteşti sau ale solidarităţii populare, propria înţelepciune a vieţii, propriile tradiţii filozofice şi religioase, anumite popoare, aflate astăzi in mizerie, să poată născoci o nouă ştiinţă a producţiei, a traiului, a muncii, a deciziilor, care să dinamiteze acea realitate pe care tinerii atîtor ţari o presimţiseră in 1968: caracterul inacceptabil al unei lumi care, prin dinamica sa, genereaza o tot mai largă dezorientare şi eroziune a valorilor.

Astfel, în decursul anilor '70-'80, puterea transformatoare, creatoare şi distructivă a capitalismului este vizibilă, direct sau indirect, pe aproape întreg globul[49]. În faţa sa se află blocul etatist alcatuit de URSS şi de ţările pe care le domină, cu prelungiri pe diversele continente ale unei Lumi a Treia sfîşiate. Iar ca un contrapunct la aceste două realităţi dure — capitalistă şi etatistă — pilpîie speranţa într-un altceva, într-o altă cale pentru socialism (a cărui realizare în practică este în mod hotărît mult mai dificilă decît se crezuse în secolul al XIX-lea) sau, mai simplu, într-o "nouă ştiinţă a producţiei, a traiului, a muncii, a deciziilor"...

În ultimii douăzeci de ani ai secolului al XX-lea, etatismul generalizat se va asfixia, în vreme ce capitalismul îşi va găsi un nou suflu prin

[49] Pasaj scris în 1999.

aproprierea cuceririlor ştiinţei. URSS şi imperiul său se vor dezmembra. Ţările cele mai dinamice ale fostei Lumi a Treia şi zone largi ale Chinei vor intra în jocul iniţiativei particulare, al pieţii şi al inserării în sistemul capitalist mondial.

"O ţară, dar două sisteme", promit conducătorii Chinei la reprimirea în administrare a Hong Kong-ului. "Două sute de ţări şi un singur sistem", aşa pare să sune deviza, neproclamată, a principalilor conducători capitalişti, către sfîrşitul secolului. Cu atit mai mult, cu cît un puternic reviriment liberal va traversa întreaga planetă, iar surîzătoarea alegorie a mondializării va acoperi o dramatică adîncire a inegalităţilor şi constituirea unor coloşi economici mondiali care nu vor avea scrupule în a-şi face jocul pe eşichierul lumii.

7. SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XX-LEA: ÎNCEPUTUL UNEI BASCULĂRI A LUMII?[1]

Sfirşitul secolului al XX-lea se caracterizează printr-o mutaţie crucială[2].

Dincolo de oscilaţiile hegemoniei americane, nu asistăm oare — o dată cu progresele înregistrate de majoritatea ţărilor asiatice, şi in principal de India şi China — la începutul sfîrşitului supremaţiei occidentale? În spatele proceselor de industrializare a ţărilor din Sud şi al dezbaterilor pe tema dezindustrializării în ţările din Nord, n-ar trebui să întrevedem dispariţia "capitalismului industrial" care a dominat secolul al XIX-lea şi prima jumătate a secolului al XX-lea, şi apariţia unui nou capitalism, "tehno-ştiinţific"[3], care îşi pune pecetea pe toate celelalte straturi capitaliste şi pe ansamblul celorlalte activităţi?

În plus, dacă urmările Celui de-al doilea război mondial au consfinţit superioritatea sistemelor de acumulare — etatism şi capitalism — faţa de ansamblul sistemelor tributare, prăbuşirea sistemului sovietic, o dată cu schimbările din anii 1980-1990, marchează eşecul etatismului generalizat; desigur, nu este sfirşitul istoriei, dar capitalismul se impune la scară

[1]Textul primei ediţii a acestei cărţi, alcătuită din cele şase capitole anterioare, a fost scris între 1979 şi 1980. Amploarea, forţa şi viteza schimbărilor în desfăşurare au făcut necesara redactarea unui al şaptelea capitol, care a cunoscut o primă versiune pentru noua ediţie Points Seuil din 1987, o a doua pentru ediţia din 1990, o a treia pentru ediţiile în olandeză şi japoneză din 1994 şi o a patra versiune pentru prezenta ediţie, din 1999. Evoluţia titlului — *Au coeur de la mutation* [*În miezul schimbării*] în 1987 şi 1990, *Un tournant historique?* [*O cotitură istorică?*] în 1994 şi *Le Debut d un basculement du monde?* [*Începutul unei bascularii a lumii?*] în 1999 — subliniază atît continuitatea, cît şi aprofundarea diagnosticului; această avansare a reflecţiei s-a operat mai ales redactînd articolul apărut în *Monde diplomatique* în octombrie 1994, "Le basculement du monde", volumul *Le Basculement du monde. De la terre, des hommes et du capitalisme* [*Bascularea lumii. Despre pămînt, oameni şi capitalism*] (La Découverte, 1997), apoi pregătind, împreună cu O. Dollfus şi alţi cîţiva colegi de diverse specializări, volumul colectiv editat de GEMDEV asupra mondializării (1993-1998) şi definitivînd studiul "Capitalisme, logiques sociales et dynamiques transformatrices" ["Capitalism, logici sociale şi dinamici transformatoare"] pentru colocviul internaţional "Evoluţia şi transformarea sistemelor economice. Abordări comparative ale capitalismului şi socialismului"(CEMI-EHESS şi GERME-Paris VII, 19-20 iunie 1998).

[2]Ţin să le aduc mulţumirile mele istoricilor R. Bonnaud şi J. Chesneaux, geografului O. Dollfus, economiştilor M. Fouquin, G. Kebabdjian, A. de Toledo şi M. Vahabi, cărora le-am prezentat primele versiuni ale acestui capitol şi care au venit cu observaţii utile. Îi mulţumesc, de asemenea, lui C. Beaud, care a citit această nouă parte de mai multe ori.

[3]Vezi *infra*, p. 333, nota 105.

mondiala – şi nimeni nu ştie pentru cîtă vreme – drept cel mai eficient sistem de acumulare, de producere de mărfuri şi de transformare socială.

In acelaşi timp, o dată cu multinaţionalizarea, accentuarea interdependenţelor şi ansamblul de procese denumite generic "mondializare" se încheie o perioadă multiseculară în care esenţa vieţii economice putea fi analizată în termeni de "naţional" şi "internaţional"; pe de altă parte, nu putem reduce totul la mondializare, atîta vreme cît, în multe domenii, diferenţele şi disparităţile, în loc să se atenueze, se accentuează. Iar faptul că raporturile financiare şi schimburile de mărfuri devin dominante în cvasitotalitatea societăţilor din lume, totul fiind din ce în ce mai acaparat de globalizarea monetară şi financiară, suscită, în mod insidios, o profundă modificare a societăţilor, radicalizează inegalităţile şi contribuie la ascensiunea acraţiei[4].

În sfîrşit, în vreme ce toate societăţile aspiră la dezvoltarea economică, creşterile realizate şi cele în curs de realizare au început să dăuneze echilibrelor esenţiale ale planetei. Iar spirala neîntreruptă a producerii de bunuri de consum, conjugată cu creşterea demografică şi distrugerea resurselor, vor pune generaţiile viitoare în faţa unor probleme din ce în ce mai dificile.

Mai mult ca oricînd, ţinînd cont de importanţa mutaţiilor, este necesar să înţelegem ce se întîmplă în perioada actuală. O dată cu marea schimbare la care asistăm în prezent, comparabilă sub multe aspecte cu "Marea Depresiune" economică de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, se desfăşoară un proces complex de descompunere/recompunere a lumii, în privinţa căruia termenul "mondializare" oferă o imagine destul de înşelătoare. În spatele ei, numeroase evoluţii în curs par să constituie liniile de forţă ale unei "cotituri istorice mondiale"[5], poate chiar ale unei "basculări a lumii"[6].

Marea mutaţie de la sfîrşitul secolului al XX-lea

Anii 1973-2000 pot fi, în multe privinţe, comparaţi cu "Marea Depresiune" economică din perioada 1873-1895: criza occidentală, împotmolirile din diverse regiuni ale Africii şi Americii Latine, creşterile economice fără precedent în anumite zone din imensa Asie, apariţia de noi tehnologii, "mondializarea". Însă, o dată cu prăbuşirea sistemului sovietic, relansarea puterii economice americane, progresele construcţiei europene, resurgenţa spiritului liberal şi înfiinţarea de mari firme multinaţionale, cu implantări în aproape toate colţurile lumii, capitalismul şi-a dovedit încă o dată capacitatea de a se adapta şi de se relansa.

---

[4]Incapacitatea guvernanţilor de a propune o acţiune potrivită situaţiei în care ne aflăm

[5]Trimitem, fără a relua demersul său, la cele trei studii publicate de R. Bonnaud în 1992. Profităm de ocazie pentru a pomeni erudiţia şi ambiţia întreprinderii sale. Cititorul va găsi, după bibliografia generală a acestei cărţi, la subtitlul «6. Despre schimbarea în curs», referinţele bibliografice la care trimit în acest capitol, numele autorului şi data apariţiei cărţilor.

[6]Vezi M. Beaud, 1997.

1. *O nouă "Mare Depresiune" economică de sfîrşit de veac?*

La fel ca marea criză de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, perioada de scăderi şi de instabilitate economică începută în 1973 nu poate fi înţeleasă dacă nu luăm în consideraţie interacţiunea a patru mari contradicţii ale capitalismului modern: între diferitele firme, între întreprinderi şi muncitori, între capitalismele naţionale, dar şi între capitalismele dominante, ţările dominate şi ţările în curs de industrializare[7].

Din acest punct de vedere, "îndelungata criză" din anii 1973-1990 prezintă asemănări evidente cu "Marea Depresiune" economică din perioada 1873-1895[8].

Tabelul nr. 52
Comparaţie între "Marea Depresiune" economică de la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi "Lunga Criză" din anii 1973-1990.

	"Marea Depresiune" economica din anii 1873-1895	"Lunga Criză" din anii 1973-1990
Destabilizarea puterii predominante ..... şi a monedei sale	Marea Britanie Lira sterlină	Statele Unite Dolarul
Vlaguirea unor vechi economii	Franţa, Belgia, Ţările de Jos	Ţările din Europa Occidentală şi de Est
Afirmarea noilor capitalisme naţionale	Statele Unite, Germania	Japonia, NPI, India, China
Vechi industrii în declin	Cărbune, fier, fontă, textile	Siderurgie, construcţii navale, automobile, electromenajere
Noi tehnologii şi noi industrii	Electricitate, motorul cu explozie utilizînd petrol, telefonul, automobilul, avionul	Energie nucleară, gaz natural, economii de energie, informatică, telecomunicaţii, domeniul spaţial, biotehnologii, materiale noi
Internaţionalizare şi mondializare	Imperialism, credit internaţional, exporturi de capital, împărţire a lumii	Firme multinaţionale, xeno-credit, xeno-monede, geofinanţe, recompunere a lumii

[7] Vezi p. 161-162, 179, 261-262 şi M. Beaud 1989, pag. 282.
[8] M. Beaud, 1989, pag. 286-287

La fel ca în cazul "Marii Depresiuni" economice de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, se începe o nouă "împărţire a cărţilor" la scară planetară, economia predominantă confruntîndu-se cu cîteva puteri în ascensiune: cu un secol înainte, Marea Britanie rămînea sigură pe ea în faţa afirmării noilor puteri economice reprezentate de Germania şi Statele Unite; în anii 1970-1980, Statele Unite par a fi stăpîne pe joc în faţa unei Japonii care păstrează cu acestea legături foarte strînse şi a unei Europe care tot încearcă să se unifice; iar dacă ne gîndim la marile ţări din Lumea a Treia — Brazilia împotmolită în problemele sale economice, India şi China parcă blocate de propriile demografii —, acestea nu au aerul că ar fi pregătite să acceadă la putere. Dar nu a fost oare nevoie de o jumătate de secol (1895-1945) pentru ca Statele Unite să ajungă în poziţia de putere hegemonică a lumii occidentale? Cine va putea spune, aşadar, ce se va mai întîmpla de-acum pînă în 2040?

Ca în cazul "Marii Depresiuni" economice de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, vedem şi acum vechi economii vlăguite: într-un fel, ansamblul Europei Occidentale; într-un alt fel, ţări care, asemeni Argentinei, se angajaseră, între cele două războaie mondiale, într-o rapidă ascensiune; dar şi toate ţările blocului sovietic, ajunse la o asfixiere economică şi socială sub greaua povară a sistemului etatist. În schimb, se afirmă noi capitalisme în Asia, cu cei "patru dragoni", apoi cîteva ţări din Asia de Sud-Est, cu monarhiile petroliere din Orientul Mijlociu, precum şi cîteva oaze de reuşită în ansamblul din ce în ce mai neomogen constituit de fosta Lume a Treia. În fine, în interiorul celor două "ţări-continent", India şi China, sînt angajate puternice dinamici economice.

Ca în cazul "Marii Depresiuni" de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, economiile avansate sînt marcate de declinul industriilor tradiţionale: cărbune şi siderurgie, construcţii navale, producţia de bunuri pentru echiparea locuinţelor... Iar aceasta cu atît mai mult, cu cît în urma proceselor naţionale de industrializare şi a dislocării întreprinderilor din Nord către Sud, tocmai aceste industrii se dezvoltă în ţările mai "ieftine" din fosta Lume a Treia.

În paralel, raportul salarial fordist care, după război, stătuse la baza prosperităţii din marile ţări capitaliste, suferă un dublu atac. Pe de o parte, muncitorii supuşi celor mai dure condiţii de lucru (lucrul la bandă, munca în ture de "3 X 8", plata "la bucată" sau la randament) au acuzat sau respins, începînd cu finele anilor '60, formele de constrîngere la muncă, cele care, alături de dubla evoluţie a stării lor materiale şi a societăţii, le păreau tot mai puţin suportabile, iar aceasta în vreme ce "societatea de consum" şi risipa pe care ea o implică erau supuse unei sumedenii de critici şi repudieri: ale asociaţiilor de consumatori, ale "generaţiei 1968", ale mişcărilor ecologiste. Pe de cealaltă parte, un puternic reviriment al ideologiilor liberale a pus în discuţie intervenţiile statului şi ale puterii sindicale, ale reglementărilor şi negocierilor, preconizînd revenirea la arbitrajele — pure şi dure — ale pieţei.

În ţările cu dominantă liberală (Statele Unite, Marea Britanie), surparea fordismului s-a tradus prin înmulţirea slujbelor slab sau foarte slab remunerate şi instabile, dar şi prin accentuarea inegalităţilor; în Europa continentală, eforturile pentru conservarea — în liniile sale esenţiale — a protecţiei sociale a salariaţilor au fost însoţite de niveluri ridicate ale şomajului[9] şi de crearea unor largi zone de sărăcie; în Japonia, soluţiile au fost căutate mai întîi în întreprinderi, prin presiunea neîncetată a flexibilităţii şi adaptabilităţii. Statele Unite au fost însă obligate să menţina un minimum de protecţie sociala, iar Europa sa încerce o stăvilire a şomajului; în ce priveşte Japonia, ea a trebuit, dată fiind agravarea dificultăţilor sale, să puna sub semnul întrebării unul dintre simbolurile consensului ei social, "slujba pe viaţă". Pe ansamblul lumii capitaliste, se constată tendinţa înspre o fragmentare crescîndă — a tipurilor de locuri de muncă, a nivelurilor şi modurilor de remunerare şi, în cele din urmă, a societăţilor —, înspre o tot mai accentuată precaritate şi formarea unor largi pături de excluşi.

În acelaşi timp, la fel ca în cazul "Marii Depresiuni" economice de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, apar noi tehnologii: noi energii (nucleară, bazată pe folosirea gazului natural sau a unor surse neconvenţionale) şi economii de energie; noi tehnici (mai ales pentru stocarea, circularea şi tratarea informaţiei, pentru cucerirea şi valorificarea spaţiului cosmic, pentru stăpînirea materiei vii, cu toate aplicaţiile sale, de la producţia animală şi vegetală pînă la intervenţii asupra organismului uman etc.); noi materiale, noi frontiere (adîncurile oceanului, spaţiul cosmic, intimitatea materiei, viaţa); precum şi noi activităţi, atingînd toate domeniile, inclusiv pe cele care au scăpat dintotdeauna logicilor economice.

Deşi cooperările multinaţionale şi transnaţionale se înmulţesc, este lesne de observat că fiecare ţară se angajează în aceste procese potrivit propriului său specific: Statele Unite cu capacitatea lor de a mobiliza simultan, în marile proiecte, finanţări publice, competenţe universitare şi dinamica întreprinderilor; Germania şi Marea Britanie cu puterea întreprinderilor lor industriale şi a aparatului lor bancar; Franţa cu tradiţia sa etatistă şi cu programele sale centralizate, susţinute de marile "organisme de stat"; Japonia cu aptitudinea sa de a face să dialogheze, iar apoi să coopereze actori publici şi privaţi, şi cu hotărîrea sa din ce în ce mai clară de a se angaja pe o cale de dezvoltare net tehnologică. Numai aceste cinci ţări realizează laolalta, în 1990 ca şi în 1980, trei sferturi din

[9] De notat totuşi că ratele oficiale ale şomajului sînt în bună măsură marcate de specificităţile, mai ales instituţionale, ale fiecărei ţări: astfel, daca "şomerilor înregistraţi" li se adaugă lucrătorii debusolaţi sau descurajaţi de situaţia de pe piaţa muncii, rata şomajului, la sfîrşitul lui 1993, ajunge de la 5,5% la 8% în Statele Unite şi de la 2% la 9% în Japonia, iar diferenţa faţă de ţările europene cu un şomaj ridicat se reduce considerabil (*AMEX Bank Review*, după *Washington Economic Reports*, nr 74, 9 februarie 1994, p. 3).

exporturile de înaltă tehnologie mondială[10].

În fine, ca în cazul "Marii Depresiuni" economice da la sfîrşitul secolului al XIX-lea, se înregistrează noi paşi înainte în direcţia internaţionalizării şi mondializării. Progresele tehnologîce în materie de telecomunicaţii şi informatică au făcut posibilă o creştere substanţială a capacităţilor de stocare, tratare, difuzare, circulare, utilizare a informaţiilor, fapt ce contribuie la transformarea în profunzime a tuturor activităţilor umane, de la producţiile materiale la "comunicare ', trecînd prin cultură, administraţie şi finanţe; fapt ce permite totodata, pas cu pas, domeniu cu domeniu, unei minorităţi care sporeşte în valuri succesive — de la cîteva zeci de mii la sute de milioane — să aibă acces la noile tipuri de consum şi la posibilităţile lărgite de comunicare, al căror simbol este în prezent Internetul.

În acelaşi timp, relaţiile financiare şi monetare internaţionale — transformate, la rîndul lor, de progresele în materie de telecomunicaţii şi informatică — au ajuns tot mai greu de stăpînit, după abandonarea sistemelor de reglare anterioare şi o dată cu valul liberal, cu înmulţirea centrelor financiare şi sporirea numărului de operatori. In sfîrşit, firmele, şi mai ales cele foarte mari, au de-acum mijloacele de punere în aplicare, la scară planetară, a unor strategii comerciale, financiare şi productive extrem de suple şi de mobile.

Astfel, oricare ar fi similitudinile cu criza de la sfîrşitul secolului al XIX-lea, nu putem vedea totuşi în procesul care marchează anii 1980-1990 o nouă "Mare Depresiune" economică de sfîrşit de veac. Mai degrabă, este vorba de o "mare mutaţie" care se petrece în întreaga lume.

2. *Crizele anilor '80: interacţiuni asimetrice într-o lume inegală*

Ţinînd cont de: 1) ansamblul relaţiilor comerciale, productive, monetare şi financiare, 2) circulaţia persoanelor, informaţiilor şi reprezentărilor, 3) dinamica modurilor de viaţă şi a culturilor şi 4) diferitele proiecte şi strategii, nici o ţară, nici o societate şi chiar nici o microsocietate nu mai poate fi considerată acum drept o insulă izolată sau o entitate închisă, neavînd decît cu totul accidental unele relaţii externe.

Firele interdependenţei se înmulţesc şi se diversifică. Ponderea, puterea, strategia, locul în sistemul mondial lărgesc sau restrîng, dupa caz, spaţiile de manevră. De aici şi avalanşa discuţiilor cu privire la dependenţă, presiune externă, deconectare şi, în general, pentru fiecare ţară sau grup de ţări, cu privire la capacitatea de a fi stăpîn pe propriul destin.

Economia americană, pe măsură ce se internaţionalizează, devine tot

[10] În 1980 şi respectiv 1990, procentele fiecăreia sînt următoarele: Statele Unite: 25,1 şi 23,7%; Japonia: 15,3 şi 19,1%; Germania: 15,9 şi 14,6%; Marea Britanie: 11,2 şi 9,2%; Franţa: 7,9 şi 7,8% (*Economie et industrie*, scrisoare a companiei Saint-Gobain, nr. 73, martie 1994, p. 6)

mai integrată economiei mondiale: cota importurilor sı exporturilor din produsul naţional brut a crescut considerabil în anii 1970 (de la 7-8% la 18-21%); ea a scăzut apoi în privinţa exporturilor şi s-a stabilizat în jurul valorii de 20% in privinţa importurilor. Activele deţinute de străini în Statele Unite s-au dublat între 1980 şi 1985 (ajungînd de la 500 la 1000 de miliarde de dolari); activele deţinute de americani în afara Statelor Unite au crescut ceva mai puţin (de la 600 la 950 de miliarde de dolari între aceleaşi date)[11]. Stocul de investiţii ale firmelor americane în străinătate a sporit substanţial: de la 100 de miliarde de dolari, ın 1973, la 220 de miliarde în 1980 si la 455 de miliarde în 1990; cel al firmelor neamericane în Statele Unite a progresat încă şi mai spectaculos în anii 1980, ajungînd de la 20 de miliarde de dolari în 1973 şi 60 de miliarde în 1980 la 435 de miliarde în 1990[12].

Pentru fiecare economie naţională devin tot mai importante ponderea schimburilor comerciale cu alte ţări, pătrunderea firmelor multinaţionale, nivelul datoriilor externe. Aceasta a condus la o foarte strînsă interdependenţă, care se manifestă cu putere, uneori chiar cu brutalitate, în decursul anilor '80[13].

Politica de "asanare" economică (scăderea inflaţiei, reducerea protecţiei sociale, limitarea sau chiar amputarea puterii de cumpărare) angajată la începutul primului mandat al lui R. Reagan şi susţinută şi in alte ţări occidentale, mai ales în Marea Britanie a d-nei Thatcher si in Germania de Vest, a avut un efect sensibil asupra economiei mondiale. Utilizările domestice globale ale fondurilor (consum, cheltuieli guvernamentale şi investiţii) au cunoscut o anumită scădere: in Statele Unite în 1980 şi 1982, în Comunitatea Europeană în 1982 şi 1983, iar în Japonia în 1980, 1981 şi 1983[14].

Efectele asupra "ţărilor în curs de dezvoltare" au fost brutale: exporturile acestor ţări înspre ansamblul ţărilor capitaliste crescuseră în medie cu 21,5% pe an din 1975 pînă în 1980; ele scad cu 7,4% în 1981, cu 14, 5% în 1982 şi cu 6,7% în 1983[15]. Această reducere a veniturilor obţinute din exporturi va afecta ţările Lumii a Treia: produsul intern brut al statelor din America Latină şi Caraibe, care crescuse cu 5,4% pe an din 1973 pînă in 1980, scade trei ani la rînd, in 1981, 1982 şi 1983; la fel, cel al ţărilor din Africa subsahariană, care crescuse cu 3,6% pe an din 1973 pînă în 1980,

[11]J.L. Hervey, "The internationalization of Uncle Sam", *Economic Perspectives* (Federal Reserve Bank of Chicago), mai-iunie 1986, p. 3 s.

[12]D. de Laubier, "Une décennie d'expansion des investissements directs", *Economie internationale*, nr. 56, trim. 4, 1993, p. 14.

[13]Vezi M. Beaud, 1989.

[14]UNCTAD, 1986, p. 33. Astfel, tentativa de relansare keynesiană şi sociala a economiei, realizată în Franţa de către guvernul de stînga, în perioada mai-iunie 1981, a fost "contra curentului", lucru care a contribuit în parte la eşecul ei. Vezi M. Beaud, 1983 şi 1985.

[15]UNCTAD, 1986, p.155.

scade, tot trei ani la rînd, în 1982, 1983 şi 1984[16]. Aceasta va constitui una dintre sursele aşa-numitei crize a datoriei externe a Lumii a Treia, din anii '80.

Efectele interdependenţei dintre diferitele economii nu se opresc aici: urmînd doar în linii mari programul enunţat în campania electorală, preşedintele Reagan a redus anumite cheltuieli federale, sociale sau colective, dar a menţinut un nivel ridicat al cheltuielilor militare şi pentru cercetare; ceea ce se urmărea era menţinerea supremaţiei strategice a Statelor Unite şi, simultan, "propulsarea" sectoarelor de vîrf, ştiinţifice, tehnologice şi industriale; astfel, cheltuielile militare au crescut de la 134 de miliarde de dolari în 1980 la 227 de miliarde în 1984, ceea ce reprezenta 22, 6%, respectiv 26,7% din bugetul federal, în condiţiile în care deficitul acestui buget se accentuase, ajungînd de la 74 de miliarde de dolari în 1980 la mai mult de 200 de miliarde în 1983, 1985 şi 1986[17]. În paralel, deficitul extern curent al Statelor Unite s-a agravat şi el în perioada 1982-1987. Aceste două mişcări au sporit nevoia de împrumuturi a administraţiei şi operatorilor americani, conducînd totodată la creşteri bruşte ale ratei dobînzilor nominale: ratele dobînzilor reale, care, în Statele Unite, fuseseră negative în 1979 şi 1980, au devenit pozitive în 1981 şi au rămas la un nivel ridicat din 1982 pînă în 1985[18]. Cursul dolarului faţa de toate celelalte monede a urcat, atingînd un nivel maxim în 1985[19].

Această creştere a dolarului — care a făcut şi mai dificile exporturile, încurajînd importurile — a contribuit la agravarea deficitului balanţei comerciale şi a celei de plăţi curente a Statelor Unite; aceasta din urmă, excedentară în 1981, a înregistrat un deficit de 41 de miliarde de dolari în 1983, de 102 miliarde în 1984 şi 113 miliarde în 1985[20]. Datoria externă a Statelor Unite a ajuns de la 130 de miliarde de dolari în 1980, la 300 de miliarde la sfîrşitul anului 1983[21]; ea va creşte în continuare, situaţia pe plan extern a Statelor Unite devenind oarecum critică în 1987 şi continuînd să se degradeze în anii 1990[22].

"Scumpirea" dolarului a influenţat situaţia economică din ţările care plătesc în această monedă o mare parte din importurile lor. Efectul a fost

---

[16]Banca Mondială, 1986, p. 173

[17]După ce a revenit la aproximativ 150 de miliarde pe an între 1987 şi 1989, acest deficit s-a situat între 200 şi 300 de miliarde în perioada 1990-1993; pe ansamblul perioadei el a fost de ordinul a 3-5% din PNB (*Economic Report of the President 1985*, Washington, 1985, p. 316-318 şi *Washington Economic Reports*, nr. 74, 9 februarie 1994, p. 5)

[18]C. Goldfinger, 1986, p. 396 şi M. Beaud, 1989, p. 118 s.

[19]Între 1980 şi 1984, rata schimbului dolarului faţă de principalele monede ale ţărilor industrializate a crescut cu 58% (*Economic Report of the President 1985*, Washington, 1985, p. 351).

[20]Banca Mondială, 1986, p. 19.

[21]M. Dehove şi J. Mathis, «Les grands traits de l'évolution du SMI de 1974 à 1984», *Études de l'IRES*, ianuarie, 1986.

[22]Vezi *infra*, în aceeaşi secţiune, § 4

cu precădere dramatic pentru țările cu datorii din fosta Lume a Treia, unde volumul datoriei externe, în raport cu volumul sau valoarea propriilor exporturi, creștea cu o viteză foarte mare. Datoriile externe în curs ale acestor țări atingeau 481 de miliarde de dolari în 1980, 552 de miliarde în 1982, 711 în 1985, adică 90%, respectiv 116% și 136% din exporturile lor[23]. Ratele reale ale dobînzii pe care aceste țări au trebuit să o plătească pentru datoriile lor externe au atins niveluri insuportabile în perioada 1982-1985: 20% pentru Nigeria, 18% pentru Argentina și Chile, 17% pentru Mexic, 16,5% pentru Brazilia, 10% pentru Coreea de Sud[24]. Achitarea datoriilor a devenit brusc o sarcină apăsătoare: rambursarea anuală, care reprezenta în medie 10% din veniturile aduse de exporturi în 1977, atinge 16% în 1980 și 20% după 1982; aceste cifre sînt mult depășite pentru țările cu datorii foarte mari, de exemplu Chile (55%), Mexic (49%), Brazilia (35%) și numeroase alte țări din America Latină; situația este similară și pentru Birmania (37%), Egipt (34%), Algeria (34%), ca și pentru multe alte țări din Africa subsahariană[25].

Această creștere a datoriilor a avut efecte dezastruoase pentru economiile țărilor din Sud, brusc frînate sau blocate în ascensiunea lor economică: astfel, apar serioase riscuri pentru băncile care le-au acordat împrumuturi, iar prin ele, pentru întrega economie capitalistă — situație care va trezi amintirea marii crize din anii '30. Au avut loc nenumărate negocieri, care s-au încheiat prin reeșalonări și, în multe cazuri, sub presiunile exercitate de experții FMI, prin aplicarea unor politici de "ajustări structurale"[26]: salariul mediu real a scăzut cu 15% în Chile, din 1981 pînă în 1985, cu 36% în Mexic, din 1982 pînă în 1985, cu 40% în Peru, din 1980 pînă în 1985, cu 9% în Brazilia, din 1982 pînă în 1983. Șomajul înregistrat oficial a crescut de patru ori în Singapore între 1980 și 1983 și în Thailanda între 1980 și 1982; el a fost în mod sensibil mai ridicat în Birmania și Indonezia în intervalul 1980-1982 și în India între 1980 și 1984[27].

Astfel, cursul ridicat al dolarului a creat o situație tot mai greu de acceptat atît pentru producătorii și exportatorii americani, cît și pentru principalii parteneri ai Statelor Unite. Atunci cînd au fost atinse cursuri evident excesive, speculatorii și operatorii preocupați de "buna gestionare" și-au concretizat cîștigurile, apoi au căutat să-și reducă averile deținute în dolari. Riscul era acela al unei mari prăbușiri. Guvernatorii băncilor centrale au reușit, începînd cu iarna anului 1985, să împace "aterizarea lină" a dolarului — cu acea dificultate deosebită reprezentată de faptul că

[23]Banca Mondială, 1986, p. 39.
[24]PNUD, 1992, p. 54.
[25]Banca Mondială, 1986, p. 230-231.
[26]Vezi M.F. Lhériteau, 1986; P. Jacquemot și M. Raffinot, 1985, capitolul 9.
[27]UNCTAD, 1986, p. 162-163.

nimeni nu ştia cu exactitate la ce altitudine se afla terenul de aterizare[28]. În acest context, Statele Unite au căutat — prin planul Baker, anunţat în toamna lui 1985 — să pună puţin balsam pe rănile sîngerînde ale ţarilor cu datorii din Sud, şi în primul rînd din America Latină.

Dar scăderea dolarului a fost însoţită de o scădere a preţului în dolari al petrolului: OPEC îşi pierduse preeminenţa din 1973; începînd cu 1981, producţia sa era depăşită de cea a altor ţări; în plus, organizaţia era acum divizată, Arabia Saudită contribuind la această devalorizare, preocupată fiind să recîştige anumite sectoare ale pieţei şi să facă mai puţin rentabile sau nerentabile exploatările costisitoare. Cursul petrolului, care ajunsese pe culmi ameţitoare în 1979 (pînă la mai mult de 80 de dolari pe barilul de "*arabian light*"), suferind apoi o descreştere în prima jumătate a anilor '80, a coborît de la 38 de dolari pe baril în decembrie 1985 la 10 dolari spre finele lui iulie 1986, pentru a se fixa ulterior la aproximativ 20 de dolari pe baril; după o scurtă creştere la peste 40 de dolari în timpul Războiului din Golf din vara lui 1990, cursul respectiv a tins să coboare sub 20 de dolari[29]. Pe ansamblu, această scădere a fost deosebit de profitabilă pentru ţările consumatoare de petrol (Japonia, ţările importatoare din Europa şi Lumea a Treia). Însă ea a ridicat serioase probleme ţărilor producătoare de petrol (ţări din Europa de Nord şi din Golf) şi a pus în situaţii extrem de dificile, uneori de-a dreptul dramatice, ţările intens populate, a căror economie este într-un înalt grad dependentă de petrol: Mexic, Nigeria, Algeria, Egipt...

Ca preţ real, petrolul coborîse la cursul său de dinainte de 1973. În general, toate preţurile la materii prime au cunoscut o descreştere importantă: în cifre reale, ele sînt cele mai joase înregistrate de un secol încoace, la un nivel comparabil cu cel atins în 1932-1933[30]. Prin urmare, povara fazei actuale a crizei — suportată, în ţările industrializate, de către şomeri, grupuri sociale marginalizate, anumite categorii de muncitori în vîrstă şi, tot mai mult, de generaţiile în afirmare (supuse şomajului, precarităţii locului de muncă şi, adesea, dereglementării) — este, într-o bună măsură, suportată de producătorii din ţările Lumii a Treia: agricultori, salariaţi, dar şi lucrătorii din sectoarele informale, ca şi toţi cei lipsiţi de un loc de muncă, toţi cei fără resurse, toţi dezrădăcinaţii din Sud — pe scurt, de săracii ţărilor sărace.

Toate aceste lucruri pun în lumină impresionanta interdependenţă ce caracterizează lumea de astăzi: o interdependenţă marcată de asimetrii,

[28] Dar în acest fascinant joc de "Yo-Yo" mondial, perspectivele sînt răsturnate rînd pe rînd. Astfel, o depreciere a dolarului înseamnă, printre altele, o creştere a yenului faţă de el: întreprinderile japoneze cîştigă mai puţin sau pierd... şi îşi vor extinde investiţiile în străinătate. Vezi M. Beaud, 1989, p. 138 s.

[29] Articolul lui D. Gallois, *Le Monde*, 2 decembrie 1993.

[30] Articol lui E. Foltorino, *Le Monde*, 6 mai 1986.

întrucît influenţele care predomină sînt cele exercitate în primul rînd de Statele Unite şi de celelalte ţări din Nord; o interdependenţă care se traduce prin multiple unde de şoc şi de contraşoc, cu efecte atît de atenuare, cît şi de amplificare; o interdependenţă din ce în ce mai ramificată, manifestată de la evenimentele mondiale pînă la muncitorii din cele mai obscure tîrguri de provincie sau din minele de la capătul lumii, pînă la pescarii din cele mai îndepărtate insule si la ţăranii din văile cele mai uitate de timp.

O interdependenţă pe care actorii cei mai puternici o integrează în strategiile lor pentru a obţine beneficii cît mai mari, dar pe care o suportă — si din pricina căreia, de cele mai multe ori, suferă — cei slabi si neputincioşi.

3. Revirimentul liberal, creşterile şi crizele din anii '90

Revirimentul liberal din anii '80 ar fi putut rămîne o simplă "tresărire" care să atingă doar Marea Britanie, ca fostă putere dominantă, şi Statele Unite, ca putere dominantă a celei de a doua jumătăţi a secolului al XX-lea. Dar lucrurile au mers mult mai departe, ajungîndu-se la o adevărată schimbare a climatului ideologic; o schimbare comparabilă cu acea afirmare a intervenţionismului care se manifestase, punctual, în contextul crizei din anii '30, apoi la scara întregii lumi — mai întîi în timpul războiului din 1939-1945, după care în a doua parte a anilor '40 şi în anii '50 —, date fiind nevoile de reconstrucţie şi dezvoltare, ca şi provocarea reprezentată de ţările aşa-zis comuniste.

În anii '80, guvernul Marii Britanii aflat sub conducerea d-nei Thatcher a aplicat această politică ultraliberală (reducerea sferei de intervenţie a statului, privatizări, dereglementări, scăderea protecţiei sociale, atacuri împotriva sindicatelor...); continuată fără prea mult aplomb de guvernul conservator al lui J. Major, ea a permis revenirea la putere a laburiştilor, prin foarte pragmaticul T. Blair; acesta însă, o dată ajuns la conducere, devine un promotor al social-liberalismului.

În Statele Unite, politica lui R. Reagan fusese mult mai eteroclită, cu reduceri importante ale cheltuielilor sociale, micşorări ale impozitelor şi o creştere sensibilă a deficitelor publice. Sub preşedinţia republicanului G. Bush (1988-1992), cheltuielile federale au rămas ridicate, iar apărarea intereselor americane a fost în continuare prioritară în negocierile legate de comerţul mondial. Alegerea în 1992 şi realegerea în 1996 a democratului — şi, totodată, foarte pragmaticului — B. Clinton nu aduc o schimbare radicală: firesc, deficitul public a fost redus graţie creşterii economice şi reducerilor bugetare, discursul liberal a devenit mai social, în vreme ce naţionalismul economic continua să predomine, prin punerea în primplan a apărării interesului naţional si a imperativului competitivităţii,

cuplată cu aplicarea "politicilor comerciale strategice".

În Europa, punctul de vedere liberal s-a impus în dezbaterea ideologică, a pătruns în înalta administrație, contaminînd pînă și discursurile stîngii. Totuși, intervenția statului continuă să se manifeste sub diferite forme. Corporatîsmele, bine închegate, nu au fost puse în discuție, iar nenumărate "cuceriri" sociale au fost respectate în continuare. Așadar, inflexiunea liberală s-a concretizat mai mult prin "retușuri și ajustări". În Franța, de pildă, guvernul "stîngii multiple", creat în iunie 1997 de L. Jospin, a reușit — mai degrabă decît guvernările de dreapta — punerea în practică a unor programe de privatizări și dereglementări; ministrul Economiei pare, de altfel, foarte apropiat pozițiilor liberal-sociale pe care le-au formulat împreună, în 1999, britanicul T. Blair și germanul G. Schroeder, doi șefi de guvern ai mișcării socialiste, care, constatînd că "majoritatea oamenilor au renunțat la perspectiva unei lumi împărțite între dreapta și stînga", au reluat împotriva social-democrației procesele pe care dreapta le-a tot intentat stîngii de atîtea decenii încoace.

În Asia, *credo*-ul liberal a făcut parte mult timp din discursul internațional impus. Concurența, în anumite domenii, poate fi necruțătoare; dar în toate țările care beneficiază de o creștere economică puternică, determinantă este acțiunea combinată a statului, a cîtorva familii și grupuri — sau, în China, rolul cîtorva elemente ale aparatului de stat (în special din rîndurile armatei), al clanurilor și rețelelor oculte; iar cînd criza va izbucni, reflexele naționale și de stat vor intra din nou în joc.

În Rusia și în fostul imperiu sovietic, discursul care s-a impus după căderea sistemului etatist a fost adesea unul ultra liberal, dictat uneori de ideologi occidentali fără prea multă responsabilitate: acolo unde el s-a tradus prin măsuri lipsite de discernămînt, și mai ales în Rusia, s-a instalat un mare haos, în care rețelele puterii și organizațiile mafiote și-au împărțit sectoarele cele mai "grase". Fondul Monetar Internațional, impunînd aici, la fel ca în toate țările aflate în dificultate, rețetele unui liberalism doctrinal

Tabelul nr. 53
Dezvoltarea economiei mondiale (rate anuale medii)

	Întreaga lume	Economii cu venit ridicat	Economii cu venit mediu	Economii cu venit mic
1980-1990	3,1	3,2	2,8	4,3
1990-1997	2,3	2,1	2,5	4,2

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le developpement dans le monde, 1998-1999. Le Savoir au service du développement*, Paris, ESKA, 1999, p. 233

drept o condiţie a finanţării, nu a ajutat prea mult la reconstrucţia unei economii solide şi coerente.

Ideologia care propovaduia virtuţile şi avantajele liberalismului a funcţionat din plin în anii '90, clamată de conducătorii politici cu surîsuri interesate, dictată de marile instituţii financiare internaţionale, răspîndită de învăţămîntul universitar, de televiziuni şi de toată presa aşa-zisă de informaţie. Iar segmente largi ale opiniei publice acceptă fără împotrivire ideea că liberalismul asigură creşterea economică şi prosperitatea.

Şi totuşi, dacă privim primii opt ani ai deceniului, creşterea economică pare mai degraba să se fi înfrînat, în comparaţie cu anii '80: şi aceasta atît la nivel mondial, cît şi pentru ţările bogate din Nord sau pentru ţările angajate în efortul de modernizare şi recuperare.

Fiind vorba de "economii cu venit ridicat", între ţările capitaliste bogate performanţele cele mai semnificative par să aparţină Statelor Unite şi Marii Britanii. Această diferenţiere se explică totuşi, în parte, prin decalajul între ciclul evolutiv american şi cel european — anul 1990 constituind o depresiune pentru Statele Unite şi un vîrf pentru Europa[31].

Tabelul nr. 54
Dezvoltarea ţărilor bogate (rate anuale medii)

	Statele Unite	Marea Britanie	Franţa	Japonia
1980-1990	2,9	3,2	2,4	4,0
1990-1997	2,5	1,9	1,3	1,4

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde, 1998-1999, ibid*, p. 232-233.

Diferenţa majoră între creştereile economice anglo-americane şi cele din ţările continentale ale Uniunii Europene se explică, în această perioadă, prin faptul că, în cazul primelor, pragul salariului minimal a fost practic abolit, ajungîndu-se ca, în termeni reali, salariile mici să scadă în continuare, protecţia socială să se diminueze, iar inegalităţile să se accentueze şi mai mult. În schimb, în cazul celorlalte ţări, pragul salariului minim şi protecţia socială au fost, pe ansamblu, păstrate la acelaşi nivel — iar dacă inegalităţile s-au accentuat, principala cauză a fost instalarea unui şomaj important şi durabil, care a condus la marginalizarea unor segmente tot

[31]Astfel, pentru perioada 1989-1996, Comisia Economică a Naţiunilor Unite pentru Europa "nu constată nici o diferenţa semnificativa între rata medie de creştere a Europei Occidentale şi cea a Statelor Unite". Citat după *Le Monde*, 18 martie 1998.

Tabelul nr. 55
Dezvoltările ţarilor Est-europene şi asiatice (rate anuale medii)

	Asia de Est şi de la Pacific	China	India	Europa de Est Asia Centrală	Rusia
1980-1990	7,8	10,2	5,8	2,9	2,8
1990-1997	9,9	11,9	5,9	- 5,4	- 9,0

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde, 1998-1999, ibid.*, p. 232-233.

mai importante ale societăţii. În ambele cazuri, flexibilitatea şi precaritatea locului de muncă au sporit, în primul rînd pentru tineri şi pentru muncitorii necalificaţi, dar şi pentru mulţi dintre lucrătorii "vîrstnici".

In ce priveşte Japonia, apar deja primele semne ale unor dificultăţi, care urmează să se manifeste cu brutalitate o dată cu declanşarea tirului automat al crizelor asiatice.

De fapt, pentru primii opt ani ai ultimului deceniu, cele mai spectaculoase procese sînt creşterile economice ale ţărilor din Asia şi prăbuşirea economică a ţărilor din fostul bloc sovietic.

După dezmembrarea URSS şi surparea imperiului sovietic, din anii 1989-1991, majoritatea ţărilor din Europa de Est au cunoscut o tranziţie dificilă de la etatism la o economie de piaţă mai mult sau mai puţin supravegheată, în care statul să îşi asume, totuşi, un aumit rol. Numai că, asemeni Federaţiei Ruse, cele mai multe ţări din vechea URSS au cunoscut, după proclamarea independenţei, o veritabilă prăbuşire, libera iniţiativă şi mecanismele de piaţă neputîndu-se institui fără anumite reguli şi fără un stat eficient, capabil să instaureze statul de drept; vechiul sistem centralizat nu mai funcţiona; principalele bogăţii fuseseră acaparate, iar principalele zone ale puterii ocupate de către clanurile vechii nomenclaturi, repliate acum asupra naţionalismului (uneori cu un discurs liberal) şi mai mult sau mai puţin legate de reţelele mafiote — acele reţele care se dezvoltaseră tot în sînul regimului sovietic, în cîrdăşie, pe atunci, cu anumite elemente din aparatul de partid.

Miracolul, de astă dată — căci în fiecare deceniu al celei de-a doua jumătăţi a secolului, capitalismul a ştiut să se prevaleze de miracole — se petrece în Asia: 5,9% creşterea anuală în imensa Indie, în cursul primilor opt ani din ultimul deceniu; mai mult de 6% în Cambodgia; mai mult de 7% în Coreea de Sud, Indonezia şi Thailanda; mai mult de 8% în Malaysia şi Vietnam; aproape 12% în imensa Chină. Revistele economice o confirmă: majoritatea comentatorilor nu vorbesc decît despre aceasta creştere, care, în opinia lor, ar prevesti o lume în care Asia să aibă o pondere pe măsură.

"Prevestirea" nu este falsă, dar a o întemeia pe o singură fază de creştere dovedeşte o necunoaştere a istoriei, întrucît capitalismul a progresat întotdeauna prin creşteri si crize. Iar această nouă criză arată slăbiciunile dinamicilor din respectivele ţări asiatice: modelul prea orientat către inserţia în economia mondială, atît prin exporturi, cît şi prin investiţiile şi finanţările străine, la care se adaugă datoriile excesive, lipsa de prudenţă a băncilor şi angrenajele speculative. Este suficient ca numai cîţiva agenţi de bursă străini să realizeze profituri şi ca doar cîteva fonduri de plasament străine şi cîţiva finanţişti naţionali să îi urmeze, pentru ca procesul crizei să se declanşeze: el va fi probabil benefic pentru sistemele financiare şi bancare ale ţărilor respective, sever pentru aparatul productiv şi devastator sub aspect social, pînă în rîndul claselor mijlocii. Dar toate acestea vor fi probabil uitate în cîteva cincinale.

Anunţată prin prăbuşirea bahtului thailandez în iulie 1997, criza se extinde rapid în Malaysia, Indonezia şi Filipine[32]. Ea dă la iveală slăbiciunile financiare şi bancare ale Coreei de Sud, la sfîrşitul anului, la fel cum o va face şi în cazul Japoniei. Iar în vreme ce în Asia se înregistrau scăderi sensibile ale producţiei[33], vara lui 1998 aduce o criză paralelă în Rusia şi puternice convulsii în Argentina si Brazilia: toate acestea pun în evidenţă limitele şi fragilităţile sistemului bursier mondial, sistem care cunoaşte o corecţie severă în septembrie-octombrie 1998. Slăbiciunile sistemului său bancar şi financiar şi rigidităţile aparatului său productiv dau la iveală fragilitatea fortăreţei japoneze: intrarea acesteia în criză ar ameninţa în mod direct Statele Unite, deci întregul sistem[34]; guvernul nipon hotărăşte atunci un vast program de asanare bancară. În acelaşi timp, criza asiatică, agravată, în parte, de tratamentele paleative ale Fondului Monetar Internaţional şi, în special, de ratele ridicate ale dobînzilor pe care el le impune, este stăvilită, în parte, de China care, nedevalorizîndu-şi moneda, pare a contribui într-o manieră pozitivă la stabilitatea economiei mondiale. O Chină care numără de-acum mai bine de un miliard două sute de milioane de locuitori şi unde, sub autoritatea aparatului de partid, coexistă formele de producţie cele mai diverse, de la mica întreprindere familială la marile trusturi de stat, de la etatism şi

[32] În noiembrie 1997, moneda naţională a pierdut 58% din valoarea sa în Thailanda, 53% în Indonezia, 33% în Filipine, 32,8% în Malaysia, 14,3% în Coreea de Sud, 12,3% în Singapore şi 12,1% în Taiwan (*Fortune*, 24 noiembrie 1997, p. 32-33).

[33] În 1998, scăderea PNB faţă de anul precedent a fost de mai mult de 15% în Indonezia, de 8% în Thailanda, de 7% în Malaysia, de aproape 6% în Coreea de Sud si Hong Kong (*Fortune*, 7 septembrie 1997, p. 30 şi *Far Eastern Economic Review*, 10 iunie 1992, p. 12).

[34] Concret, la finele lui 1997, Japonia acordase credite în valoare de 120 de miliarde de dolari ţărilor asiatice aflate în dificultate, lapt ce apasă tot mai mult asupra sistemului său bancar, deja îngreunat de creanţele insolvabile sau îndoielnice; în schimb, ea deţine 320 de miliarde de titluri din Tezaurul american, în timp ce datoria externă a Statelor Unite atinge un nivel record

colectivism la toate formele capitalismului, cu multiple zone contaminate de clientelism, corupţie şi activităţi ale mafiilor.

Plasat sub semnul liberalismului, ultimul deceniu al secolului al XX-lea a fost unul de călduri dogoritoare şi de friguri glaciare, de creşteri şi de crize, de rutină şi de haos; unii veghează încă asupra riscurilor inflaţiei, în timp ce alţii se îngrijorează de ameninţarea deflaţionistă; unii sînt preocupaţi de limitele unei speculaţii bursiere în care raporturile dintre remunerarea acţiunilor şi preţ ating cel mai scăzut nivel înregistrat vreodată[35], alţii anunţa o noua logică bursieră, unde creşterile plusvalorii pot alimenta neîncetat nu numai speculaţiile, ci si cheltuielile de consum ale acţionarilor. In vreme ce mulţi sînt neliniştiţi de chiar limitele fizice ale creşterilor economice (deteriorarea planetei, apa...), alţii proslăvesc o "nouă economie", bazată, in esenţă, pe informaţie.

Iar dacă există liberalism la acest sfîrşit de secol, acesta este un liberalism care se înscrie într-un sistem deopotrivă unic şi diversificat, ce a împins inegalitatea la extrem. Intr-o lume a inegalităţilor excesive, este vorba, într-un fel, de un liberalism al celor hiperputernici.

4. Realităţi şi ideologii ale mondializarii

În anii '90, termenul "mondializare" a făcut furori în lumea mediatică, a servit ca argument în discursul politic, a alimentat nenumărate dezbateri, i-a obligat pe cercetători să-şi modifice unghiul de analiză...

Chiar dacă unii autori, precum R. Boyer, pun la indoială importanţa şi, într-un fel, realitatea mondializării[36], această modă se explică, într-o anumită măsură, prin conturarea noilor realităţi ce marchează ultimele decenii ale secolului: sfîrşitul împărţirii tripartite a lumii care funcţionase dupa ultimul război mondial, globalizarea financiară şi extinderea la nivel planetar a undelor de şoc induse de zguduirile monetare şi bursiere, rarefierea îngrijorătoare a păturii de ozon şi indiciile schimbărilor de climă ca urmare a activităţilor umane, Internetul... Cuvînt rotund, fără asperităţi şi deci alunecos, "mondializarea" — cu perechea sa, "globalizarea", apropiată de englezescul *globalisation* — este un cuvînt bun la toate: el poate substitui atît "imperialismul", "capitalismul mondial" sau "dependenţa", cît şi formulările care exprimă mersul înainte către o umanitate solidară si fericită. Prin urmare, întrebuinţarea crescîndă a termenului nu este neutră: înscriindu-se în mareea neoliberală, unde se reafirmă şi poziţiile extreme, el este folosit pentru a justifica anumite opţiuni sau pentru

[35] Acest raport a atins nivelul său cel mai scăzut din ultimii treizeci de ani în octombrie 1997, rămînind scăzut şi în 1998 (*Fortune*, 24 noiembrie 1997, p. 27 și 28 septembrie 1998, p. 44) şi în 1999: randamentul valorii capitalizate pentru cele 500 de societăţi de indice S & P 500 a coborît sub 5%.

[36] R. Boyer, 1997

a acoperi unele renunţări.

În absenţa unei definiţii larg acceptate, utilizarea cu totul neunitară a cuvîntului contribuie la ambiguitatea discursurilor şi dezbaterilor. Acestea se clarifică în parte dacă vom recunoaşte că termenul "mobilizare" este întrebuinţat pentru a desemna trei categorii de procese: 1) din ce în ce mai multe fenomene se petrec, în prezent, la scara întregii planete; 2) interacţiunile şi interdependenţele se înmulţesc şi se accentuează pe întreg globul; 3) noi realităţi se creează şi se extind la scară mondială.

Coexistă, aşadar, trei utilizări ale cuvîntului "mondializare":

1) mondializarea ca "atingere a dimensiunii mondiale de către o realitate" (ieri mondializarea prezenţei umane sau a tehnicilor productive pe diferitele continente, astăzi mondializarea informării instantanee sau a consumului anumitor produse);

2) mondializarea ca "multiplicare şi intensificare a interdependenţelor la nivel mondial" (interdependenţe rămase multă vreme firave, diluate în timp şi deci slabe, dar întărite şi demultiplicate graţie, în bună măsură, schimbărilor din transporturi si comunicaţii);

3) mondializarea ca "mişcare organică de înglobare" (în cazul mondializării contemporane existînd o puternică legătură cu dinamicile capitalismului).

Pe aceste baze, mondializarea din zilele noastre este prima în care sînt cuprinse toate cele trei categorii de procese: există aici deopotrivă extindere la scară mondială a diverselor realităţi, accentuarea şi intensificarea unei largi game de interdependenţe mondiale, ca şi o mişcare organică, dominată de dezvoltarea capitalismului la scară mondială, care impulsionează, accentuează şi accelerează ansamblul — cu opuneri de rezistenţă şi contratendinţe, pentru fiecare dintre aceste dinamici. Ea îşi are rădăcinile în lunga transformare începută în secolele al XV-lea şi al al XVI-lea, o dată cu formarea şi afirmarea capitalismului, şi se înscrie în prelungirea diverselor dinamici — expansiuni naţionale, internaţionalizări, multinaţionalizări, continentalizări — impulsionate de capitalismele naţionale dominante.

Contrar sferei pe care o evocă termenul "globalizare", mondializarea de astăzi este polarizată, inegală, asimetrică. Firește, toţi oamenii vor fi de-acum înainte atinşi de cel puţin unul dintre aspectele mondializării: în ce priveşte modul de viaţă sau de consum, în materie de cultură şi de informaţie, prin dinamicile economice si circulaţia mărfurilor, sau ca urmare a poluării, distrugerii resurselor şi schimbărilor de regim climatic... Dar în locul fermecătoarei apropieri, al reciprocităţii şi solidarităţii pe care le evocă imaginea unui "sat planetar", marea majoritate a celor şase miliarde de locuitori ai Terrei vor suferi o serie de evoluţii asupra cărora nu vor avea nici un fel de control.

Cel ce se impune ca factor determinant este ansamblul geopolitic — calificat ca "Triadă" de K. Ohmae[37] şi ca "arhipelag metropolitan mondial"

de geograful O. Dollfus[38] — care corespunde ansamblului de țări capitaliste dezvoltate: aici se concentrează cele mai mari mase ale puterii de cumpărare, ale consumului si economisirii, ale cercetarii și dezvoltării, ale mijloacelor financiare și capacităților militare; aici se pun în practică strategiile planetare, atît ale marilor state (și, în primul rînd, ale Statelor Unite), cît și ale marilor firme mondiale și ale principalilor actori financiari ai lumii, cei care exercită o influență reală asupra instituțiilor economice și financiare internaționale; aici sînt inventate și dezvoltate noile tehnici și, o dată cu ele, noile procedee, noile produse, noile moduri de consum și de viață; de aici se pregătesc să apară noile pericole tehnoștiințifice, după cum tot de aici au pornit, pînă în anii '80, majoritatea poluărilor industriale.

Fiecare dintre aceste aspecte ar merita să fie analizat în detaliu[39]. Să ne oprim însă acum, ca ilustrare, numai asupra globalizării monetare și financiare.

Acest aspect al mondializării este o realitate: progresele tehnologice în materie de telecomunicații și informatică au făcut posibilă executarea instantanee a oricărei reglări monetare și a oricărui ordin financiar, în orice colț al lumii; ele au permis totodată crearea de noi valori financiare, din ce în ce mai abstracte și mai sofisticate (contracte pe termen [*futures*] și opțiuni [*options*] — asupra ratelor, devizelor și indicilor bursieri)[40]. În același timp, se înregistrează o înmulțire a operațiunilor de schimb, crearea unui păienjeniș de relații monetare și creșterea în volum a activităților financiare si bursiere, cu speculații neîncetate și arbitraje din ce în ce mai fine; au apărut noi piețe financiare, dezvoltîndu-se o sferă monetară/financiară în care pot interveni actori din toate colțurile lumii, 24 de ore din 24, cu operațiuni ce privesc întreaga planetă; o sferă monetară/financiară care se lărgește continuu[41], care tinde tot mai mult să se supună unor impulsuri și logici proprii, și în cadrul căreia panicile, mereu posibile, par din ce în ce mai puțin controlabile de către marile organisme monetare și financiare, naționale si internaționale.

[37] K. Ohmae, 1985.

[38] O. Dollfus, 1994, p. 22 s.

[39] Cîteva vor fi discutate în a doua parte a acestui capitol.

[40] Sumele implicate în aceste șase tipuri de piețe — contracte pe termen asupra ratelor, contracte pe termen asupra devizelor, contracte pe termen asupra indicilor bursieri, opțiuni asupra ratelor, opțiuni asupra devizelor, opțiuni asupra indicilor bursieri — au crescut de la aproximativ 650 de miliarde de dolari la începutul lui 1987 la mai mult de 12 000 de miliarde la sfîrșitul lui 1997 (BNP, *Lettre de conjoncture*, februarie 1999, p. 2).

[41] Schimburile de pe piețele monetare, financiare și bursiere, care, pe vremea lui Keynes, reprezentau de două ori mai mult decît schimburile de mărfuri, reprezintă astăzi de mai multe zeci de ori valoarea acestora — sporind în continuare cu rapiditate. O altă evaluare, raportul dintre, pe de o parte, totalitatea achizițiilor și a vînzărilor de devize pe piețele de schimb și, pe de altă parte, ansamblul operațiunilor legate de comerțul mondial de mărfuri era de 6 în 1979, 20 în 1986, 57 în 1995 și, foarte probabil, va atinge valoarea 100 în anii 2000. Vezi M. Beaud, 1997, p. 123.

Prin urmare, nu trebuie pierdută din vedere supremația, în această "sferă financiara mondială", a capitalismelor naționale dominante și, în primul rînd, a Statelor Unite. La finele lui 1998, capitalizarea bursieră este de aproape 10 000 de miliarde de dolari pentru New York Exchange Standard (NYSE), de 6 700 de miliarde de dolari pentru principalele opt piețe europene și de 3 600 de miliarde de dolari pentru principalele piețe din zona Asia-Pacific[42]. La începutul anului 1999, 65% din plățile privind exporturile mondiale sînt efectuate în dolari — și 20% într-o monedă a Uniunii Europene; 56% din rezervele de schimb mondiale sînt în dolari — și 26% într-o monedă a Uniunii Europene[43]. Desigur, o parte din dolarii obținuți în lume sînt xenodolari, rezultați din creditele acordate în dolari în afara Statelor Unite de către bănci care nu sînt neapărat americane; euro, creat la începutul lui 1999, nu este încă o monedă de uz general în Europa și nu a putut să își dea întreaga măsură ca monedă mondială; iar sistemul bancar japonez a trebuit să suporte un tratament energic pentru a ieși din impas. Totuși, principalii actori monetari și financiari se află încă în Statele Unite, în Uniunea Europeană și Japonia; iar creditorul internațional rămîne, în ultimă instanță, Rezerva Federală Americană, în relație cu Fondul Monetar Internațional și în coordonare cu marile bănci ale Grupului celor Șapte (G7).

Paradoxul constă în faptul că dezechilibrele monetare și financiare americane sînt parte integrantă a acestei sfere financiare mondiale: ele contribuie la funcționarea sa, dar vor sta la baza crizei pe care o anunță deja o serie întreagă de indicatori. "Echilibrul precar (...) al economiei mondiale din anii '80, scriam încă din 1989, se datorează în bună măsură... dezechilibrelor din Statele Unite, care sînt în cele din urmă generatoare... de grave tulburări în funcționarea economie mondiale"[44]. Zece ani mai tîrziu, deficitul extern curent american avea să se accentueze, ajungînd de la 155 de miliarde de dolari în 1997 la 233 de miliarde în 1998[45]; negativ începînd cu 1987, soldul extern net al Statelor Unite a ajuns de la -620 de miliarde de dolari (8% din PIB) în 1995 la -1 550 de miliarde de dolari (17,8% din PIB) în 1998[46]; totalul bugetului revenit din investițiile externe este deficitar în 1997 și înregistrează un deficit de 23 de miliarde de dolari în 1998[47].

În mod paradoxal, lumea a contribuit la finanțarea creșterii economice americane din ultimii douăzeci de ani ai secolului; astăzi, Statele Unite

[42] *Le Monde*, 30 decembrie 1998, p. 12.

[43] *Fortune*, 1 martie 1999, p. 18.

[44] M. Beaud, 1989, p. 292. Vezi, de asemenea, p. 122 s. și 290 s.

[45] Vezi *Lettre de conjoncture* a BNP, aprilie 1999, p. 8. Iar în 1999, deficitul urma să se agraveze.

[46] M. Beaud, p. 290 și *Lettre de conjoncture* a BNP, mai 1999, p. 2

[47] *Lettre de conjoncture* a BNP, aprilie 1999, p. 8.

au mare nevoie de această finanțare (de unde și importanța rezultatelor de pe Wall Street); dar creșterea nestăvilită a cursurilor conduce la o deteriorare a raportului dintre prețurile acțiunilor și veniturile pe care ele le asigură. Cîștigurile care se caută sînt, din ce în ce mai mult, plusvalorile; or, cursa pentru plusvaloare de dragul plusvalorii conduce în mod automat la o corecție severă, care corecție poate declanșa oricînd o criză extrem de gravă.

Va fi oare Europa suficient de coerentă, de puternică și de credibilă pentru a constitui un pol al stabilității?

In lume, două mari țări-continent, India și China, sînt spațiile care permit conservarea unei anumite autonomii, lor putîndu-li-se adăuga Rusia în momentul în care va reuși să se redreseze și să ajungă la o oarecare stabilitate.

Cîteva dintre țările mici și mijlocii, de îndată ce au suficientă coeziune și un stat capabil să impulsioneze o anumită strategie, vor putea continua să navigheze prin vîltoare — urmărind mai mult satisfacerea nevoilor propriei populații și mai puțin ancorarea pe piețele externe, după cum par să fi înțeles că trebuie procedat mai mulți dintre conducătorii țărilor din Asia, în urma crizei din 1997-1998.

Dar multe dintre țările mici și mijlocii, ca de altfel majoritatea populației acestei planete, sînt de-acum obligate să suporte procesele planetare asupra cărora nu au nici un control — inclusiv perioadele de criză.

Întrucît — deși termenul "mondializare" încearcă să mascheze acest lucru, să îl facă uitat — inegalitățile mondiale sînt profunde: de mai multe decenii încoace, date fiind dezvoltarea capitalismului într-un context liberal și extinderea ariilor unde predomină relațiile monetare și comerciale, inegalitățile se accentuează în cvasitotalitatea țărilor, așa cum se accentuează și între țări. Rezultanta este adîncirea inegalităților între, pe de o parte, clasele înstărite, paturile bogate și foarte bogate ale lumii și, pe de altă parte, populațiile sărace și foarte sărace: la scara întregii planete, cincimea cea mai săracă (20% din populație) deținea 2,3% din resursele mondiale în 1969 și numai 1,1% în 1994; cincimea cea mai bogată (tot 20% din populați) deținea 69% din resursele mondiale în 1969 și 86% în 1994. Un elvețian cîștigă într-o zi ceea ce un etiopian cîștigă într-un an; cîteva familii foarte bogate dispun pentru cheltuielile anuale de ceea ce le-ar permite să trăiască timp de un an cîtorva sute de mii de familii sărace.

Dincolo de aceste diferențe extraordinare la nivel de resurse, procesele mondializării și accentuarea interdependențelor aduc regiuni și țări întregi în situații extrem de dificile, adeseori insuportabile. Ele generează totodată răbufniri ale afirmării identitare — naționale, regionale, etnice, religioase —, crearea de enclave și înmulțirea disparităților. La fel cum capitalismul este deopotrivă creator și distructiv, mondializarea, prin procesele ei de unificare, scoate în evidență diferențele și suscită altele noi.

Astfel, în măsura în care corespunde unei anumite realităţi, termenul "mondializare" acoperă un ansamblu de procese care joacă un rol extrem de inegal şi de asimetric. Iar aceasta cu atît mai mult, cu cît ele sînt strîns legate de o serie întreagă de alte mutaţii, precum puternica extindere a raporturilor monetare şi comerciale, accentuarea inegalităţilor prin crearea noilor forme şi zone de sărăcie, recursul tot mai sistematic al firmelor la tehnoştiinţă, periclitarea — da la nivelul local pînă la cel mondial — a diversităţii biologice şi a echilibrelor fundamentale ale Terrei.

Pînă la urmă — dincolo de încercarea de a stăpîni procesele economice, monetare şi financiare — obiectivul major este acela de a şti dacă va putea fi găsit un echilibru stabil între expansiunea activităţilor umane şi reproducerea bio-fizico-chimică a Pămîntului, iar asta în condiţiile unei umanităţi profund inegale[48]. Aceasta este problema crucială a lumii noastre, problemă pe care o evită majoritatea celor care vorbesc despre mondializare.

Liniile de forţă ale basculării lumii

Schimbări comparabile cu cele care caracterizaseră "Marea Depresiune" economică de la sfîrşitul secolului al XIX-lea; împletirea de creşteri, crize, reculuri şi progrese; procese de unificare/diversificare însumate sub termenul generic de "mondializare": unui economist i-ar fi suficient acest tablou pentru a vorbi despre "marea mutaţie" din anii 1980-1990.

Atît pentru istoria umanităţii, cît şi pentru cea a capitalismului e vorba însă de mult mai mult, după cum o arată şi termenii utilizaţi în lucrările recente[49]: "marea dezordine", "răsturnarea", "răsucirea", "sfîrşitul lumii", "sfîrşitul istoriei"... In ce ne priveşte, am preferat termenul "basculare", pentru sensul său foarte precis de "trecere rapidă de la o stare la alta", dar şi pentru că evocă o mişcare de ansamblu sub multe aspecte ireversibilă.

Îmbinarea legăturilor internaţionale şi a spaţiilor multinaţionale, păienjenişul de relaţii comerciale, tehnologice şi informaţionale, globalizarea monetară şi financiară: capitalismul contemporan reuneşte într-un mod tot mai compact economii şi societăţi. Prăbuşirea sistemului sovietic şi a spaţiului plurinaţional etatist organizat în jurul său, fulgeratoarea extindere a raporturilor financiare şi comerciale în cvasitotalitatea societăţilor, dinamicile activităţilor economice şi ale înavuţirilor în toate ţările lumii, inclusiv în India şi, astăzi, în China: fluxurile şi impulsurile capitalismului mondial încep să treacă peste diguri şi baraje -- atît peste cele create în vremurile de demult, cît şi peste cele construite în ultimele decenii.

[48] M. Beaud, 1997

[49] C. Stoffaes, 1987; F. Fukuyama, 1992, B. Badie şi M.-C. Smouts, 1992, 1995; J.-Y. Carfantan, 1993; M. Beaud, 1994; M. Touraine, 1995; M. Beaud, 1997

Din acest moment, fie că e vorba de declinul capitalismului industrial, de slăbirea dominației occidentale, de supunerea crescîndă a societăților față de economic, de prejudiciile pe care activitățile umane le aduc Pămîntului sau de accelerarea tornadei de schimbări radicale, multe lucruri ne fac să credem că ne îndreptăm spre declanșarea unei "basculări a lumii".

1. Noua structurare a lumii

Era mai ieri: cel mult un sfert de secol în urmă.

Trei lumi[50]: prima lume, capitalistă, industrializată, bogată, cu State-le Unite predominante, dar din ce în ce mai obligate să țină seama de creșterea puterii economice a Japoniei, pe de o parte, și a principalelor țări din bătrîna Europă, pe de alta. A doua lume, comunistă, orientîndu-și eforturile înspre industrializare și creșterea producției, dominată de URSS, o Uniune Sovietică profund marcată de logica etatismului și de practicile staliniste. În fine, Lumea a Treia, o grupare eterogenă formată — în ultima fază a decolonizării — din țări care au suferit, prin dominație sau colonizare, diverse forme de exploatare, de destructurare, de înapoiere și sărăcire.

Ca punte de legătură între prima și a treia lume, cîteva țări-punct de sprijin și noi țări industriale în curs de modernizare, ce se înscriu în structura ierarhizată a sistemului național/mondial capitalist. La intersecția între a doua și a treia lume, două mari țări-continent: China care, după ruptura sa de URSS, a fost tentată să devină noua putere conducătoare a unui nou bloc comunist, în încercarea sa continuă de a se afirma ca prima și cea mai influentă dintre toate țările sărace; și India care, afișîndu-și fără rezerve apartenența sa la Lumea a Treia, păstra legături solide cu URSS.

Niveluri ale avuției din ce în ce mai inegale, în special prin îmbogățirea țărilor petroliere slab populate; ritmuri de creștere și de modernizare profund disparate, în special o dată cu suita de "miracole economice": Lumea a Treia a fost prima care s-a dezmembrat, făcînd ca încă din anii '80 să se vorbească despre o fostă (sau ex-) Lume a Treia. Apoi, la sfîrșitul anilor '80 și începutul anilor '90, a fost rîndul blocului sovietic și al Uniunii Sovietice însești să se dezmembreze, pe ruinele lăsate de dublul eșec al totalitarismului și al gestionării economiei de către stat.

Într-un articol publicat în *The National Interest* în vara lui 1989, F. Fukuyama a anunțat "sfîrșitul istoriei", teză pe care autorul urma să o dezvolte într-o lucrare din 1992 și care avea să suscite o avalanșă de reacții și dezbateri; în 1999, perspectiva lui rămîne neschimbată: "Nimic (...) nu-mi

[50] Vezi *supra*, capitolul 6.

clatină (...) vechea concluzie: democraţia liberală şi economia de piaţă sînt singurele posibilităţi viabile pentru societăţile noastre moderne"[51].

Forţa cuvintelor: "democraţie liberală", "economie de piaţă"... Pare că totul este spus. Şi totuşi: idealul democraţiei liberale este el astăzi cu adevărat împlinit? Democraţiile occidentale nu suferă ele de faptul că "nu prea mai au nici cadru, nici o axă a lor"[52]? În plus, ceea ce triumfă astăzi este cu adevărat "economia de piaţă"? Nu e mai degrabă capitalismul care, prin multe aspecte ale sale, înseamnă tocmai negarea economiei de piaţă? Iar legătura dintre capitalism şi democraţie este ea clar stabilită? Nu ne arată istoria că acest capitalism se împacă la fel de bine cu democraţia liberală ca şi cu social-democraţia şi că poate prospera chiar sub regimuri dictatoriale sau totalitare? Şi apoi, putem noi da uitării forţele de profunzime cuprinse în sentimentul naţional, credinţa religioasă, apartenenţa la o anumită civilizaţie, setea de bogăţii şi de dominare?

Întrucît capitalismul reprezintă o putere transformatoare care se dezvoltă în cadrul societăţilor mobilizînd aproape toate resorturile umane, dezvoltarea sa suscită în mod necesar noi mize şi noi confruntări, care conduc la noi raporturi de forţă. Sfîrşitul istoriei, la fel ca satul planetar, mondializarea fericită şi domnia economiei de piaţă, este una dintre acele formulări înşelătoare care stimulează somnul raţiunii.

De fapt, la acest sfîrşit de mileniu, dacă e ceva care să triumfe, acest ceva este capitalismul şi, mai precis, blocul capitalist bogat — marile state şi marile firme ale Triadei — a cărui influenţă rămîne predominantă în lume. Blocul acesta continuă într-adevăr să controleze nu numai cea mai mare parte a producţiei de marfuri, ci şi partea esenţială a mijloacelor financiare, a cercetării ştiinţifice şi tehnologice, ca şi a capacităţii de inovare.

În cadrul Triadei, Statele Unite au cea mai mare greutate: ele domină practic în toate domeniile, nu au de dat socoteală nimănui şi încearcă să le impună tuturora legile lor. Ele sînt singura ţară în măsură să păstreze un deficit comercial durabil, graţie finanţărilor externe care vin nu numai de la propriii lor investitori, dar şi de la plasamentele atrase din toate colţurile lumii — ţări cu mari fonduri economisite, oligarhii ale ţărilor sărace sau în curs de modernizare, venituri din traficurile mafiote mondiale[53]. Statele Unite şi-au lărgit piaţa internă prin NAFTA (Asociaţia de

[51] F. Fukuyama, "La fin de l'histoire dix ans après", *Le Monde*, 17 iunie 1999, p. 1. Regăsim de fapt aici sensul profund al ideologiei mondializării: lumea pe cale de a se unifica prin intermediul pieţei — o piaţă căreia i se trec cu vederea inegalităţile, asimetriile şi raporturile de forţă.

[52] M. Beaud, 1997, p. 234.

[53] Aşa cum am văzut ceva mai înainte, soldul extern net al Statelor Unite a devenit negativ în 1987, atingînd -1 550 de miliarde de dolari (17,8% din PIB) în 1998. Prelungirea tendinţei actuale ar duce la un total al datoriilor de 3 650 de miliarde de dolari (36% din PIB) în 2003. Vezi *Lettre de conjoncture* a BNP din mai 1999, p. 2.

Tabelul nr. 56
Ponderea celor trei mari puteri capitaliste ale lumii, în 1997 (în % din totalul mondial)

	Statele Unite	Japonia	UE 15	Împreună
Populaţie	4,6	2,2	6,2	13,0
Produs brut	25,7	15,9	28,4	70,0
Capitalizare bursieră	42,0	15,3	23,1	80,4

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde, 1998-1999*, *op. cit.*, p. 212-213 şi 242-243.

În ce priveşte ponderea lor în cheltuielile pentru cercetare şi dezvoltare, vezi tabelul nr. 59.

Liber-Schimb Nord-Americană), care cuprinde inclusiv Canada şi Mexicul; ele îşi sporesc legăturile atît cu celelalte zone ale celor două Americi, cît şi cu Europa, Asia şi ţările Pacificului; totodată, utilizează organismele internaţionale pentru a-şi impune propriile puncte de vedere, iar în caz de eşec, recurg la diverse forme de presiune şi şantaj.

Comerţ extern, flux de capitaluri şi credite: toate aceste fluxuri internaţionale le leagă mai mult ca oricînd, între ele, pe cele trei componente ale Triadei. Iar în Triadă, acolo unde statele par să aibă tot mai puţine ambiţii şi proiecte, oligopolul capitalist mondial este cel care, din ce în ce mai mult, fixează orientările şi dă impulsurile. Prin băncile sale şi organismele lui financiare, el stă la baza globalizării monetare si financiare; iar prin foarte marile sale firme, el are o pondere determinantă în ce priveşte ansamblul activităţilor productive şi comerciale, cercetarea, investiţiile, consumul.

Cota cifrei de afaceri a primelor două sute de firme mondiale din produsul mondial, care era de 17% în 1960, a atins 24% în 1984 şi 31% în 1995[54]. În 1995, cele mai mari 500 de întreprinderi din lume[55] însumau mai mult de 35 de milioane de salariaţi[56]: cu active în valoare de ceva mai mult de 32 000 de miliarde de dolari, ele au avut o cifră de afaceri de aproximativ 11 400 de miliarde de dolari – aproape jumătate (47%) din produsul mondial[57] – şi au realizat profituri de mai mult de 320 de miliarde de dolari[58] – adică mai mult decît produsul brut total a 43 de

[54] Vezi M. Beaud, 1989, p. 59, "[The] Fortune Global 500", 1996 şi Banca Mondială, 1995.
[55] "[The] Fortune Global 500", 1996.
[56] Această cifră se situează între cea a populaţiei active din Franţa (26 de milioane) şi cea a Germaniei (42 de milioane) [Banca Mondială, 1995, p. 231].
[57] Vezi "[The] Fortune Global 500", 1996 şi Banca Mondială, 1995.
[58] "[The] Fortune Global 500", 1996, p. 72.

țări cu venituri slabe însumînd ceva mai mult de 1 miliard de locuitori[59].

Potrivit evaluarilor disponibile, firmele multinaționale realizau, în anii '80, jumătate din comerțul mondial — 30% din comerțul lor fiind un comerț intrafirmă[60], adică în interiorul spațiului firmelor multinaționale, și deci de o altă natură decît comerțul "adevărat", făcut din schimburi între parteneri distincți; în anii '90, ele vor realiza două treimi din comerțul mondial — 40% fiind un comerț intrafirmă. Privind din alt unghi: în 1992, 37 000 de firme multinaționale controlau 170 000 de filiale în străinătate, adică un total de active productive de 2 000 de miliarde de dolari; ansamblul vînzărilor lor în străinătate[61] — adică în afara țării societății-mamă — reprezenta 5 500 de miliarde de dolari, sensibil mai mult decît comerțul internațional care, în acel an, era de ordinul a 4 000 de miliarde de dolari[62].

Or, aproape toate firmele foarte mari care domină producția, schimburile comerciale și cercetarea tehnologică din întreaga lume își au sediul-bază în cele trei principale centre capitaliste ale Triadei[63].

Departe de o economie de piață care să reunească actori de calibre comparabile, departe de o mondializare care s-ar apropia de imaginea unui sat planetar, ne aflăm, încă mai mult decît în secolele anterioare, în prezența unui ansamblu deopotrivă național, multinațional și mondial, extrem de inegal și de ierarhizat, dominat de oligopolul capitalist și de puterile Triadei. În sînul acestei concentrări de bogății s-au determinat liniile de forță ale consumului din următoarele decenii, orientările cercetării și ale aplicațiilor sale[64], structura și aria de răspîndire a schimburilor internaționale — deci, implicit, caracteristicile diviziunii muncii, luarea (sau neluarea) în seamă a problemelor de mediu la scară planetară...

---

[59] Banca Mondială, 1995, p. 182

[60] B. Madeuf, "Du paradoxe à l'auto-organisation", *Cahier du GEMDEV*, nr. 5, noiembrie 1985, p. 51.

[61] Exporturile societăților-mamă, plus vînzările în țările lor de implantare și exporturile filialelor în străinătate; cu privire la spațiul economic creat de multinaționale și de filialele lor, vezi M. Beaud, 1989, p. 67 s. și 74 s.

[62] UNCTAD, 1993.

[63] În 1984, dintre principalele 200 de firme multinaționale, 51,5% erau americane, 18,5% japoneze, 18,5% din Comunitatea Europeană (F. Clairmonte și J. Cavanagh, "Le club des deux cents", *Le Monde diplomatique*, decembrie 1985.). În 1987, dintre cele mai mari 100 de firme multinaționale, 40 sînt americane, 14 japoneze, 37 europene (*Fortune*, 25 aprilie și 1 august 1988); zece ani mai tîrziu, 32 sînt americane, 26 japoneze, 39 europene (*Fortune*, 3 august 1998).

[64] În 1991, cheltuielile pentru dezvoltare și cercetare erau, pa cap de locuitor și la valoarea dolarului din 1987, de: 218 dolari în țările cu venituri ridicate, 108 în noile țări industrializate din Asia, 29 în Federația Rusă, 6 în țările cu venituri medii (exceptînd Rusia), 1 dolar în țările cu venituri slabe (exceptînd China). Sursă: Comunitatea Europeană, 1994, citată de Banca Mondială, 1999, p. 2.

Tabelul nr. 57
Ponderea în 1997 a principalelor puteri de la începutul secolului al XXI-lea

	Lumea întreagă	Statele Unite	UE 15	Japonia
Populaţie (în milioane)	5 829	268	363	126
Produs brut*				
- la rata de schimb	29 926	7 690	8 510	4 772
- eval. la PPC**	36 951	7 690	7 466	2 951
Rata de creştere (în %)				
- 1980-1990	3,1	2,9	2,6[a]	4,0
- 1990-1997	2,3	2,5	1,5[b]	1,4
	China	**India**	**Rusia**	**Brazilia**
Populaţie (în milioane)	1 227	961	147	164
Produs brut*				
- la rata de schimb	1 055	374	403	773
- eval. la PPC*	4 382	1 587	618	1 020
Rata de creştere (în %)				
- 1980-1990	10,2	5,8	2,8	2,8
- 1990-1997	11,9	5,9	- 9	3,1

*In miliarde de dolari. **Evaluare la paritate cu puterea de cumpărare.

Sursă: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde, 1998-1999, op. cit.*, p. 212-213 şi 142-243. a. Europa celor Doisprezece, 1981-1990 (sursă: *RAMSES 1992*, Dunod, 1991, p. 409). b. Estimare după UNCTAD, *Trade and Developpement Raport*, 1998, p. 4.

În faţa sa, după prăbuşirea imperiului sovietic şi dizolvarea URSS, încep să se afirme, în primul rînd, cele două mari ţări-continent ale Asiei.

China şi India sînt singurele două ţări miliardare în oameni. Şi una şi cealaltă au un trecut încărcat de istorie şi bogat în împliniri. Şi una şi cealaltă au fost dominate, umilite şi speră acum să scape de gustul amar care le-a rămas. Şi una şi cealaltă ştiu să îmbine piaţa şi administraţia, centralizarea şi descentralizarea, îndeminarea manufacturieră şi cunoaşterea ştiinţifică, statul şi societatea. Şi una şi cealaltă au dezvoltat sub direcţionarea statului importante capacităţi de producţie şi au ştiut să lase să se dezvolte, sub nişte forme adecvate, entităţi capitaliste de o importanţă astăzi crescîndă.

Fireşte, ca produs pe cap de locuitor, ele sînt încă departe de ţările bogate, dar deţin o anumită putere în domeniul nuclear şi spaţial; studenţii şi cercetătorii lor sînt, de altfel, prezenţi în toate domeniile de viitor, mai ales în informatică, dacă ne gîndim la India; iar cei mai bogaţi 10% din populaţia lor "cîntăresc" mai mult decît o mare ţară europeană. În plus, calculat în raport cu puterea de cumpărare, şi nu cu rata de schimb, produsul lor brut reprezintă mult mai mult, în special în cazul Chinei; de

douăzeci de ani încoace, amîndouă aceste țări realizează niște ritmuri de creștere care le fac să înceapă a cîntări serios în economia mondială — așa cum s-a văzut în perioada crizelor asiatice din 1997-1998; în fine, amîndouă dispun de o imensă piață internă potențială, capabilă atît să-i intereseze timp îndelungat pe furnizorii străini, cît și să permită o închidere națională vreme de cîteva decenii.

Pentru toate aceste motive, dacă nu se ajunge la cine știe ce prăbușire sau blocaj — altminteri, oricînd posibile —, aceste două țări se vor număra cu siguranță printre primele mari puteri ale lumii, în a doua treime a secolului următor.

Apoi, ar mai fi Rusia, dacă reușește să se redreseze; ar fi cele cîteva țări mari din fosta Lume a Treia, Brazilia, Pakistan, Indonezia, plus altele, nu atît de mari, dar coerente în jurul statului, care ar putea de asemenea să se afirme. Dar există și un larg sector al umanității care suferă astăzi din pricina sărăciei, a înrăutățirii condițiilor de viață și, mai ales, a lipsei de perspective pentru tinerele generații, și care riscă să ajungă în fața următoarei alegeri: fie, printr-o multitudine de demersuri individuale, să plece, pentru a încerca să trăiască mai bine, în țările bogate sau mai puțin sărace — și atunci va fi un nou val de migrații în fața căruia tot mai multe țări își vor închide porțile; fie să se întoarcă împotriva păturilor sau grupurilor etnice mai înstărite din propria regiune sau țară, ori să se focalizeze împotriva principalului deținător de bogății, simbolul dominațiilor trecute și prezente, adică împotriva Occidentului.

O întoarcere împotriva acestuia este deja perceptibilă sub diverse forme, mergînd de la contestarea opțiunilor occidentale (politici de ajustare structurală impuse țărilor în dificultate, rate ridicate ale dobînzilor impuse țărilor asiatice aflate în criză în 1998, reluarea bombardamentelor americane împotriva Irakului la începutul lui 1999, războiul NATO împotriva Serbiei în primăvara lui 1999) pînă la punerea în discuție a Occidentului ca atare (de către regimuri populiste sau forțe ținînd de un integrism islamist).

Observator erudit al istoriei lumii, R. Bonnaud a subliniat foarte convingător profunda asimetrie ce a caracterizat ultimele cinci veacuri: "De la sfîrșitul secolului al XV-lea pînă la începutul secolului al XX-lea, cel care a făcut istoria a fost Occidentul. Restul lumii, cel mai adesea, l-a urmat sau i s-a supus"[65]. Sau, referitor la dinamismele concentrate în Occident: "Etapa care începe către finele secolului al XV-lea și se încheie la începutul secolului al XX-lea reprezintă o minunată și înspăimîntătoare concentrare a progresului, o hipertrofiere regională care înseamnă o atrofiere mondială, o strălucire localizată care înseamnă o întunecare generalizată, o reducere a scenei istoriei umane care înseamnă o elevare a scenei și a

[65] R. Bonnaud, *Les Tourments...*, 1992, p. 24.

istoriei. (...) Progresului raţiunii occidentale îi va corespunde un recul al moralei neoccidentale, progresului libertăţii occidentale — un recul al egalităţii neoccidentale etc."[66].

"Marea mutaţie" actuală marchează cu siguranţă sfîrşitul acestei etape. Ne îndreptăm noi oare spre o reechilibrare a lumii, în cadrul căreia marile civilizaţii şi marile continente atîta amar de vreme dominate şi disprețuite îşi vor găsi locul ce li se cuvine? Sau, o dată cu afirmarea capitalismelor asiatice, vom asista la începutul unui declin relativ al capitalismelor occidentale şi al acelei "Europe nețărmurite", cum o numea F. Perroux? Ultima carte încă nu a fost jucată: următoarele decenii vor fi decisive.

Era unei lumi dominate de Europa aparţine trecutului. Deja *leadership*-ul occidental se exercită tot mai greu, mai puţin faţă de ţările mici şi sărace. Acum se scrie o pagină nouă: ţinînd cont de dinamicile demografice şi economice asiatice, de creşterile demografice din Africa şi America Latină, de scăpărările naţionalismelor, particularismelor si integrismelor, de prăbuşirea statelor-naţiuni şi înmulţirea zonelor sfîşiate în neîncetate confruntări, de, în sfîrşit, migraţiile pe care le antrenează toate aceste rupturi şi dezlănţuiri, Europa, în special Occidentul nu ar trebui oare să se pregătească a culege furtuna pe care a semănat-o, cucerind lumea pentru a-i aduce credinţa creştină, progresul, civilizaţia? Furtună din care, pînă acum, nu s-au făcut simţite decît primele pale de vînt.

Iată o linie de forţă sigură a basculării lumii.

2. *Monetarizare/comercializare*[67]*: societăţile sub jugul economiei*

Monetarizare, comercializare, extindere a capitalismului în toate cîmpurile societăţilor: formule rebarbative prin abstracţia lor şi care ar trebui poate ilustrate.

Un copil se plimbă cu tatăl său pe un drum de ţară; deodată copilul se opreşte nedumerit şi întreabă: "Tată, noi cui trebuie să-i plătim?" Parcuri de distracţii, piste de ski cu plată, plaje cu taxă de intrare..., tot mai puţine activităţi în aer liber scapă puterii banului.

Apa de fîntînă era gratuită; apa de la robinet se plăteşte, iar vînzarea (în sticle, butelii, bidoane) de ape minerale ori "de izvor" creşte în toate oazele de opulenţă ale lumii noastre; în vreme ce, în multe mahalale, controlul asupra unui robinet de apă — şi ea de o calitate dubioasă — constituie un bun prilej pentru extorcarea de bani. Pentru toate ţările, producţia de apă potabilă este pe cale de a deveni o veritabilă activitate economică; pentru ţările care nu o au, apa va deveni un produs de import. Această apă va constitui miză majoră la începutul secolului viitor. Cînd va ajunge

[66] *Idem*., p. 83.

[67] În fr. — *marchandisation* (n. tr.).

ea mai scumpă decît petrolul?

Un proces asemănător se constată în privinţa aerului: aer purificat; o gură de oxigen cu plată în anumite intersecţii din Mexico; tot mai multe construcţii prevăzute cu aer condiţionat; proiecte de "oraşe artificiale" pe care le prefigurează cîteva prototipuri ("biosfera 1", "biosfera 2"); treptat, aerul devine o marfă.

Să luăm apoi cazul sănătăţii: în aparenţă, dintotdeauna medicii şi farmaciştii au trebuit să fie plătiţi; în realitate, totul s-a schimbat: sisteme de sănătate din ce în ce mai costisitoare, obiective ale laboratoarelor farmaceutice legate de cercetare, producţie şi piaţă, grupuri de presiune medicale. O dovedeşte, dacă mai este nevoie, afacerea sîngelui contaminat: interes naţional, necesitatea de vidare a stocurilor, competiţia laboratoarelor — principalele explicaţii ţin de economie, de raţiunile de stat şi de cele ale pieţei. O dovedeşte, de asemenea, înmulţirea "afacerilor" din medicină, chirurgie, procreaţie, prelevarea de organe sau de ţesuturi. Cel care domină este banul; aşa cum se întîmplă tot mai mult şi în sfera educaţiei, presei, culturii, artei...

Acelaşi lucru se întîmplă şi în noul domeniu al stocării, difuzării şi tratării electronice a informaţiei: ne-am fi aşteptat să se ajungă la o gratuitate de gen "serviciu public" sau de un alt tip; or, cea care domină este clasica logică a comerţului, cu monopoluri, control al pieţelor şi creare de rarităţi. Logica pieţei şi a profitului animă uriaşele transformări actuale din telecomunicaţii şi multimedia: apar sau se creează noi necesităţi; pentru a le face faţă, se impun o serie întreagă de cheltuieli, deci o putere de cumpărare; iar utilarea şi consumul se vor efectua în cadrul fixat de marile grupuri capitaliste ce domină aceste domenii.

Astfel, domnia mărfii nu se va traduce în primul rînd prin înmulţirea sau acumularea de produse materiale, aşa cum s-a crezut în secolul al XIX-lea şi într-o perioadă din cel de-al XX-lea, o dată cu înflorirea societăţii de consum; ea va însemna — după cum începe deja să se constate — supunerea de către forţele pieţei a tuturor momentelor din viaţa omului, a tuturor aspectelor funcţionării unei societăţi şi, din ce în ce mai mult, a tuturor dimensiunilor unei Terre care nu mai înseamnă decît "mediul înconjurător" al oamenilor. Pe scurt, o logică a comerţului extinsă asupra oamenilor, socîetăţilor şi Terrei întregi.

Concomitent, în tot mai multe dintre regiunile sărace ale lumii, autoproducţia — producţia familială pentru nevoile familiei, producţia sătească pentru nevoile satului — înregistrează un recul: atît sub efectul extinderii producţiilor pentru oraşe sau pentru export, încurajate de agenţii publice sau de comercianţi intermediari, cît şi sub presiunea concurenţei dintre produse, adeseori subvenţionate, concurenţă ivită o dată cu îmbunătăţirea transporturilor.

Pentru oricine priveşte în jur, citeşte, călătoreşte, schimbarea aceasta

este într-adevăr impetuoasă: generalizare a statului de marfă şi, mai mult ca oricînd, a mărfii capitaliste, în detrimentul economiilor tradiţionale, al economiei domestice si al gratuităţii; monetarizarea întregii vieţi sociale, tot mai invadate şi fermecate de puterea banului; şi, să nu uităm, extinderea salarizării. Iar în contrapondere, sectoarele "informale", noile straturi ale sărăciei, noile marginalizări, zonele de retragere sau de supravieţuire a societăţilor supuse raporturilor bazate pe circulaţia banilor.

Extinderea sferei pieţelor şi a relaţiilor monetare este însoţită — şi aici este lucrul esenţial — de profunde transformări ale societăţilor noastre: creşterea rolului tehnologiei, cercetării, ştiinţei; diviziunea tot mai accentuată a muncii; demultiplicarea necesităţilor, cu noile lor forme şi noile moduri de a le satisface; transformarea valorilor, a structurilor sociale, a motivaţiilor şi comportamentelor; dispersia locurilor de decizie şi diluarea responsabilităţii. În acelaşi timp, activităţile productive care, pînă în vremurile moderne, fuseseră în slujba societăţii, tind să devină predominante în raport cu ansamblul celorlalte activităţi sociale: economicul se autonomizează în raport cu societăţile umane.

Această autonomizare se produce prin lărgirea sistemului de piaţă şi dezvoltarea capitalismului — între care trebuie făcută o distincţie[68] —, şi una si cealaltă putînd foarte bine să se articuleze cu afirmarea sistemului etatist. Autonomizarea a fost posibilă prin distrugerea, adeseori violentă, a formelor sociale anterioare, în care dimensiunile amestecate ale religiosului, socialului, economicului şi politicului, legăturile de familie, relaţiile de dependenţă, de supunere sau loialitate, sistemele de solidaritate şi de redistribuire creau reţele complexe, luînd forme dintre cele mai diverse în funcţie de tipurile de societăţi[69].

Regăsim aici analiza lui K. Polanyi: după dislocarea societăţilor tradiţionale prin generalizarea "pieţei autoreglatoare" şi extinderea sa — dincolo de producţia de mărfuri — asupra pămîntului, muncii si banilor, "societatea este administrată ca un auxiliar al pieţei. În loc ca economia să fie încastrată în relaţiile sociale, relaţiile sociale sînt încastrate în sistemul economic"[70]. Devenită "sursă şi matrice a sistemului"[71], piaţa autoreglatoare reduce relaţiile umane şi sociale la raporturi băneşti.

De-acum înainte, economia domină societăţile. În faţa numeroaselor probleme tratate odinioară în termeni politici sau etici, se impun astăzi argumentele economice; existenţa ca bărbat, femeie sau copil în cadrul societăţii ţine în prezent de banii fiecăruia; viaţa nenumăratelor familii,

[68] Ceea ce F. Braudel (1979 şi 1985) face într-un mod mai clar decît K. Polanyi (1944, 1983).

[69] După K. Polanyi, pînă la sfîrşitul feudalităţii, sistemele sociale ale Europei Occidentale "erau organizate pe principiile fie ale reciprocităţii sau redistribuirii, fie ale administraţiei, fie ale combinării celor trei" (1944, 1983, p. 85).

[70] *Idem.*, p. 88.

[71] *Ibidem.*, p. 21.

pînă în cătunele cele mai izolate sau insulele cele mai îndepărtate, este legata de convulsiile pieţelor mondiale; în domeniul ştiinţelor economice apar curente tot mai puternice care pretind că aduc răspunsuri la orice problemă prin simplul calcul economic, considerînd că totul nu ar fi acum decît o chestiune de maximalizare sau optimizare[73]. Astfel, dominaţia crescîndă a economiei asupra societăţilor noastre tinde să fie dublată de o dominaţie crescîndă a raţionamentului economic asupra mentalităţilor, a modului de a gîndi, a judecăţilor şi deciziilor noastre. Iar pînă la urmă, nu doar îmbunătăţirea condiţiei fiecăruia dintre noi, nu doar creşterea nivelului de trai par să depindă în mod direct de creşterea economică, ci însăşi existenţa oamenilor, şi chiar fericirea lor.

Creşterea economică a devenit, într-adevăr, finalitatea supremă a cvasi-totalităţii societăţilor contemporane. Societăţile lumii capitaliste dezvoltate, în ansamblul lor, "merg înspre creştere": ele nu văd soluţionarea problemelor lor decît în creşterea economică şi au nevoie de ea pentru a-şi menţine propria lor coerenţă, o coerenţă pe care nimic altceva nu mai pare fi în măsură să le-o asigure. După primele semne ale crizei, şi în fiecare dintre etapele sale, creşterea economică a apărut ca unica salvare. B. Clinton, ca să luăm un singur exemplu, propunea combaterea şomajului, sărăciei, a lipsurilor din domenii precum educaţia şi sanatatea, prin dublarea produsului naţional în decurs de o generaţie: aceasta fără a se intreba de ce decenii după decenii de creştere economică nu permiseseră ştergerea acestor neajunsuri in cea mai mare, mai bogată şi mai puternică ţară din lume; iar la capătul celui de-al doilea mandat al său, dacă scăderea şomajului a însoţit într-adevăr creşterea economică, in schimb inegalităţile s-au adîncit, au apărut noi forme de sărăcie, care îi ating inclusiv pe "titularii" salariilor mici, iar pentru populaţiile sărace, accesul la educaţie şi asistenţă medicală s-a degradat.

Tot pe terenul creşterii economice încercaseră URSS şi ţările din imperiul sovietic să învingă Occidentul capitalist[74]; ştim cu toţii ce s-a întîmplat. Tranziţia de la etatism la economia de piaţă a fost mai bine sau mai rău dirijată, traumatismul mai mult sau mai puţin profund, scăderile producţiei mai mult sau puţin însemnate; o serie întreagă de ţări au suferit, asemeni Rusiei, o sărăcire generalizată, o dată cu formarea noilor inegalităţi, a noilor pături sociale şi a unor generaţii adîncite într-o foarte mare sărăcie; iar populaţiilor lor, neîncrezătoare pentru multă vreme de-acum incolo în idealurile colectiviste, conducătorii le promit mai multă putere de cumpărare şi mai multe bunuri: pe scurt, creşterea economică.

În ce priveşte fosta Lume a Treia[74], aceasta este traversată de dinamici

[73] Mă refer în special la G. Becker. Vezi M. Beaud şi G. Dostaler, 1993, 1996, p. 137 s.
[74] Vezi M. Beaud, 1982, 1985.
[74] Vezi M. Beaud, 1989.

tot mai divergente. La un pol, aşa cum am văzut, ţările din Asia care, de la Coreea de Sud pînă în Asia de Sud-Est, trecînd printr-o parte a Chinei, sînt angajate într-un marş forţat către industrializare şi modernizare, avînd ca perspectivă ajungerea din urmă a celor mai bogaţi: creşterea este aici deopotrivă motor şi ţel, motivaţia unei întregi generaţii care vede în ea posibilitatea de a ieşi din sărăcie, prilejul unor înavuţiri extraordinare pentru oligarhii şi pentru un mic număr de întreprinzători care vor reuşi să forţeze succesul. La celălalt pol, în Asia de Sud şi în Africa, sînt ţările în care coexistă bogăţiile, tradiţionale sau recente, şi mizeria extremă a unor pături largi ale populaţiilor, pentru care singura problemă care se pune este supravieţuirea, inclusiv în desele confruntări şi sfîşieri pe care le generează lupta pentru supravieţuire. Între cei doi poli, se află acele ţări — mai ales din America Latină şi din lumea arabo-musulmană — care, cunoscînd primele faze de industrializare şi modernizare, au fost grav afectate de criza din anii '80; unele par a se fi împotmolit în blocaje de durată, probabil explozive; altele şi-au reluat tatonările în vederea creşterii economice.

Astfel, în cele mai diverse situaţii, aproape totul pare să depindă acum doar de creşterea economică. O creştere care, prin "asaltul" mărfurilor şi păienjenişul de raporturi băneşti, corodează sau zdruncină societăţile unite prin alte tipuri de coerenţe. O creştere care afectează din ce în ce mai mult mediul înconjurător şi chiar procesele de reproducere a biosferei.

Drama este că numai creşterea economică nu poate rezolva nici unul dintre neajunsurile sociale pe care pretindem că ea le-ar soluţiona. În primul rînd, trebuie ca majoritatea avuţiilor generate de ea să nu rămînă în mîna celor puternici si bogaţi; apoi, trebuie ca partea pe care o vor primi populaţiile sărace să şteargă efectele distrugerilor sau privaţiunilor pe care acestea le-au suportat — căci orice creştere înseamnă şi distrugere; şi trebuie, mai departe, ca o parte adecvată a roadelor creşterii să fie afectată... soluţionării tuturor problemelor care intervenin — ceea ce presupune ca puternicii zilei si cei care conduc să dorească, să decidă si să controleze punerea în practică a acestei "alocări". Şi chiar dacă toate cele trei condiţii vor fi întrunite, încă o problemă — pe care nimeni nu vrea să o vadă — trebuie rezolvată: puternicele dinamici capitaliste, purtătoare de creşteri şi crize, contribuie în aceeaşi măsură la crearea unor noi necesităţi şi la "revelarea" lor în sînul claselor şi păturilor cu putere sporita de cumpărare — necesităţi care, în valuri succesive, ajung să fie resimţite în rîndul populaţiilor mai puţin bogate, pînă la cele mai sărace[15]. Ar fi bine să putem stăpîni această creştere a necesităţilor, dar cum să reuşim într-o lume atît de inegală ca a noastră?

În mod fundamental, ne confruntăm cu următoarea realitate: societăţile noastre, umanitatea, evoluţia omenirii, lumea sînt supuse mai mult ca

[15] Vezi M. Beaud, 1997, p. 200 s.

oricînd — şi într-un mod inexorabil — extinderii raporturilor comerciale şi băneşti, cu toate riscurile pe care acest lucru le presupune.

Iată o altă linie de forţă a basculării lumii.

3. *Creşteri care pun în pericol Pămîntul*

S-a scurs mai bine de un sfert de secol de la prima conferinţă a Naţiunilor Unite asupra mediului înconjurător, de la Stockholm (1972). Deteriorarea mediului s-a agravat, conştientizarea acestui proces a progresat, legislaţiile naţionale s-au înăsprit, convenţiile internaţionale s-au inmulţit: mai mult de o sută cincizeci de acorduri mondiale sau regionale au fost semnate, printre care cele de la Viena (1985), Montreal (1987) şi Londra (1990) cu privire la protecţia stratului de ozon; convenţia de la Basel (1989) referitoare la producerea şi circulaţia deşeurilor periculoase, sau textele adoptate la conferinţa Naţiunilor Unite pe probleme de mediu şi dezvoltare, de la Rio de Janeiro (1992): convenţii cu privire la climat şi biodiversitate, declaraţia asupra pădurilor, agenda XXI[76]... Iar apoi, după conferinţa de la Berlin asupra efectului de seră (1995), adoptarea de către ţările industrializate a unui protocol pentru reducerea emisiilor de gaze cu efect de seră, la conferinţa de la Kyoto (1997): protocol a cărui punere in aplicare a făcut obiectul unor noi discuţii la conferinţa de la Bonn (noiembrie 1999), urmînd să se traducă în deciziile conferinţei prevăzute a se desfăşura la Haga, în noiembrie 2000.

Între timp, după raportul Hammarskjöld (*Ce e de făcut?*, 1975) şi raportul Brandt (*Nord-Sud: un program de supravieţuire*, 1980), raportul Brundtland[77] (1987) pusese, în interrelaţionările lor, problemele agravării inegalităţilor în lume, ale dezvoltării şi salvgardării mediului. Neputînd adopta o veritabilă strategie mondială, responsabilii şi specialiştii din diferite colţuri ale lumii au căzut de acord asupra noţiunii de "dezvoltare durabilă", formulă ambiguă, acceptabilă atît pentru ţările din Nord cît şi pentru cele din Sud, atît pentru ecologiştii cei mai ataşaţi de natură, cît şi pentru adepţii soluţiilor bazate pe progresele ştiinţifice şi tehnice cele mai îndrăzneţe. Formulă care descrie suficient de bine ceea ce se doreşte, evitînd însă să pună deschis, pentru perioada în curs, problema tuturor creşterilor...

Creşteri ale populaţiilor, creşteri ale nevoilor de trai, creşteri ale producţiilor, ale taxelor şi reziduurilor. Creşteri pricinuind planetei stricăciuni care se văd tot mai bine de la o zi la alta: poluări cu deşeuri chimice ale rîurilor, solului, aerului, oceanelor; distrugere a padurilor şi terenurilor, înaintare a deşerturilor; deteriorări ale păturii de ozon, riscuri de bulversari ale climei. Pentru prima dată în istoria umanităţii, efectele activităţilor

[76] Vezi M. Beaud ş.a. (coord.), 1993.

[77] World Commission on Environment and Development 1987, 1988.

umane sînt pe punctul de a distruge fragilul echilibru care a făcut cu putinţă viaţa pe Pămînt[78].

Miezul problemei este aici: creşterea demografică pare ineluctabilă, încă multe decenii de-acum încolo, pentru o largă majoritate a omenirii; creşterea economică se impune în toate societăţile, de la cea mai bogată pînă la cea mai săracă. Nevoile de creştere sînt mereu reînnoite şi lărgite prin creşterea necesităţilor. Or, creşterile noastre degradează mediul, calitatea vieţii şi planeta întreagă.

În faţa discursurilor liniştitoare care promit bunăstarea şi fericirea la 12, 15 sau 20 de miliarde de oameni, noi invităm să se reflecteze asupra unui singur lucru: ne aflăm prinşi într-o mişcare accelerată cum nici o altă generaţie nu a mai cunoscut; sîntem antrenaţi în nişte procese de creştere fără precedent în lungul drum al aventurii umane[79] şi care, cu modurile de producţie şi de viaţă actuale, ne conduc la limitele capacităţilor de autoreproducere ale planetei.

Creşterea populaţiei: 5 pînă la 8 milioane de pămînteni în anul 20000 î.e.n. şi 50 de milioane în anul 5000 î.e.n.; în jur de 250 de milioane la începutul erei noastre, 600 de milioane în 1600, 1 miliard în 1800, 2 miliarde în 1927, 6 miliarde în 1999, între 8 şi 13 miliarde în 2050[80]. Creştere, aşadar, şi încă o creştere extrem de accelerată: o foarte îndelungată vreme, dublarea populaţiei mondiale se realiza în decurs de mii de ani (mai mult de o sută de generaţii); în secolul nostru, populaţia mondială s-a dublat (de exemplu între 1950 şi 1987) sau chiar triplat (de exemplu între 1927 şi 1999) în răstimpul unei vieţi de om.

Creşterea producţiilor: se ştie cît de dificilă este evaluarea în bani a producţiilor pentru societăţi structurate după logici economice şi sociale disparate, şi implicit pentru perioade de mai multe secole; cifrele care urmează nu permit, aşadar, decît desprinderea unor ordine de mărime. Pe baza diferitelor lucrări[81], se poate estima că producţia medie pe cap de locuitor al planetei nu a sporit decît infim vreme de mii de milenii; ea a crescut de aproximativ 10 ori între 2000 î.e.n. şi 1500 (adică în 3 500 de ani), de 1,3 ori între 1500 şi 1820 (adică în 320 de ani) şi cu ceva mai mult de 6 ori între 1820 şi 2000 (adică în 180 de ani). Aşadar, creşterea economică din ultimele două

[78] Vezi mai ales M. Beaud ş.a. (coord.), 1993, partea întîi: "Les hommes et la planète".

[79] Vezi M. Beaud, "Face à la croissance mortifère, quel developpement durable?", *Revue tiers-monde*, vol. XXXV, ian.-martie 1994, p. 131-49 şi M. Beaud, 1997.

[80] Vezi W. Krelle (coord.), 1989, p. 4; J.-N. Biraben, "Essai sur l'évolution du nombre des hommes", *Population*, nr. 1, 1979, p. 22-23; J. Vallin, după M. Beaud ş.a. (coord.), 1993, p. 300; Banca Mondială, 1992, p. 28. Prognozele, prezentate de L. Brown ş.a., 1998, prevăd pentru 2050 o populaţie cuprinsă între ceva mai puţin de 8 şi ceva mai mult de 11 miliarde de pămînteni (p. 71), adică o creştere, în prima jumătate a secolului al XXI-lea, cu ceva mai puţin de 2 pînă la ceva mai mult de 5 miliarde; în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XX-lea, numărul de locuitori ai planetei a crescut cu 3,6 miliarde.

[81] W. Krelle (coord.), 1989; A. Maddison, 1995; M. Beaud, 1997.

secole este un fenomen excepţional în istoria umanităţu: şi nimeni nu poate spune dacă e vorba de începutul unui proces de durată sau de o tranziţie excepţională care va conduce la un nou regim semistaţionar, ori, de ce nu, de un fel de apoteoză care va fi urmată de un mare haos.

Trebuie de asemenea semnalat faptul că, dacă lenta creştere dintre 2000 î.e.n. şi 1500 e.n. nu a săpat diferenţe majore între populaţiile pămîntului, creşterea începută o dată cu industrializarea capitalistă din Europa a fost extrem de inegală la scara planetei: unele populaţii au sărăcit; altele nu au cunoscut decît o creştere moderată, adeseori însoţită de o degradare a condiţiilor de viaţă; altele au cunoscut o mărire a producţiei pe cap de locuitor de 20 şi chiar 35 de ori — cifre de excepţie în istoria omenirii —, însoţită de o schimbare profundă a condiţiilor de trai. Acesta este momentul în care s-au creat profundele inegalităţi dintre diferitele regiuni ale lumii, pe care le constatăm astăzi[62].

Creştere accelerată a populaţiilor şi creştere accentuată a producţiilor pe cap de locuitor: producţia mondială brută totală s-a mărit de aproape 40 de ori între 2000 î.e.n. şi 1500 e.n. (în 3 500 de ani), de 3,25 ori între 1500 şi 1820 (în 320 de ani) şi de aproape 37 de ori între 1820 şi 2000 (în 180 de ani). Această creştere recentă, care ni se pare la urma urmelor normală, constituie o ciudăţenie cu totul aparte în istoria omenirii, şi încă mai mult în istoria planetei: niciodată oamenii nu au mai extras, prelucrat, transformat, aruncat, poluat atît de mult.

Vreme îndelungată, activităţile societăţilor umane conduseseră cel mai adesea la găsirea unui echilibru cu mediul în care ele se dezvoltau; în unele cazuri, ele contribuiseră la provocarea de dezechilibre sau distrugeri locale ori regionale: distrugeri ale terenurilor, despăduriri, favorizare a deşertizării, poluare a rîurilor şi fluviilor din apropierea marilor aglomerări: dezechilibre şi distrugeri pe măsura efectivelor, activităţilor şi capacităţilor tehnice ale acestor societăţi, deci limitate, şi care se traduceau cel mai adesea prin migraţii — care migraţii sînt astăzi tot mai puţin posibile. Accentuarea proceselor de creştere, mondializarea lor, impactul sporit al tehnicilor au făcut ca dezechilibrele şi distrugerile astfel provocate să nu se mai limiteze la niveluri locale, regionale, ale ansamblurilor fluviale, continentale sau oceanice, ci să atingă şi dimensiunea planetară. Căci la nivelul întregului glob se răsfrîng de-acum înainte atît efectele prelevărilor, cît şi cele ale reziduurilor.

În ce priveşte prelevările, să reţinem un singur exemplu: producţia anuală mondială de energie primară comercială a ajuns de la 10,6 milioane de tone echivalent-cărbune în 1800, la 501 milioane de tone în 1890, 1 335 în 1913, 2 496 în 1950 şi 10 875 în 1990[63]: şi aici, creştere accelerată. La fel stau lucrurile şi cu

[62] Vezi schema X, *supra* pag. 152.

[63] B. Etemad, "Structure geographique et par produits de la production mondiale d'énergie au XIXe et XXe siècles. Un survol statistique", *Revue de l'énergie*, octombrie 1992, p. 695.

reziduurile; să reţinem un singur exemplu: emisiile anuale de gaz carbonic, măsurate în milioane de tone de carbon conţinut, au ajuns de la mai puţin de 100 în 1860, la 1 000 la sfîrşitul primului eăzboi mondial şi pînă la mijlocul anilor 1930, la aproximativ 1 700 în 1950, 2 500 în 1965, 5 300 în 1983 şi 5 700 în 1987[94]; iar în 2010, ele ar putea atinge 10 000[95].

Că e vorba de resurse ce nu pot fi reînnoite, de păduri, soluri, apă, aer, atmosferă sau oceane, prelevările masive şi marile cantităţi de reziduuri industriale ajung la limitele a ceea ce este suportabil pentru nenumărate microsisteme, ca şi pentru întreaga planetă: o altă linie de forţă a basculării lumii...

Fireşte, Nordul, care, în mod incontestabil, a fost si a rămas încă principala sursă de prelevări, poluări şi dezechilibre ale mediului, a reuşit să reducă efectele negative foarte brutale, legate în bună măsură de capitalismul industrial; o parte a activităţilor poluante au fost dezvoltate în Sud, iar capitalismul fondat pe tehnoştiinţă permite limitarea poluărilor industriale, deşi noile tehnologii — mai ales cele aplicate lumii vii — ar putea avea şi ele efecte de temut.

După cum se constată, faţă de Nordul bogat, Sudul este un slab consumator de energie. Iar dacă, o dată cu tehnicile actuale, modul de viaţă occidental s-ar generaliza şi, prin urmare, fiecare om ar consuma tot atîta energie ca un locuitor din Nord, consumul mondial anual ar deveni de patru ori mai mare, înregistrîndu-se, implicit, o accentuare a poluărilor locale şi regionale şi o creştere a emisiilor de gaze cu efect de seră. Or, cu

Tabelul nr. 58
Populaţia şi consumul de energie în lume, în 1994

	Cota în % din populaţia globului	Cota în % din consumul mondial de energie
Ţări cu venit ridicat*	14,0	54,0
Ţări cu venit mediu**	28,6	30,8
China şi India	37,5	12,3
Alte ţări cu venit mic***	19,9	2,9

*24 de ţări, în principal din America de Nord şi Europa Occidentală, alaturi de Japonia şi alte citeva ţări bogate.
**Mai mult de 50 de ţări, în principal din vechiul bloc sovietic, din America Latină şi Asia.
***49 de ţări sărace, în principal din Africa şi Asia.

Surse: Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1996, p. 220 şi 221, 234 şi 235

[94] J. T. Houghton ş.a., 1990
[95] P. H. Bourrelier şi R. Diethrich, 1990, p. 58

utilizările actuale, China este deja responsabilă pentru ploile acide care afectează țările din vecinătate, inclusiv Japonia; iar India, responsabilă pentru un imens nor apărut deasupra oceanului Indian în 1999, în urma poluării, și care riscă să perturbeze regimul climatic al Asiei de Sud.

Iar Sudul, cu puternicele sale populații și creșteri demografice, cu industrializările și urbanizările sale, cu trecerea la agriculturi utilizînd masiv produsele chimice, cu creșterile producției și consumului, va deveni, așadar, zona unde, pentru multe decenii de-acum încolo, se vor intensifica poluările erei industriale.

În fața unor probleme care ating întreaga planetă și ale căror efecte multiple sînt greu de controlat, principiul precauției trebuie să primeze asupra intereselor cîtorva firme, ale anumitor țări și ale cîtorva zeci sau sute de milioane de consumatori. Altfel, în lipsa unui tip de dezvoltare acceptabil, între societățile umane și mediu se va instala o criză de durată. Penurii de apă potabilă, restrîngeri ale suprafețelor de teren cultivabil, despăduriri, deșertizări, poluări multiple, în special chimice și radioactive, alterînd sau amenințînd sănătatea prin apă, aer și nenumărate circuite alimentare: aceste manifestări multiple ale crizei dintre oameni și planetă se vor accentua, sporind dificultățile pe care deja le întîmpină țările sărace sau pe care le creează și le înăspresc tensiunile dintre țări și dintre diferitele regiuni.

Țările bogate din Nord trebuie să-și ponderеze propriile nevoi, să-și înfrîneze risipele și mai ales să-și facă suportabile, în raport cu resursele și echilibrele Terrei, propriile moduri de viață, de producție și de dezvoltare; în același timp, ele trebuie să faciliteze accesul la tehnicile moderne acceptabile ecologic pentru țările în curs de modernizare/industrializare. A nu acționa în acest sens ar însemna ca ele să se facă vinovate de crimele unui nou război: crime împotriva Pămîntului, împotriva populațiilor sărace și împotriva generațiilor viitoare.

La Rio, în 1992 sau în anii următori, altul ar fi trebuit să fie cursul ales și apoi aplicat. Dispunînd de principalele resurse financiare, industriale, tehnice și științifice, țările cu venit ridicat ar fi trebuit să își orienteze eforturile înspre căutarea și promovarea formelor de utilizare a materiei și energiei cel mai puțin dăunătoare pentru viitor. Ele ar fi trebuit să elaboreze și să propună o strategie mondială pe mai multe decenii vizînd echiparea cu materiale de înaltă eficacitate energetică și puțin poluante. Ele ar fi trebuit să își asume, în această privință, cea mai mare parte a cheltuielilor, fie ca o formă de compensare pentru stricăciunile pe care le-au pricinuit planetei, fie pentru simplul motiv că dispun de cele mai mari capacități financiare. Dar oamenii de stat și de guvern, ca și conducătorii marilor firme și ai marilor organisme mondiale nu au avut nici viziunea, nici curajul necesar.

Principalul obiectiv, astăzi, este angajarea acestui curs cît mai grabnic și cît mai larg cu putință, înainte să apară prea multe dereglări de mediu sau ca ele să devină inevitabile. Dispunem de mijloacele necesare. De două ori în acest

secol, ţările noastre au fost capabile să mobilizeze pentru război, în doar cîteva luni, 40% din capacităţile lor de producţie. Şi atunci, să nu putem noi mobiliza jumătate din acestea pentru viitorul Pămîntului, al vieţii şi al oamenilor?

Pentru aceasta, însă, va trebui să renunţăm la egoismele, iresponsabilitatea şi acraţia care domină în prezent.

4. *Dincolo de capitalismul industrial, emergenţa unui capitalism tehnoştiinţific*

Dintre nenumăratele perspective asupra transformărilor în timp ale activităţilor omeneşti, cea a trecerii de la o foarte lungă perioadă de societăţi agrare la o perioadă modernă de societăţi industriale a marcat profund politica de după război, atît în lumea comunistă, cît şi în Lumea a Treia.

Totuşi, încă din anii '30 şi '40, C. Clark pusese în evidenţă o nouă mişcare: ascensiunea celui de "al treilea sector", sectorul serviciilor, "terţiarul"[86] — o ascensiune care de-atunci încoace s-a confirmat şi chiar s-a accentuat. Pentru şaisprezece ţări ale OCDE, partea reprezentată de terţiar din totalul locurilor de muncă — şi care se cifra la 24,3% în 1870 — a crescut la 38,7% în 1950, 53,4% în 1973, 63,5% în 1987[87]. În Statele Unite, ţara precursoare în privinţa acestei evoluţii, cota terţiarului din totalul locurilor de muncă a ajuns de la 17% în 1850 la 77% în 1992; iar cota sa din produsul intern brut depăşeşte, în 1991, 70%[88]. În Franţa, partea reprezentată de terţiar depăşeşte două treimi din totalul efectivelor angajate, în 1991, şi atinge 71% din totalul contribuţiilor la PIB, în 1997[89]. În general, atît în Franţa, cît şi în Statele Unite, creşterea sectorului terţiar constituie, în anii 1990, principala componentă a creşterii economice[90].

Totuşi, ponderea terţiarului nu este suficientă pentru a caracteriza ţările cele mai avansate din punct de vedere economic: astfel, printre ţările ale căror servicii au o contribuţie la PIB de cel puţin 60% în 1997, alături de Statele Unite, de majoritatea ţărilor europene, de Japonia, Hong Kong şi Singapore, găsim de asemenea ţări precum Argentina, Bolivia, Columbia, Costa Rica, Iordania, Croaţia, Mexic, Senegal, Uruguay[91]. Se impune, aşadar, să facem o distincţie între serviciile tradiţionale şi noile activităţi terţiare[92], ţinînd totodată seama de noile posturi terţiare ce apar în industrie şi agricultură. Nu este însă sigur că o asemenea abordare permite o bună

[86] C. Clark, 1932 şi 1940; 1960.

[87] A. Maddison, 1991, p. 248 şi 249.

[88] US Labour Statistics Bureau şi OCDE, după *The Economist*, 20 februarie 1993, p. 63.

[89] INSEE, după *Le Monde*, 18 mai 1993 şi Banca Mondială, *Rapport sur le développement dans le monde*, 1999, p. 234.

[90] P. Artus, "La croissance française est-elle durable?", *Le Monde*, 23 martie 1999 şi "Après la decennie glorieuse, où vont les États-Unis?", *Lettre de conjoncture* a BNP, aprilie 1999

[91] Banca Mondială, *op. cit.*, 1999, p. 234 şi 235.

[92] J. Singelmann, 1978; P. Petit, 1988.

percepere a esenţei transformărilor curente, adică a importanţei crescînde a tehnoştiinţei în toate sectoarele dinamice ale producţiei capitaliste.

Ca un proces invers faţă de ascensiunea terţiarului, atît în Europa Occidentală, cît şi în America de Nord, sectoare întregi din industria secolului al XIX-lea ori din prima jumătate a secolului al XX-lea intră în declin, dispar, se delocalizează sau se metamorfozează. Astfel, partea reprezentată de industrie din totalul locurilor de muncă a scăzut, între 1950 şi 1987, în Belgia de la 46,8% la 27,7%, în Ţările de Jos de la 40,2% la 26,3%, în Marea Britanie de la 46,5% la 29,8%[93]. O dată cu această transformare, care, după 1973, cuprinde totalitatea ţărilor occidentale, capitalismul industrial începe să bată în retragere şi, împreună cu el, clasa muncitoare, sindicalismul muncitoresc, ca şi o anumită formă de conflicte şi raporturi sociale. În acelaşi timp, începe să se surpe concepţia socialistă ce se formase în lupta contra exploatării capitaliste din industrie, cu clasa muncitoare ca forţă principală a emancipării umane şi cu proletariatul pe post de Mesia al timpurilor moderne — chiar dacă idealurile de bază ale socialismului (solidaritate, echitate, dreptate socială, fraternitate) supravieţuiesc.

Prioritatea acordată industriei, aflată multă vreme în centrul proiectului comunist, se prăbuşeşte o dată cu el. Totuşi, industria continuă să progreseze în multe regiuni din fosta Lume a Treia, atît sub impulsul unor firme multinaţionale, cît şi din iniţiativa unor întreprinzători locali sau a statelor naţionale: dacă dinamicile economice din anii '70 au fost pentru multă vreme frînate în diverse ţări din America Latină, Africa şi Orientul Mijlociu, ele sînt continuate în Asia — ostentativ capitaliste şi cu sprijinul statelor respective, pentru "cei patru dragoni" şi ţările Asiei de Sud-Est; şi adesea, sub umbrela "socialismului de piaţă" şi a deschiderii, în imensa Chină. Astfel, din 1980 pînă în 1997, contribuţia industriei la PIB a crescut de la 49% la 51% în China, de la 26% la 30% în India, de la 40% la 43% în Coreea, de la 38% la 46% în Malaysia şi de la 29% la 40% în Thailanda, în timp ce în Indonezia ea se menţine la 42%[94].

Cu toate acestea, la scară mondială, se conturează trecerea într-o nouă etapă: o dovedesc dezbaterile asupra dezindustrializării[95] şi emergenţei unei "societăţi postindustriale"[96], neoindustriale[97] sau chiar "hiperindustriale"[98], sau a unei economii a serviciilor[99], invizibilă[100], imaterială[101], a informaţiei[102]

[93] A. Maddison, 1991, p. 248-249
[94] Banca Mondială, *op. cit.*, 1999, p. 234 şi 235.
[95] Vezi P. Petit, 1988, p. 69 s
[96] A. Touraine, 1969; J. Gershuny, 1978; F. Block, 1990
[97] J. Gershuny, 1978.
[98] C. Stoffaës, 1987.
[99] V.R. Fuchs, 1968; J.-C. Delaunay şi J. Gadrey, 1987
[100] D. Liston şi N. Reeves, 1988.
[101] C. Goldfinger, 1994.
[102] F. Machlup, 1962; M. Porat, 1976.

sau a cunoaşterii[103]. P. Drucker[104] merge pînă la a vedea, în transformările curente, sfîrşitul capitalismului: cunoaşterea este pe cale de a se substitui capitalului, iar capitalismului o nouă realitate socio-economică...

În ce ne priveşte, considerăm, contrar acestei ultime teze, că astăzi capitalismul este mai puternic şi mai vivace ca oricînd; ceea ce se inaugurează este o nouă epocă a capitalismului, caracterizată prin mobilizarea crescîndă a tehnoştiinţei — de către firme — în vederea inovării, a creării de noi produse şi de noi procedee, ca şi prin lupta permanentă, într-o acerbă competiţie, pentru recrearea situaţiilor monopoliste.

Din acest moment, dincolo de trecerea de la industrie la sectorul serviciilor, fenomenul esenţial în curs de desfăşurare este dublul proces de recul relativ al capitalismului industrial — caracterizat prin investirea masivă în echipamente materiale şi prin recurgerea pe scară largă la energie —, la un capitalism "postindustrial" — mobilizînd în permanenţă progresele şi potenţialităţile ştiinţei şi tehnologiei, şi orientînd cercetarea şi dezvoltarea în vederea inventării necesităţilor şi consumurilor de mîine; pe scurt, un capitalism tehnoştiinţific[105]. Înţelegerea schimbărilor actuale în termenii unei a treia revoluţii industriale, ai unei noi revoluţii ştiinţifice şi tehnice[106] sau ai intrării într-o nouă eră tehnologică[107] ar limpezi aspectele unui proces a cărui esenţa, în optica noastră, rezidă în apropierea tehnoştiinţei de către marile firme capitaliste şi mobilizarea ei în scopuri specifice acestora[108].

Într-adevăr, pretutindeni — de la agricultură pînă la transporturi, de la industrii pînă la diferitele activităţi terţiare (sănătate, cultură, informare, destindere, administraţii etc.) —, sub impulsul principal al puternicelor grupuri capitaliste, sînt mobilizate noi cunoştinţe ştiinţifice şi tehnice (privind materia, energia, viaţa, electromagnetismul, stocarea şi transmiterea informaţiilor); sînt puse în practică mari sisteme tehnoştiinţifice,

[103] F. Machlup, 1980-1984; P. Drucker, 1993.

[104] P. Drucker, 1993.

[105] Termenul "tehnoştiinţă" este deja utilizat (J. Prades [coord.], 1992; G. Hottois, 1992), însă adjectivul "tehnoştiinţific" este puţin folosit. "Tehnoştiinţific" e oarecum greşit spus; "tehnoscientologic", calchiat pe "tehnologic", ar fi ceva mai exact, dar puternic conotat, date fiind reputaţia şi notorietatea Scientologiei.

[106] R. Richta, 1968, 1974; în această lucrare, autorul pune accentul pe importanţa revoluţiei ştiinţifice şi tehnice, prezentînd această transformare istorică drept sursa probabilă a unei proxime depăşiri a opoziţiei capitalism/socialism; din punctul nostru de vedere, direcţionarea de către capitalism a dezvoltării ştiinţei şi tehnologiei este un factor esenţial al noului său "salt înainte", ca şi al recentei sale victorii asupra ţărilor cu o economie etatistă.

[107] Despre importanţa tehnicii şi tehnologiei în analiza realităţilor contemporane, în afară de lucrările lui J. Ellul, de cele ale lui Z. Brzezinski sau J. de Rosnay, facem trimitere — din imensa literatură economică — la cele semnate de G. Dosi, R. Landau, D. Mowery, R. Nelson, N. Rosenberg, S. Winter.

[108] Acest fenomen a fost foarte clar văzut şi descris de L. Karpik în articolul său din 1972.

concepute şi iniţiate de echipe în cadrul cărora fiecare stăpîneşte o anumită latură a tehnoştiinţei; sînt, astfel, create şi dezvoltate noi pieţe şi noi mărfuri — produse, echipamente, servicii —, fasonate prin noi cunoştinţe tehnice de extracţie ştiinţifică. Aceasta conduce la o nouă şi profundă transformare a modurilor de viaţă şi de funcţionare a societăţilor, prin dinamici ce rămîn dominate de urmărirea profitului menit să asigure reproducerea lărgită a capitalului, şi care sînt mai mult ca oricînd subîntinse de logicile sociale ce fac trimitere în permanenţă la viitor.

În centrul acestui capitalism tehnoştiinţific se află o nouă marfă; nu mai e vorba de un produs material pe care să îl poţi utiliza în mod cu totul autonom, nici de un simplu serviciu, ci de o marfă complexă: produse materiale şi servicii (programe informatice, abonamente la diferite reţele, contracte conexe diverse etc.) — pe care ţi le poţi procura separat, dar care nu au valoare unele fără altele, legate fiind printr-o combinaţie de tehnologii pe care le stăpînesc şi le înnoiesc neîncetat un număr restrîns de întreprinderi — sînt inserate în reţele sau sisteme ce le impun logicile şi normele lor.

Calea o deschiseseră "macrosistemele tehnice" din era industrială (electricitate, căi ferate, telecomunicaţii, transporturi aeriene)[109]. Astăzi, noile reţele şi sisteme se bazează pe tehnoştiinţă şi sînt, aşadar, total dependente de grupurile şi de marile firme care o stăpînesc[110].

Totodată, asistăm la o nouă fază a diviziunii muncii şi a dominaţiei mărfii: acestea ating de-acum totalitatea activităţilor care îşi propun să asigure atît întreţinerea şi confortul oamenilor înşişi, bunul mers al întreprinderilor, funcţionarea sistemelor de informare şi decizie, cît şi gestionarea politicului, a sistemelor urbane, a mediului, sau chiar a naturii. În toate domeniile proliferează continuu activităţi specifice din ce în ce mai strict şi subtil delimitate, caracterizate prin utilizarea simultană a unei munci vii bazate pe competenţă şi a materialelor cu conţinuturi tehnologice diversificate; iar de îndată ce sînt în joc domenii avansate ale cercetării, ale ştiinţei sau tehnologiei, aceste activităţi sînt asumate sau controlate de către marile întreprinderi, adică de foarte marile grupuri (informare, comunicaţii şi multimedia, biotehnologie, cosmos, gestionarea destinderii, piaţa antipoluării etc.).

A fi în vîrf în acest nou capitalism implică a fi stăpîn al noilor progrese tehnologice sau al combinaţiilor lor. Or, două spaţii strategice se intretaie: spaţiul tehnologiilor-mamă (informatică, telecomunicaţii, biotehnologii şi în special inginerie genetică, ştiinţe ale materiei etc.) şi spaţiul combinaţiilor acestora, concepute pentru pieţe purtătoare de cereri solvabile

[109] Vezi A. Gras, 1993.

[110] De pildă, în materie de sănătate sînt difuzate produse care integrează numerizarea informaţiei, putînd fi conectate la reţele ce oferă noi servicii: teleîntreţinere (aparate şi programe informatice), telediagnostic (al pacientului), iar în curînd telein tervenţia echipelor specializate (asupra pacientului)

exprimate sau potenţiale (spaţialul, informaţie şi multimedia mondializate, sănătate, antipoluare etc.). Şi în unul şi în celălalt dintre aceste spaţii, doar nişte foarte mari firme (ţinînd de state puternice), în relaţie cu firme din specialităţi "de vîrf", sînt în măsură să mobilizeze, să stăpînească şi să orienteze tehnoştiinţa în vederea conceperii, realizării şi utilizării unor sisteme şi a unor mărfuri care le sînt specifice. Căci acest nou proces de producţie şi noua competiţie tehnologică în care el intră implică investiţii din ce în ce mai grele, pentru cercetare, echipamente şi pregătirea oamenilor. Astfel, în fiecare sector strategic, domină un număr mic de firme[111]; concentrările de întreprinderi s-au accentuat în cursul anilor '90 şi aproape în toate aceste sectoare se înmulţesc acordurile, apropierile, alianţele dintre grupuri — în interiorul fiecărui pol al Triadei, dar şi la scara întregii Triade.

La fel, în cazul ţărilor, a fi la înălţimea acestui capitalism generalizat implică stăpînirea noilor progrese tehnologice. Contribuţia tehnologiei la creşterea economică a ajuns, în Japonia, de la 20% în anii 1970 la 40% între 1980-1985 şi la 60% din 1986 pînă în 1990[112]; importanţa sa este larg recunoscută în Statele Unite, deşi dezbaterile pe marginea ei sînt pe măsură.

Or, după tabelul de mai jos, publicat cu ocazia conferinţei UNESCO cu privire la "Ştiinţa în secolul al XXI-lea", cei trei poli ai Triadei concentreaza mai mult de patru cincimi din cheltuielile mondiale pentru cercetare şi dezvoltare; iar Statele Unite singure par să concentreze o treime[113].

In ce priveşte partea din PIB reprezentată de cheltuielile pentru cercetare şi dezvoltare, Statele Unite se află în frunte, impreună cu Japonia, şi urmate de Europa Occidentală[114]. Totuşi, în Europa, cercetarea este încă slăbită de fărimiţarea sa între diferitele ţări.

Din restul lumii, singurele ţări care par a avea o anumită pondere sînt China, India şi ansamblul CSI, moştenitor destul de anemic al fostei URSS.

Tot în Statele Unite cheltuielile pentru cercetare/dezvoltare sînt controlate în proporţie de 70% de către sectorul privat (faţă de aproximativ 50% în Franţa), iar bugetele pentru cercetare/dezvoltare ale firmelor au crescut cu mai mult de 5% pe an din 1995 pînă în 1998[115]. Aşadar, marile

[111] Pentru materialul medical numai şapte firme, iar pentru marile ordinatoare zece firme asigură nouă zecimi din producţia mondială; pentru centralele telefonice publice, patru firme acoperă şapte zecimi din piaţa mondială; pentru serviciile informatice, opt firme reprezintă 54% din piaţa mondială. Vezi F. Chesnais, 1994, p. 73, 74, 149, 169.

[112] S. Airaudi, *Le Monde*, 5 aprilie 1994.

[113] În *Lettre de conjoncture* a BNP (aprilie 1999, p. 6) întîlnim o evaluare diferită: cu mai mult de 200 de miliarde de dolari în 1997, Statele Unite ar concentra aproape jumătate din cercetarea/dezvoltarea mondială.

[114] Aceste cifre concordă cu cele publicate în *Lettre de conjoncture* a BNP (art. cit.): cheltuielile pentru cercetare/dezvoltare sînt evaluate la 2,6% din PIB în Statele Unite, 2,3% în Franţa, 1,7% în Regatul Unit, 1,1% în Italia

[115] *Idem., art. cit.*

Tabelul nr. 59
Cheltuieli pentru cercetare şi dezvoltare în lume, la sfîrşitul anilor '90

	Cota în % din cheltuielile mondiale pentru C&D	Cota în % a cheltuielilor pentru C&D din PIB al fiecărei regiuni
America de Nord	37,9	2,5
Europa Occidentală	28,0	1,8
Japonia şi NPI	18,6	2,3
China	4,9	0,5
CSI	2,5	1,0
India si Asia Centrală	2,2	0,6
Oceania	1,3	1,5
Europa Centrală şi Orientală	0,9	0,8
Alte ţări din fosta Lume a Treia	3,7	0,3

Sursă: după cifrele tabelului publicat în cadrul unei convorbiri cu R. Barré, director al *Observatorului Ştiinţei şi Tehnicii*, *Le Monde*, 30 iunie 1999

firme tehnoştiinţifice nu influenţează doar producţiile şi pieţele: ele orientează cercetările, concep produsele, structurează sistemele, suscită comenzi şi, în fine, determină modurile de viaţă şi formele societăţilor viitoare. Ele o fac avînd ca singur obiectiv necesităţile solvabile, deja existente sau anticipate. Această patronare a ştiinţei de către capitalism nu poate, aşadar, decît să accentueze încă mai mult orientarea către viitor şi să agraveze scindarea umanităţii între deţinători şi nondeţinători de putere de cumpărare.

Bineînţeles, capitalismul industrial nu dispare o dată cu dezvoltarea capitalismului tehnoştiinţific: ca întotdeauna în evoluţia prin stratificări succesive a societăţilor umane, vechile straturi (capitalismul manufacturier şi industrial) se vor subţia, în vreme ce un nou strat (capitalismul tehnologic) se va consolida; în acelaşi timp, vechile straturi şi, în general, vechile forme de producţie vor fi remodelate: la fel cum agricultura şi viaţa domestică au fost profund transformate prin puterea novatoare a capitalismului industrial, tot astfel viaţa domestică, agricultura, transporturile, industria, sănătatea, informaţia, pe scurt toate activităţile vor fi profund modificate de către puterea novatoare a capitalismului tehnoştiinţific.

În plus, simplificînd lucrurile, capitalismul manufacturier avea un cîmp restrîns la doar cîteva tipuri de produse textile. Capitalismul industrial s-a extins la game foarte diversificate ale producţiei de bunuri materiale. Capitalismul tehnoştiinţific îşi poate găsi o aplicare în aproape toate domeniile, din moment ce o anumită combinaţie de cunoştinţe ştiinţifice, de bunuri

materiale, de servicii şi abilităţi tehnice permite să se răspundă unei cereri solvabile: în acest sens, la atîta vreme de la înscăunarea capitalismului, asistăm la încă o lărgire, la încă o generalizare a ariei sale.

Prin urmare, mai mult ca oricînd, capitalismul domină lumea şi societăţile noastre: după diferitele progrese ale economiei de piaţă si ale capitalismelor negustoreşti, în special in Europa secolelor XIV-XVI, după capitalismul manufacturier (secolele XVII-XVIII) şi capitalismul industrial (secolele XIX-XX), veacul următor se anunţă ca unul al capitalismului tehnoştiinţific. Iată elementul decisiv al "basculării lumii" ce pare să se petreacă astăzi şi a cărui întreagă măsură sîntem încă departe de a o putea aprecia.

5. *Un vîrtej de neîncetate transformări*

De la reflecţiile asupra pieţei şi diviziunii muncii pînă la analiza acumulării de capital, de la studiul crizelor industriale din secolul al XIX-lea pînă la dezbaterile asupra crizelor din secolul al XX-lea, de la perspectiva unui stat staţionar sau a unei lungi stagnări pînă la consideraţiile asupra mişcărilor seculare, de la analiza mereu reînnoită a ciclurilor de dezvoltare pînă la structurarea după modele teoretice a creşterii din economie, de la evocarea recurentă a miracolelor economice pînă la vestirea apocaliptică a unei noi "Mari Depresiuni", totul a fost spus despre dinamicile — diverse şi contradictorii — ale capitalismului.

Într-un asemenea grad, încît, pînă la urmă, uităm esenţialul: capitalismul este dinamic. E vorba de o dinamică ce operează neîncetat, ce se schimbă mereu şi a cărei apariţie şi dezvoltare marchează o ruptură în istoria societăţilor umane.

Marx subliniase cu putere acest lucru în 1848, într-un pasaj din *Manifestul partidului comunist*: "Burghezia nu poate exista fără a perturba în mod constant instrumentele de producţie, deci raporturile de producţie, deci ansamblul condiţiilor sociale (...). Ceea ce distinge epoca burgheză de toate cele precedente este perturbarea necontenită a producţiei, zdruncinarea continuă a tuturor instituţiilor sociale, pe scurt permanentizarea instabilităţii si a mişcării. Toate raporturile sociale (...) se dizolvă; cele care le înlocuiesc îmbatrînesc înainte chiar de a se scleroza. Tot ceea ce era solid, bine stabilit, se volatilizează, tot ce era sacru se vede acum profanat"[116].

Schumpeter, în *Teoria evoluţiei economice* (1912), a insistat şi el asupra acestei rupturi istorice majore: trecerea de la reproducerile ciclice — cicluri ale anotimpurilor, cicluri de ani buni şi de ani răi — care au caracterizat societăţile anterioare, la economia dinamică ce caracterizează societăţile capitaliste; o ruptură radicală, generată, în opinia lui, de inovaţie — una

[116] K. Marx, *Oeuvres — Économie*, Paris, Gallimard, La Pléiade, vol. 1, 1963, p. 164.

strins legată de întreprinzător, de căutarea profitului şi de credit —, o inovaţie deopotrivă distrugătoare de trecut şi producătoare de viitor.

Aşa cum am văzut, creşterea producţiilor, ca şi dezvoltarea capacităţilor energetice şi tehnice s-au accentuat puternic în decursul ultimelor două secole[117]. Modurile de a produce, de a consuma, de a se deplasa, de a comunica, de a trăi au evoluat continuu, cunoscînd modificări profunde în ultimele decenii.

Desigur, nu toate schimbările înregistrate în ultimele secole pot fi puse pe seama capitalismului. Exista, din timpuri imemorabile, dorinţa de a avea, de a stăpîni, de a şti, de a acţiona in mod util, iar de cîteva mii de ani încoace, lor li se adaugă gîndirea şi ştiinţele raţionale, puterea instituită, ataşamentul faţă de anumite valori şi idealuri. În ultimele secole, cele trei principale forţe transformatoare au fost puterea statului, cunoaşterea ştiinţifică şi tehnică, şi ansamblul dinamicilor reunite sub termenul "capitalism". Iar în ultimele decenii — statele fiind slăbite, pe de o parte, de pierderea proiectelor şi a perspectivelor asupra viitorului, iar pe de altă parte, de mondializarea liberală, munca ştiinţifică fiind tot mai mobilizată şi mai orientată de către marile firme ce controlează esenţialul capacităţii tehnologice — capitalismul a devenit principala forţă transformatoare a societăţilor şi a lumii.

Într-un fel, ultima jumătate de secol ne aduce o contra-ilustrare: regimul sovietic a dus pînă la extrem rolul puterii de stat; el a acordat o foarte mare importanţă ştiinţei şi tehnicii; împreună, aceste două forţe au realizat performanţe remarcabile în cîteva domenii: arma nucleară, cucerirea spaţiului... Însă ele au fost incapabile să ducă pînă la capăt cursa pentru creşterea economică şi inovaţia permanentă (consum, armament, informaţie etc.), puse pe primul plan de capitalismele dominante, cu sprijinul statelor lor şi cu resursele cercetării ştiinţifice.

Ceea ce ne obligă să revenim asupra acestei realităţi — evolutive, întrucît e în neincetată transformare — pe care o acoperă termenul "capitalism".

Departe de a fi fost fabricată sau instituită de cineva sau ceva anume, logica aceasta capitalistă, la fel ca alte logici şi orînduiri sociale, s-a maturizat în decursul istoriei; ieşită din logica negustorească şi din cea a îmbogăţirii, ea nu se poate reduce nici la una, nici la cealaltă. Ceea ce dă specificul ei este, în mod fundamental, reafectarea surplusului realizat prin producţie sı comerţ lărgirii mijloacelor de producţie şi comercializare în vederea obţinerii unui nou surplus: producţie (sau negoţ) pentru profit, profit pentru acumulare, acumulare pentru o producţie (sau negoţ) şi un profit sporit, iată spirala care stă în centrul oricărei realităţi capitaliste; pe scurt, urmărirea profitului în vederea unei lărgiri a cîmpului activităţilor profitabile.

[117] Vezi schemele X şi XI, p. 152-153.

Totuşi, acumularea pentru profit nu este totul. Învăluită într-un amplu "asalt" al mărfurilor, stimulată de concurenţă şi de căutarea poziţiilor monopoliste, sprijinită de inovaţie, împinsa înainte de către proiectele mereu reînnoite ale întreprinzătorilor, ea suscită şi alimentează o reţea complexă de dinamici transformatoare. Punerea în practică a unei activităţi comerciale sau de producţie, împrumut şi credit, investiţii, inovaţii, cercetare şi dezvoltare, acţionare asupra necesităţilor şi a exprimării lor, toate aceste demersuri, care ţin de reproducerea capitalului, implică un pariu cu viitorul, devenind astfel producătoare de viitor, vectori ai transformărilor atît pentru economie, cît şi pentru oameni şi societăţi.

Complexă, axată pe viitor, logica aceasta capitalistă generează neîncetate transformări. Regăsim aici[118] cele trei motivaţii umane fundamentale — putere, avere şi subzistenţă —, surse deopotrivă de separare şi de coerenţă: pe de o parte, urmărirea îmbogăţirii şi a profitului, puterea asupra oamenilor, concentrarea capitalului, poziţiile dominante şi puterile monopoliste; pe de altă parte, subzistenţa care, pentru segmente din ce în ce mai largi ale societăţilor, se conjugă cu slujba dependentă, salariul şi cumpărarea de bunuri de consum produse de maşinăria capitalistă.

Prin urmare, în accepţia sa cea mai generală, capitalismul nu poate fi redus nici la un "mod de producţie"[119], nici la un "sistem economic"[120]; el nu este nici un actor capabil să vrea, să planifice, să opteze. În centrul său, traversînd pluralitatea formelor istorice, a tranziţiilor şi mutaţiilor, lucrează o logică socială complexă, structurantă/destructurantă, distrugătoare de alte forme de producţie, de vechi activităţi, de vechi forme sociale, de resurse, dar şi creatoare de noi activităţi, de noi pieţe, de noi necesităţi. Ea generează o totalitate productivă, comercială, monetară deopotrivă teritorializată şi mondială, în necontenită schimbare, şi care manifestă tot mai limpede o relativă autonomie în raport cu societăţile în care se formează: această totalitate noi o numim "capitalism".

Prin dezvoltarea acestei realităţi se pot explica o parte tot mai mare dintre transformările ce s-au produs în Europa începînd cu secolul al XVI-lea, o parte majoră a transformărilor ce s-au produs în lume începînd cu secolul al XIX-lea, dar şi amploarea, accentuarea şi accelerarea transformărilor actuale ale societăţilor şi ale lumii.

În 1942, la un secol după Marx, Schumpeter sublinia importanţa "distrugerii creatoare" ce îşi are rădăcinile în dinamicile inovării: "impulsul fundamental care pune şi menţine în mişcare maşina capitalistă este imprimat de noile obiecte de consum, noile metode de producţie şi de

[118] Ceea ce nu înseamnă că, astfel, logicile simple ale puterii, averii şi subzistenţei dispar.

[119] Chiar dacă putem foarte bine caracteriza modul de producţie al cutărui sau cutărui strat capitalist (manufacturier, industrial 1 sau 2, postindustrial).

[120] Întrucît el se înscrie deopotrivă în dimensiunile socialului, politicului şi ideologicului, aşa cum au observat, fiecare în felul său, M. Weber şi F. Braudel.

transport, noile pieţe, noile tipuri de organizare industrială — toate elemente create prin iniţiativa capitalistă. (...) Acest proces de *Distrugere Creatoare* constituie datul fundamental al capitalismului"[121].

Or, această capacitate este astăzi demultiplicată prin utilizarea sistematică — de către marile firme — a ştiinţei şi cercetării, pentru a le ajuta să creeze "noi obiecte de consum", "noi metode de producţie şi de transport", "noi pieţe", "noi tipuri de organizare industrială" — şi, aş adăuga eu, noi cereri solvabile, fondate pe noi necesităţi sau pe necesităţi mereu reinnoite, pe scurt, noi ocazii de realizare a profiturilor pe baza progreselor ştiinţei.

Stăpînind tot mai larg cercetarea ştiinţifică şi aplicaţiile sale, marile firme îşi demultiplică, în fond, capacitatea de creare şi de distrugere. Aşa se explică accelerările în care sîntem prinşi şi virtejul schimbărilor ce le însoţesc. Numai că nu e vorba nici de un desen animat, nici de un joc video. Cea ce este pus în joc aici este chiar viaţa oamenilor pe Pămînt.

Pentru prima dată în istorie, deciziile majore, determinante pentru oameni, planetă, viaţă în general, sînt luate de nişte firme, între care unele dispun de imense mijloace financiare, ştiinţifice, tehnice şi industriale. Deciziile respective sînt luate în funcţie de populaţiile ce dispun de putere de cumpărare şi de anticiparea (nu neapărat pasivă) a cererii lor; şi mai sînt luate în funcţie de perspectivele de profit în anul viitor sau în următorii cîţiva ani.

Este oare drept ca, în cea mai mare parte a lor, resursele şi activităţile Terrei să fie mobilizate pentru satisfacerea unei minorităţi a locuitorilor planetei, în vreme ce o altă minoritate trăieşte în condiţii extreme de nesiguranţă şi sărăcie?

Este oare drept ca satisfacerea nevoilor cîtorva generaţii ale unei părţi a omenirii, dispunînd de putere de cumpărare, să pună în pericol resursele şi echilibrele esenţiale ale globului, cu riscul de a aduce prejudicii iremediabile generaţiilor viitoare?

Se poate oare accepta ca nişte opţiuni ce angajează viitorul Terrei şi al societăţilor umane să fie lăsate pe mîna unor factori de decizie cu viziunea îngustă (o piaţă sau un segment de piaţă) şi mioapă (perspectivele de profit pe termen scurt sau foarte scurt)?

Am încercat să punem aceste întrebări într-o carte anterioară[122]; căci, ca oameni, sîntem cu toţii răspunzători atît pentru lumea de astăzi, cît şi pentru efectele activităţilor noastre asupra celei de mîine.

---

[121] J. Schumpeter, 1942, 1984, p. 116-117. Cursivele şi majusculele îi aparţin lui Schumpeter. Acesta evocă ceva mai departe (p. 117) "uraganul perpetuu de distrugeri creatoare", care invalidează, în optica sa, "ipoteza unui calm perpetuu", ce fusese avansată de numeroşi economişti

[122] M. Beaud, 1997.

În faţa accelerărilor şi a spiralei mutaţiilor în care am fost prinşi, ne alăturăm şi noi reflecţiei lui H. Jonas; vorbind despre tehnologie şi despre impactele ei, ca şi despre "amploarea efectelor pe termen lung şi, foarte adesea, ireversibilitatea lor", H. Jonas afirmă cu tărie: "Toate acestea plasează responsabilitatea în centrul eticului"[123]. Dar, se întreabă el, pentru exercitarea unei asemenea responsabilităţi, "ce anume poate servi drept busolă?" Şi tot el răspunde: "Însăşi anticiparea ameninţării!" — sau, ceva mai sus, "euristica fricii"[124].

Ceea ce se impune, în opinia lui (iar evoluţiile pe care tocmai le-am evocat întăresc această necesitate), este aşadar "Principiul Responsabilităţii", pe care îl formulează astfel: "În ambivalenţa durabilă a libertăţii sale, pe care nici o transformare a circumstanţelor nu ar putea-o vreodată aboli, omului trebuie să îi fie apărate ingritatea lumii lui şi a esenţei sale împotriva abuzurilor propriei lui puteri"[125].

Astăzi, ceea ce putem observa este exact contrariul: abuzînd de puterea lor, forţele care domină societăţile umane aduc prejudicii atît integrităţii omului, cît şi celei a lumii. La aceasta contribuie din plin dinamicîle capitaliste. Să sperăm că ele vor putea fi strunite, cît încă mai este timp, aşa cum au fost şi în alte perioade — şi strunite nu numai la nivelul naţiunilor, ci şi la nivelul continentelor şi al lumii întregi. Altfel, distrugerea masivă a resurselor şi a echilibrelor terestre, totalitarismul unei pieţe dominate de cîteva mari firme mondiale, instaurarea progresivă la scară planetară a unui "apartheid" prin intermediul banului riscă să devină dimensiunile durabile ale unei basculări ce va fi tot mai greu de oprit.

Beauval, noiembrie 1999

[123] H. Jonas, 1979, 1990, p. 14
[124] *Idem.*, p. 13.
[125] *Ibid.*, p. 15.

BIBLIOGRAFIE

Referinţe bibliografice la introducerea din 1999

BEAUD Michel, "L'avènement du système étatiste", *Le Monde diplomatique*, august 1985.

BEAUD Michel, *Le Système national/mondial hiérarchisé (une nouvelle lecture du capitalisme mondial)*, La Decouverte, 1987.

BEAUD Michel, *Le Basculement du monde. De la terre, des hommes et du capitalisme*, La Découverte, 1997.

BONNAUD Robert, *Y a-t-il des tournants historiques mondiaux?*, Kime, 1992.

BRAUDEL Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XVe-XVIIIe siècle*, vol. 3, *Le Temps du monde*, Armand Colin, 1979.

FUKUYAMA Francis, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992; trad. fr., *La Fin de l'histoire et le dernier homme*, Flammarion, 1992.

MARX Karl, *Le Capital*, partea I (1867) şi materialele pentru partea a II-a şi a III-a (1869-1879); trad. fr. în *Oeuvres – Économie*, Gallimard, la Pléiade, t. I, 1963, 537-1240 si t. II, 1968, 501-1488

PERROUX François, "Esquisse d'une théorie de l'économie dominante", *Economie appliquée*, aprilie-septembrie 1948, p. 243-300.

PERROUX François, *Le Capitalisme*, PUF, col. "Que Sais-je?", 1948; ed. a 4-a, 1960.

POLANYI Karl, *The Great Transformation*, 1944, Beacon Press, Boston, 1957; trad. fr. *La Grande Transformation*, Gallimard, 1983

SCHUMPETER Joseph, *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, Leipzig, Dunker & Humblot, 1912; a 2-a ed. revăzută, 1926; a 3-a ed. nemodificată, 1930; trad. fr. 1935, *Theorie de l'évolution economique*, Dalloz, cu o introducere de F. Perroux.

SCHUMPETER Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra, Allen & Unvin, 1942; trad. fr. *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Payot, 1951; 1984.

WALLERSTEIN Immanuel, "Les Etats dans le vortex institutionnel de l'économie-monde capitaliste", *Revue internationale de sciences sociales*, vol. XXXII, 1980, nr. 4, p. 797-805.

WEBER Max, "Die protestantische Ethnik und der «Geist» des Kapitalismus", 1905, în *Gesammelte Aufsatze zur Religionssoziologie*, Tubingen, Mohr, 1920; trad. fr., *L'Éthique protestante et l'esprit du capitalisme*, Plon, 1964; col. "Agora", 1990.

Bibliografia lucrarii

În bibliografia de față sînt menționate doar principalele lucrări contemporane pe care le-am folosit la scrierea acestei *Istorii a capitalismului*.

Nu figurează, așadar:

- lucrările contemporane care au fost folosite doar pentru a clarifica o chestiune anume; acestea au fost citate pe parcursul cartii;
- lucrările unor economiști, filozofi etc., martori sau analiști ai propriei epoci care sînt pomeniți în capitolele în care epoca lor este studiată. Autorii din care am citat un text figurează în *indexul principalilor autori citați*.

I. Capitalismul în istorie

AMIN Samir, *L'Accumulation à l'échelle mondiale*, Anthropos, 1970.

AMIN Samir, *Classe et Nation*, Éditions de Minuit, 1979.

ASSELAIN Jean-Charles, *Histoire économique. De la révolution industrielle a la Première Guerre mondiale*, PFNSP & Dalloz, 1985.

ASSELAIN Jean-Charles, *Histoire économique du XXe siecle*, vol . 1, *La Montée de l'État (1914-1939)*, vol. 2, *La Réouverture des économies nationales (1939 aux annees 1980)*, PFNSP & Dalloz, 1995.

BAECHLER Jean, *Le Capitalisme*, vol. 1, *Les Origines*, vol. 2, *L'Économie capitaliste*, Gallimard, 1995.

BAIROCH Paul, *De Jéricho a Mexico, Villes et economie dans l'histoire*, Gallimard, 1985.

BAIROCH Paul, *Mythes et paradoxes de l'histoire économique*, La Découverte, 1994.

BAIROCH Paul, *Victoires et déboires. Histoire economique et sociale du monde du XVIe siècle a nos jours*, 3 vol., Gallimard, 1997.

BRAUDEL Fernand, *Civilisation matérielle, Economie et Capitalisme* (vol. I, *Structures du quotidien*; vol. II, *Les Jeux de l'échange*; vol. III, *Le Temps du monde*), Armand Colin, 1979; Le Livre de Poche, 1993.

BRAUDEL Fernand, *La Dynamique du capitalisme*, Flammarion, 1985.

BRAUDEL Fernand, *Grammaire des civilisations*, Arthaud, 1987; Paris, Flammarion. 1993.

CHEVALLIER Jean-Jacques, *Les Grandes Oeuvres politiques de Machiavel à nos jours*, Armand Colin, 1949.

DELEPLACE Ghislain, *Théories du capitalisme: une introduction*, Maspero-PUG, 1979.

DENIS Henri, *Histoire de la pensee economique*, PUF, 1966.

DOBB Maurice, *Political Economy and capitalism*, Routledge and Kegan, 1937.

DOBB Maurice, *Études sur le développement du capitalisme*, Cambridge, 1945; trad. fr., Maspero, 1969.

DOCKES Pierre, ROSIER Bernard, *L'Histoire ambigue. Croissance et developpement en question*, PUF, 1988.

DOLLEANS Edouard, *Histoire du mouvement ouvrier* (vol. I, *1830-1871*; vol. II, *1871-1936*; vol. III, *De 1936 a nos jours*), Armand Colin, 1936, 1946 si 1953.

FRANK Andre Gunder, *L'Accumulation mondiale, 1500-1800*, Calmann-Levy, 1977.

HEATON Herbert, *Histoire économique de l'Europe*, 2 vol., Armand Colin, 1952.

Histoire de la science, coordonator DAUMAS M., Bibl. de la Pleiade, 1957.

Histoire générale des civilisations, coordonator CROUZET M., 7 vol., PUE, 1953-1956.

Histoire générale du travail, coordonator PARIAS L.-H., Nouvelle librairie de France; au apărut mai multe volume, începînd cu 1962.

Histoire universelle, coordonator GROUSSET R. şi LEON E.G., Bibl. de la Pléiade, 3 vol., 1958.

KENNEDY Paul, *The Rise and Fall of the Great Powers*, Londra, Unwin Hyman, 1988; trad. fr. *Naissance et déclin des grandes puissances*, Payot, 1989.

LANDES David S., *The Wealth and Poverty of Nations*, New York, W W. Norton, 1998.

LANTZ Pierre, *Valeurs et richesses*, Anthropos, 1977.

MADDISON Angus, *Dynamics Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford University Press, 1991

MARCUSE Herbert, *L'Homme unidimensionnel* (1964), trad. fr., Editions de Minuit, 1968.

MARX Karl, *Oeuvres, Économie*, 1847-1880, Bibl. de la Pléiade, 2 vol., 1963 şi 1968.

MATTHIAS P. şi POSTAN M.M. (ed.), *Cambridge Economic History of Europe*, 8 vol., 1970-1978.

MATTICK Paul, Marx şi Keynes, *Les Limites de l'économie mixte* (1969), trad. fr., Gallimard, 1972.

MOORE Barrington Jr., *Les Origines sociales de la dictature et de la democratie* (1967), trad. fr., Maspero, 1969.

NORTH Douglass C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, 1990

PERROUX François, *Le Capitalisme*, PUF, 1948 şi 1960.

POLANYI Karl, *The Great Transformation* (1944), Beacon Paperback, 1957.

POULANTZAS Nicos, *Pouvoir politique et Classes sociales*, Maspero, 1968.

POULANTZAS Nicos, *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, PUF, 1978.

SCHUMPETER Joseph, *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*, Leipzig, Dunker et Humblot, 1912; o nouă ediţie revizuită, 1926 şi o a treia ediţie neschimbată, din 1930; trad. fr. 1935, *Theorie de l'évolution economique*, Dalloz, cu o introducere de F. Perroux.

SCHUMPETER Joseph, *Capitalisme, Socialisme et Démocratie* (1942), trad.fr., Payot, 1963.

SOMBART Werner, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, Tubingen, 1893.

SOMBART Werner, *Der moderne Kapitalismus*, ed. 1, 1902 (2 t.); ed. a 2-a, 1916 (3 t); trad. fr. a t. 3: *L'Apogee du capitalisme*, Payot, 1932.

SOMBART Werner, *Le Bourgeois* (1913), trad. fr. în 1925.

STERNBERG Fritz, *Le Conflit du siècle* (1951), trad. fr., Seuil, 1956.

WEBER Max, *L'Étique protestante et l'Esprit du capitalisme* (1904-1905), trad. fr. Plon, 1964.

WEBER Max, *Wirtschaftsgeschichte. Abriss der Universalen Sozial und Wirtschaftsgeschichte*, 1923; Berlin, Duncker & Humblot, 1981; trad. fr. *Histoire économique. Esquisse d'une histoire universelle de l'économie et de la société*, Gallimard, 1991.

2. Pînă la revoluția industrială (pe perioade)

BRAUDEL Fernand, *La Mediterranee et le monde méditerranéen a l'époque de Philippe II*, Armand Colin, 1949.

BRAUDEL Fernand, *Civilisation matérielle et Capitalisme (XVe - XVIIIe siècle)*, Amand Colin, 1967.

DOBB M. și SWEEZY P., *Du féodalisme au capitalisme: problèmes de la transition*, trad. fr., Maspero, 1977.

SEE Henri, *Les Origines du capitalisme moderne*, Armand Colin, 1940.

MARX Karl, *Un chapitre inédit du* Capital, UGE, coll. «10/18», 1971.

SÉE Henri, *Le XVIe siècle*, PUF, 1934.

WALLERSTEIN Immanuel, *Capitalisme et Economie monde 1450-1640*, Flammarion, 1980.

LÉON Pierre, *Économies et sociétés pré-industrielles*, 2 vol., Armand Colin, 1970.

HECKSCHER Eli F., *Mercantilism* (1931), trad. engl., Allen and Unwin, 1935.

DEYON Pierre, *Le Mercantilisme*, Flammarion, 1963.

WALLERSTEIN Immanuel, *Le mercantilisme et la Consolidation de l'économie monde européen 1600-1750* (1980), trad. fr., Flammarion, 1985.

MAURO Frédéric, *L'Expansion européenne, 1600-1870*, PUF, 1964.

MARX Roland, *L'Angleterre des révolutions*, Armand Colin, 1971.

FOUCAULT Michel, *Histoire de la folie a l'age classique*, Plon, 1961; ediție prescurtată, 10/18, 1964.

SÉE Henri, *La France économique et sociale au XVIIIe siècle*, Armand Colin, 1925; o nouă ediție din 1967.

WEURLESSE Georges, *Le Mouvement physiocratique en France*, F. Alcan, 1910.

EPSZTEIN Léon, *L'Économie et la Morale aux débuts du capitalisme industriel en France et en Grande-Bretagne*, Armand Colin, 1966.

MANTOUX Paul, *La Révolution industrielle au XVIIIe siècle*, teză din 1906, revizuită în 1928, Genin, 1959.

ASHTON T.S., *La Révolution industrielle, 1760-1830*, 1950, trad. fr., Plon, 1955.

MARX Roland, *La Révolution industrielle en Grande-Bretagne*, Armand Colin, 1970.

RIOUX Jean-Pierre, *La Révolution industrielle, 1780-1880*, Seuil, 1971.

VARLEY Patrick, *La Révolution industrielle, 1760-1870*, MA Editions, 1985.

NEF John U., *La Naissance de la civilisation industrielle et le Monde contemporain*, Armand Colin, 1954.

BAIROCH Paul, *Révolution industrielle et Sous-développement*, SEDES, 1964

GALBRAITH John Kenneth, *Le Temps des incertitudes* (1977), trad. fr. Gallimard, 1978.

ROSANVALLON Pierre, *Le Capitalisme utopique*, Seuil, 1979.

3. Capitalisme industriale în lume

AKERMAN Johan, *Structures et Cycles économiques* (1944), trad. fr., 2 vol., PUF, 1957.

BADIA Gilbert, *Histoire de l'Allemagne contemporaine*, 1962.

BETTELHEIM Charles, *L'Économie allemande sous le nazisme*, M. Rivière, 1946.

CHEVALIER Jean-Marie, *La Structure financière de l'industrie américaine*, Cujas, 1970.

CLOUGH S.B., *Histoire économique des États-Unis, 1865-1952*, PUF, 1953.

DEANE Ph. şi Cole, W.A., *British Economic Growth (1688-1959)*, Cambridge UP, 1962.

DEBOUZY Marianne, *Le capitalisme sauvage aux Etats-Unis*, 1860-1900, Seuil, 1972.

DUMENIL Gerard şi LEVY Dominique, *The Economics of the Profit Rate. Competition, Crises and Historical Tendencies in Capitalism*, Aldershot, Edward Elgar, 1993; trad fr., *La Dynamique du capital. Un siècle d'économie américaine*, PUF, 1996.

KUZNETS S., (ed.), *Economic Growth: Brazil, India, Japan*, Duke UP, 1955.

FAULKNER Harlold U., *Histoire economique des États-Unis d'Amérique* (1954), trad. fr., 2 vol., PUF, 1958.

FLAMANT M. şi SINGER-KEREL J., *Crises et Récessions économiques*, PUF, 1968

GUERIN Daniel, *Fascisme et Grand Capital*, Gallimard, 1936; ediţia a 4-a, 1945.

HOBSBAWM Eric J., *The Pelican Economic History of Britain. From 1750 to the Present Day. Industry and Empire*, 1968, trad.fr., *Histoire économique et sociale de la Grande-Bretagne*, t. 2, *De la révolution industrielle a nos jours*, Seuil, 1977.

HOBSBAWM Eric J., *The Age of Capital. 1848-1875*, Weidenfeld and Nicholson, Londra, 1975; trad fr., *L'Ère du capital. 1848-1875*, Fayard, 1978.

HOFFMANN W.G., *The Growth of Industrial Economics*, Manchester UP, 1958.

KINDLEBERGER C.P., *The World Depression 1929-1939*, California UP, 1973.

KINDLEBERGER C.P., *Economic Development*, Mc Graw-Hill, 1977.

LESOURD J.-A. şi GERARD C., *Histoire économique, XIXe- XXe siècle*, 2 vol., Armand Colin, 1963.

MADDISON Angus, *Economic Growth in the West*, New York, The Twentieth Century Fund, 1964; trad. fr., *Les Phases du développement capitaliste*, Economica, 1981.

MARX Roland, *Le Declin de l'economie britannique (1870 - 1929)*, PUF, 1972.

MARX Roland, *La Grande-Bretagne contemporaine, 1890-1963*, Armand Colin, 1973.

MATHIAS Peter, *The First Industrial Nation, An Economic History of Britain, 1700-1914*, Methuen, 1969, în *Abstract of British Historical Statistics*, B.R. Mitchell şi P. Deane, Cambridge University Press.

MAURO Fréderic, *Histoire de l'économie mondiale*, Sirey, 1971.

MORISHIMA Michio, *Why Has Japan Succeeded?: Western Technology and The Japanese Ethos*, Cambridge University Press, 1984; trad. fr. *Capitalisme et confucianisme: l'étique japonaise et la technologie occidentale*, Flammarion, 1987.

NERE Jacques, *La Crise de 1929*, Armand Colin, 1968.

PASTRE Olivier, *La Stratégie internationale des groupes financiers américains*, Economica, 1979.

POULANTZAS Nicos, *Fascisme et Dictature*, Maspero, 1970.

ROSTOW W.W., *Les Étapes de la croissance économique* (Cambridge UP, 1960), trad.fr , Seuil, 1962.

ROSTOW W.W., *The World Economy, History and Prospect*, University of Texas Press, 1978.

SHONFIELD Andrew, *Le Capitalisme d'aujourd'hui, l'État et l'Entreprise* (Oxford, 1965), trad. fr., Gallimard, 1967.

ZIEGLER Jean, *Une Suisse au-dessus de tout soupçon*, Seuil, 1976.

4. Capitalismul în Franța

ALLARD P., BEAUD M., BELLON B., LEVY A.-M., LIENART S., *Dictionnaire des groupes industriels et financiers en France*, Seuil, 1978.

Approches de l'inflation; l'exemple français, cercetare colectivă a Cepremap, 4 vol., 1979.

BAUDELOT C., ESTABLET R., MALEMORT J., *La Petite Bourgeoisie en France*, Maspero, 1974.

BAUDELOT C., ESTABLET R., TOISIER J., *Qui travaille pour qui?*, Maspero, 1979.

BAUMONT Maurice, *L'Essor industriel et l'impérialisme colonial (1878-1904)*, PUF, 1965.

BEAUD M., DANJOU P., DAVID J., *Une multinationale française, Pechiney Ugine Kuhlmann*, Seuil, 1975.

BELLON Bertrand, *Le Pouvoir financier et l'Industrie en France*, Seuil, 1980.

BERGERON Louis, *Les Capitalistes en France 1780-1914*, Archives Gallimard, 1978.

BERTAUX Daniel, *Destins personnels et Structure de classe*, PUF, 1977.

BOUVIER Jean, *Naissance d'une banque: le Crédit Lyonnais*, Flammarion, 1958.

BOUVIER Jean, *Un siecle de banque française*, Hachette, 1973.

BRON Jean, *Histoire du mouvement ouvrier français*, Editions ouvrières, 3 vol., 1970.

CAMERON R. E., *France and the Economic Development of Europe, 1800-1914*, Princeton, 1961; trad. fr., *La France et le développement économique de l'Europe*, Seuil, 1971.

CARRE J.-J., DUBOIS P., MALINVAUD E., *La Croissance française*, Seuil, 1972.

CHEVALIER Louis, *Classes laborieuses, Classes dangereuses à Paris dans la première moitié du XIXe siècle*, Plon, 1958.

EDELMAN Bernard, *La Légalisation de la classe ouvrière*, Bourgois, 1978.

FOHLEN Claude, *L'Industrie textile au temps du second Empire*, Plon, 1956.

FOHLEN Claude, *Une affaire de famille au XIXe siecle: Méquillet-Noblot*, Armand Colin, 1955.

FONVIELLE Louis, *Evolution et Croissance de l'Etat français, 1815-1969*, Cahiers de l'ISMEA, AF 13, 1976.

La France et le tiers-monde, publicat de BEAUD M., BERNIS G. de, MASINI J., PUG, 1979.

GAUDEMAR Jean-Paul de, *La Mobilisation générale*, Champs urbains, 1979.

GILLE Bertrand, *Recherches sur la formation de la grande entreprise capitaliste, 1815-1848*, SEVPEN, 1959.

GIRAULT René, *Emprunts russes et Investissements français en Russie*, Armand Colin, 1973.

GRANOU Andre, *La Bourgeoisie financiere au pouvoir*, Maspero, 1977.

Histoire économique et sociale de la France, coordonator BRAUDEL F. şi LABROUSSE E., 6 vol., PUF, 1976-1980.

Histoire quantitative de l'économie française, MARCZEWSKI J. şi MARKOVITCH T.J., *Cahiers de l'ISEA* 163, 173, 174, 179, 1965-1966.

KUISEL Richard F., *Le Capitalisme et l'Etat en France* (1981), trad. fr., Gallimard, 1984.

LEPORS Anicet, *Les Béquilles du capital*, Seuil, 1977.

LEVASSEURE., *Histoire des classes ouvrières et l'industrie en France*, I, *Avant 1789*, 2 vol., A. Rousseau, 1901; II, *1789-1870*, 2 vol., A. Rousseau, 1903.

LEVY-LEBOYER Maurice, *Les Banques européennes et l'Industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle*, PUF, 1964.

LHOMME Jean, *La Grande Bourgeoisie au pouvoir, 1830-1880*, PUF, 1964.

MORVAN Yves, *La Concentration de l'industrie en France*, Armand Colin, 1972.

Nouvelle Histoire de la France contemporaine, 18 vol., Seuil, coll. «Points Histoire».

PARODI Maurice, *L'Économie et la Société française de 1945 à 1970*, Armand Colin, 1971.

POIDEVIN Raymond, *Les Relations économiques et financières entre la France et l'Allemagne de 1898 à 1914*, Armand Colin, 1969.

SAUVY Alfred, *Histoire économique de la France entre les deux guerres*, 3 vol., Fayard, 1965/1972.

SEE Henri, *Histoire économique de la France* (t. 1 *Le Moyen Age et l'Ancien Régime*; t. 2, *1789-1914*), Armand Colin, 1942.

5. Imperialismul şi crizele sale

AGLIETTA Michel, *Régulation et Crises du capitalisme*, Calmann-Lévy, 1976.

AMIN Samir, *Sous-développement et Dépendances en Afrique noire*, IDEP, 1971.

AMIN S., FAIRE A., HUSSEIN M., MASSIAH G., *La Crise de l'impérialisme*, Éditions de Minuit, 1975.

BAIROCH Paul, *Le Tiers monde dans l'impasse*, Gallimard, coll. Idées, 1971.

BEAUD M., BELLON B., FRANÇOIS P., *Lire le Capitalisme. Sur le capitalisme mondial et sa crise*, Anthropos, 1976.

BERGOUNIOUX A. şi MANIN B., *La Social-Démocratie, ou le compromis*, PUF, 1979.

BOYER R. şi MISTRAL J., *Accumulation, Inflation, Crises*, PUF, 1978.

BRUNHOFF Suzanne de, *État et Capital*, Maspero, PUG, 1976.

Connaissance du tiers monde, publicat de Coquerz-Vidrovitch C., 10/18, 1977.

CORIAT Benjamin, *Science, Technique et Capital*, Seuil, 1976.

CORIAT Benjamin, *L'Atelier et le Chronomètre*, Bourgois, 1978.

DOCKÈS Pierre, *L'Internationale du capital*, PUF, 1975.

FITT Y., FARHI A., VIGIER J.-P., *La Crise de l'impérialisme et la troisième guerre mondiale*, Maspero, 1976.

FREYSSENET Michel, *La Division capitaliste du travail*, Savelli, 1977.

GRANOU A., BARON Y., BILLAUDOT B., *Croissance et Crise*, Maspero, 1979.

JULIEN Claude, *L'Empire américain*, Grasset, 1968.

KENWOOD A G. şi LOUGHEED A.L., *The Growth of international Economy, 1820-1960*, Allen and Unwin, 1971.

LATOUCHE Serge, *Critique de l'Impérialisme*, Anthropos M8, 1979.

LICHTHEIM George, *De l'impérialisme* (1971), trad. fr., Calmann-Lévy, 1972.

LIPIETZ Alain, *Crise et Inflation, Pourquoi?*, Maspero, 1979.

LORENZI J. H., PASTRE O., TOLEDANO J., *La Crise au XXe siècle*, Économica, 1980.

MAGDOFF Harry, *L'Age de l'impérialisme* (1969), trad. fr., Maspero, 1970.

MANDEL Ernest, *Der Spätkapitalismus*, Francfort, Suhrkamp Verlag, 1972; trad.

fr. *Le Troisième Age du capitalisme*, 3 vol., UGE, 1976.

MANDEL Ernest, *Long Waves of Capitalist Development. The Marxist Interpretation*, Cambridge University Press; Maison des sciences de l'homme, 1980.

MARGLIN Stephen A., şi SCHOR Juliet B., *The Golden Age of Capitalism. Reinterpreting the Postwar Experience*, 1990; Oxford, Clarendon Press, 1991.

MAZIER Jacques, BASILE Maurice, VIDAL Jean-François, *Quand les crises durent*, Économica, 1984.

MICHALET Charles-Albert, *Le Capitalisme mondial*, PUF, 1976; o nouă ediţie revizuită, 1985.

POULANTZAS Nicos, *Les Classes sociales dans le capitalisme d'aujourd'hui*, Seuil, 1974.

REY Pierre-Philippe, *Les Alliances de classes*, Maspero, 1973.

ROSIER Bernard, *Croissances et crises capitalistes*, PUF, 1975.

ROSIER Bernard, DOCKES Pierre, *Rythmes économiques. Crises et changement social, une perspective historique*, La Découverte, 1983.

VERGOPOULOS Kostas, *Le Capitalisme difforme*, Anthropos, 1974.

WALLERSTEIN Immanuel, *The capitalist World-Economy*, Cambridge UP & La Maison des sciences de l'Homme, 1979.

ZIEGLER Jean, *Main basse sur l'Afrique*, Seuil, 1978.

6. Despre mutaţiile actuale (referinţele bibliografice la capitolul al 7-lea)

– Publicaţii şi rapoarte anuale

Banca Mondială, *Rapport sur le developpement dans le monde*, Washington, anual.

BROWN Lester R. ş.a., *State of the World*, raport al Worldwatch Institute, anual din 1984, New York şi Londra, Norton

L'Etat du monde, La Decouverte, anual.

IFRI, *RAMSES. Rapport annuel mondial sur le système économique et les stratégies*, Économica, anual.

UNCTAD, *Trade and Development Report*, New York, Naţiunile Unite, anual.

– Alte lucrări

AMIN Samir, *La Déconnexion: pour sortir du système mondial*, La Découverte, 1986.

BADIE Bertrand, SMOUTS Marie-Claude, *Le Retournement du monde. Sociologie de la scène internationale*, FNSP, 1992; ediţia a 2-a 1995.

BEAUD Michel, *Le Socialisme a l'épreuve de l'histoire*, Seuil, 1982; o nouă ediţie 1985.

BEAUD Michel, *La Politique économique de la gauche*, 2 vol., Syros, 1983; 1985.

BEAUD Michel, «L'avènement du systeme étatiste», *Le Monde diplomatique*, august, 1985.

BEAUD Michel, *Le Système national/mondial hiérarchisé (une nouvelle lecture du capitalisme mondial)*, La Découverte, 1987.

BEAUD Michel, *L'Économie mondiale dans les années '80*, La Decouverte, 1989.

BEAUD Michel, «Le basculement du monde», *Le Monde diplomatique*, octombrie, 1994, p. 16 17.

BEAUD Michel, *Le Basculement du monde. De la terre, des hommes et du capitalisme*, La Découverte, 1997.

BEAUD M., BEAUD C. şi BOUGUERRA L. (coord.), *L'État de l'environnement dans le monde*, La Découverte, 1993.

BEAUD M. şi DOSTALER G., *La Pensée économique depuis Keynes. Historique et dictionnaire des principaux auteurs*, Seuil, 1993; Seuil, coll. «Points», 1996.

BEAUD M., DOLLFUS O. ş.a. (coord.), *Mondialisation. Les mots et les choses*, Karthala, 1999.

BLOCK Fred, *Post-industrial Possibilities*, University of California Press, 1990.

BONNAUD Robert, *Les Alternances du progrès. Une histoire sans préférences*, Kime, 1992.

BONNAUD Robert, *Les Tournants du XXe siècle. Progrès et régressions*, L'Harmattan, 1992.

BONNAUD Robert, *Y a-t-il des tournants historiques mondiaux?*, Kimé, 1992.

BOURGUINAT Henri, *L'Économie mondiale à découvert*, Calmann-Lévy, 1985.

BOURGUINAT Henri, *Les Vertiges de la finance internationale*, Economica, 1987

BOURGUINAT Henri, *La Tyrannie des marchés. Essai sur l'économie virtuelle*, Économica, 1995.

BOURRELIER P.H. şi DIETHRICH Robert, *Le Mobile et la Planete, ou l'enjeu des ressources naturelles*, Économica, 1990.

BOYER Robert (coord.), *Capitalismes fin de siècle*, PUF, 1986

BOYER Robert, DURAND Jean-Pierre, *L'Après-Fordisme*, Syros, 1993.

BOYER Robert, «Les mots et les réalités», In *Mondialisation. Au-delà des mythes*, La Decouverte, 1997, p. 13-56.

BRAUDEL Fernand, *La Dynamique du capitalisme*, Paris, Flammarion, 1985.

BROWN L., GARDNER G. şi HALWELL B., *Beyond Malthus: Sixteen Dimensions of the Population Problem*, Washington, Worldwatch Institute, 1998.

CARFANTAN Jean-Yves, *Le Grand Désordre du monde*, Seuil, 1993.

CEPII, *Economie mondiale: la montee des tensions*, Economica, 1983.

CEPII, *Economie mondiale 1980-1990: la fracture?*, Économica, 1984.

CEPII, *L'Après-Dollar*, Economica, 1986.

CEPII, *Economie mondiale 1990-2000: l'impératif de croissance*, Économica, 1992.

CHAVANCE Bernard ş.a. (coord.), *Capitalisme et socialisme en perspective*, La Découverte, 1999.

CHESNAIS François, *La Mondialisation du capital*, Syros, 1994.

CLARK Colin, *The National Income, 1924-1931*, Londra, MacMillan, 1932.

CLARK Colin, *The Conditions of Economic Progress*, Londra, MacMillan, 1940; ediţia a 3-a, 1957; trad. fr., *Les Conditions du progrès economique*, PUF, 1960.

DELAUNAY Jean-Claude, GADREY Jean, *Les Enjeux de la société de service*, FNSP, 1987.

DOLLFUS Olivier, *L'Espace-Monde*, Economica, 1994.

DRUCKER Peter F., *Post-Capitalist Society*, New York, Harper Business, 1993; 1994.

FROBEL Folker, HEINRICHS Jürgen, KREYE Otto, *Umbruch in der Weltwirtschaft*, Hamburg, Rowolt, 1986.

FUCHS V.R., *The Service Economy*, New York, NBER, 1968.

FUKUYAMA Francis, *The End of History and the Last Man*, New York, Free Press, 1992; trad. fr., *La fin de l'histoire et le dernier homme*, Flammarion, 1992.

GERSHUNY J., *After Industrial Society. The Emerging Self-Service Economy*, Londra, MacMillan, 1978.

GILPIN Robert, *The Political Economy of International Relations*, Princeton University Press, 1987.

GIRAUD Pierre-Noel, *L'Inégalité du monde. Économie du monde contemporain*, Gallimard, Folio, 1996.

GOLDFINGER Charles, *La Géofinance*, Seuil, 1986.

GOLDFINGER Charles, *L'Utile et le futile. L'économie de l'immatériel*, Odile Jacob, 1994.

GOMBEAUD Jean-Louis şi DECAILLOT Maurice, *Le Retour de la très grande dépression*, Économica, 1997.

GRAS Alain, *Grandeur et dépendance. Sociologie des macro-systemes techniques*, PUF, 1993.

GRJEBINE Andre (ed.), *Théories de la crise et politiques économiques*, Seuil, 1986.

HOBSBAWM Eric J., *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914-1991*, Londra, Michael Joseph, 1994.

HOTTOIS Gilbert, «Le Regne de l'opératoire», în PRADES Jacques (coord.), *La Technoscience. Les fractures du discours*, L'Harmattan, 1992, p. 179-196.

HOUGHTON J.T., JENKINS G.J. şi EPHRAUMS J.J., *Climate Change. The IPCC Scientific Assesment*, Cambridge University Press, 1990.

HUNTINGTON Samuel, *Clash of Civilizations and the Remaiking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 1996.

JACQUEMOT P. şi RAFFINOT M., *Accumulation et Développement*, L'Harmattan, 1985.

JONAS Hans, *Das Prinzip Verantvortung*, Francfort, Insel Verlag, 1979; trad. fr., *Le Principe responsabilite. Une étique pour la civilisation technologique*, Cerf, 1990.

KARPIK Lucien, «Le capitalisme technologique», *Sociologie du travail*, ianuarie-martie 1972, p. 2-34.

KRELLE Wilhelm (ed.), *The Future of the World Economy*, Berlin, Springer Verlag, 1989

KRUGMAN Paul., *The Age of Diminished Expectations. US Economic Policy in the 1990s*, Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1990; 1994.

LHERITEAU M.F., *Le Fonds monétaire international et les pays du tiers-monde*, PUF, 1986.

LIPIETZ Alain, *Mirages et miracles*, La Découverte, 1985.

LISTON D., REEVES N., *The Invisible Economy*, Londra, Pitman, 1988.

MACHLUP Fritz, *The Production and Distribution of Knowledge in the US*, Princeton University Press, 1962.

MACHLUP Fritz, *Knowledge: Its Creation, Distribution and Economic Significance*, Princeton University Press, 3 vol., 1980, 1982, 1984.

MADDISON Angus, «Growth and slowdown in advanced capitalist economies», *Journal of Economic Literature*, iunie 1987, p. 649-698.

MADDISON Angus, *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford University Press, 1991.

MADDISON Angus, *L'Économie mondiale 1820-1992. Analyses et statistiques*, Centre de développement de l'OCDE, 1995.

NGO MANH-LAN (coord.), *Unreal Growth: Critical Studies in Asian Development*, 2 vol., Delhi, Hindustan Publishing Corp., 1984.

OHMAE Kenichi, *La Triade, emergence d'une stratégie mondiale de l'entreprise*, The Free Press, 1985; trad. fr. Flammarion, 1985.

PETIT Pascal, *La Croissance tertiaire*, Economica, 1988.

PNUD (programme des Nations unies pour le développement), *Rapport mondial sur le développement humain 1992*, Economica, 1992.

POLANYI Karl, *The Great Transformation*, 1944; Beacon Press, Boston, 1957; trad. fr., *La Grande Transformation*, Gallimard, 1983.

PORAT M., *The Information Economy*, 2 vol., Stanford University Press, 1976.

PRADES Jacques (coord.), *La Technoscience. Les fractures du discours*, Paris, L'Harmattan, 1992.

REICH Robert, *The Work of Nations*, New York, A. Knopf, 1991; trad. fr. *L'Économie mondialisée*, Paris, Dunod, 1993.

RICHTA Radovan, Prague, 1968; trad. fr., *La Civilisation au carrefour*, Anthropos, 1972; Seuil, 1974.

SCHUMPETER Joseph, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Londra, Allen & Unvin, 1942; trad. fr., *Capitalisme, socialisme et démocratie*, Payot, 1951; 1984

SINGELMANN J., *From Agriculture to Services*, Beverly Hills, Sage, 1978.

SIROEN Jean-Marc, *L'Économie mondiale vers l'an 2000*, Armand Colin, 1988.

STOFFAES Christian, *Fins de mondes*, Odile Jacob, 1987.

STRANGE Susan, *States and Markets. An Introduction to International Political Economy*, Londra, Pinter Publishers, 1988.

THUROW Lester, *The Future of Capitalism*, Londra, Nicholas Brealey, 1996.

TOURAINE Alain, *La Société postindustrielle. Naissance d'une société*, Denoel, 1969.

TOURAINE Marisol, *Le Bouleversement du monde. Géopolitique du XXIe siècle*, Seuil, 1995.

UNCTAD, *World Investment Report* 1993, New York, 1993.

VIDAL Jean-François, *Les Fluctuations internationales de 1890 à nos jours*, Économica, 1989.

World Commission on Environment and Development, *Our Common Future*, Oxford University Press, 1987; trad. fr., *Notre avenir à tous*, Montréal, Ed. du Fleuve, 1988.

INDICE DE NUME

Akerman, J. 345
Amin, S., 343, 348-349
Argenson (d'), R.-L., 67

Bakunin, 132
Balzac, 117
Bastiat, 104
Bauer, 185
Beaud, M., 342, 347-350
Bellamy, E., 171
Berthelon, 66
Blair, T., 304-305
Blanqui, 132
Bodin, 27, 28
Boisguibert (de) P., 52-53, 56
Bonaparte, Ludovic-Napoleon, 131, 134
Bonnaud, R. 320, 342, 350
Boyer, R., 17, 309, 350
Braudel, F , 342-344, 350
Bryner, G. 247, 252
Bugeaud, 131, 133
Buharin, 179
Bush, G., 304

Calvin, 206
Cantillon, 106
Chamberlain, 183
Chevalier, J.-M., 345
Clark, C., 331
Clinton, B., 304, 324
Colbert, J -B., 47, 49-50, 52
Columb, C , 24, 25
Coolidge, C., 206
Cortez, 25

Diderot, 73
Dillon, C.D., 257
Dollfus, O., 311, 350
Drucker, P., 332, 350, 397

Engels F., 116, 132, 139, 143

Fayol, 173
Ferry, J., 184
Fisher, I., 207
Fisk, J., 125
Foote, H., 247
Ford, H., 203-207, 209, 213, 247, 252, 255
Fourier, C., 99, 105, 114, 132
Fukuyama, F., 17, 315, 342, 350

Gaulle (de), C., 258
Giscard d'Estaing, V., 270
Godwin, 99-100, 146
Goebbels, 225-226, 230
Goldsmith, O.,
Gould, J., 125
Gresham, T., 26

Hales, J., 28, 40
Harding, W G., 200
Helvétius, C.A., 72, 91
Hilferding, R., 179, 185
Himes, C., 289
Hitler, A., 225, 230-231, 233
Hobbes, T., 43, 44, 69
Hobson, J.A., 185
Holbach (d'), P.H , 73
Hume, D., 91

Jaures., 192
Jonas, H., 341
Jospin, L., 305

Karpic, L., 351
Kennedy, J.F., 277
Keynes, J.M., 197, 210, 213
Kindleberger, C.P., 198
King, G , 39
Kropotkin, P.A., 171

Lafargue, P., 171
Lallemand, 173
Las Casas (de), B., 25
Lefevre, M., 247
Lenin, 179
Leroy-Beaulieu, 172, 184
Linguet, S.N., 74-75
Locke, J., 43-45, 69

Mably, 73
Machiavelli, N., 11, 27
Major, J., 304
Malthus, T.R., 101-102
Marechal, S., 104
Marx, K., 11, 13, 17, 37, 79, 106, 108, 132, 134-140, 142-147, 339, 342, 344-345
Mellon, 207
Merrheim, 193
Mill, J.S., 132, 145, 184
Mimerel, 130
Mirabeau (de), V., 71, 77
Mitchell, W.C., 202
Montchrestein (de), A., 48
Montesquieu (de), C., 69-70
Morgan, J.-P., 125, 158, 178
Morny (de), C.A., 131
Mun, T., 38-39

Nehru, J., 242
North, D., 46, 56, 62, 344

Ohmae, K., 311, 351
Oppenheim (von), 157
Ortiz, 28
Owen, R., 99, 105-106, 133

Paine, T., 95
Perroux, F., 13, 321, 342, 344
Pigou, A.C., 213
Pitt, W., 61-62, 90, 95
Polanyi, K., 323, 342, 344, 352
Postlethwayt, 72
Pouget, E., 171
Proudhon, 132

Quesnay, F., 76-80, 81, 91, 96

Raynal, 73
Reagan, R., 300-301, 304
Reich, W., 352
Renault, L., 193, 218, 220, 251-252
Rhodes, C., 130, 183
Ricardo, D., 17, 99, 103, 106-108, 146
Richelieu (C. de), 47-49
Richta, R., 352
Robbins, L., 213
Rockefeller, J., 125, 158, 178
Romulo, C.P., 242
Roosvelt, F.D., 208-209, 235
Rousseau, J.-J., 58, 70-72, 75

Saint-Simon, 49, 99, 105-106
Samuelson, P., 249
Say, J.B., 99, 102-103, 106-108, 146
Schneider, E., 219-220
Schneider, H., 172
Schroeder, G., 131, 228, 305
Schumpeter, J., 13, 17, 147, 337, 339, 342, 344, 352
Sée, H., 18, 37, 345, 348
Seyssel (de), C., 27
Smith, A., 17, 75, 78, 91-94, 96, 103, 106, 146
Soekarno, 242
Sombart, W., 151, 344
Stallings, P., 247
Stinnes, H., 226
Strasser, O., 224

Taylor, F.W., 167-168, 173-174, 193
Thatcher, 270, 300, 304
Thiers, L.A., 130, 133
Thyssen, F., 226
Tobin, J., 257
Tocqueville (de), C.A., 134
Turgot, A.R.J., 17, 74, 78-80, 91, 96, 103, 146

Vanderbilt, 125
Vauban (de), 53
Voltaire, 21, 58, 75, 78, 91

Watt, 87-88
Wallerstein, I., 15, 342, 345, 349
Weber, M., 13, 17, 342, 344

Ziegler, J., 346, 349

Cuprins

CUVÎNT ÎNAINTE 7

AVERTISMENT 8

INTRODUCERE GENERALĂ 9

INTRODUCERE LA PRIMA EDIŢIE 11

INTRODUCERE LA EDIŢIA A CINCEA 13

PARTEA ÎNTÎI. DA LA AUR LA CAPITAL

1. LUNGUL DRUM CĂTRE CAPITALISM 23

JAFUL COLONIAL ŞI BOGĂŢIILE PRINCIPELUI (SECOLUL AL XVI-LEA) 23

1. Aurul Americii 24

2. Bogăţiile Principelui şi paradoxurile monedei 26

3. Vechi şi nou 30

ASCENSIUNEA BURGHEZIILOR (SECOLUL AL XVII-LEA) 33

1. Expansiunea colonială şi capitalismul din Olanda 34

2. Anglia: de la mercantilism la liberalism 37

3. Mercantilism şi absolutism în Franţa 46

Rezumatul primei etape 54

2. SECOLUL CELOR TREI REVOLUŢII 57

DOMINAŢIA COLONIALĂ, RIVALITĂŢILE DINTRE MARILE PUTERI ŞI REVOLUŢIA AMERICANĂ 58

CONFRUNTAREA DINTRE BURGHEZIE ŞI NOBILIME ÎN FRANŢA: DE LA LUPTA IDEOLOGICĂ LA REVOLUŢIE 63

1. Confruntarea dintre burghezie şi nobilime 64

2. Agitaţia ideologica 67

ZORII REVOLUŢIEI INDUSTRIALE IN ANGLIA 82

1. Exploatarea colonială şi piaţa mondială 83

2. Apariţia producţiei capitaliste: fabricile 85

3. Progresele politicii economice şi ale liberalismului 90

Rezumatul etapei a doua 96

3. IREZISTIBILUL AVÎNT AL CAPITALISMULUI INDUSTRIAL (1800-1870) 98

CONFRUNTAREA DE IDEI DE LA ÎNCEPUTUL VEACULUI 99

1. Bogaţii şi saracii 100

2. Confruntarea ale două utopii 103

3. De unde vin bogăţiile? 106

DEZVOLTAREA CAPITALISTĂ A INDUSTRIEI 109

1. Ascensiunea capitalismului britanic 109

2. Noua structură a claselor 113

3. *Eterogenitatea clasei muncitoare* 115
4. *Afirmarea burgheziei* 120
5. *Dominaţia colonială şi piaţa mondială* 125
CONŞTIENTIZĂRI ŞI REZISTENŢE 130
1. *Maturizarea mişcării muncitoreşti* 131
2. *Capitalul, ca analiză a capitalismului* 135
Rezumatul etapei a treia 144

PARTEA A DOUA. DE LA IMPERIALISME LA "MONDIALIZARE"

4. DE LA "MAREA DEPRESIUNE" ECONOMICĂ LA "MARELE RĂZBOI" (1873-1914) 156
1. *"Marea Depresiune" economică (1873-1895)* 156
2. *Sfîrşitul hegemoniei britanice* 161
3. *Afirmarea claselor muncitoare* 166
4. *O nouă eră a capitalismului industrial* 171
5. *Epoca imperialismului* 177
Rezumatul etapei a patra 187

5. MAREA DEGRINGOLADĂ (1914-1945) 191
DE LA RĂZBOI LA CRIZA 192
1. *Tulburările provocate de "Marele Război"* 192
2. *Criza din anii 1920-1930* 195
O LUME SFÎŞIATĂ 200
1. *America first...? Business first!* 200
2. *Sterling first!* 210
3. *Le franc d'abord?* 216
4. *Deutschland uber alles!* 224
Rezumatul etapei a cincea 232

6. MARELE "SALT ÎNAINTE" AL CAPITALISMULUI (1945-1978) 234
DE LA RĂZBOI LA CRIZĂ 234
1. *Cele trei lumi* 234
2. *O extraordinară prosperitate* 242
3. *O nouă mare criză* 250
4. *Criza Sistemului Monetar Internaţional (SMI) şi progresele Lumii a Treia* 256
NOILE MUTAŢII ALE CAPITALISMULUI 261
1. *Estul şi Vestul* 262
2. *Fărîmiţarea Lumii a Treia* 263
3. *Un centru multipolar?* 268
4. *Un nou model de acumulare* 271
5. *Un sistem naţional/mondial diversificat şi ierarhizat* 277
Rezumatul etapei a şasea 289

7. SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XX-LEA:
ÎNCEPUTUL UNEI BASCULĂRI A LUMII? 294

MAREA MUTAŢIE DE LA SFÎRŞITUL SECOLULUI AL XX-LEA 295
1. *O nouă "Mare Depresiune" economică de sfîrşit de veac?* 296
2. *Crizele anilor '80: interacţiuni asimetrice într-o lume inegală* 299
3. *Revirimentul liberal, creşterile şi crizele din anii '90* 304
4. *Realităţi şi ideologii ale mondializării* 309

LINIILE DE FORŢĂ ALE BASCULĂRII LUMII 314
1. *Noua structurare a lumii* 315
2. *Monetarizare/comercializare: societăţile sub jugul economiei* 321
3. *Creşteri care pun în pericol Pămîntul* 326
4. *Dincolo de capitalismul industrial, emergenţa unui capitalism tehnoştiinţific* 331
5. *Un vîrtej de neîncetate transformări* 337

BIBLIOGRAFIE 342

REFERINŢE BIBLIOGRAFICE LA INTRODUCEREA DIN 1999 342

BIBLIOGRAFIA LUCRĂRII 343
1. *Capitalismul în istorie* 343
2. *Pînă la revoluţia industrială (pe perioade)* 345
3. *Capitalisme industriale în lume* 345
4. *Capitalismul în Franţa* 347
5. *Imperialismul şi crizele sale* 348
6. *Despre mutaţiile actuale (referinţele bibliografice la capitolul al 7-lea)* 349

INDICE DE NUME 353

LA EDITURA **CARTIER** AU APĂRUT:

Colecţia CARTIER ENCICLOPEDIC

Cartier. Dicţionar Enciclopedic
Dicţionar Eminescu. Nume proprii
Dicţionar Statele Lumii

Colecţia ALEEA CLASICILOR

Alexandru Macedonski — *Poezii*
Ion Luca Caragiale — *Teatru*

Colecţia CARTEA ŞCOLARULUI

Emil Gârleanu — *Din lumea celor care nu cuvintă*

Colecţia POESIS/ CARTIER CLASIC

Dante — *Divina comedie (casetă, 5 volume)*
Cezar Ivănescu — *Opera poetica (caseta, 2 volume)*
Eminescu — *Opera poetica (caseta, 4 volume)*
Alecsandri — *Opera poetică (casetă, 3 volume)*
Macedonski — *Opera poetica (casetă, 3 volume)*
Esenin — *Opera poetică. Traducere George Lesnea (casetă, 2 volume)*
Macedonski, Petică, Pillat — *Versuri (caseta, 3 volume)*
Urmuz, Fundoianu, Voronca — *Versuri (casetă, 3 volume)*
Topirceanu, Minulescu — *Versuri (casetă, 2 volume)*
Ibrăileanu — *Opere (casetă, 2 volume)*
Minulescu, Pribeagu — *Versuri (casetă, 2 volume)*

Colecţia PRIMA MEA BIBLIOTECĂ

H.C.Andersen — *Cele mai frumoase poveşti*

Seria CARTIER ISTORIC

Barry Buzan — *Popoarele, statele şi teama*
J.-M. Gaillard, A.Rowley — *Istoria continentului european*
Ion Chirtoagă — *Istoria romanilor. Epoca medievală*
Eric Hobsbawm — *O istorie a secolului XX. Era extremelor*
Octavian Şofransky — *Republica Moldova: capital geopolitic*
Dinu Poştarencu — *O istorie a Basarabiei (1812 - 1940)*
Andrei Ţurcanu — *Sabatul sau Noaptea vrăjitoarelor politicii moldoveneşti*

Seria ROTONDA

Liliana Nicolaescu — *Sensuri separate*
Nicolae Leahu — *Poezia generaţiei '80*
Ghenadie Postolache — *Rondul*
Vladimir Bulat — *Artă şi ideologie*
Cristina Cîrstea — *Ceva care să-mi amintească de mine*
Em.Galaicu-Paun — *Poezia de după poezie. Ultimul deceniu*
Constantin Cheianu — *Totul despre mine!*

Seria CARTIER EDUCAŢIONAL

Tamara Cazacu — *Bună ziua. Studiu incipient de limbă română pentru alolingvi*
Hamilton Beck (editor) — *An Anthology of American Literature and Culture (2 volume)*
English. *Manual de limbă şi literatură engleză pentru clasa a X-a*
Le français. *Exercices et tests de grammaire. Bacalaureat*
Limba română. Teste la limba şi literatura română, şcolile alolingve. *Bacalaureat*
Vasile Marin (coordonator) — *Algebră. Ecuaţii şi inecuaţii. Bacalaureat*
Ion Goian — *Algebra în exerciţii şi probleme pentru liceu*
Muzica. *Manual pentru clasa I*
Muzica. *Crestomaţie pentru clasa I*
Limba română. *Culegere de texte pentru clasa I*
L'arc-en-ciel. *Manual de limbă franceză pentru clasele a III-V-a*
Lumina Gîndului. *Manual de limbă româna pentru clasa a XI-a a şcolii alolingve*
Albinuţe. *Manual de limbă româna pentru clasa a III-a a şcolii alolingve*
Făguraş. *Manual de limba română pentru clasa a IV-a a şcolii alolingve*
Limba română. *Ghidul învăţătorului pentru clasele a III-IV-a a şcolii alolingve*
Limba bulgară. *Manual pentru clasa a III-a*
Limba bulgară. *Manual pentru clasa a IV-a*
Limba bulgară. *Manual pentru clasa a V-a*
Limba rusă. *Manual pentru clasa a V-a*

Seria CARTIER JURIDIC

Expertiza ecologică
Alexandru Burian — *Introducere în practica diplomatică şi procedura internaţională*

IN AFARA COLECŢIILOR

Thrainn Eggertsson - *Economia neoinstituţională*
Coranul
Republica Moldova în imagini *(album)*
George Meniuc sau Întoarcerea în Itaca

Librariile
CARTIER
E-mail: cartier@mdl.net

Casa Carţii,
bd. Mircea cel Bătrîn, nr. 9, Chişinau. Tel.: 34 64 61.
Libraria din Hol,
str. Bucureşti nr. 68, Chişinău. Tel. 24 10 00.

Michel BEAUD
ISTORIA CAPITALISMULUI

Cum am putea nega fascinanta creativitate a acestui sistem care, în doar câteva secole, a făcut saltul de la meseriile mecanice puse în mişcare de apa curentă sau de motorul cu aburi la roboţii industriali, la telematică sau la biotehnologii, de la imprimerie la Internet, de la descoperirea Americii la explorarea spaţiului cosmic?

Pe lîngă progresul de neîngăduit pe care-l generează, pe lîngă fenomene cum ar fi industrializarea, salarizarea, şomajul, precaritatea, dezvoltarea oraşelor, cuceririle coloniale, crizele, războaiele, procesul de decolonizare, mondializarea sau marea mutaţie în plină desfăşurare, cititorul va găsi în această carte, adunată laolaltă, fulguranta istorie a capitalismului.

Michel BEAUD. Născut în 1935. A predat economia, istoria gîndirii economice şi istoria economică la universităţile din Lille, Paris VIII şi Paris VII. Profesor emerit al Universităţii Paris VII. A studiat sistemele economice şi sociale, politica, criza anilor 1970-1980, economia mondială şi procesul de mondializare. Actualmente îşi continuă investigaţiile privitoare la "basculareа lumii", cu mutaţiile, marile probleme şi riscurile vremurilor noastre pe care aceasta le prezintă.

ISBN 9975-79-090-9

CARTIER istoric
CEU